

A gyerekirodalom születése és a nők
1840–1918

Reciti konferenciakötetek · 30

Sorozatszerkesztő
MAJOR ÁGNES

A gyerekirodalom születése és a nők

1840–1918

Szerkesztette

DOMOKOS MARIANN

GULYÁS JUDIT

TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2025

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

A borítón szereplő illusztráció forrása Bezerédj Amália *Flóri könyve* (1840).

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 963 672 040 7

978 963 672 041 4 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó	9
SAJTÓKÖZEG	
VIGYIKÁN VILLÓ	
„Hiszen nekünk egymással a legbizalmasabb barátságban kell élnünk” Az első magyar gyereklapok „ideális” olvasói	15
TÖRÖK ZSUZSA	
Pedagógus és lapszerkesztő Kalocsa Róza útja <i>A Méhecske</i> című folyóiratig	49
HANSÁGI ÁGNES	
„Csak az a kár, hogy a kicsikét [Margitkát] nem Jenőnek hívják” A gyerekirodalom kérdése a <i>Magyar Szalonban</i>	79
GYEREKMESEK	
GULYÁS JUDIT	
Száműzetés, boldogulás, boldogság Pulszky Teréz angliai emigrációban írott karácsonyi mesejátékai	101
DOMOKOS MARIANN	
Hol volt, hol nem volt mesekönyvek Fayné Hentaller Mária és a formálódó magyar gyerekirodalom	149

LÁNYIRODALOM

BOZSOKI PETRA

Honleánykák

Közösségi fókuszú önformálás Kánya Emília

Emma és Róza című elbeszélésében 179

HERMANN ZOLTÁN

„Beteg, nagyon beteg volt e haza...”

Vachott Sándorné: *Sziklárny Ilona*, történeti beszély az ifjúság számára 211

MÉSZÁROS ZSOLT

„[F]iatallány irt: tele álmokkal”

Wohl Stephanie regekönyve (1865) 221

VOJNICS-ROGICS RÉKA

Megtalálni a boldogság útját

Tutsek Anna lányregényeinek narratív mintázatai

és a serdülő lány ifjúsági irodalmi típusa 237

OKTATÁS ÉS NEVELÉS

BÉRES NORBERT

A gyerekliteratúra kezdetei

Kontextusok Bezerédj Amália *Földesi estvék* című művéhez 273

KUCSERKA ZSÓFIA

Tanító nők

Didaxis, irodalom, nők 291

MIKOS ÉVA

Nemi és társadalmi szerepek Benedek Elek

irodalmi programjában 309

KITEKINTÉS

FEDELES-CZEFERNER DÓRA

Schwimmer Rózsa és a *Tisza Tales* 337

FRAUHAMMER KRISZTINA

A láthatatlan író

Blaskó Mária, a katolikus gyerekirodalom úttörője 363

Névmutató 383

A kötet szerzői 399

Előszó

A tanulmánykötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi és Néprajztudományi Intézete által 2023. október 19–20-án megrendezett, azonos című konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza. A tanácskozásra egy, a 19. századi női írásra fókuszáló, 2017-ben indult konferenciasorozat negyedik rendezvényeként került sor. A kétnapos rendezvényen eredetileg tizenhét előadás hangzott el, ezekből tizennégynek a kibővített, tanulmánnyá fejlesztett verzióját tartalmazza a kiadvány. A kötet írásai tematikus elv mentén szerveződnek: a női írás és a gyerekirodalom kapcsolatát vizsgálják az 1840-es évektől a 20. század elejéig.

A magyar gyerekirodalom a hosszú 19. század fejleménye. Noha mindig is lesznek arra vonatkozó véleménykülönbségek, hogy mikortól datálhatók a gyerekeknek szánt legkorábbi szövegek, a gyerekirodalom mint a könyvpiac speciális szegmense a 18. század közepén jelent meg Európában. Alakulását, történetét és funkcióinak körvonalazódását a felvilágosodás eszméi és a romantika gyerekképe egyaránt segítette. Voltaképpen máig nyitott kérdés, hogy a gyerekirodalom az ész és az erkölcs elveire való nevelés (didaktikai) eszköze vagy pedig öröm és szórakozás, tehát esztétikai élvezet forrása, holott a két szerepkör közötti kapcsolatra dinamikus interakciók folyamataként is tekinthetnénk. A gyerekkönyvek számának látványos növekedéséhez és a gyerekkönyvpiac kialakulásához a nők mint a gyerekirodalom közvetítői mellett a század második felében az alapfokú oktatás kötelezővé tételével és az alfabetizáció mértékének jelentős kiterjedésével szélesebb olvasórétegek járultak hozzá.

A nők azonban nemcsak olvasókként, hanem különböző szövegek szerzőiként, illetve fordítóiként is egyre gyakrabban tűntek fel a kiépülő irodalmi intézményrendszer fórumain. Írói ambícióik mellett legtöbbjük napi szinten vett részt a gyereknevelésben, miközben folyamatosan szembesült az ezzel kapcsolatos

társadalmi elvárások súlyával is. Hiszen azt még Gyulai Pál 1858-ban publikált híres, ironőellenes cikksorozata is elismerte, hogy a nő, ha íróként másra nem is, de arra igen alkalmas, hogy gyerekek és fiatal lányok számára meséket és beszélyeket írjon. Mivel tehát a korban a középosztálybeli nők legfontosabb társadalmi feladatának a gyereknevelést tartották, a gyerekirodalom művelésére a kortárs férfitársadalom is a természetesnek vélt női képességek kiterjesztéseként tekintett. Következésképp, a nők gyerekirodalmi szerzőként való fellépése nem feltétlenül értelmetlen ténykedésként, szemben minden más írói ambíciójukkal. A gyerekirodalom az írói pályára való belépés lehetőségét, legkevésbé vitatott, sőt, elfogadott és ajánlott területét jelentette számukra. A nők ugyanakkor, a gyereknevelés napi feladatai és az ezzel kapcsolatos társadalmi nyomás közepette, felismerték a szépirodalmi és ismeretközlő szövegekben rejlő szórakoztatás, információnyújtás, erkölcsi nevelés, szociális és kognitív kompetencia-fejlesztés lehetőségét, továbbá a számukra újként megnyíló társadalmi mezőre való belépésben rejlő esélyeket is.

A hosszú 19. század második felében Magyarországon egyre több nő vett részt az irodalom más rétegeitől elkülönülő gyerekirodalom létrehozásában. A kötet tanulmányai ezt a folyamatot vizsgálják Bezerédj Amália *Flóri könyvének*, az első, nyomtatásban megjelent, női szerzőségű magyar nyelvű gyerekkönyvnek a megjelenését (1840) követő mintegy nyolcvan évben. A kötetben a gyerekirodalom fogalmán a gyerekeknek írt vagy gyerekek számára átdolgozott szövegeket értjük, ide tartozónak véve az ifjúsági irodalmat is. A gyerekirodalom a prózától a lírai alkotásokig, a fikciós szövegektől a nem fikciós művekig, a könyvformátumtól a periodikáig sokféle alakban jelent meg és változó szerepet töltött be a különböző női szerzők életpályáján. Egyesek számára az íróként való érvényesülés kényszermegoldásként funkcionált, másoknál az elhivatottság kifejeződése volt társadalmi, pedagógiai, erkölcsi üzenetek közvetítésére, sokan pedig megélhetési forrásként vagy véleményük és nézeteik kifejezési lehetőségeként tekintettek rá. A nők és a gyerekirodalom kapcsolatának vizsgálata az egyes szerzők társadalmi prioritásaiba és attitűdjébe, mindennapi életük különböző aspektusaiba, nem utolsósorban pedig a világban elfoglalt helyükről való elképzeléseikbe engedhet bepillantást. Ráadásul a 19. századi magyar gyerekirodalommal kapcsolatos források általában véve is jórészt feltáratlanok, a szövegkorpusz történetére vonatkozó ismereteink pedig meglehetősen esetlegesek. A nőknek e szövegek létrehozásában betöltött szerepe tehát a magyar gyerekirodalom többnyire ismeretlen 19. századi történetének feltárásához, illetve annak a kérdésnek a megértéséhez is hozzájárul, hogy a gyerekeknek szánt szövegtermelés intézményesülése hogyan segítette

elő a nők írói pályán való érvényesülését és műveiknek a nyomtatott nyilvánosságban való egyre intenzívebb megjelenését.

A kötet tanulmányai tematikus alfejezetekben, lehetőleg kronologikus sorrendben követik nyomon ezt a folyamatot. A *Sajtóközég* alfejezet szövegei a 19. századi időszak kiadványok és a gyerekirodalom kapcsolatát vizsgálják. Vigyikán Villő írása („*Hiszen nekünk egymással a legbizalmasabb barátságban kell élnünk*”: *Az első magyar gyereklapok „ideális” olvasói*) azt mutatja be, hogy a vonatkozó időszakban megjelenő első gyereklapok hogyan képzeltek el a gyerekolvasó alakját, milyen szerzői-szerkesztői gyerekképet közvetítettek, különös tekintettel a nemi szerepek jelentőségére. Török Zsuzsa tanulmánya (*Pedagógus és lapszerkesztő: Kalocsa Róza útja A Méhecske című folyóiratig*) arra a kérdésre keresi a választ, hogy a lapszerkesztő nők első generációjához tartozó Kalocsa Róza pedagógusi és szerkesztői tevékenységét hogyan befolyásolta az a felekezeti közeg, amelyhez élete mindvégig szorosan kapcsolódott. Hansági Ágnes írása („*Csak az a kár, hogy a kicsikét [Margitkát] nem Jenőnek hívják*”: *A gyerekirodalom kérdése a Magyar Szalonban*) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Magyar Szalon* az esztétikai irodalom, a művészi minőség és a modernség első számú letéteményeként programjában milyen fontos szerepet szánt mind az autonóm gyerekirodalom igenlésének, mind pedig a nőírók integrációjának.

A *Gyerekmesék* alfejezet két tanulmánya produktívan egészíti ki egymást. Gulyás Judit írása (*Száműzetés, boldogulás, boldogság: Pulszky Teréz angliai emigrációban írott karácsonyi mesejátékai*) olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amelyre a kötet egy másik fejezete is reflektál: arra, hogy a magyar szerzőségű gyerekirodalmat érdemes transznacionális perspektívából is szemügyre venni. A gyerekirodalom 19. századi piaca és az emigrációs élethelyzet ugyanis kölcsönösen hozzájárulhatott egyes művek létrejöttéhez. Domokos Mariann tanulmánya (*Hol volt, hol nem volt mesekönyvek: Faylné Hentaller Mária és a formálódó magyar gyerekirodalom*) pedig azt a folyamatot mutatja be, melynek során a népmese a magyar gyerekirodalom és gyerekcultúra elidegeníthetetlen részévé és annak reprezentatív műfajává vált, s ezt a szerző Faylné Hentaller Mária írásain keresztül illusztrálja.

A *Lányirodalom* alfejezet tanulmányai közül Bozsoki Petra (*Honleánykák: Közösségi fókuszú önformálás Kánya Emília Emma és Róza című elbeszélésében*) ezúttal a főként lapszerkesztőként ismert Kánya Emília szépirói munkásságára fókuszál. Elemzése arra keresi a választ, hogy mit jelentett a honleánnyá nevelés a fiatal lányok, és mit a felnőtt nők számára a 19. században, illetve hogy milyen poétikai eszközök szolgáltak a korszakban az ifjúsági, illetve az ún. felnőtteknek szóló irodalom elkülönítésére. Hermann Zoltán Vachott Sándorné Csapó Mária regényének elemzésével („*Beteg, nagyon beteg volt e haza...*”: *Vachott Sándorné:*

Sziklárý Ilona, történeti beszély az ifjúság számára) a „lányregény” műfaji kritériumainak megjelenését vizsgálja az 1860–1880-as évek magyar irodalmában. Mészáros Zsolt tanulmánya („*[F]iatallány irt: tele álmokkal*”: Wohl Stephanie regékonyve, 1865) arra mutat rá, hogy Wohl Stefánia első kötetében hogyan kapcsolódott össze a szerzői mese irodalmi emancipálásának szándéka az írói debütálással. Vojnics-Rogics Réka írása (*Megtalálni a boldogság útját: Tutsek Anna lányregényeinek narratív mintázatai és a serdülő lány ifjúsági irodalmi típusa*) pedig több Tutsek-regény elemzése révén követi nyomon a lányregény műfajának társadalmi és politikai változások kontextusában történő alakulását, miközben a középosztálybeli női szubjektum megteremtésére törekvő ifjúsági irodalmi szövegek ideológia hátterét is feltárja.

Az *Oktatás és nevelés* alfejezetben Béres Norbert írása (*A gyerekliteratúra kezdetei: Kontextusok Bezerédj Amália Földesi estvék című művéhez*) Bezerédj Amália művének célközönségét és annak életkori rétegződését elemzi, miközben a kialakuló gyerekirodalom sajátos, határhelyzeti pozíciójára világít rá. Kucserka Zsófia tanulmánya (*Tanító nők: Didaxis, irodalom, nők*) a gyerekirodalom didaktikai funkciójának és a női szerzők 19. századi szereplehetőségeinek kapcsolatrendszerét veszi szemügyre. Végül, Mikos Éva írása (*Nemi és társadalmi szerepek Benedek Elek irodalmi programjában*) Benedek Elek munkásságán keresztül az olvasóvá nevelés nemi aspektusait, a leány olvasóvá és fiú olvasóvá nevelés azonosságait és különbségeit járja körül.

A *Kitekintés* alfejezet két tanulmánya a gyerekirodalom 1918 utáni alakulására enged rálátást. Fedeles-Czeferner Dóra írása (*Schwimmer Rózsa és a Tisza Tales*) arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi inspirálta a korszak egyik legismertebb, nemzetközileg jegyzett, magyar származású nő- és békemozgalmi aktivistáját egy gyerekkönyv megírására és kiadására. A kötet záró írásában (*A láthatatlan író: Blaskó Mária a katolikus gyerekirodalom úttörője*) Frauhammer Krisztina Blaskó Mária munkásságát ismerteti a hazai katolikus regényírás és az ifjúság pasztorációja kontextusában.

SAJTÓKÖZEG

„Hiszen nekünk egymással a legbizalmasabb barátságban kell élnünk”

Az első magyar gyereklapok „ideális” olvasói

Az első eredeti magyar gyereklap Szilágyi Ferenc 1843-ban megjelenő *Magyar Gyermekbarátja* volt, az első valóban sikeres és hosszú életű pedig Ágai Adolf 1871-ben induló (és 1904-ben megszűnő) *Kis Lapja* – ám a visszhangtalanság ellenére a közbeeső időszakban is számos szerkesztő kísérletezett gyerekeknek szánt periodika alapításával. Bár ezeknek a folyóiratoknak a hatása nem számottevő, úgy gondolom, elemzésük mégis árnyalhatja valamelyest a korszak gyerek-irodalmának didaktikusságáról kialakított, talán túlságosan is általános képet.

Ez alatt a több mint huszonöt év alatt a periodikákban mindvégig hangsúlyos oktató-nevelő szándék jelentősen átalakult, és a feltételezett szülői elvárások mellett a gyerekolvasók igényei is mindinkább teret nyertek. Feltételezésem szerint a szerkesztő és az olvasó változó viszonya, a szocializáció és az ismeretterjesztés új eszközei hozzájárultak a gyereklapkiadás professzionalizálódásához is: a korszak végére a lapok szerkesztői már nemcsak embert és polgárt, hanem rendszeres fogyasztót is próbáltak nevelni a célközönségükből. Ennek köszönhetően a folyóiratok valódi sajtótermékké váltak, melyekben érvényesült a publicitás-periodicitás-aktualitás hármas követelményrendszere, és megjelent a reklámtevékenység is. Úgy látom, ebben a folyamatban kiemelt szerepet játszottak Kisfaludy Atala és Kalocsa Róza lapkísérletei, részben a lányolvasók egyre jelentősebb térnyerése okán.

Az első magyar gyereklapok recepciótörténetének áttekintése után (1) a közönségkapcsolat megvalósulását vizsgálom, elsősorban az odaértett olvasó alakján keresztül. A fogalom általános bemutatásához Gerald Prince jelölőinek segítségével elemzem a korszak utolsó, tisztavirágéletű vállalkozását, Vachott Sándorné *Gyermek-Világát*, melynek szerkesztői rovata a folyóiratok közül egyedülállóan nagyarányú és állandó teret biztosított az odaértett olvasó megszólításának (2). A fogalom bevezetése után kísérletet teszek a történeti alakulás szemléltetésére

az első négy gyereklap (*Magyar Gyermekbarát, Fiatalság Barátja, Ifjúság Lapja, Gyermekbarát*) előszavának összehasonlításán keresztül, mely során láthatóvá válik a Kisfaludy Atala *Gyermekbarátjával* fémjelezhető szemléletváltás (3). Végül rátérek ennek az új, gyerekközpontúbb attitűdnek a kibontakozására, mely Kalocsa Róza *A Méhecske* című lapjának visszatérő szereplője, Ilonka révén válik a leginkább kézzelfoghatóvá (4). Bár Ilonka létjogosultságát alapvetően a figura tanító-nevelő hatása adja, ezzel együtt is komplex irodalmi alak. A magyar gyereklapok történetében ő az első szereplő, aki képes ezt a kettős funkciót betölteni, így talán alkalmas arra is, hogy új lehetőségekre világítson rá a gyerekirodalom és didaxis kapcsolatában.

1. Az első magyar gyereklapok recepciója és a didaxis

1843 és 1869 között tizenkét különböző magyar gyereklap tett kísérletet arra, hogy tartós olvasóközönséget építsen ki – igaz, a kétféle formátumban történő forgalmazás,¹

- 1 Andreas Graf és Susanne Pellatz-Graf felhívja rá a figyelmet, hogy a profit érdekében a gyerekeknek szánt periodikák gyakran két formátumban jelentek meg, először időszak kiadványként, majd az évfolyam lezárultával kötet formájában is. Vö. Andreas GRAF és Susanne PELLATZ-GRAF, „Periodische Publikationsformen”, in *Handbuch zur Kinder-und Jugendliteratur: Von 1850 bis 1900*, szerk. Otto BRUNKEN, Bettina HURRELMANN, Maria MICHELS-KOHLHAGE és Gisela WILKENDING, 879–974 (Stuttgart: J. B. Metzler, 2008), 879–976. Érdekes példa Vachott Sándorné *Szünórák* című periodikája, mely az *Anyák Hetilapja* folytatásaként jelent meg, de azzal a – kifejezetten édesanyákat célzó – folyóirattal szemben már családi lapként definiálta magát. A megszólított célközönség újabb módosulását sejteti a kötetben kiadott változat címlapja, mely az olvasmányokat már nem a „családi körök”, hanem „az érettebb ifjúság” számára kínálja. Bár a *Szünórák* nem gyereklap, a jelenség akkor is jól mutatja az első, gyerekeknek szánt folyóiratokat övező bizonytalanságot. Vö. TÖRÖK Zsuzsa, „Női szerepek és lapszerkesztés: Vachott Sándorné dilemmái”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 191–208 (Budapest: Reciti, 2020); DOMOKOS Mariann, „Vachott Sándorné és a 19. századi gyerekirodalom: Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években”, in TÖRÖK, *Nők, időszaki kiadványok...*, 133–163; TÖRÖK Zsuzsa, *A nemzet özvegye és a magyar gyermekirodalom megteremtésének úttörője – 125 éve halt meg Vachott Sándorné*, hozzáférés: 2025.05.24, <https://abtk.hun-ren.hu/ismerettertar/blog/a-nemzet-ozvegye-es-a-magyar-gyermekirodalom-megteremtese-uttoroje-125-eve-halt-meg-vachott-sandorne>; DEVESCOVI Balázs, „A *Falusi esték* népszerűsége és hibái a korabeli sajtó alapján”, in *Az irodalom-üzlet: Vállalkozás és kultúra a könyvkiadásban*, szerk. HITES Sándor, RÓZSAFALVI Zsuzsanna és SOMORJAI Szabolcs, 52–82 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023).

a szerkesztők azonossága, illetőleg a felvállalt szellemi örökség² miatt ez a szám csak hozzátétőleges (1. táblázat).³

Dátum	Cím	Szerkesztő
1843–1844	<i>Magyar Gyermekbarát</i>	Szilágyi Ferenc
1851	<i>Fiatalság Barátja</i>	Brassai Sámuel
1853–1854	<i>Ifjúság Lapja</i>	Gönczy Pál
1861–1863	<i>Gyermekbarát</i>	Szabó Richárd (laptulajdonos: Kisfaludy Atala)
1863–1866	<i>Az Ifjúság Lapja</i>	Szabó Richárd, majd Remellay Gusztáv
1864–1865	<i>Iskolai Kis Tükör</i>	Bárány Ignác
1865	<i>Növendékek Lapja</i>	Réthy Lajos
1865–1867	<i>Magyar Gyermekbarát</i>	Heckenast Gusztáv laptulajdonos és szerkesztő (Csengey Gusztáv, Aszódi Mihály mindketten név nélkül)
1867–1868	<i>Kis Üstökös</i>	Dienes Lajos
1867–1870	<i>Ifjúság Lapja</i>	Aszódi Mihály
1867–1869	<i>A Méhecske</i>	Kalocsa Róza
1868	<i>Gyermek-Világ</i>	Vachott Sándorné

1. táblázat

Az első, gyerekeknek szánt periodikák számbavételére többen is vállalkoztak: Tóth József már 1875-ban is úgy látta, érdemes összegezni a közelmúlt lapkísérleteit, leginkább „a bennök rejlő erkölcsi eszköz fontossága” miatt.⁴ Kocsy Anikó 2002-ben, az Olvasás Éve alkalmából vette számba, hogy „min nevelődnek olvasóvá a mindenkori »potenciális olvasók«”,⁵ Jáki László pedig 2007-ben „legin-

2 A szerkesztőségek többsége nem deklarálta nyíltan, hogy egy korábbi vállalkozás (szellemi) folytatójaként tekint önmagára, azonban a címek (a két különböző *Magyar Gyermekbarát*, a közel tíz év különbséggel megjelenő *Ifjúság Lapja*) alapján talán feltételezhető a hagyományteremtés szándéka.

3 Busa Margit *Magyar sajtóbibliográfiája* például az 1861-ben induló *Gyermekbarát* folytatásának tekintti az 1863-as és az 1867-es *Ifjúság Lapját* is. Szabó Richárd két vállalkozása valóban összefügg, ám az új szerkesztő, Remellay Gusztáv halála (1866. március 31.) után a periodika megszűnt. Az új *Ifjúság Lapja* előfizetési felhívásában nem utal előzményre, ahogyan a Heckenast-féle *Magyar Gyermekbarát* sem. V. BUSA Margit, *Magyar sajtóbibliográfiája: A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1986), 42.

4 TÓTH József, „Ifjúsági lapirodalmunk 1848 után, I.”, *Figyelő* 5, 9. sz. (1875): 97–99, 97.

5 KOCZY Anikó, „Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek: A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 11, 3. sz. (2002): 11–20, 11.

kább figyelemfelkeltés céljából” mutatta be az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum 1868 előtti időszakból származó négy folyóiratát (Az OPKM muzeális anyagában található példány mindkét *Magyar Gyermekbarát*ból, *Az Ifjúság Lapjából*, a *Magyar Gyermekbarát*ból és *A Méhecskéből*).⁶ Ezek közül az utolsó célkitűzés, a figyelemfelkeltés, különösen indokoltnak tűnik, hiszen ezek a periodikák önálló korpuszként jellemzően csekély érdeklődésre tartanak számot – még a fent említett tanulmányokra is igaz, hogy csak az ismertetésre szorítkoznak, céljuk nem több a pusztá felmutatásnál.⁷

Amikor az első gyereklapok nem kuriózumként tűnnek fel, a szakirodalom rendszerint ritkán emlékezik meg róluk; legfeljebb az első vállalkozásról, Szilágyi Ferenc *Magyar Gyermekbarátjáról* tesz említést. Buzinkay Géza sajtótörténeti áttekintésében az egész korszakról mindössze annyit jegyez meg, hogy „[b]ár például *A Méhecske* című lap az 1860-as években már háromezres példányszámig eljutott, mégis az első jelentékeny gyereklapunk megszületése 1871-re tehető.”⁸ Komáromi Gabriella *Kis magyar gyermeksjtó-történetében* mindössze négy mondatot szentel az 1870 előtti gyereklapoknak:

Elő gyermekfolyóiratunk címe német minták nyomán Gyermekbarát (1843–1844) volt. Jelentősége csupán abban áll, hogy az első volt. Ezért inkább híres utódait emlegetjük. Ilyen volt az Ágai Adolf (alias Forgó bácsi) szerkesztette Kis Lap (1871–1904) és Dolinay Gyula folyóirata, a Lányok Lapja (1875–1912).⁹

A szakmai érdeklődés hiányának egyik oka, hogy a gyereklapok eleve szűk és speciális célközönséget szólítanak meg, így hatásuk szükségképpen korlátozott.

6 JÁKI László, „Az OPKM 1868 előtti ifjúsági folyóiratairól”, *Elektronikus Könyv és Nevelés* 9, 2. sz. (2007), hozzáférés: 2025.05.24, https://epa.oszk.hu/01200/01245/00034/jl_0702.htm.

7 A *Magyar Gyermekbarát* mint úttörő kezdeményezés részletesebb szakirodalommal bír. Vö. KERESZTY Orsolya, „Első gyermeklapunk történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 115, 3. sz. (1999): 346–349; KRISTÓF György, „Az első magyar ifjúsági folyóirat: *Magyar Gyermekbarát* (1843–44) szerk. Szilágyi Ferenc”, *Magyar Pedagógia* 47 (1938): 218–223.

8 BUZINKAY Géza, „VIII. Gyermek- és ifjúsági lapok”, in *A magyar sajtó története* II, szerk. SZABOLCSI Miklós, 2 köt., 2:243–244 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 243. Az idézetben szereplő adat forrása ismeretlen, és kérdéseket vet fel. Deák Ágnes statisztikája szerint 1861 végén a *Gyermekbarát* 1600, 1865 végén a *Magyar Gyermekbarát* 2000 példánnyal indult, de mindkét lap jelentősen túlbecsülte a közönséget, és nemsokára megszűnt. *A Méhecske* 3000 példányra vonatkozó adata még így is túlzónak hathat, viszont általános szerkesztői tévedésnek tűnik a piaccal kapcsolatos indokolatlan optimizmus. DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867* (Budapest: Osiris, 2018), 316–317.

9 KOMÁROMI Gabriella, „Kis magyar gyermeksjtó-történet”, in *Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella, 316–318 (Budapest: Helikon, 1999), 316.

Hansági Ágnes szerint a „gyereklapok tartalmát, ahogy az irodalmi lapokét is, az olvasó tudatosan, tartalmi alapon választja. Vagyis csak az lesz az olvasója, aki az adott tartalmat kifejezetten keresi, és ezért a tartalomért hajlandó is fizetni. Ebben a tekintetben a gyereklapok, akárcsak az irodalmi lapok, egyértelműen a könyvekre hasonlítanak.”¹⁰ A vizsgált korszak gyereklapkulturájának kutatása ráadásul nemcsak azért problematikus, mert a gyereklapoknak általában is behatárolt a közönsége, hanem mert az eleve korlátozott potenciális olvasói tábor itt tulajdonképpen leszűkíthetjük a polgári-nemesi kiskamaszra. T. Kiss Tamás különböző statisztikákat összevetve még 1880-ban, közel tíz évvel a *Kis Lap* megalapítása, és tizenkét évvel az Eötvös-féle kötelező népiskolai törvény (1868. XXXVIII. tc.) beiktatása után is 56,5% és 58,8% közé teszi az írástudatlanok arányát a hat éven felüli népesség körében.¹¹ Ez pedig már akkor is jelentősen korlátozhatja a periodikákra előfizető szülők csoportját, ha eltekintünk a folyóiratok árától, az olvasási hajlandóságtól,¹² vagy a vásárlóhiányból adódóan anyagi gondokkal küszködő gyereklapok sok esetben kétes minőségétől.¹³ És hogy még egy fokkal szűkítsük a kört: a gazdag német gyereklapkultúra ismeretében mindehhez azt is hozzátehetjük, hogy a fogyasztók értékrendjében kitüntetett szerepet kellett betöltenie a magyar nyelv használatának, hiszen a konkurencia nemcsak változatosabb, de sok szempontból jobb minőségű kínálatot mutatott fel.¹⁴

Az első gyereklapok zárványszerűsége és az eleve kisszámú potenciális olvasó mellett a tudományos érdeklődés hiányának másik oka nyilvánvalóan a lapkísérle-

10 HANSÁGI Ágnes, „Gyerekirodalom és gyermekolvasó a 19. századi magyar tömegmédiákban”, in *Medialitás és gyerekirodalom*, szerk. HERMANN Zoltán, LOVÁSZ Andrea, MÉSZÁROS Márton, PATAKI Viktor és VINCZE Ferenc, Károli Könyvek, 111–122 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, 2020), 115. Kiemelés az eredetiben. V. V.

11 T. Kiss Tamás a felmérések módszertanáról írja: „Azt a gyakorlatot követték, hogy mindazokat, akik az alsó fokú iskolának legalább egy osztályát elvégezték, írni-olvasni tudónak tekintették még abban az esetben is, ha például betegség vagy idős kor következtében ezt a tudásukat nem használták vagy elfelejtették.” T. KISS Tamás, „Az analfabetizmus: A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája”, in *Kultúrcapuk: Tanulmányok a kultúr[politik]áról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*, szerk. T. KISS Tamás és TIBORI THEODOSIA Tímea, 11–42 (Szeged: Belvedere Meridionale, 2013), 12–13.

12 Vö. „A Kolozsvárt megjelenő »Növendékek lapja« újévtől megszűnik. Jó igyekezettel és gonddal volt szerkesztve, de úgy látszik, Erdély, mely különben anyira pártolja az irodalmat, otthon nem akar két politikai lapon kívül más lapot is fentartani.” *Fővárosi Lapok* 2, 296. sz. (1865): 1176. (A *Vidék* című rovatban.)

13 A *Kis Ústökös* története például jól nyomon követhető a folyóiratokban; megszűnése után többen is nyíltan reklamáztak a szerkesztőnél. Vö. *Fővárosi Lapok* 5, 13. sz. (1868): 51; *Fővárosi Lapok* 5, 63. sz. (1868): 251; *Fővárosi Lapok* 5, 72. sz. (1868): 288.

14 A 19. század második felében nagyjából 200 német nyelvű gyerek- és ifjúsági lappal számolhatunk. Vö. GRAF és PELLATZ-GRAF, „Periodische Publikationsformen”, 888.

tek sikertelensége. Az első valóban jelentékeny és hosszú életű periodika Ágai Adolf 1871-es *Kis Lapja*, mely Buzinkay Géza szerint újszerű pedagógiai szemlélete révén válhatott népszerűvé. Ez a folyóirat végre a „korábban mindig csak nevelt és szároz erkölcsi tanulságokkal gyötört gyerekeknek új világot akart megmutatni.”¹⁵

Anélkül, hogy kétségbe vonnám a megállapítás alapvető jogosságát vagy megkérdőjelezném Forgó bácsi számokkal igazolható sikerét, úgy gondolom, érdemes megvizsgálni magát az érvelést, illetőleg a mögötte meghúzódó motivációt, mely implicit módon általában is visszaköszön az első lapkísérletek negligálásában. A diskurzus szelektivitása legalább annyira árulkodik a gyerekirodalom éppen aktuális megítéléséről, mint a vizsgált időszakról.

Pukánszky Béla összefoglalásában a gyerekkép egy

adott korszak és kultúra közgondolkodásában, mentalitásában kikristályosodó társadalmi-mentális konstrukció, amelyben a gyermekkel, a gyermekséggel kapcsolatos vélemények, attitűdök elvont formában öltönek testet. Ez a kép [...] [k]ifejezheti, hogy milyenek szerették volna látni a felnőttek saját társadalmuk gyermekeit, s ezzel együtt azt is, hogy milyen tulajdonságokkal szerették volna felruházni őket.¹⁶

A gyerekirodalomra – számos más megközelítés mellett – tekinthetünk úgy is, mint egy adott korszak gyerekképének talán legkézzelfoghatóbb lenyomatára. A szövegek egyrészt mindig úgy pozicionálják a befogadóikat, ahogyan a társadalom felnőtt tagjai látni és láttatni kívánják a gyereket, másrészt olyan feladatköroket próbálnak betölteni, melyek a szó legtagabb értelmében hasznosak lehetnek az olvasó számára, beszéljünk akár a tisztán esztétikai élményről, a szórakoztatásról vagy a gyerekirodalom Hermann Zoltán-féle funkcióiról, melyek az esztétikai és a pszichológiai funkció mellett magukba foglalják a nyelvi, a kulturális és a társadalmi szocializáció szerepkörét is.¹⁷ Ebben az értelemben Perry Nodelman szerint a „gyerekirodalom nem annyira az, amit a gyerekek olvasnak, hanem inkább az, amit a gyerekirodalom alkotói remélnek, hogy a gyerekek olvasni fognak.”¹⁸

15 BUZINKAY, „VIII. Gyermek- és ifjúsági lapok”, 243.

16 PUKÁNSZKY Béla, „Gyerekkép, romantika, »romantikus gyerekkép«”, in *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*, szerk. SÁRKÁNY Péter és SCHWENDTNER Tibor, 37–50 (Eger: Eszterházy Károly Egyetem Linceum Kiadó, 2018), 37.

17 HERMANN Zoltán, „Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez”, in *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SEKERES Nikolett, 15–32 (Budapest: FISZ, 2017), 23–25.

18 „Children’s literature is not so much what children read as what producers hope children will read.” Perry NODELMAN, *The Hidden Adult: Defining Children’s Literature* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008), 4. Ahol nem közlöm a fordító nevét, az idézet a saját fordításomban szerepel. V. V.

A helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy a szerzők és a kiadók döntéseiket elsősorban az alapján hozzák meg, ahogyan véleményük szerint a felnőtt fogyasztó gondolkodik a gyerek vágyairól, igényeiről – a profitorientált vállalkozások tehát elsősorban nem is a hozzáértők véleményét tükrözik, hanem azt az általános attitűdöt, mely a szélesebb populációt jellemzi.

A magyar gyerekirodalom-kutatás az elmúlt évtizedekben jelentős eredményeket ért el.¹⁹ Az önállósodó interdiszciplína „nagykorúsodása”²⁰ annak is köszönhető, hogy a társadalmi konstrukcióként tételezett gyerekkor és a gyerekkultúra jelentősen felértékelődött a 20. században.²¹ Emellett azonban arra is érdemes figyelni, hogy a folyamat kétirányú: az új tudományterület maga is árnyalja napjaink gyerekképét.

Az önnön létjogosultságát igazolni kívánó szakmai diskurzus nemzetközi²² és hazai viszonylatban is arra törekedett elsősorban, hogy a gyerekirodalom irodalmisága általánosan elfogadott kiindulópont legyen, ennek következtében pedig egészen a közelmúltig – részben saját elfogadtatása érdekében – elutasította a gyerekirodalom alkalmazott irodalmi, tehát „irodalom alatti” kategorizációját. Jól megfigyelhető tendencia, hogy a 2000-es évek elejétől kezdve az oktató-nevelő szándék megjelenése mindinkább pejoratív vonásként tűnik fel a szakirodalomban,²³

19 A rövid áttekintéshez vö. HERMANN Zoltán, „Irányok a gyerekirodalom-kutatásban”, *Helikon* 67 (2021): 555–559.

20 Ez a megszemélyesítés a gyerekirodalom-kutatás önszemléletének egyik meghatározó képe. Vö. LOVÁSZ Andrea, *Felnőtt gyerekirodalom* (Szentendre: Cerkabella, 2015) és *A gyerekirodalom nagykorúsítása* című konferencia (2018. 11. 23–24.), melynek előadásaiból jött létre a *Prae* 2019-es évfolyamának 2. száma (illetve a kötet és a lapszám recepciója).

21 A folyamat természetesen jóval hosszabb és összetettebb társadalmi-kultúrtörténeti változás annál, hogy itt kísérletet tegyék a felvázolására. De érdekes példát kínál a gyerekszoba története, a gyerek és a tér kapcsolata, mely kihatással van a szociális kapcsolatokra, a gyerek családon belül betöltött szerepére, a fizikai szükségletekre és a személyiségfejlődésre is. Vö. DEÁKY Zita, *Jó kis fiúk és lányok* (Budapest: Századvég, 2011); KÉRI Katalin és SZABOLCS Éva, „Téri fordulat a nevelés- és gyermek-kortörténet kutatásában”, *Gyermeknevelés* 10, 4. sz. (2022): 91–100.

22 Vö. NODELMAN, *The Hidden Adult...*, 138–141.

23 A paradigmaváltás talán a Komáromi Gabriella szerkesztésében megjelenő *Gyermekirodalom* című kézikönyv kritikájától kezdve figyelhető meg igazán. Lovász Andrea három, nem normatívnak szánt definíciója kevés teret enged a gyerekirodalmi szövegek didaktikus jellegének: „Gyermekirodalom a gyerekek által kiválasztott, szívesen olvasott irodalom. Gyermekirodalom az a fajta irodalom, amit a kommunikációs folyamat résztvevőjeként üzenetként dekódol a gyerekolvasó. Gyermekirodalom az a fajta irodalom, mely olvasáskor poieszisz, aisztheszisz és katharszisz alaptapasztalatait együttesen váltja ki a gyermek olvasóból.” LOVÁSZ Andrea, „Gyermek – irodalom: Diskurzusváltozatok”, *Forrás* 32, 12. sz. (2000): 90–102, 101. A gyerekirodalmi tanulmánykötetek, lapszámok mennyiségének növekedésével egyenes arányban válik egyre sürgetőbbé a didaxis értelmezésének kérdése is. Vö. HERMANN Zoltán, „A gyerekirodalom mint a politikai ideológiák médiuma: Buday

annak ellenére, hogy bizonyos értelemben éppen ez az a tulajdonság, mely megkülönbözteti a gyerekirodalmat a felnőtteknek szánt szövegektől.²⁴

Írásomban arra az általános tapasztalatra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a didaxissal kialakított viszony nemcsak a jelenlegi irodalomértésünket befolyásolja, hanem azt is, hogy egyáltalán mit veszünk észre a gyerekeknek szánt szövegek korpuszából, mit tartunk érdemesnek a figyelemre. A gyerekirodalom nem a gyerek, hanem a gyerekkép függvényében változó fogalom, mely különböző korszakokban különböző elvárásoknak kíván megfelelni: ha a korai szövegeken a mai normáinkat próbáljuk számon kérni, olyan anakronisztikus, fejlődéselvű narratívát erőszakolunk rá a gyerekirodalomra, melyet a jelző nélküli irodalommal kapcsolatban már nem jutna eszünkbe megtenni.²⁵ A függetlenedő, felnőtt gyerekirodalom-tudomány paradox módon azáltal kerül hátrányba az irodalomtudománnyal szemben, hogy látványosan hasonulni kíván hozzá.

Drescher Pál 1934-es gyerekirodalmi bibliográfiájában az őt megelőző generáció egyik legnépszerűbb ifjúsági írójának, Franz Hoffmann-nak a szövegeivel kapcsolatban így fogalmaz:

a mai gyermek megmosolyogná azt az olvasmányt, melyből az irányzatosság ennyire kirí. Miként a mai gyermek előtt ellenszenvesek ezek a jámbor tanulságokkal telitüzelt, elbeszélő köntösbe öltöztetett párbeszédés erkölcs-értekezések s ezek az egy kaptafára húzott érdektelen, élettelen alakok, – nem tehető-e föl, hogy a régmúlt idők gyermeke is így volt velük?²⁶

Kormos István hasonlóan vélekedik a 20. század elejének gyerekirodalmáról: „Pósa bácsi és utódai vígan lubickoltak »költészetük« békalencsés állóvizében, s nemzedékek fejét – gyanútlan gyerekeket – nyomták az undok lé alá, kortyol-

Géza: *A krasznabeszi háború* / Bogáti Péter: *Az ágasvári csata*”, in HERMANN et al., *Medialitás és gyerekirodalom*, 157–176; KUCSERKA Zsófia „Gyerekirodalom: mi az, és kié?”, in HERMANN et al., *Medialitás és gyerekirodalom*, 177–190; KUSPER Judit, „Nőképek és női szereplehetőségek az ifjúsági lányregényekben a szocializmus alatt: Szabó Magda: *Mondják meg Zsófikának*; *Születésnap*; *Abigél*”, *MeseCentrum*, hozzáférés: 2023.04.17, <https://mesecentrum.hu/esszektanulmanyok/nokepek-es-noi-szereplehetosegek-az-ifjusagi-lanyregenyekben-a-szocializmus-alatt.html>.

24 Felnőtt és gyerek hatalmi viszonyának értelmezéséhez lásd Jacqueline ROSE, *The Case of Peter Pan or the Impossibility of Children's Literature* (London: Macmillan, 1984); NODLMAN, *The Hidden Adult...*; Maria NIKOLAJEVA, *Power, Voice and Subjectivity in Literature for Young Readers* (Abingdon: Routledge, 2009); Clémentine BEAUVAIS, *The Mighty Child: Time and Power in Children's Literature* (Amsterdam: John Benjamins, 2015).

25 Vö. KOMÁROMY Zsolt, „Új formalizmus és irodalomtörténet-írás”, *Literatura* 48, 2. sz. (2022): 206–214, 206–209.

26 DRESCHER Pál, *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1934), 2–3.

tatván belőle nagyokat, s a gyerekek ittak, nem lévén más italuk. Jobb nem gondolni gyerekköltészetünk őskorára – ennyi a története.”²⁷

Talán az előbbi idézetből is kitűnik, a mindenkori „új”, a gyerekközpontú, esztétikai alapú gyerekirodalom saját identitáskeresése közben hajlamos arra, hogy elhatárolódjon az olyan előzményektől, melyek kétségbe vonnák felvállalt értékeit. A hagyományból csak arra szorítkozik, mely megfelel az aktuális önképének. Innen nézve pedig természetesen az is érthető, hogy az első magyar gyereklapok – melyekben a didaktikusság tagadhatatlanul hangsúlyos – látszólag kevésbé érdekesek a figyelemre, és legfeljebb történeti beccsel bírnak.

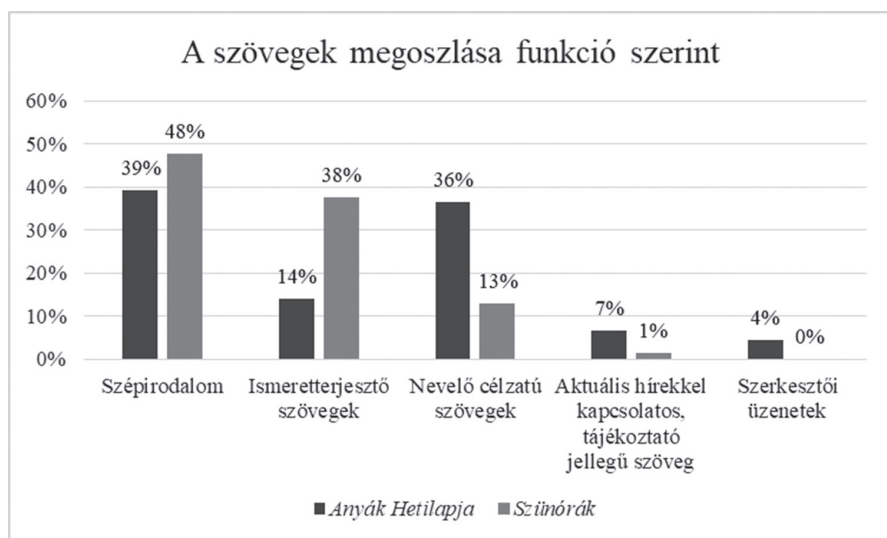
Nem állítom, hogy ezek a korai periodikák nem a tanítást és a nevelést tűzték ki célul, viszont úgy gondolom, érdemes kicsit árnyalni a gyerekolvasó szerepét, akár úgy is, hogy nemcsak az egyes gyereklapok programjai között teszünk különbséget, hanem általában, a felnőtt olvasókat célzó folyóiratok kontextusában is.

Mindössze a probléma szemléltetéséhez: az 1. ábrán Vachott Sándorné 1861-es *Anyák Hetilapjában* és folytatásában, a már gyerekolvasókkal is számoló *Szün-órákban* (1862) közölt írások szerepelnek, funkció szerinti felosztásban.²⁸ Az összesítés alapján valóban elmondható, hogy a gyerekközönséget (is) megszólító *Szün-órák* anyagának fele didaktikus. Ám a tanító szándékú írások közel háromnegyede ismeretterjesztéssel foglalkozik, és csupán a fennmaradó rész, a teljes tartalom tizenhárom százaléka közvetít „száraz erkölcsi tanulságokat.”²⁹ Ezzel az aránnyal szemben a kizárólag felnőtteket célzó *Anyák Hetilapjában* megjelent szövegek több mint harmada arról szól, hogyan viselkedik az ideális anya, házaszszony, nő – így esetleges esztétikai értékük mellett is normatívak. A tisztán szépirodalmi írások harminckilenc-negyvennyolc százalékos aránya is azt mutatja, hogy a szerkesztő igenis figyelembe vette a gyerekolvasók igényeit. A didaktikusság vádjá tehát – legalábbis ez alapján az összevetés alapján – némiképp visszavetített, anakronisztikus ítéletnek tűnik, amit a kortársak nem feltétlenül értékelték így.

27 GERGELY Ágnes, „Mit olvasnak a gyerekek?”, *Élet és Irodalom* 17, 14. sz. (1973): 3–4, 4.

28 A példa nyilván rendkívül korlátozott érvényességű, hiszen mindössze két sajtótermék összehasonlítását végeztem el, ráadásul a gyerekközönséggel számoló periodika sem gyereklap, hanem családi lap. Az önkényes választást azonban indokolja, hogy ugyanazon szerkesztő munkájáról beszélünk, ráadásul úgy, hogy a két folyóirat szervesen összefügg. Természetesen ezzel együtt sem gondolom, hogy komoly következtetést lehet levonni a statisztikából, ám arra talán elég, hogy rámutasson: érdemes ellenőrizni a gyereklapok túlzó didaktikusságára vonatkozó előfeltevéseket. (Az összehasonlítás mindkét periodika teljes anyagát figyelembe veszi: ez az *Anyák Hetilapja* esetében 39 lapszámot, 312 oldalt és 318 címet, a *Szün-órák* esetében 6 lapszámot, 380 oldalt és 69 címet jelent.)

29 BUZINKAY, „VIII. Gyermek- és ifjúsági lapok”, 243.

Ha a periodikák hatása nem is jelentős, talán mégis tanulságos megvizsgálni azt a mintegy huszonöt évnyi kísérletezést, mely során a szerzők és a szerkesztők megpróbálták megteremteni a gyerekolvasók számára is vonzó hangot. Amellett, hogy a különböző folyóiratok segíthetik az egyes életművek mélyebb megértését és közelebb vihetnek a korszak gyerekképéhez (amennyiben feltételezzük, hogy ez a különböző korszakokra jellemző gyerekkép legalább nagy vonalakban létezik), rávilágíthatnak a gyereklapok professzionalizálódásának folyamatára is. A periódus végére a lapok szerkesztői a morális kötelességvállalás mellett egyre inkább piaci lehetőséget (is) láttak a gyereklapok ügyében, és mind tudatosabban dolgoztak azért, hogy ne csak a potenciális vásárlót, vagyis a szülőt, hanem a fogyasztót, azaz a gyermeket is megnyerjék a terméküknek. Ennek köszönhetően idővel az eredetileg könyvszerű folyóirat valódi sajtótermékké vált, melyben érvényesült a publicitás-periodicitás-aktualitás hármas követelményrendszere, és megjelent a reklámtevékenység is. A továbbiakban igyekszem bemutatni Kisfaludy Atala és Kalocsa Róza lapkísérleteinek kitüntetett szerepét a gyerekközpontú(bb) attitűd kialakulásának folyamatában, melyek jelentőségét részben a lányolvasók növekvő szerepe magyarázhatja.

2. Az odaértett olvasó és a Gyermek-Világ

Egy sajtótermék fennmaradásához elengedhetetlen, hogy megbízható olvasókört építsen ki. A 19. század második felében – az élenkülő magyar sajtó mind zsúfoltabbá váló piacán – a különböző periodikák egyre változatosabb módszereket dolgoztak ki az új vevők elérésének és a régiak megőrzésének érdekében. Az eltérő reklámtevékenységeket már több szempontból is áttekintették a közelmúltban: Török Zsuzsa az élelapok ábrázolása alapján vizsgálja az előfizetőgyűjtő szerkesztők kálváriáját az 1860-as években,³⁰ Révész Emese általában írja le a képek szerepét a sajtótermékek marketingjében 1850 és 1870 között,³¹ Mészáros Zsolt a századvégi *Magyar Bazár* példáján keresztül összegzi egyetlen lap stratégiáit,³² Lakatos Éva pedig már a 20. század első évtizedeinek kiforrott és általánossá vált előfizetőcsalogató kampányait tekinti át, kiemelve a sajtótermékek közötti verseny művelődéstörténeti hozadékát is.³³ Természetesen a gyereklapok is számos eszközt alkalmaztak a fenti összefoglalások példatárából – azzal a két fontos különbséggel, hogy itt a már meghódított közönség nagyon gyorsan kiöregedett az előfizetők sorából, és hogy a gyerekeknek szánt sajtótermékek esetében kétféle célközönséggel, a szülőkkel és a gyerekekkel is számolni kellett.

Feltételezhetően a felnőtt vásárlóknak szóltak a más folyóiratokban közölt hirdetések és a gyereklapok különböző, kitüntetett helyen közölt paratextusai, de őket célozhatta az ismert szerzők és közszereplők sűrű szerepeltetése is.³⁴ A fiatal olvasókat próbálták meggyőzni az egyre nagyobb számban és jobb minőségben közölt fametszetek és az olajnyomatok,³⁵ illetve a különböző előfizetői ajándékok, melyek az 1870-es évektől már egészen általánossá váltak.³⁶ A gyerekekre épült a

30 TÖRÖK Zsuzsa, „Apostol vagy kalmár: A lapszerkesztő helyzete a 19. század közepén”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 6. sz. (2022): 711–743.

31 RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*, Res libraria 4 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015).

32 MÉSZÁROS Zsolt, „Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A *Magyar Bazár* és olvasóközönsége”, *Magyar Könyvszemle* 133, 3. sz. (2017): 297–313.

33 LAKATOS Éva, „Versenyfutás a példányszám növeléséért és az előfizetőkért”, in LAKATOS Éva, *Siker-sajtó a századfordulón*, 38–50 (Budapest: Balassi, 2004).

34 A korai vállalkozások rendszerint különböző híres (felnőtt) szerzőktől ígértek szövegeket, a későbbiekben inkább külön rovatot tartottak fenn a népszerű államférfiak bölcs mondásainak.

35 Ez még a javuló tendencia ellenére sem jelent túl jó minőséget. Révész Emese mutat rá, hogy a lapok sokszor nem a korosztálynak szánták a felhasznált képanyagot, hanem egyszerűen átvették az enciklopédikus folyóiratokból. Vö. RÉVÉSZ, *Kép, sajtó, történelem...*, 271.

36 Tóth a *Kis Tükör*rel kapcsolatban részletezi az előfizetői ajándékok egy (a hangnem alapján vélhetően szélsőséges) példáját: „a lap előfizetési programjában az is olvasható volt hétről-hétre, hogy a »gyűjtők« arany inggombot, cifra melltűt stb. kapnak, aki pedig »sok« előfizetőt gyűjt, (viszonylag) »leg-

marketingfogásként alkalmazott publikációs lehetőség is: szinte vala-mennyi lap vállalkozott a feladványmegfejtők névsorának közlésére, de bizonyos periodikákban az olvasói leveleknek, dolgozatoknak is jutott hely. Ezeknél a reklámfogásoknál kevésbé látványos, de legalább ennyire fontos eszköz, sőt kritikus stratégiai pont volt az odaértett olvasó megteremtése.

Az odaértett vagy eszmei olvasó fogalmát Wayne Booth vezette be 1961-ben, az odaértett szerző párjaként: „Az író, röviden szólva, megteremt egy képet önmagáról és egy másik képet az olvasójáról; ő alkotja meg az olvasóját, csakúgy, mint második énjét” – foglalta össze.³⁷ Wolf Schmid szerint a terminus tulajdonképpen a valós szerző fiktív olvasóképe, „vagy – pontosabban – az író befogadóról alkotott képének tartalma, melyet speciális, indexikus jelek rögzítenek a szövegben”,³⁸ amelynek két aspektusa van, a feltételezett és az ideális olvasó.³⁹ Az odaértett olvasót tehát a befogadónak tulajdonított nyelvi kódok, esztétikai elvárások és ideológiai normák összessége hozza létre, és szerepét mindenképpen számításba kell vennünk a mű megértéséhez, különösen, mert valós befogadó és odaértett olvasó viszonya bizonyos esetekben nagyon is összetetté válhat.

Némi egyszerűsítéssel azonban az odaértett olvasó alakjára tekinthetünk úgy, mint egy olyan felkínált szerepre, mely lehetőséget teremt a hús-vér olvasónak az azonosulásra vagy az elutasításra. A koncepció ebből kifolyólag természetesen a szépirodalmi szövegeken kívül is működtethető, és kedvelt téma a periodikakutatásban, mivel a folyóiratokban és általában a médiában megkonstruálódó befogadó hatást gyakorolhat a valós társadalmi szerepekre is. Dorothy Smith a nőkkel kapcsolatban foglalja össze, de általánosságban is elmondható: az egyének „nem csak a szocializáció passzív termékei, aktívak, önmagukat teremtik meg. Ugyanakkor önmaguk megteremtését, a munkájukat, a képességeik felhasznál-

rébbet<)> azzal tétetik halhatatlanná, hogy a szerkesztő úr a t. gyűjtőt lepingáltatja, s arcképét kiadja a »Kis tükör«-ben. Ez aztán pompás nevelési rendszer!” TÓTH József, „Ifjúsági lapirodalmunk 1848 után, II.”, *Figyelő* 5, 10. sz. (1875): 109–111, 110.

37 „The author creates, in short, an image of himself and another image of his reader; he makes his reader, as he makes his second self[.]”, Wayne C. BOOTH, *The Rhetoric of Fiction* (Chicago: University of Chicago Press, 1983), 138.

38 „[M]ore accurately – the contents of the author’s image of the recipient that is fixed in the text by specific indexical signs.” Wolf SCHMID, *Narratology: An Introduction* (New York: Walter de Gruyter, 2010), 54–55.

39 A kettő nem feltétlenül esik egybe. Schmid példája alapján a feltételezett olvasó jóval általánosabb meghatározás – olyan befogadó, aki például rendelkezik nyelvismerettel, tisztában van az elbeszélésben bemutatott társadalmi normákkal stb. Az ideális olvasó ezzel szemben a szerző számára kedvező attitűddel közelít a szöveghez: a megbízhatatlan narrátorral szemben kritikus, az ideologikus szövegek esetében tisztában van az elméleti háttérrel, felismeri az intertextuális utalásokat stb.

lását a piac koordinálja.⁴⁰ Míg a médiában felkínált tartalom normatív módon szabja meg a viselkedési mintákat, addig az odaértett olvasó feltételezett véleménye, értékrendje igazodási pontot kínál a valós fogyasztónak, és szentesíti ezeket a mintákat. A vevő – a folyamat utolsó állomása – a vásárlással megerősíti a számára felajánlott szerepet, és elfogadja, sőt újratermeli saját pozicionálását.

Az odaértett olvasó nyelvi jelölésére sok lehetőség kínálkozik, ráadásul a nonfikatív szövegek esetében könnyebbiséget jelent a narratív szituáció szerkezete is:⁴¹ Karen Grandy hangsúlyozza, hogy szemben a fikatív szövegekkel, melyek esetében „a narratológusok óva intenek attól, hogy összekeverjük a fikatív megszólítottat és az odaértett olvasót, a nem fikciós periodikákban ez a két diegetikus szint hatékonyan összekapcsolódik.”⁴² Ennek az összevonásnak köszönhetően Gerald Prince szempontrendszere, mely eredetileg a fikción belüli megszólított elemzését célozza, univerzális eszközként is alkalmas az eltérő kommunikációs szituációk jellemzésére.⁴³ Helen Rothschild Ewald az érvelő-meggyőző szövegekre alkalmazza a tipológiáját,⁴⁴ Mary Talbot pedig egy tinédzsermagazin vizsgálatával mutatja be, hogyan hozhatunk létre imaginárius közösséget ezeknek a nyelvi kódoknak a segítségével. Az elemzett magazinban megjelenő nővéri hang legfontosabb jellemzője az az imitált intimitás, melyet a kölcsönösség és barátság nyelvi jelölői teremtenek meg.⁴⁵

Az első magyar gyereklapok szerzői és szerkesztői hasonló módon alkották meg a maguk odaértett gyerekolvasóját, sőt gyerekközösségét is; a Prince-féle

40 „Women aren’t just the passive products of socialization; they are active; they create themselves. At the same time, their self-creation, their work, the uses of their skills, are coordinated with the market.” Dorothy E. SMITH, „Femininity as Discourse”, in *Becoming Feminine: The Politics of Popular Culture*, szerk. Leslie G. ROMAN és Linda K. CHRISTIAN-SMITH, 37–59 (New York: Falmer, 2002), 39.

41 Vö. Seymour Chatman rendszerével, aki a következőképpen magyarázza a narratív szituáció szereplőinek viszonyát: „Real author → [Implied author → (Narrator) → (Narratee) → Implied reader] → Real reader”. Seymour CHATMAN, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1978), 151.

42 „[N]arratologists warn against conflating the narratee with the implied reader, in non-fiction magazine articles these two diegetic levels are effectively collapsed into one.” Karen GRANDY, „»You Talkin’ to Me?« The Implied Reader in *Canadian Business Magazine*”, *Canadian Journal of Communication* 42, 5. sz. (2017): 913–922, 914.

43 Gerald PRINCE, „Introduction to the Study of the Narratee”, in *Reader Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, szerk. Jane P. TOMPKINS, 7–25 (Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1994).

44 Helen ROTHSCILD EWALD, „The Implied Reader in Persuasive Discourse”, *Journal of Advanced Composition* 8, 1–2. sz. (1988): 167–178.

45 Mary TALBOT, „A synthetic sisterhood: False friends in a teenage magazine (revised and expanded version)”, in *Gender Articulated: Language and the Socially Constructed Self*, szerk. Kira HALL és Mary BUCHOLTZ, 143–165 (New York: Routledge, 1995).

eszközkészlet segítségével könnyen leírhatjuk, hogy milyen retorikai megoldásokkal pozicionálták olvasóikat, és hogyan teremtették meg azt a fiktív kapcsolatot, melyet megfelelőnek érezték a befogadók megnyeréséhez. Vachott Sándorné *Gyermek-Világ*a látványos példát kínál erre (2. táblázat).⁴⁶

A szerkesztő *Különfélekről* című rovata a lap gyors megszűnése miatt mindössze három oldalt tesz ki, de így is érződik, hogy ezeknek az írásoknak komoly szerepük van (lett volna) a közösségkapcsolatok kialakításában. A rovat tartalma felvállaltan kötetlen: a gyereklapok történetében ez az egyik első alkalom, hogy a szerkesztői üzenetek rendszeressé válnak.⁴⁷ Vachott Sándorné a lapszámok utolsó hasábjain az aktuális hírek függvényében hol az eseményekről tudósít (Mária Valéria főhercegnő keresztelése 1868. április 25-én⁴⁸), hol „valami komoly, szép és nemesről kívánva beszélni”, általános érvényű tanácsokat ad olvasóinak, például a hazai ipar és kultúra támogatásáról vagy a műveltség megszerzésére való törekvés fontosságáról.⁴⁹ Emellett pedig többször beszámol saját szerkesztői terveiről és a közeljövőben közlendő tartalmakról. Ennek keretében buzdítja nyílt levelezésre az olvasóit is: nemcsak afelől érdeklődik, milyen olvasnivalókra vágynak leginkább, de magukat az előfizetőket is biztatja egy-egy történeti témájú dolgozat megírására; megfelelő színvonal esetén az írások közlésére is szívesen vállalkozik.

De a többirányú kommunikáció szorgalmazása mellett Vachott Sándorné az odaértett olvasó erőteljes körvonalazása révén magát a szöveget is úgy hozza létre, hogy az csevegést imitáljon:

46 VACHOTT Sándorné, „Különfélekről”, *Gyermek-Világ* 1 (1868): 8, 24, 32. Az alfejezet további hivatkozásai ennek a rovatnak a szövegeire vonatkoznak, így ezekben a szerző nevét és a rovatcímét elhagytam.

47 Mivel a *Gyermek-Világ* kifejezetten rövid életű volt, túlzásnak tűnhet rendszerességről beszélni. Azonban a szerkesztő az első lapszámban külön figyelmet szentel a rovat címadásának, és röviden beszámol arról is, miről kíván majd írni itt a továbbiakban, így látszik a rendszeresség szándéka. A legkorábbi gyereklap, mely rendszeresen közölt szerkesztői üzeneteket Kisfaludy Atala és Szabó Richárd 1861-ben induló *Gyermekbarátja* volt, azonban Vachott Sándorné mindössze négy lapszámot magába foglaló periodikája példatárként jobban kezelhető.

48 *Gyermek-Világ* 1, 4. sz. (1868): 32.

49 *Gyermek-Világ* 1, 1. sz. (1868): 8.

Gerald Prince jelölői	Vachott Sándorné <i>Gyermek-Világának</i> példái
direkt hivatkozás (Ön és Te)	Ajánlom e tárgyat figyelemetekbe, ifju olvasóim, gondolkozzatok felőle, hiszen ti vagytok a haza jövője, a haza reményei. (24.)
indirekt hivatkozás (mi)	Hiszen nekünk egymással a legbizalmasabb barátságban kell élnünk. (24.)
általános hivatkozás (általános vagy határozatlan névmás)	És pedig az unalomtól őrizkedni kell, mert az a legnagyobb lélekszegénység tanubizonysága. (24.)
szónoki kérdés	Vajjon te fiatal olvasóm, e gyűlésen jelen voltál-e, s ha igen, dobogott-e ifju kebled, midőn akadémiánk elnökének, hazánk nagy fiának lelkes és elragadó szép megnyitó beszédét hallád? (8.)
feltételezett olvasói kifogásokat eloszlató ellenvetés	Még egyet: ha kis nyájas olvasóim egyikének eszébe jutna például meglepetésül, a kedves szülők számára, valami történeti dolgozatot nyújtani, tárgyat szívesen keresünk számára, sőt ha a kis munkát közlendi velünk, s mi kiadásra méltónak találjuk, hogy a szép, a nemes példa követőre találjon, a legnagyobb örömmel adunk helyet a kis munka számára, lapunkban. – <i>Mi a titoktartást illeti, ha a meglepetésnek titokban kell maradnia, míg a kis munka elkészül és sorsa eldől, mi a legpontosabb titoktartást ígérjük.</i> (8.)
olvasói aggodalmak megerősítése	Vége abban állapotodtam meg, hogy mint mindenben, úgy e részben is legjobb lesz a legegyszerűbbet választani, s megmaradtam a: „Külön-félékről” czimben. [...] e szerény czim nem zár ki semmit, s nem is ígér valami meg nem adhatót. <i>Napjainkban úgy is nagy divatban van többet ígérni, mint amennyit adhatunk, az irodalmi téren éppen úgy, mint a köznapi életben, fenn és alant, künn és benn, mindenütt csak reményekről, ígéretekről, egy felől s csalódásokról hallunk más oldalakról.</i> (8.)
összehasonlítás	Az igaz, hogy így tavaszkor elég szép és számos olvasni való levél van minden zöld ágon, s habár mindeniken csak ez egy szót olvashatjuk is: „szeretet” s ennél szebbet s kifejezésteljesebbet a világon sehol nem olvashatnánk, mindazonáltal szükséges egyebet is olvasni, tanulni és tenni, mert hiszen a műveltség után törekvő embernek szellemi táplálékra is nélkülözhetetlen szüksége van. (8.)

2. táblázat

Az első folyóiratok didaktikusságára vonatkozó kritika Vachott Sándorné esetében abszolút releváns, azonban azt is hozzátehetjük: egyik legfontosabb eszköze ennek a nevelő hangnak, hogy a gyerekolvasót úgy konstruálja meg, mint aki tökéletesen kész alávetni magát a nevelésnek, sőt mint aki vágyik is az iránymutatásra. Itt a gyerek a felnőttel szemben mindig engedelmes, bizalmas, és soha nem kérdőjelezi meg a felé támasztott elvárásokat. Az olvasónak már-már állandó jelzőjévé válik a „fiatal”, az „ifjú” és a „kis”, így a lapban megképződő identitás legfontosabb jellemzői szükségképpen korával, tapasztalatlanságával

és éretlenségével lesznek kapcsolatosak. Ennek megfelelően a gyerektől elvárt viszonyulás a teljes odaadás, amely elsősorban érzelmi síkon valósulhat meg: az olvasó keble dobog, ha elragadó szép beszédet hall, szívére veszi mindazt, amit az érte fáradók kérnek tőle, és örömmel követi a *Gyermek-Világ*ban látott nemes példákat.

Emellett a gyereklap negatív értelemben, hiányzó reakcióival is kidolgozza az odaértett olvasót, például a (nem létező) befogadói ellenérzések révén. Prince előbb felsorolt nyelvi jelölői teret engednek a befogadó kedvezőtlen véleményének is: a narrátor ezekben az esetekben nem számol a megszólított teljes támogatásával, és éppen ezért az olvasói ellenvetésekre és aggodalmakra utal. *Gyermek-Világ* esetében azonban, ha találunk is esetleges véleménykülönbségeket, azok mindig komolytalanok. A szerkesztő olvasatában a gyerek soha nincs, nem is lehet radikálisan más véleményen, mint ő, sőt, ha a befogadónak vannak is féltelmei vagy problémái a felnőtt írásával kapcsolatban, azok bájosan felszínesek. A táblázatban idézett részlet, melyben a szerkesztő fogalmazásra ösztönzi a befogadót, jó példát kínál erre. A szöveg alapján az odaértett olvasó számára az nem kérdés, hogy jó ötlet meglepetéssel kedveskedni a szülőnek, ahogyan az sem, hogy erre éppen egy történelmi témájú dolgozat a legalkalmasabb. Az egyetlen befogadónak tulajdonított kérdés (titokban tartják-e a lap munkatársai az ajándékot?) az olvasót úgy láttatja, mint aki feltétlenül együttműködő, lelkes és némiképp naiv, hisz nem érti tökéletesen a rovatban imitált közvetlen viszony fiktivitását. A korábbi periodikák postaládái alapján nem túl életszerű az az elképzelés, hogy a szerkesztőség energiát fordított volna a szülők felkeresésére, azonban a megjegyzés abszolút alkalmas arra, hogy bemutassa: a lap ideális olvasója *elhiszi*, hogy ez a kapcsolat ennyire meghitt.

A másik, szintén a táblázatban idézett példa – az irodalomban és a közéletben jellemző felelőtlen ígéretés – formálisan szintén az olvasó aggodalmának ad hangot. Ám éppen a kiemelt tapasztalatok miatt látszik, hogy ez nem a gyerek, hanem az odaértett szerző panasza, hiszen a befogadó éppen most, a *Gyermek-Világ* révén ismerkedik meg az irodalmi élettel és annak aktuális viszonyaival, így még nem tapasztalhatta meg a szövegben megidézett üres ígéretés gyakorlatát. A féltelmek hangoztatása tehát valójában nem a szerkesztő megkérdőjelezését jelenti, nem annak hitelessége ellen irányul. Míg az olvasói aggodalmak megszólaltatásának módszere hagyományosan a befogadói autonómia megerősítését célozza, addig itt éppen azt szolgálja, hogy az odaértett olvasó teljes közösséget vállaljon az odaértett szerkesztővel. A sajtóban megjelenő, átgondolatlan ígéretések emlegetése itt a nevelés eszköze, és tulajdonképpen paradox, mivel a *Különfélék* írója mintát kínál a gyerekeknek arra, hogyan kell kritikusan viszonyulnia a sajtótermé-

kekhez – szándékosan megfeledezve arról, hogy éppen ő is egy sajtótermékben teszi mindezt, melyet kritikusan kellene fogadni.

Vachott Sándorné arra a hallgatóságos egyezésre alapozza a közönséggel való kapcsolatát, hogy a gyerek (a szülő) a lap megvásárlásával szoros viszonyt alakít ki a folyóirat szellemiségével. A nevelés, tanítás ennek köszönhetően személyessé, már-már meghitté válik: a periodika a személyiségformálás egyik fontos tényezőjeként értelmezi önmagát. A befogadó számára a fiktív kapcsolatot úgy ábrázolja, mint az egyik legszeretetteljesebb, legintimebb ismeretséget, így foglalva össze alapelvét: „Hiszen nekünk egymással a legbizalmasabb barátságban kell élnünk.”⁵⁰

3. Az odaértett olvasó az előszavak tükrében és a Gyermekbarát

Úgy látom, Vachott Sándorné lapja az odaértett olvasó megteremtésének szemléltetésére kifejezetten alkalmas, mert példaértékű intenzitással vázolja fel saját, engedelmes gyerekolvasóját: a szerkesztői üzenetek arányának szempontjából a *Gyermek-Világ* az 1870-ig megjelenő gyereklapok közül egyedülállónak mondható. A többi periodika ennél jóval kevesebb teret engedett a befogadó explicit megszólításának. Ám – tekintettel arra, hogy Vachott Sándorné lapjából mindössze négy szám készült el – komoly következtetéseket természetesen nem vonhatunk le belőle. Annál is inkább, mert a korszak gyereklapjai nem voltak egységesek, a szerkesztői hang folyamatosan csiszolódott: az 1843-as *Magyar Gyermekbarát* írásai még meglehetősen távol álltak Vachott Sándorné szerkesztői üzeneteitől. A valóban egységes alaptónus mellett az egyes vállalkozások nagyon eltérő gyerekképpel dolgoztak, máshogy gondolkodtak felnőtt és gyerek kapcsolatáról, illetőleg a folyóiratok feladatáról is, ám ennek ellenére is sejthető, hogy saját hangjuk kidolgozásakor igyekeztek tanulni az őket megelőző periodikák sikertelenségéből.

Az első négy lap előszavának összehasonlítása jól szemlélteti a változásokat, és rámutat arra az irányra is, mely majd elvezet Kalocsa Róza – sok értelemben ma is példaértékű – 1867-es *A Méhecskéjéig* és annak komplex, humoros és kompetens gyerekképig, melyre az utolsó pontban térek ki.⁵¹ Úgy látom, ebben a folyamatban komoly állomást jelentett az 1861 és 1863 között megjelenő *Gyermekba-*

50 *Gyermek-Világ* 1, 1. sz. (1868): 8.

51 SZILÁGYI Ferenc, „Új évi idvezlet a’ gyermekekhez”, *Magyar Gyermekbarát* 1 (1843): 5–10; BRASSAI Sámuel, „Olvasóimhoz”, *Fiatalság Barátja* 1 (1851): 1–2; GÖNCZY Pál, „Kedves Barátim!”, *Ifjúság Lapja* 1 (1853): 1–3; [N. N.], „A gyermekekhez”, *Gyermekbarát* 1 (1861): 1–2; A NAGYANYÓ, „Bevezetés”, *Gyermekbarát* 1, 1. sz. (1861): 2. Minden további idézet az előszavakból származik.

rát, mely úttörő vállalkozás volt abból a szempontból, hogy kitüntetett figyelmet fordított a lányolvasókra. Noha a lányok deklaráltan beletartoztak a korábbi gyereklapok olvasókörzétébe is, ez volt az első periodika, mely kifejezetten lányos tartalmakat is kínált a számukra.

A szemléletváltás háttérében részben a lap tulajdonosa, a költő Kisfaludy Atala állhatott, aki nőként először vállalt komoly szerepet egy gyereklap működtetésében, részben pedig a szerkesztő Szabó Richárd, aki – a korábbi szerkesztőkkel szemben – nem a tudományszerűsítés vagy a pedagógia, hanem a szépirodalom felől érkezett. Korának ismert szerzője volt, és mivel leginkább a nők körében vált népszerűvé, részéről is természetes gondolatnak tűnhetett az olvasókörzés újradefiniálása.⁵² A lap többször közölt olyan írásokat, melyeket kifejezetten a kislányokat szólította meg,⁵³ emellett visszatérő szereplővé tette a nagyanyót, aki elsősorban a lányoknak írt meséket. Az első számban megígért program előrevetítette, hogy az olvasók megtanulhatnak majd varrni, hímezni, ruhát mosni, éléskamrárt berendezni és élelmiszert tartósítani, azaz – most először – a gazdasszonyi életre is felkészülhetnek.⁵⁴

Úgy gondolom, az olvasókörzés kimondatlan differenciálódása és specializálódása is hozzájárult az odaértett olvasó alakjának változásához. Bár korábban is jellemző volt a baráti, nyájas hangnem, mindez a *Gyermekbarát*ban meghatározott (imitált) viszonyban realizálódott, mint a korábbi lapokban, ráadásul a gyerekolvasó most először válhatott valódi partnerré, aki tevékeny résztvevője volt saját tanulási folyamatának. Ezt a változást próbálom szemléltetni az első négy gyereklap (a *Magyar Gyermekbarát*, a *Fiatalság Barátja*, az *Ifjúság Lapja*, a *Gyermekbarát*) előszavának összevetésén keresztül.

52 Vö. ZAKAR Péter, „Isten, Haza, Szabadság: Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész 1848–49-ben”, in *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben*, szerk. DÖBÖR András, JANCSÁK Csaba, KISS Gábor Ferenc, NAGY Tamás és ZAKAR Péter, 19–30 (Szeged: Belvedere Meridionale, 1999), 22.

53 Vö. [N. N.], „A jó leány”, *Gyermekbarát* 1 (1861): 49.

54 A NAGYANYÓ, „Bevezetés”, *Gyermekbarát* 1 (1861): 2.

Szerkesztő	Cím	Megszólítás	Tanulnivaló
Szilágyi Ferenc	<i>Magyar Gyermekbarát</i>	Kedves gyermekek / Gyermekek	sok szép, hasznos és gyönyörűséges ismeretek
Brassai Sámuel	<i>Fiatalság Barátja</i>	Olvasóim	csudák, melyeket Isten teszen a természetben és ember a mesterségekben
Gönczy Pál	<i>Ifjúság Lapja</i>	Kedves Barátim	–
Szabó Richárd (lap-tulajdonos Kisfaludy Atala)	<i>Gyermekbarát</i>	Gyermekek / Kedves kis barátim és barátném / Kedveseim	– mult idők, messzevilágok, és sok eddig érthetetlen tárgyak – a miriád csillagok, melyek a teremő nagyságát hirdetik, szép természet tündéres országai, hol a növények, virágok, madarak, ásványok s ezerféle tarkabarka állatok a mindenhatónak hatalmát és szeretetét hirdetik – a nagy világ és szép hazánk nagy embereinek, nevezetes férfainak élete, mely a tudomány, munkás-ság vagy honszeretet dicső példái

3. táblázat

Érdemes például mindjárt azt megfigyelni, hogyan szólítják meg az egyes gyerek-lapok az olvasóközönségüket (3. táblázat). Első ránézésre ez a gesztus mellékesnek tűnhet, pedig már itt lényeges különbségeket regisztrálhatunk. Szilágyi „Kedves Gyermekek!” címzése kizárólag a közönség életkorát határozza meg. Ráadásul ez az egyetlen forma, mely nem fejez ki birtokviszonyt, így nem apellál az összetartozás érzésére sem, szemben a későbbi lapokkal, melyekben ez a gesztus már kiemelt jelentőséggel bír. A *Magyar Gyermekbarát*hoz képest Brassai már az olvasóiról beszél, tehát a befogadóit nem az állapotukkal, hanem a tevékenységükkel azonosítja; a változtatásnak köszönhetően a második folyóirat sokkal aktívabbnak láttatja saját célközönségét. Gönczy Pál ezen is túllép, mikor az éppen kialakuló viszonyt, a barátságot helyezi a középpontba. Kisfaludy Atala lapjának előszava pedig mindössze két oldalban járja be a teljes utat: az ismeretlenségből eljutunk a „Kedveseim” megszólításig. Itt közben még arra is látunk példát, hogy a gondos szerző külön-külön is odafordul barátaihoz és barátnéihoz.

Jellemző tendencia az is, hogy a szerkesztők egyre kompetensebbnek tekintik a gyereket. A mulattatva oktatás célkitűzése mindegyik lapban megjelenik, és a szülői felhívás minden esetben részletesen beszámol a tervezett témakörökről. Ám a gyereknek szánt előszóban sem Szilágyi, sem Gönczy nem utal arra, milyen

tartalomra számíthatnak az olvasók. Bár Brassai konkrétan fogalmaz, mikor megígéri, hogy beszélni fog „csudákat, melyeket Isten teszen a természetben és ember a mesterségekben”,⁵⁵ ennél több részletet ő sem bocsát előre. Összességében elmondható tehát, hogy a szerkesztők előzetes informálás nélkül döntenek a tanulnivalókról. Ehhez képest Kisfaludy Atala lapja több mint egy oldalt szentel annak, hogy felvázolja a közös tananyagot, melynek a táblázatban felsorolt példák mellett részét képezik a már említett háziasszonyi teendők, de a gyerek közvetlen környezetének felfedezése, sőt a szociális érzékenyítés is: „[f]igyelemmel kísérjük a szorgalmas földmives fáradozását s a helyett, hogy orrfintorgatva fordulnánk el tőle, tisztelettel hajlunk meg előtte s iparkodunk megismerkedni hasznos munkájával, mely nekünk élelmet szerez.”⁵⁶ A *Gyermekbarát* esetében már maga a leírás is törekszik arra, hogy kedvet csináljon a tanuláshoz.

Szerkesztő	Cím	Az olvasó felelőssége	Az olvasóközösség
Szilágyi Ferenc	<i>Magyar Gyermekbarát</i>	[H]ogy magatokat kimiveljétek, sok szép, hasznos és gyönyörűséges ismereteket gyűjthessetek, hogy jókká legyetek: adjuk a kezetekbe a Magyar Gyermekbarátot.	–
Brassai Sámuel	<i>Fiatalság Barátja</i>	Német, frank, angol fiataloknak már régóta megvan ezen kényelmük s élvezetők különböző kiadásokban s én bizony szintűgy resteltem már, hogy egyedül a magyarnak ne legyen. De itt van már és bizony reményelem, igen jól elfogjátok az időt tölteni vele.	[M]indnyájunkat, egymás nem látva is, egy általános ismeretség és szeretet kötele fog összekapcsolni.
Gönczy Pál	<i>Ifjúság Lapja</i>	Itt van kezetekben a harmadik [folyóirat] is, töletek függ azt elégetni vagy részvétlenségekkel megfigyasztani, avagy ápolva életre hozni s megőrizni.	[Ü]ljünk össze a barátság képzelet alkotta kandalója előtt s kezet fogva mulassunk és miveljük egymást.
Szabó Richárd (laptulajdonos Kisfaludy Atala)	<i>Gyermekbarát</i>	[T]egyétek kezeteiket ezen lapra s azt úgy vegyétek, mintha kicsi kezeiteket kezembe szorítva, közösen fogadást tennénk, hogy ezen lapot figyelmesen olvasgatjátok.	–

4. táblázat

55 BRASSAI, „Olvasóimhoz”, 1.

56 A NAGYANYÓ, „Bevezetés”, 2.

Máshol is tetten érhető az egyre inkább partneri viszony. Ha az olvasókkal szemben támasztott elvárásokra gondolunk (4. táblázat), Szilágyi Ferenc bevezetésében még a szülők a kulcsfigurák. A *Magyar Gyermekebarát* a szülő–gyerek viszony megerősítője: a folyóirat a gondos szülő ajándéka, az erkölcsnemesítő füzetecskék szorgalmas olvasása pedig a gyermeki hála kifejezésének eszköze. Néhány évvel később, Brassainál és Gönczynél a szülő már nem jelenik meg az előszavakban – ehelyett a gyerek a nemzeti ügyek pártfogójává válik. A *Fiatalok Barátjának* szerkesztőjét kettős motiváció hajtja: egyrészt saját gyerekszeretete, másrészt a nemzeti önérzet. Mivel a német, frank, angol fiataloknak már régóta van lapjuk, Brassai „restelli már, hogy egyedül a magyarnak ne legyen.”⁵⁷

Az *Ifjúság Lapja* hasonló hangnemben folytatva Sybilla és Tarquinius példáját idézi meg a gyereklapokkal és olvasóikkal kapcsolatban: „A [*Magyar*] *Gyermekebarát* és *Fiatalok barátja* a Sybilla hat darabból álló könyve sorsára jutott, csak azon kis különbséggel, hogy Sybilla maga égeté el könyveit, míg a *Gyermekebarát* s a *Fiatalok barátja*, az ifjúságnak nem is tüze, hanem hideg részvétlensége miatt veszett el.”⁵⁸ A szimbolikus olvasóközönség ebben az értelmezésben annyira érett és felelősségteljes, hogy egy személyben felel a Gönczy víziójában utolsó magyar gyereklapként értelmezett *Ifjúság Lapjának* sorsáért, mely az előszó sejtetése alapján szinte jelképes, küldetészerű vállalkozásként jelenik meg. A vizsgált időszakban ráadásul ez az egyetlen szöveghely, mely azt feltételezi, hogy az előfizető szülő helyett maga a gyerek vásárolja a folyóiratot, mert „felfogja szellemi mivelődéséből fejlődő jövőjét.”⁵⁹

Ehhez képest a *Gyermekebarát* már nem nemzeti léptékű feladatokkal ruházza fel a gyerekeket, hanem visszatér Szilágyi realisabb elvárásaihoz. Ám míg az 1843-as *Magyar Gyermekebarát* esetében a gyerek a szülők iránt érzett kötelező hála okán olvassa a lapot, és egyetlen célja, hogy ezáltal is fejlessze magát, addig az 1861-es *Gyermekebarát* már a gyermeki belső motivációra, érdeklődésre és aktivitásra épít. Az előszó egyfajta szerződést kínál fel, melyben az olvasónak csak annyit kell megfogadnia, hogy figyelmesen olvasgatja a folyóiratot, cserében pedig a *Gyermekebarát* nemcsak érdekes dolgokra tanítja, hanem sok örömet is szerez majd neki. Ismét megjelenik a szülő, de immár egészen más szerepben: az erkölcsi kötelesség már nem a gyerekekre, hanem a felnőttekre vonatkozik. Ennek a periódikának a célja az, hogy „a jó szülőknek kedves, de nehéz feladatukban, a neve-

57 BRASSAI, „Olvasóimhoz”, 2.

58 GÖNCZY, „Kedves Barátim!”, 1.

59 Uo., 3.

lésben⁶⁰ némileg segédkezet nyújtson – azaz a lap egyre szervezettebben kötődik az iskolai közeg helyett az otthon, a család világához, a tanítás helyett a nevelés feladatköréhez. A fókuszváltás következményeként pedig a szülőket is egyre inkább bevonja a potenciális olvasók körébe.

Ugyanez a fokozódó intimitás érződik nemcsak az egyes olvasó, de az olvasóközösség koncepciójában is. Bár Szilágyi leírása többes számban szólítja meg a befogadókat, az egyes gyerekeket még nem kapcsolja össze: egyszerre folytat számos „magánbeszélgetést”. Ezzel szemben Gönczy és Brassai már fontosnak tartják, hogy az olvasó-szerző viszony mellett közösséget is teremtsenek. Náluk a gyerekek egyetlen közösséget alkotnak „a szellemi közlekedés hatalmas emeltyűje, a sajtó”⁶¹ által. Brassai az első, aki leveleket is kíván az olvasóitól, sőt az írások közlésére is vállalkozik. Előszavában még a rejtvényrovatot is közösségépítésként definiálja: „[m]ásszor megint talányos kérdéseket tennék előtökben s mily dicsőséget aratna társai előtt, ki elsőben fejtene meg! De azért nem lenne sem ő büszke, sem társai irigyek.”⁶² Álma és célkitűzése: a hon összes gyerekeit egyesíteni maga körül. Ha ez sikerül, „mindnyájunkat, egymást nem látva is, egy általános ismeretség és szeretet kötele fog összekapcsolni.”⁶³

Kisfaludy Atala lapjában a szimbolikus közösség helyett ezúttal is a valós, meghitt közelség válik fontossá. A *Gyermekbarát* nem próbálja virtuálisan összekötni különböző címzettjeit, ellenben törekszik arra, hogy a valós olvasók számára ne magányos tevékenység legyen a gyereklap olvasása. A befogadókat körülvevő szűk kört kísérli meg bevonni a tevékenységbe: „e barát csakhamar családokat bizalmas tagjává leszen, kire örömmel, szeretettel s hálával fogtok visszaemlékezni mindenha!”⁶⁴

Lényegében ez a bizalmas családi barát az, aki megelőlegezi utolsó pontomat, Kalocsa Róza *A Méhecskéjét*. Bár Vachott Sándorné *Gyermek-Világában* is visszaköszön a *Gyermekbarát* számos vonása (például a sokkal gyakoribb kapcsolattartás a befogadókkal, a szerző-befogadó bensőségebb viszonya⁶⁵ stb.), úgy

60 A NAGYANYÓ, „Bevezetés”, 2.

61 GÖNCZY, „Kedves Barátim!”, 3.

62 BRASSAI, „Olvasóimhoz”, 1.

63 Uo., 2.

64 [N. N.], „A gyermekekhez”, 2.

65 Brassai még így fogalmaz: „Midőn rossz szokás, szelesség vagy hirtelen felindulás hibákat ejtetne veletek, meg is feddenélek; de ez is szeretetből és szeretet hangján történnék, melyért nem hogy megúnnátok társaságomat, hanem még jobban ragaszkodnátok hozzám, látva hogy hibáitokkal is kedvesek vagytok nekem...” BRASSAI, „Olvasóimhoz”, 1. Vachott Sándorné már nem beszél szidásról vagy neheztelésről, az ő lapjában olvasó és író viszonya tökéletesen harmonikus – igaz, hogy ezt az engedelmes, alázatos gyerek ábrázolásával éri el.

látom, az egészen más irányt képviselő *A Méhecske* szervezesebben kapcsolódik ahhoz a hagyományhoz, mely a nevelést-tanítást elsősorban az együttműködésre alapozza. Talán ennek a szemléletnek köszönhető, hogy Kalocsa Róza lapja az első olyan fiataloknak szánt folyóirat, mely már nem feltételezi a megszólított olvasóközönségről, hogy kizárólag eszményi – az elvont és általában túlidealizált gyerekképnek megfelelő – gyerekekből áll, hanem (bizonyos keretek között) teret enged a személyiség kibontakozásának is.

4. A Méhecske és a (nem) ideális olvasó

Bár *A Méhecske* (1867–1869) mindössze két évfolyamot ért meg, és viszonylag ritkán esik róla szó, úgy gondolom, a korábbi kísérletekhez képest kifejezetten innovatív kezdeményezés volt, valószínűleg nagyrészt szerkesztőjének, a pedagógus Kalocsa Rózának köszönhetően.⁶⁶ Újszerűségét leginkább a visszatérő karakterek felől érdemes megközelíteni.

A visszatérő karakterek kérdése – éppen a 21. század felől nézve – kifejezetten termékeny probléma, viszont nem tisztázható könnyen, legalábbis akkor, ha próbálunk megmaradni az eredeti jelenségnél. A visszatérő karaktereknek mára jelentős szakirodalma van, azonban rendszerint olyan, a populáris kultúrában ismert figurákkal azonosítják őket, akiknek egyik legfőbb ismertetőjegye a médiumvándorlás: Frankenstein szörnye, Drakula, Sherlock Holmes és Tarzan népszerű példák.⁶⁷ Shane Denson és Ruth Mayer különbséget tesz a sorozatfigurák és a sorozatbeli karakterek között: „utóbbiak olyan karaktereket jelölnek, akik egy sorozatosan folytatódó elbeszélés többé-kevésbé zárt fikcionális univerzumában élnek (mint például egy szappanoperában vagy folytatásos regényben). Narratív fejlődésük során a sorozatbeli karakterek hajlamosak pszichológiai mélységre szert tenni, bonyolult életrajzokat és elágazó genealógiákat kapnak.”⁶⁸ A sorozatfigurák ezzel szemben nem a történet előrehaladtával változnak, sőt bizonyos

66 Az első (mutatvány)szám 1867. december 1-jén jelent meg.

67 Vö. Tobias KUNZ és Lukas R. A. WILDE, *Transmedia Character Studies*, Routledge Advances in Transmedia Studies (London – New York: Routledge, 2023); Jan-Noël THON, „Transmedia Characters: Theory and Analysis”, *Frontiers of Narrative Studies* 5, 2. sz. (2019): 176–99; Shane DENSON és Ruth MAYER, „Border crossings: Serial figures and the evolution of media”, ford. Abigail FAGAN, in *NECSUS* 7, 2. sz. (2018): 65–84.

68 „The latter denote characters in the more or less closed fictional universe of a serially-ongoing narrative (such as a soap opera or serialised novel). In the course of their narrative development, series characters tend to acquire psychological depth, they are given complex biographies and branching genealogies.” DENSON és MAYER „Border crossings...”, 67.

értelemben még saját történetük sincs – narratívájuk minden alkalommal újra-kezdődik, és személyiségük ezeknek az újramondásoknak köszönhetően változik. Esetükben a linearitás helyett a pluralizmus dominál.

Azok a szereplők viszont, akikről *A Méhecske* kapcsán beszélhetünk, nem váltak sem annyira közkedvelt, sem annyira független alakokká, hogy sorozatfiguráknak tekintsük őket.⁶⁹ Ezek a szereplők megmaradtak egy-egy lap hasábjain belül, ott azonban rendszeresen megjelentek, méghozzá sokszor úgy, hogy nem hoztak létre egységes történetet. Mondhatni, narratívák fölött álló arcai-hangjai voltak az egyes periodikáknak.

Bár a korai gyereklapoktól egészen távol állt a gúny vagy az éles társadalomkritika, mégis az élclapok visszatérő, karikatúraszerű szereplői kínálják a legjobb támpontot a kiinduláshoz.⁷⁰ Kappanyos András *A Méhecskével* csaknem egyszerre induló periodikával, Ágai Adolf *Borsszem Jankó*jával kapcsolatban állapítja meg: a lap „elődeitől vette át és fejlesztette tovább azt a kommunikációs stratégiát, hogy azonosítható szerzők, illetve tematikus vagy műfaji rovatok helyett fiktív personák köré építette a terjedelem túlnyomó részét. Ezek az alakok hol szerzőként, hol levelezőként, hol tárcák, anekdoták, jelenetek szereplőiként bukkantak fel, és a kortárs magyar társadalom egy-egy jellegzetes típusát képviseleték.”⁷¹ *A Méhecske* szereplői nem hoztak létre ennyire komplex világot, de ez nem is túl meglepő: mint Lengyel András kiemeli, az említett élclap nem kevesebb mint „39 típussal büszkélkedett, s [Ágai] úgy vélte, hogy »a Borsszem Jankó galériája« ezzel lett teljes.”⁷²

Az állandó karakterek szerepeltetését több tényező is motiválta. Egyrészt a 19. században megerősödő sajtó egyik legfontosabb vonzereje a szerialitás volt, mely Patricia Okker összegzése szerint az „állandó egyensúlyon vagy feszültségen alapult a között a két cél között, hogy kielégítse az olvasó (vagy néző) ismerősség és újdonság iránti vágyát.”⁷³ A folytatásos regények, állandó rovatok vilá-

69 Természetesen ebben az esetben is ismerünk kivételt. Miklóssy János megírta Jókai alteregó-élclaphősének utóéletét: „A *Kalauz* versben fejezte ki hódolatát Márton napjára, »Új divatú főveget neveztek Kakas Márton sipkának« Debrecenben, a Várud utcában pedig csapszéket. Egressy Samu Kakas-csárdást szerzett, Csüry József szerzeményét, az 1862-ben elkészült *Kakas Márton nótáját*, választókerületének, Siklósnak zenekedvelői, Jókainak ajánlották. Három humorisztikus orgánus próbált szerencsét nevével.” MIKLÓSSY János, „Jókai élclapjairól”, *Irodalomtörténet* 15 (65), 4. sz. (1983): 956–965, 964.

70 Vö. BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében* (Budapest: Corvina, 1983).

71 KAPPANYOS András, „Borsszem Jankó öröksége”, *Híd* 16, 4. sz. (2020): 17–25, 18.

72 LENGYEL András, „Tömörkény István egyik élclapfigurájáról”, *Forrás* 50, 9. sz. (2018): 69–79, 70.

73 „[T]he serial structure depends on a constant balance or tension between satisfying a reader's (or viewer's) desire for what is familiar and what is new”. PATRICIA OKKER, „Foreword”, in *Nineteenth-*

gában nyilvánvaló ötlet lehetett egy-egy eltalált figura rendszeresítése. Másrészt a lapszerkesztőknek (különösen tekintettel a gyereklapok „bácsi”-jaira és „néni”-jeire) létre kellett hozniuk egy-egy olyan alteregót, odaértett szerzőt, akinek a segítségével megszólíthatták a befogadókat.⁷⁴ Az ekként megformált szerepek rövid úton alkalmassá váltak arra, hogy leváljanak az eredeti alkotókról, és önálló, jól felépített, vissza-visszatérő alakokká lépjenek elő. A különböző önelnevezések kézzelfoghatóvá tették a fikció lehetőségét, innen pedig már csak egy lépés volt a karakterek teljes függetlenedése és megsokszorozása.

Az 1860-as évekre a felnőtteknek szánt lapokban már bevett gyakorlat volt egy-egy állandó szereplő alkalmazása: elég, ha Jókai Mór Tallérossy Zebulonjára vagy Kakas Mártonjára gondolunk.⁷⁵ A gyereklapoktól sem volt idegen ez a gyakorlat. Már a *Fiatalság Barátja* bevezette a beszédes nevű, leginkább illemszabályokat taglaló Zsémbe bácsit és az új technikai vívmányokról áradozó Mór bácsit. A *Gyermekbarát* az első női karaktert, a nagyanyót mutatta be, aki inkább keretfiguraként funkcionált, és mint ilyen, elsősorban egymástól független történeteket adott elő. Azonban az első periodika, mely fiktív gyereket állított egy rovat élére, Kalocsa Róza *A Méhecskéje* volt.

Ilonka, *A Méhecske* visszatérő szereplője, nem magányos: folyóirata rögtön három állandó szereplőt is színre vitt. Ezek közül kettő, Majthényi Flóra Eszti néni-je és Beöthy Zsolt Kálmán diákja ismert maszkok, melyek mögött a valós szerzőt vagy maga a periodika fedte fel, vagy a kortársak azonosították más platformokon.⁷⁶ Ezzel szemben – tudomásom szerint – Ilonka megteremtőjéről nem rendelkezünk pontos adatokkal, ami abból a szempontból fontos, hogy a lap előfizetői ennyivel is valóságosabbnak tarthatták a rovatért felelős kislányt.

A Méhecske friss hangja összefügg az iménti szereplőkkel – valamennyien a pedagógia különböző aspektusait valósították meg. Eszti néni újszerű módon felelt az ismeretterjesztésért: rovatában jellemzően saját gyerekkorára emlékezett visz-

Century Serial Narrative in Transnational Perspective, 1830s–1860s: Popular Culture – Serial Culture, Palgrave Studies in Nineteenth-Century Writing and Culture, szerk. Daniel STEIN és Lisanna WIELE, v–vi (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), v.

74 A német gyereklapok is előszeretettel éltek az állandó szereplők adta lehetőségekkel, sőt az első valódi német gyereklap, a *Der Kinderfreund* (1775–1781) máris egyfajta állandó szereplőt kínált, mikor a szerkesztő egy fiktív apa nevében szólította meg az olvasóit. Vö. Horst HEIDTMANN, *Kindermédien, Sammlung Metzler Realien zur Literatur* 270 (Stuttgart: J. B. Metzler, 1992), 2.

75 KISS A. Kriszta, „A magyar élclapirodalom kezdetei és *A Nagy Tükör*”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 37 (2022): 261–282; VINCZE Ferenc, „A médiumvándor: Tallérossy Zebulon”, in VINCZE Ferenc, *Képregénytörténetek: Történeti és elméleti közelítések egy médiumhoz*, *Képregénytudomány* 5, 59–110 (Budapest: Ráció Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2022).

76 TÓTH, „Ifjúsági lapirodalmunk 1848 után, I.”, 98.

sza, és a múlt felelevenítése közben tért ki arra, hogyan próbált ki gyerekként különböző, házilag is elvégezhető biológiai-kémiai-fizika kísérleteket, sokszor háztartási ismeretekkel vegyítve. Részletesen ismertette, „miként lehet: [a] virágok színeit megváltoztatni”,⁷⁷ „[u]gyan egy virágtőn többféle virágot nevelni”,⁷⁸ „[m]ily szépek a megfagyott szappanbuborékok és miként lehet ezeket előidézni”.⁷⁹ Az ismeretterjesztés nemcsak szórakoztatóvá vált a személyesség és a gyerekléptékű kérdések miatt, de a leírások az olvasók aktív közreműködését, munkáltatását is implikálták.

Kálmán diák a közéleti és politikai hírek letéteményese volt. Amellett, hogy bevezette a befogadókat az újságolvasók világába (például következetesen reflektált a tárcaírók megpróbáltatásaira, az uborkaszegzonra vagy a túl sok írnavalóra), ez volt az első alkalom, hogy a gyerekajtó „valódi” sajtóvá vált, legalábbis az aktualitás követelményének tekintetében. A korábbi gyereklapok jellemzően csak általánosságban, az eseményektől függetlenül vállalkoztak a közszereplők bemutatására; ha mégis közöltek híreket, megmaradtak a királyi családot érintő információknál. Ehhez képest Kálmán diák szinte minden lapszámban beszámolt a fontosabb közéleti eseményekről: tudósított például a zsidók egyenjogúsításáról, a honvédsereg megalapításáról, sőt konfliktusokról is, például arról, hogy Perczel Mór egy honvédegyleti gyűlésen tartott beszédében „neki ment Kossuth történeti nagyságának, kiemelte hibáit, élénk színekkel emlegette vétkeit.”⁸⁰ Az idézet talán jól szemlélteti, hogy *A Méhecske*-ben a korábbi lapokhoz képest sokkal szabadabban fogalmaztak meg véleményt; ahelyett, hogy csakis az egyértelmű erkölcsi igazságokra szorítkoztak volna, úgy mutatták be az eseményeket, mint amikről lehet, sőt kell is beszélni.

Nemcsak ez a hozzáállás mutatja, hogy a folyóirat odaértett olvasója jóval érettebb és kompetensebb volt a korábbiaknál. Az informálás mellett – most először – a lap agitálta is az olvasókat: Kálmán diák rendszerint éreztette a közönségével, hogy ők is aktívan részt vehetnek az ország ügyeiben. Az Írói Segélyegylet alapításakor például így fordult *A Méhecske* előfizetőihez:

A tettleges részvétel [...] kimutatására sok eszköz van az önök kezében. Nem kívánja senki, hogy a maguk filléreiből áldozzanak a nemes célra, de mással hozathatnak áldozat-

77 MAJTHÉNYI Flóra, „Eszti néni látogatásai”, *A Méhecske* 1, 7. sz. (1868): 108–110, 109. A következő idézetek szintén Majthényi Flóra *Eszti néni látogatásai* című rovatából származnak, így ezt a továbbiakban nem tüntetem fel.

78 *A Méhecske* 1, 9. sz. (1868): 139–140, 139.

79 *A Méhecske* 1, 8. sz. (1868): 123–125, 125.

80 BEÖTHY Zsolt, „Kálmán diák szünórái”, *A Méhecske* 1, 21. sz. (1868): 335–336, 336.

tot. Szavlati, zenészeti előadások, apró szindarabok eljátszása után (egy igen csinos épen most folyik lapunkban) önök is meghozhatnák áldozataikat a „keresztény emberségnek s az irodalmi munkásság tiszteletének oltárára.”⁸¹

A legérdekesebb szereplő azonban ezzel együtt is Ilonka, aki több szempontból is kulcsfontosságú. A kislány ugyanis nagyrészt átveszi a szerkesztő szerepét, ennek köszönhetően pedig most először nem egy pártfogó-oltalmazó, az olvasóhoz lehajló, felsőbbrendű odaértett szerzőről van szó, hanem egy, a befogadókkal egyenrangú, a gyereknek is hangot adó munkatársról, aki ráadásul még lány is. Alakjában összeecsúszik az odaértett szerző és az odaértett olvasó: ő *A Méhecske* hangja, de egyben azt is bemutatja, hogy milyen közönséget kíván magának a lap.

Ilonka tehát ütközőpont és a határok átlépője: első szövegében mindjárt saját életkorát, „nagylányságát” tematizálja.⁸² Ez a kettősség végig meghatározó a karakterében. Mint gyerek szólítja meg a gyerekeket, ugyanakkor a fikció szintjén munkavállaló lesz a felnőttek világában. Kálmán diákkal gyakori, játékos konfliktusa, hogy elírják egymás témáit, a szerkesztő pedig előszeretettel nyúl bele leadott munkáiba.⁸³ Arra is van példa, hogy helyhiány miatt elmarad a rovat: ekkor hol Ilonka dacosságával, hol túl sok tanulnivalójával magyarázzák az elhagyott szöveget. Az előbbi szerepjátékok, Ilonka irreális munkaviszonya, sok különleges ismerőse,⁸⁴ illetőleg a számos egyedi és nagyon pontos információ, melyet meg-

81 BEÖTHY, „Kálmán diák szünórái”, *A Méhecske* 1, 3. sz. (1868): 47–48, 48. *A Méhecske*-ben futó drámát (KALOCSA Róza, „A mostoha leány”, *A Méhecske* 1, 1–4. sz. (1868): 5–9; 27–29; 39–41; 50–53.) egyébként valóban előadták, a lap pedig részletesen foglalkozott is a megvalósult műsorral. Az eset azt mutatja, hogy a közönséggel fenntartott kapcsolat kezdetekben nagyon is ígéretesnek tűnt. KENÉZY Csátár, „Ilonka szünórái”, *A Méhecske* 1, 15. sz. (1868): 238–239. (Az *Ilonka szünóráinak* szerzőjét nem ismerjük, azonban néhány alkalommal meghívott vendég írta a rovatot: erre rendszerint reflektált a lap.)

82 Az első számban Ilonka tanulmányai jutalmául azt kéri az édesapjától, hogy vegyenek játékszert. „Hiszen már te nagy leány vagy, lön a válasz; – hát majd kis testvéreimmal együtt játszom vele, mondám én kissé elpirulva, de nagyon megörülve a *nagy* leány elnevezésnek.” [N. N.], „Ilonka szünórái”, *A Méhecske* 1, 1. sz. (1868): 13–15, 14. Ettől a ponttól kezdve a tanulmányban szereplő valamennyi idézet az *Ilonka szünórái* című rovatból származik, ha nem jelzem külön a szerzőt.

83 „Fördés után átmentünk a tulajdonképeni udvarba, ez egy tágas négyszögű tér zöld fákkal, hires platanok beültetve, hol tartatni szoktak a fürdői bálók is (Ilonka igen sokat foglalkozik a bálókkel, ugy látszik ez vágyainak netovábbja, pedig igazán nem gyermeknek való odajárni, hova még a felnőtt leányokat is csak ritkán viszik. Szerk.)” *A Méhecske* 1, 32. sz. (1868): 506–508, 507.

84 Ilonka meglátogatja például Barabás Miklóst a műtermében (*A Méhecske* 1, 16. sz. [1868]: 253–255), és feltett szándéka felkeresni Arany Jánost is (*A Méhecske* 1, 24. sz. [1868]: 381–383, 383).

oszt magáról, elbizonytalanítja a tapasztalatlan olvasót, ezáltal pedig rámutat az irodalmi fikció működésére is.⁸⁵

Ilonka abban az értelemben is szépirodalmi karakter, hogy a nyelvhasználata meghatározza a személyiségét. Bár Steinmacher Kornélia szerint a gyereklapokban a „stílus, a szókincs, a mondat szerkezetek mind megpróbálnak imitálni, leképezni egy gyermeki nyelvet,” ez a gyakorlat *A Méhecske* esetében még nem volt általános.⁸⁶ Ilonka nyelvhasználata nem különbözik a felnőtt karakterektől, legalábbis csiszoltságát tekintve. Ellenben a bőbeszédűség, a csapongás és a felfokozott érzelmesség olyan állandó jellemzői, melyekre ő is és a munkatársai is rendszeresen reflektálnak.⁸⁷ Személyében most először találkozunk egy olyan életszerű gyerekszereplővel, aki nem idealizáltan jó, és akinek gazdagabb a jellege annál, hogy egyetlen rossz tulajdonság intő példája lehessen. Ilonka cserfes, szeszélyes, sokszor lusta, sőt gondatlan, ugyanakkor van humora és öniróniája, így amellet, hogy meglepően reális, szerethető is. Gyarlóságai felszabadítják az olvasót, ugyanakkor – szemben a korai periodikák elítélendő gyerekeivel – a befogadónak nem erkölcsi kötelessége, hogy elhatárolódjon tőle. Odaértett elbeszélőként/narrátorként Ilonka nézőpontjából ismerjük meg az eseményeket, így esendőségei bocsánatosnak tűnnek. A személyesség benyomását pedig kü-

85 Például viszonylag pontosan meghatározza, hogy hol él: „[a]lakunkkal átellenben van az egyetem-templom, tehát kis szobánkból ki sem kell mennünk, mert ime innen igen jól látjuk az előkészületet egy főúri nászhoz.” *A Méhecske* 1, 29. sz. (1868): 460–462, 461. A fikatív otthon feltehetően a Papnövelde u. 7-et jelöli, mely *A Méhecske* szerkesztősége volt. Ilonka karaktere egyébként éppen ezek miatt a megjegyzések miatt alkalmas a megszólított célközönség árnyalására is. Bár a kislány rendszerint panaszkodik a család anyagi helyzetére, ez erős jóindulattal is csak relatív szegénységnek tekinthető: Ilonka rendszeres színház- és bálátogatásai mellett eljut a kertészeti társulat délszaki gyümölcsökkel rakott boltjába (*A Méhecske* 1, 11. sz. [1868]: 174–175) és a játékboltba (*A Méhecske* 1, 1. sz. [1868]: 13–15, 14) is. Ugyan az utóbbi nem tűnik különösebben érdekesnek, Tészabó Júlia ismertetője alapján „1880-ból van először pontosabb adat a pesti játékboltokról, ekkor számuk húsz körül van.” Mindössze négy vállalkozást nevez meg, mely *A Méhecske* indulásakor már létezett. Eszerint játékboltba menni nagyon is exkluzív élményt jelenthetett, ami a társadalom döntő többségének soha nem adatott meg – ha Ilonka ezzel együtt is „szegénynek” számított, az jól látható irányt szab a potenciális olvasó társadalmi-vagyoni helyzetének. TÉSZABÓ Júlia, „A játékkereskedelem alakulása Budapesten”, in *„A Babatündérhez”: A budapesti játékkereskedelem története: Időszaki kiállítás, 2009. november 20 – 2010. június 7.*, szerk. TÉSZABÓ Júlia, TÖRÖK Róbert és DEMJÉN Bence, 18–37 (Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010), 21.

86 STEINMACHER Kornélia, „Dupla reklám: Széchenyi és a lánchíd. Néhány érdekes adalék Széchenyi [J] és a lánchíd reklámértékéhez”, *ÚjNautilus*, hozzáférés: 2025.05.24, <http://ujnautilus.info/author/kornelia-steinmacher>.

87 „Jaj! de megint kikapok a sok kitérésért, és csevegésért...” *A Méhecske* 1, 30. sz. (1868): 478–479, 478.

A Méhecske 1, 31. sz. (1868. jún. 28.) Forrás: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum

lön megerősíti az a gesztus, hogy *A Méhecske* jó minőségű olajnyomata révén a lány még arcot is nyer.⁸⁸

Az élclapokkal szemben a gyereklapok állandó szereplői a vizsgált korszakban soha nem jelentek meg vizuálisan. Míg a felnőtteknek szánt folyóiratokban az ábra humorforrás volt, addig a gyerekeknek címzett periodikák nem akartak viccet csinálni saját szereplőikből. *A Méhecske* viszont már annyira igényes munkákat közölt, hogy Ilonka presztízst csak növelte a vizuális megerősítés. Képmása annnyival is érdekesebb, mert a periodikában közölt olajnyomatok eredetileg nem *A Méhecske* megbízásából készültek – ahogy a többi gyereklap esetében is, kép és szöveg kapcsolata esetleges volt. A Drezdából kölcsönzött nyomat azonban visszahatott a lapra, és – talán a legelső ízben – izgalmas kép-szöveg kapcsolatot ered-

88 *A Méhecske* budapesti közgyűjteményekben fellelhető példányai sajnos hiányosak. Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum példányában az első 37 lapszáma található meg (1867. december 1. – 1868. augusztus 9.), az Országos Széchényi Könyvtár pedig az első évfolyam 29. lapszámától őrzi a folyóiratot (1868. június 14. – 1869. október 31., 2. évfolyam, 44. szám).

ményezett. A hangsúlyosan pesti Ilonka a kép megjelenéséig pusztán a „jelenben” élt, ám a csirkéket etető kislány színre vitelét magyarázni kellett: Ilonka közelíteni kezdett a sorozatbeli karakterekhez, mert a közölt olajnyomat miatt a szövegben is kénytelen volt visszaemlékezni saját „gyerekkorára.”⁸⁹ A kép egy olyan epizódot mutat be, ami még a fővárosba költözés előtt zajlott le, ennek köszönhetően pedig Ilonka karaktere itt a linearitás felé is nyitni kezd.

A szereplő azonban minden irodalmi értéke mellett nagyon hatásos nevelőeszköz is. Egyrészt, mert mint láttuk, könnyű hozzá érzelmileg kapcsolódni, másrészt, mert háromszorosan is modellt kínál a befogadók számára, így szerepeltetése jóval összetettebb módon hathat a gyerekolvasókra.

Először: a jó gyerek tanulhat Ilonka hibáiból, mert a kislány maga hívja fel a figyelmet a gyöngeségeire, hol humorosabb, hol komolyabb formában.⁹⁰ Ráadásul ezek a botlások nem csak alkalmi események: vissza-visszatérő fordulat, hogy Ilonka a korábban megismert gyarlóságait megpróbálja levetkőzni, ezzel arra is példát mutat, hogyan válhat az ember – kellő munkával – jobbá.⁹¹

Másodszor: az olvasó elsajátíthatja azt is, amit Ilonka mint *A Méhecske* szócsöve mond el. A kislány előszeretettel közvetíti a szüleitől, ismerőseitől hallott tényszerű tudást és a magatartásbeli-ízlésbeli szabályokat. Ám ami a felnőtt szólamában kellemetlenül száraznak és leereszkedőnek tűnne, az az ő hangján hiteles, hiszen ha Ilonka már nem is „ideális” gyerek, akkor is törekszik arra, hogy azzá váljon. A szülők intéseivel elviekben mindig egyetért, csak a gyakorlatban nem tud megfelelni az elvárásoknak.⁹²

Harmadszor: az előző, tudatos és direkt tanításokkal szemben Ilonka reflektálatlanul is mintát kínál arra, hogyan kell viselkednie a megfelelő befogadónak. Saját gyakorlatával, attitűdjével teszi világossá, hogyan kell viszonyulni a gyerek-

89 *A Méhecske* 1, 31. sz. (1868): 492–495.

90 Üdítő és újszerű humorforrásként tételeződnek például a túlzottan konkrét tanácsok. Ilonka gyakran valódi jellemhibákról beszél, de a körülmények és a túlzott (ál)komolyság miatt ezek a figyelmeztetések nem válnak irritálóvá vagy lekezelővé. Egy alkalommal Ilonka csaknem lemarad egy fontos előadásról, mert nem tudja aprópénzben kifizetni a hídpénzt: „Igaz, hogy mi is kaptunk otthon tíz krajczár apró pénzt hídpénznek, de az uton sült gesztenyét vettünk rajta... Lányok tanuljatok! Ha a hidon sietve átkartok menni, ne vegyetek hídpénzeten sült gesztenyét!” *A Méhecske* 1, 8. sz. (1868): 125–126, 126.

91 A harmadik lapszámban például Ilonka részletesen beszámol egy kínos szituációról, melyet saját hanyagságának köszönhet, és erősen megfogadja, hogy kiküszöböli a hibáját. *A Méhecske* 1, 3. sz. (1868): 45–47. Két lapszámmal később a családja olyan karácsonyi ajándékkal lepi meg, mely ezzel áll összefüggésben, és amire Ilonka maga is felhívja az olvasó figyelmét. *A Méhecske* 1, 5. sz. (1868): 78–79, 78.

92 „Hiszen az igaz, hogy nem valami nagy vétek, nem bűn, ha az ember a szokás és a divat ellen vét, de anyámtól mindig azt hallottam, hogy leányoknak szerénynek, egyszerűnek kell lenniök.” *A Méhecske* 1, 32. sz. (1868): 506–508, 507.

nek a történelemhez, a nemzethez, a művészetekhez, a tanulnivalókhoz stb., így észrevétlenül is kineveli a maga ideális olvasóit.⁹³

Végül: Ilonka rendkívül sokoldalú és átgondolt eszköz a közönségkapcsolat szempontjából is (5. táblázat). Az olyan általános eljárások mellett, mint hogy Ilonka szívesen jellemzi önmagát (*A Méhecske* hangját és az olvasó tükrét), rendszerint kedvező feltételezéseket fogalmaz meg a befogadóval kapcsolatban, és szívesen utal a közöttük lévő kapcsolatra is; a kislány szerepeltetése tehát egészen különleges és újszerű lehetőségeket teremt.

Ilonka mint a kapcsolatteremtés eszköze	Példák
Énközlések	Be kell vallanom kedves olvasóim, hogy – bár épen nyalánknak nem vagyok nevezhető, de ananászt igen gyakran megenném, hanem egy hibája van... igen drága. (174.)
A közönség jellemzése	Megsérteném olvasóimat ha a magyar történelemből a Bánk bán esetét magyaráznám nekik, melyik magyar gyerek ne ismerné ezt? (479.)
Ilonka és az olvasók kapcsolata	Apropos a szerkesztőnk említette nekem, hogy kis előfizetői közül többen megemlékeztek rólam és üdvözlétüket küldték. Köszönöm, nagyon köszönöm, nem is tudjátok kis barátim milyen jól esik nekem az! (478.)
Közös élmények, tapasztalatok	Játszottatok-e már sokszor leányok, hogy „kutba estem ki vált ki.” Én azt hiszem, hogy igen... (364.)
Szerkesztői feladatok	Bizony, mert a nyomdász nem akarja kinyomtatni a „Méhecskét”, ha csak sok előfizetője nem lesz. És akkor szegény Ilonka nem cseveghet többé új kis ismerőseivel. De csak csunya egy ember is az a nyomdász! Nem tartja szerencséjének, nekünk szolgálhatni! (79.)

93 [A múzeumban] „Ebben a perczben egyik velünk volt leányka befutott s egész rohamosan mondja, hogy ő Hunyady János pánczél ingét ezüstből látta. Tyüh! hogy futottunk ki mindjányan, kellett is nekünk kő, vas, arany, ezüst korszak! Hunyady János pánczélja! Tehát látni fogjuk azon érczet, mely Magyarországot sőt Európa legnagyobb vitéz mellét fedte valaha, sőt kézzel fogjuk tapintani, előttünk lesz, mely talán ép akkor volt rajta, midőn Nándorfehérvárnál azt a roppant győzelmet vivta ki, vagy talán akkor midőn mint országkormányzója fejedelmi trónján ült, vagy akár mikor, elég hogy ez az övé volt.” *A Méhecske* 1, 33. sz. (1868): 525–527, 527.

Ilonka mint a kapcsolatteremtés eszköze	Példák
Levelezés	[Apa és lánya beszélgetése a húsvéti cukortojásról, melyet Ilonka is szeretne] – Szívesen veszek, ha még azt is elmondod, hogy hát a húsvéti tojás minnek a jelképe, és honnan vette eredetét? – Így – mondtam zavarral – nem kapok czukortojást, mert nem tudom. – Te Ilonka már elmondtál olvasóidnak ilyen egy pár dolgot, most kérd meg őket, hogy ők meg neked magyarázzák meg ezt. Tehát kedves olvasóim most önöktől függ, hogy Ilonka kapjon-e egy húsvéti tojást vagy ne! (319.)
Játék- és ruhaközvetítés	Ha kis olvasóim közül valamelyiknek szüksége lenne új ruhára, és szülei örömet Pestről hozatnák azt, Ilonka – csakhogy a boltokba menni ürügye lehessen – nagyon szívesen megveszi, alkalmazza magát a szülők kívánságához és a gyermekek tetszéséhez; vagy talán kezdett munkára, mintákra volna valamelyik leánykának szüksége, a „Méhecske” belekapaszkodik és leviszi neki. Még egy nagy zongorát is vitt le a múlt hetekben; (287–288.)
Reklám	Van pedig kedves olvasóim egy ilyen lap, mely megtanítaná önöket a kertészkedésre, s megmondaná, melyik hónapban mit, és hogyan kell tenni?! Az előfizetési felhívást a szerkesztő a borítékra fogja tétetni, ha csak a nyomdász azt nem mondja: már nem fér. De csak nagy úr is az a nyomdász! (287.)

5. táblázat

Csak néhány módszert kiemelve: a szerkesztői panaszokat például gyakran Ilonka fogalmazza meg. A hálára kötelező felnőtt szerkesztő számonkérése helyett ő az, aki aggódik *A Méhecske* sorsáért, mert akkor „szegény Ilonka nem cseveghet többé új kis ismerőseivel.”⁹⁴ A rovatában helyet kapnak a korábbi gyereklapokból már ismert eljárások is, de mindig valami apró módosítással. A vásárlóknak kínált különböző nyeremények például új színezetet nyernek, mert Ilonka személyesen gondoskodik az ajándékokról: egy alkalommal saját karácsonyi meglepetését (Vörösmarty Mihály illusztrált *Szép Ilonkáját*) kínálja fel annak az olvasónak, aki a legtöbb előfizetőt gyűjti *A Méhecske* számára.⁹⁵ Máskor – mint a gyereklapok munkatársai általában – Ilonka is levelezésre buzdítja olvasóit, és ígéretet tesz a különösen jól sikerült írások közzlésére. Újítása viszont, hogy mindezt már nem

⁹⁴ *A Méhecske* 1, 5. sz. (1868): 78–79, 79.

⁹⁵ Uo.

tanárként teszi, hanem segítséget kér az olvasóktól, például mert nem érzi magát elég jártasnak egy adott témában. A beküldők így nemcsak kompetensként tűnhetnek fel, hanem annak tudatában dolgozhatnak, hogy mindezt jó célért, segítő szándékkal teszik, ami nagy változás a korábbi, leginkább dicsőséggel kecsegtető dolgoztatás érzelmi hozadékával szemben.

Szokatlannak számít viszont Ilonka egy másik tevékenysége: hol beszerzőnek (játék- és ruhaközvetítőnek) ajánlkozik, hol konkrét reklámtevékenységet folytat. A gyereklapokban ekkor még nemigen találkozunk reklámokkal, de Ilonka élvezetes leírásaiban olykor már nyilvánvaló termékmegjelenítés szerepel. Kötélt-folyóiratait olyan pontosan hivatkozza, hogy akár az őt utánzó olvasók is beszerezhetik azokat. A gesztus azt mutatja, hogy Kalocsa Róza folyóiratának értelmezésében a befogadók már valódi fogyasztók, akiket a nevelésen és a szórakoztatáson túl is meg lehet szólítani.

Ilonka legnagyobb erényét azonban nem is az irodalom, a nevelés és a marketing hármásának összekapcsolásában látom. Steinmacher úgy gondolja, *A Méhecske* bizonyos esetekben „legalább annyira szól a szülőkhöz, mint a gyermekekhez.” Állítását a feltűnően részletes adatolt, jótékonyásra buzdító ismeretterjesztő szövegekkel támasztja alá.⁹⁶ Én is úgy hiszem, hogy Kalocsa Róza lapja már számolt a felnőtt közönséggel, azonban egy egészen más szempontra hívnám fel a figyelmet, mely szintén Ilonka szerepéhez köthető.

Arany János 1861-ben még így ajánlotta az *Anyák Hetilapját*: „[a] magyar anyák többségéről majdnem hazaárulás volna föltennünk, hogy ők inkább a divat piperéinek hódolnak, mint azon nevelési magasztos érdeknek, melyet Vachott Sándorné lapja oly benső hivatás érzelmével törekszik képviselni.”⁹⁷ Kisfaludy Atala *Gyermekebarátja* szintén ebben a korban kényszerült hosszasan magyarázkodásra egy divatkép közlése miatt: „[m]időn divatképet is ígértünk s adtunk, távol vala tőlünk a divatkór élesztése s terjesztése, minek veszélyességét, főképp gyermekeknél, mi éppen úgy belátjuk, mint bárki más [...]. Korántsem akarunk tehát a gyermekekben divatkórt gerjeszteni, sőt oda akarunk hatni, hogy a nemzeti vireset ne divatcikknek, hanem jellemvonásnak tekinték.”⁹⁸

Ehhez képest nem egészen tíz évvel később Ilonka karaktere a nőiség másik, kevésbé magasztos, de jóval szórakoztatóbb aspektusát tárja fel. Alakja a felnőttek didaktikus, moralizáló szólama mellé szabadon belophatja a bálók, a divat,

96 STEINMACHER, „Dupla reklám...”.

97 ARANY János, *Prózai művek 3: Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, szerk. KERESZTURY Dezső, Arany János összes művei 12 (Budapest: Akadémiai, 1963), 43.

98 *Magyar Gyermekebarát* 1 (1865): 48.

a ruha-pipere-játékszer tematikáját is. Amivel rendes felnőtt nem ronthatja meg a gyerekeket, azzal a még neveletlen, esendő Ilonka nyugodtan foglalkozhat. Ez a szabadság pedig végre nemcsak a gyerekolvasók, hanem a felnőttek számára is vonzóvá teheti a gyereklapot...

*

Dolgozatomban az 1843-tól 1870-ig megjelenő magyar gyereklapokban megteremtett odaértett olvasó alakulástörténetének vizsgálatára tettem kísérletet, elsősorban Kisfaludy Atala és Kalocsa Róza periodikáin keresztül. Úgy gondolom, annak ellenére, hogy a szerkesztőknek elsődleges célja volt az oktatás és a nevelés, a korai gyereklapok didaktikusságukkal együtt, sőt talán éppen annak köszönhetően, érdemesek a figyelemre. Buzinkay Géza szavaival élve, „a mindig csak nevelt és száraz erkölcsi tanulságokkal gyötört gyerekek” nagyon eltérő és sokszor napjaink pedagógiai szemléletéhez meglepően közelálló elképzelésekkel találkozhattak az egyes folyóiratokban.⁹⁹

Kisfaludy Atala és Szabó Richárd *Gyermekbarátja* újszerűnek tűnik abból a szempontból, hogy igyekszik figyelembe venni a gyerek kognitív sajátosságait, és az olvasót az eddigieknél aktívabb résztvevőnek tekinti saját tanulási folyamatában. Kalocsa Róza *A Méhecskéje* – melyben megjelenik a reklámtevékenység és az aktualitás követelménye – a visszatérő szereplők révén egészen új módszereket (például a nem öncélú publikáció lehetőségének felkínálása/az előfizetők tartalomkészítésbe való, célirányos bevonása) honosít meg a gyereklapok körében. Ennek legjellegzetesebb eszköze az egyszerre irodalmi és pedagógiai jelentőségű Ilonka, aki most először fordul egyenrangú félként az olvasókhoz.

Feltételezésem szerint a változás nemcsak a női munkatársakkal függött össze, hanem azzal is, hogy a *Gyermekbarát* és *A Méhecske* egyaránt komolyabban vette a lányolvasókat, mint a korszak gyereklapjai általában. Ennek alapján a nemzetközi, leginkább német nyelvű folyóiratok összehasonlító vizsgálata mellett további lehetséges kutatási iránynak tűnik a divatlapok gyereklapokra gyakorolt hatása is.

99 BUZINKAY, „VIII. Gyermek- és ifjúsági lapok”, 243.

Pedagógus és lapszerkesztő

Kalocsa Róza útja *A Méhecske* című folyóiratig

„Az irodalom terén alig van nehezebb dolog, mint népnek és gyermekeknek írni” – állította a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1842–1919) 1867 novemberében Kalocsa Róza *A Méhecske* (1867–1868) című ifjúsági hetilapja előfizetési felhívásához fűzött rövid kommentárjában. A legnagyobb nehézség a lap szerkesztősége szerint abban rejlett, hogy mindkét célközönség esetében az „okos dolgot legnagyobb egyszerűséggel” kellett előadni. A szerkesztőség azonban Kalocsa Rózától sikert remélt nemcsak azért, mert a gyerek- és nevelés terén megfelelő elméleti képzettséggel rendelkezett, hanem azért is, mert elméleti tudását évek óta a gyakorlatban is kitűnő sikerrel érvényesítette. Mindezek alapján vélte úgy a rövid jegyzet írója, hogy Kalocsa Róza minden tekintetben alkalmas egy ifjúsági lap szerkesztésére, s fejezte ki bizalmát arra vonatkozóan, hogy ő az „igazi egyén”, aki munkássága révén az ifjúsági és gyerekirodalom „nagy hézagát” megfelelő módon betölteni hivatott.¹

Valóban, Kalocsa Róza az egyetlen az 1860-as években jelentkező női lapszerkesztők között, aki a pedagógusi pálya felől érkezett az írás-lapszerkesztés világába, s használta ez utóbbiakat oktatói-nevelői munkájának kiterjesztéseként. A 19. században ugyanis a nevelői-tanítói pálya tartozott azon kevés legitim érvényesülési lehetőség közé, mely a nők számára jelentős mértékben korlátozott nyilvánosságban társadalmilag elfogadott módon biztosított jövedelmet és szakmai tekintélyt. A két pálya, a pedagógusi és az írói, gyakran kapcsolódott össze: sok női szerző pedagógiai tapasztalataira építve írt tankönyveket, nevelési tanács-

1 „Előfizetési fölhívás a méhecske című ifjúsági lapra. Szerkeszti és kiadja Sz. Kalocsa Róza”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 10, 46. sz. (1867): 1492.

adó könyveket vagy szépirodalmi műveket.² Kalocsa esetében e tevékenységformák lapszerkesztéssel is kiegészültek, oktatói-nevelői pályáján kétszer is: először az 1868–1869-ben fiúk és lányok számára szerkesztett ifjúsági hetilap, *A Méhecske*, másodszor pedig az 1884–1889 között szerkesztett, kéthetente megjelenő *Leányvilág* című folyóirat révén. A tanulmány az előbbire, az 1860-as évek végén szerkesztett *A Méhecske* körüli tevékenységére fókuszál.

A női lapszerkesztők különböző társadalmi, nemi, intézményi hatalmi viszonyok között keresték és találták meg mozgásterüket. E tanulmány amellett érvel, hogy Kalocsa Róza esetében e mozgástér egyik meghatározó tényezője a korabeli protestáns, ezen belül református férfi elit volt, amely nemcsak az oktatási intézményekben, hanem a nyomtatott nyilvánosságban is erőteljes pozíciókkal bírt. Kalocsa karrierjét e felekezeti közösség támogatása és az általa szabott határok alakították, és elfogadható erkölcsi-morális és pedagógiai keretek között tették lehetővé számára a közéleti szerepvállalást. A tanulmány tehát azt vizsgálja, hogy a református férfi elit miként befolyásolta Kalocsa Róza lapszerkesztői tevékenységét, hogyan támogatta és korlátozta, vagy éppen formálta azt. Célja, hogy feltérképezze azt a komplex kapcsolatrendszert, amelyben Kalocsa Róza pedagógusként és szerkesztőként tevékenykedett.

Az ifjúsági lap mint médium különösen izgalmas kutatási terep, hiszen egyszerre tartozik a női írás egykorúan is elfogadott – mert ifjakhoz, gyerekekhez szóló – formái közé, ugyanakkor fontos ideológiai eszköze a korszak neveléspolitikájának. A gyerekeknek szánt szövegek ráadásul nemcsak az irodalom egykorú piacosodásával álltak szoros kapcsolatban, hanem kezdettől fogva összekapcsolódtak a nemzeti nevelés programjával.³ A református egyház és annak férfi képviselői – oktatási intézmények vezetői, a lelkészek, a sajtónyilvánosság szereplői – aktívan vettek részt a nevelési célú irodalom formálásában, a nőknek pedig e normák között kellett megtalálniuk saját hangjukat. Kalocsa Róza esete jól példázza, hogyan szerezhettek a nők hírnevet és tekintélyt a korabeli protestáns hálózatokon belül, miközben pedagógiai tevékenységük révén a női szerzőség hatáskörét szélesítették.

Az itt következő vizsgálat tehát egyszerre törekszik a felekezeti hatalmi viszonyok és intézményi függőségek feltárását szolgáló intézménytörténeti

2 Vö. a 19. század utolsó harmadában fellépő írónők többségével: FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 150–156.

3 Vö. KUCSERKA Zsófia, „Gyerekirodalom: Mi az, és kié?”, in *Medialitás és gyerekirodalom*, szerk. HERMANN Zoltán et al., Károli Könyvek, 177–190 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2020), 179–184.

kontextualizálásra, illetve *A Méhecske* felépítését, tematikáját, szerkesztői megszólalásait vizsgáló tartalmi elemzésre. Szerkesztőségi iratok és összefüggő személyi hagyaték hiányában a tanulmány forrásai *A Méhecske* szövegei, a korabeli protestáns egyházi sajtó vezető orgánuma, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, Kalocsa Róza közgyűjteményekben fellelhető néhány levele, illetve a Pesti Református Egyház közgyűlésének a Ráday levéltárban őrzött jegyzőkönyvei.

Tanítói pályakezddés felekezeti intézmények hálójában

Kalocsa Róza tanítói-pedagógusi pályaválasztása családi örökségre vezethető vissza. 1838. február 5-én született az Aradtól közel 50 kilométerre fekvő Reformátuskovácsházán, Kalotsa Mihály és Vörös Krisztina gyerekeként, Rozáliaként anyakönyvezve.⁴ Az 1850-es évek közepén a mintegy 450 lelket számláló Békés vármegyei Reformátuskovácsházát az 1810-es évek elején telepes kertészek alapították. A mezőgazdasági jellegű község lakóinak túlnyomó többsége a református felekezethez tartozott, s ennek megfelelően a település egyetlen elemi iskolája „helyét vallású” volt.⁵ Kalocsa tanulmányait a helyi iskolában kezdte, ahol édesapja volt a tanító, majd később a megyeszékhelyen, Aradon folytatta.⁶ Aradon, mint ahogy más vidéki városokban is, már a reformkorban is több, magánkézen lévő leánynevelő intézet működött, ahol a magyar, a francia és a német nyelv mellett történelmet, földrajzot, számtant, természetismeretet, rajzot, zenét és táncot tanítottak a növendékeknek.⁷

4 „Hungary, Reformed Church Christenings, 1624–1895”, *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:VJRM-1WZ> : Sun Mar 10 23:48:52 UTC 2024), Entry for Rozália Kalotsa and Mihály Kalotsa, 08 Feb 1838. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-987C-C?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AVJRM-1WZ&action=view&ccc=1858355>

5 Vö. Ifj. PALUGYAY Imre, *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyéek leírása* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855), 347.

6 HODOSI Sándor, „175 éve született Kalocsa Róza, az első magyar diplomás tanítónő”, *Danubius Noster* 2, 3–4. sz. (2014): 35–43, 36.

7 Arra vonatkozóan, hogy Kalocsa Róza Aradon egész pontosan mely nevelőintézetben folytatott tanulmányokat, pillanatnyilag nincs adatom. A reformkori vidéki leánynevelő intézetekről lásd KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), 394–397. Az aradi 19. századi magán-leánynevelőintézetekről: NÉMETHY Károly, *Aradváros tanügyi története Aradmegye tanügyét tárgyaló függelékekkel*, 2 kötet. (Arad: Réthy L. és fia, 1890), I:285–287. Az arisztokrata családok gyerekei által frekvenciált nevelőintézetek mellett Némethy a „középosztály sarjai” számára létrehozott intézetként a „Benedikty-féle” intézetet említi. Uo., 286. 1857-ben a *Tanodai Lapok* is hírt adott az intézmény létezéséről, amikor

Kalocsa pedagógusi pályájáról az első fennmaradt adat a debreceni református egyháztanács 1859. augusztus 21-i üléséről készült jegyzőkönyvének egy részlete, amely a debreceni református felső leányiskola tanítói állására beadott pályázatok sorolja fel. Az egyik jelentkező „Kalocsa Rozália 21 éves helvét hitvallású de a’ férjétől aradi zongora művész Szabó Pétertől ez uttal való perben álló és jelenleg Szabadkán magány nőtanodát tartó és vezénylő nő” volt.⁸ Kalocsa debreceni folyamodványát visszautasították, erre később egy 1885-ös cikkében emlékezett vissza. Ennek értelmében a debreceni tanítói állás kérvényezése idején még nem volt tanítói oklevele, kérését ugyanis azzal indokolta, hogy édesapja sokat betegeskedvén, már gyerekkora óta rendszerint ő helyettesítette, „s így a legjobb mester, a *gyakorlat*” képezte tanítónév.⁹ Az apa pedagógusi működését folytató leánygyerek motívumát később irodalmi témává is formálta. 1895-ben a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság által kiadott, *A bibliás asszony* című elbeszélésében az alkoholfüggő Kéri Mihály tanító baleset okozta halála után foglalkozását leánya, Kéri Rózsika viszi tovább.¹⁰

Kalocsa valamikor az 1860-as évek elején, „a n.-kőrösi praeperandiai kar” által kiállított vizsga után szerezte tanítói oklevelét, s elképzelhető, hogy a debreceni visszautasítás is motiválta a formális vizsga letételére.¹¹ Vagyis a Nagykörsön 1839-ben létesített, ekkor még csak fiúk számára létező tanítóképzőben különvizsga letétele révén jutott tanítói oklevélhez. A vizsga idején ugyanis nők számára elkülönített tanítónőképző-intézetek még nemigen voltak – az Angolkisasszonyok zárdájában Pesten 1856-tól működő katolikus tanítónőképző kivétel e tekintetben –, ezek létesítéséről először az 1868-as népiskolai törvény rendelkezett. Ekkor kezdte meg működését az első állami tanítónőképző Zirzen Janka (1824–1904) vezetésével Budán.¹² Ezt megelőzően, a Mária Terézia (1717–1780) által kibocsátott *I. Ratio Educationis* és a népiskolai törvény közötti időszakban

Schmidt Szörény Pál cs. kir. iskolai tanácsos többek közt ezt az intézményt is meglátogatta. *Tanodai Lapok* 2, 2. sz. (1857): 15. (*Tanügyi tudósítások* című rovat.)

8 *Jegyzőkönyv a Debreceni Református Egyháztanács 1859. augusztus 21-i üléséről*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I. 99.C.33, 173–182, 179.

9 KALOCSA Róza, „Csevegés (Felolvasta Kalocsa Róza Ceglédén a »Népkör« zeneestélyén: 1885. nov. 1.)”, *Leányvilág* 2, 23. sz. (1885): 356–359, 357.

10 KALOCSA Róza, *A bibliás asszony*, A Magyar Prot. Irodalmi Társaság népies kiadványai 11 (Budapest: Hornyánszky, 1895).

11 Az oklevél megszerzésére vonatkozó adathoz lásd TÖRÖK Pál, „A pesti ref. egyház felső leányiskolájáról”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 9, 31. sz. (1866): 979–983, 982.

12 Vö. MÉSZÁROS István, NÉMETH András és PUKÁNSZKY Béla, *Neveléstörténet: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Osiris tankönyvek (Budapest: Osiris, 2005), 308. Vö. még KÉRI, *Leánynevelés...*, 435–436.

(1777–1868), a tanítóképzést királyi rendeletekkel szabályozták, és alapvetően felekezeti jellegű volt.¹³ A katolikus tanítóképzők mellett a protestánsok kollégiumaikban gondoskodtak a leendő tanítók képzéséről, Debrecenben, Nagykörrösön, Sárospatakon és Pápán. Az *I.* és a *II. Ratio Educationis* által intézményesített, alapvetően felekezeti jellegű tanítóképzés az 1860-as évekre általánossá vált, de csak férfiak számára.¹⁴ Nők ekkor még többnyire csak különvizsga révén kaphattak tanítói oklevelet. A neveléstörténeti szakirodalom Kalocsát tartja az első diplomás tanítónőnek, de elsőségét valószínűleg intézményalapítói, -vezetői s lapszerkesztői minőségében nagyobb nyilvánosságot kapott ismertségének köszönheti. Mivel 1857 és 1867 között 364 tanítónői képesítés megszerzéséről van adat, pontosabb források hiányában nehéz megállapítani, hogy ki szerezte meg e nők közül elsőként az öt tanításra feljogosító okmányt.¹⁵

Kalocsa Rózának a debreceni jegyzőkönyvben említett fiatalkori házasságáról és annak felbomlásáról, illetve Szabó Péter nevű aradi zongoraművészről jelenleg nem ismert további adat. Azt viszont, hogy Kalocsa 1859-ben valóban Szabadkán tartózkodott, a *Nővilág* egyik számának képtalány megfejtése is megerősíti, melyet „Kalocsa Róza Szabadkáról” küldött be.¹⁶ S e fiatalkori házasságra vezethető vissza az Sz. Kalocsa Róza névalíráásban még évekig használt Sz. betű eredete is.

Kalocsa 1860 és 1864 között főúri családoknál volt nevelőnő. Pesti nőnevelő intézetének megnyitása előtt például a Budapesttől mintegy 60 kilométerre fekvő Tasson Földváry Mihály (1824–1895) Pest vármegyei alispán, országgyűlési képviselő leányait tanította.¹⁷ Ezt követően, 1864. október 1-jén nyitotta meg Pesten, az Aldunator 2. szám alatt hatóságilag engedélyezett magán-nőnevelőintézetét, melyet Csapliczky Fannitól vett át.¹⁸ A tanítói vizsga formális letételére valószínűleg egy olyan feltételrendszer teljesítése végett is szüksége volt, amelyet

13 Vö. NÉMETH András, *A magyar tanítóképzés története (1775–1975)*, Főiskolai Füzetek 11 (Zsámbék: k. n., 1990), 4; 17.

14 Uo., 28.

15 Vö. KÉKES SZABÓ Mihály, „A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus korában”, *Iskolakultúra* 13, 3. sz. (2003): 17–24, 17.

16 *Nővilág* 3, 49. sz. (1859): 784.

17 Vö. *Családi Kör* 5, 34. sz. (1864): 809. (*Egy hét története* című rovat.); *Fővárosi Lapok* 1, 157. sz. (1864): 661. (*Fővárosi hírek* című rovat.)

18 A nőnevelő intézet átvételéről és Kalocsa Róza intézetének megnyitásáról a korabeli periodikák közül több is közölt híradást: *Fővárosi Lapok* 1, 157. sz. (1864): 661. (*Fővárosi hírek* című rovat.); *Hölgyfutár* 15.2, 17. sz. (1864): 185. (*Hír* című rovat). Csapliczky Fanni Sztankó-Csapliczky Lilla húga volt. Az utóbbi szintén magán-nőnevelőintézetet működtetett Budán, itt volt elhelyezve az 1840-es években Laborfalvi Róza törvénytelen lánya is. A két Csapliczky-lány rokonságáról: *Nefelejts* 5, 27. sz. (1863): 322. (*Iskola- és nevelés-ügy* című rovat.)

a Helytartótanács az 1850-es években a nőnevelő intézetek létesítésével kapcsolatosan írt elő. A rendszabály ugyanis az intézetek felállítását azzal a feltétellel engedélyezte, ha a vállalkozó (intézetalapító) nő valamely arra kijelölt felekezeti tanítóképző igazgatósága előtt levizsgázik és a vizsgáról képességi bizonyítványt szerez. A vizsgát a püspök – Kalocsa Róza vizsgátele idején Török Pál (1808–1883) – vagy a képesítő bizottság elnöke engedélyezte.¹⁹

Amikor Kalocsa Róza 1864-ben megnyitotta pesti magán-leánynevelőintézetét, az intézménytípus (németül *Töchterschule*) már több mint félszázados hagyománnyal rendelkezett mind Nyugat-Európában, mind pedig a Habsburg Monarchiában. Bécs központjában, a Neuer Markt-on az első ilyen típusú nevelőintézetet Maria Anna Klement nyitotta meg 1789-ben.²⁰ A 19. század elején a felekezeti iskolák mellett már Magyarországon is számos magán-leánynevelőintézet működött, és ezek száma a reformkorban csak növekedett.²¹ Az utóbbiak közül a legtöbbet emlegetett Tänzer Lilla intézete, ahová Szendrey Júlia (1828–1868), Csapó Mária – a későbbi Vachott Sándorné (1828–1896) –, Kölcsey Ferenc unokahúga, Kölcsey Antónia (1821–1876), illetve Wesselényi Miklós (1796–1850) gyámleánnyá fogadott törvénytelen gyerekei is jártak.²² A reformkori leánynevelő intézetek közül a magyar nemzeti nevelés mintaszerű intézményeként szintén hírnévre tett szert a Teleki Blanka (1806–1862) grófnő által alapított iskola, melyben Leövey Klára (1821–1897) volt a nevelőnő.²³ Noha a magán-leányiskolák száma az 1848–1849-es forradalom után is nőtt, a reformkorban létesült nemzeti szellemű intézmények átalakultak: vagy német nyelvűvé váltak, vagy pedig bezárták őket.²⁴ Ebben a kontextusban jelentéssé, hogy amikor a kiegyezést (1867) megelőző enyhébb politikai légkörben, az 1860-as évek első felében Kalocsa Róza nevelőintézete megnyílt, a vele kapcsolatos sajtóközlemények külön kiemelték az intézményben uralkodó „magyaros szellemet”.²⁵ Ez azt jelentette, hogy noha az intézetben a társalgási nyelv felváltva francia és német volt, különös figyelmet

19 Vö. OSVÁTH Ferenc, *A nagykovácsi református tanítóképző-intézet története. Első rész: Az intézet megalapításától a világháborúig (1839–1914)*, Hasonmás kiadás (Nagykovács: Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kar, 2021 [1939]), 114.

20 Vö. Waltraud SCHÜTZ, „The Fröhlich Institute, 1849–1889: Women as girls’ school owners in 19th century Vienna”, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 28, 2. sz. (2017): 193–217, 198.

21 KÉRI, *Leánynevelés...*, 389–399.

22 Tänzer Lilla intézetéről Szendrey Júlia kapcsán: GYIMESI Emese, *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában*, Magyar Családtörténetek: Források 2. (Budapest: Gyimesi Emese, 2019), 19–23.

23 KÉRI, *Leánynevelés...*, 398–399.

24 Uo., 401–402.

25 Lásd például [N. N.], „Nőnevelői vizsgálat”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 8, 11. sz. (1865): 348–349, 348.

szenteltek a magyar nyelv és irodalom, illetve a magyar történelem és Magyarország földrajza tanításának.²⁶ Kalocsa már az 1860-as évek elejétől kezdve több sajtóközleményében is felhívta a figyelmet a középosztálybeli és főnemesi lányok neveltetésében az idegen nyelvek helyett a magyar nyelv fontosságára, s ennek érdekében magyar nevelőnők képzését sürgette.²⁷

Kalocsa intézetének tananyaga a korban ideálisnak gondolt női igényekhez igazodott és nem tartalmazta a fiúk számára létesített oktatási intézmények két alaptantárgyát, a latint és a klasszikus irodalmat. Az intézet ezzel szemben a következő tantárgyakból nyújtott elemi oktatást leánygyerekek számára: hittan, magyar, német és francia nyelv, történelem, földrajz, természetismeret, számtan, szépirodalom, ének-zene, rajz, festészet, illetve „mindennemű finomabb és közönségesebb női munkák.”²⁸ Az iskola magán-nevelőintézetként működött, de a református egyházhoz tartozott és annak lelkészi felügyelete alatt állt.²⁹ Az intézet felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül fogadott fiatal lányokat, de a református egyházi közegbe való beágyazottságára Arany János (1817–1882) *Koszorúja* (1863–1865) is külön felhívta a figyelmet, amikor így fogalmazott: „Különösen a vallásra nézve megemlítjük, hogy minden felekezethez tartozó növendék saját lelkésze által nyer ugyan oktatást vallásában: de a nevelőnő maga hely. hitvallású, s ez érdekelné fogja az utóbbi felekezethez tartozó szüléket, minthogy több hely. hitvallású nőnővelde a fővárosban még eddig nincs.”³⁰ Működése első két évében, 1864–1866 között az intézet bentlakó és bejáró növendékeinek száma negyvenötöre növekedett, noha a tandíj nem lehetett kevés: Kalocsa saját bevallása szerint intézete másfélszer drágább volt más, párhuzamosan létező intézetekhez viszonyítva.³¹ Franciaországgal ellentétben viszont, ahol a nevelőintézetek tandíjai szigorúan szabályozva voltak, a Habsburg Birodalmon belül nem volt erre vonatkozó központi irányelv.³²

A magán-leánynevelőintézetek működtetése rendkívül versenyképes, ugyanakkor instabil és sokszor kiszámíthatatlan vállalkozás volt. Kiszámú növendék által frekvenciált intézetek esetében egyetlen tanuló elvesztése is veszélyeztet-

26 *Az Ország Tükré* 3, 25. sz. (1864): 298–299. (*Budapesti hírek* című rovat.)

27 Vö. KALOCSA Róza, „Néhány szó a nőnevelés köréből”, *Családi Kör* 3, 26–27. sz. (1862): 401–403, 422–424; KALOCSA Róza, „Néhány szó leányaink nevelésügyében”, *Családi Kör* 9, 36–37. sz. (1868): 841–844, 865–867.

28 *Az Ország Tükré* 3, 25. sz. (1864): 298–299. (*Budapesti hírek* című rovat.)

29 TÖRÖK, „A pesti ref. egyház felső leány-iskolájáról”, 982.

30 *Koszorú* 2.2, 9. sz. (1864): 215. (*Vegyes* című rovat.)

31 Az adat forrása: SZ. KALOCSA Róza, „A pesti reformált egyház leány-főiskolája ügyében”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 9, 32. sz. (1866): 1012–1013.

32 SCHÜTZ, „The Fröhlich Institute...”, 201.

hette az intézet rentabilitását. Következésképp, az intézmények körüli hírverés fontos szerepet játszott abban, hogy minél láthatóbbá és sikeresebbé váljanak. A modern sajtóintézmény kiépülésének századában ezt a folyamatot a különféle folyóiratok és újságok segítették, amelyek hírt adtak adott intézet megnyitásáról, az iskolai év kezdetéről, a félévente zajló nyilvános vizsgákról és egyéb, az intézményhez kapcsolódó eseményekről.³³ Ennek megfelelően reklámok és tudósítások révén Kalocsa leánynevelő intézete is folyamatosan jelen volt az egykorú sajtóban. Fő médiuma kezdetektől a protestáns egyház vezető folyóirata, a Székács József (1809–1876), Török Pál és Taubner Károly (1809–1860) által 1842-ben alapított s az 1860-as években Ballagi Mór (1815–1891) által szerkesztett *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt. A folyóirat rendszeresen közölt tudósításokat a Kalocsa-féle nőnevelő intézetben Török Pál református szuperintendens elnöklésével zajló féléves vizsgákról, Kalocsa pedagógusi szerepköréhez tartozó, azt kiegészítő publikációiról, az intézmény átszervezéséről, vagy épp Kalocsa tervezett folyóiratára, *A Méhecskére* hirdetett előfizetést a lap.³⁴ A híradások rendszerint reklámként is funkcionáltak, s a leánygyerekek neveltetéséről gondolkodó szülők figyelmébe ajánlották Kalocsa intézetét. Ennek megfelelően mindig elismerően nyilatkoztak az iskoláról, és rendkívül pozitív képet nyújtottak az intézetben folyó munkáról.³⁵ „Ez intézet sok örömet szerez a kálvinista atyafiaknak”

33 Mivel az intézetek működéséhez kapcsolódó iratanyag rendszerint nem maradt fenn, ezért a periódikákban megjelent híradások az intézmények létének és működésének legfontosabb forrásai.

34 Vö. [N. N.], „Nőnevelői vizsgálat”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 8, 11. sz. (1865): 348–349; B. Z., „Egy magán-nevelőintézet vizsgája”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 9, 13. sz. (1866): 401–403. Kalocsa Róza 1865-ben megjelent *Növendékek irálytana* című tankönyvéről közölt ismertetés: B. Z., „Növendékek irálytana. Irta Sz.-Kalocsa Róza, növeldetulajdonos. Pest, Gyurián és Deutsch testvérek nyomása. 1865. 148. lap”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 8, 51. sz. (1865): 1651–1653. Az 1871-ben megjelent *Magyar nyelvtan könnyű modorban*ról írt bírálat: BALLAGI Géza, „Magyar nyelvtan könnyű modorban. Szvorényi József munkája nyomán iskolai használatra valamint magántanulásra írta Kalocsa Róza, a pesti ref. felső-leányiskola igazg. Pest. Kiadja Heckenast G. 1871.”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 14, 32. sz. (1871): 998–1001. Az intézmény átszervezéséről: SZ. KALOCSA, „A pesti reformált egyház...” Az átszervezés utáni vizsgákról, immár a pesti református egyház leányfőiskolájában: -t-, „A pesti ref. leányfőiskola vizsgája”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 10, 31. sz. (1867): 973–974; F., „Tudósítás a pesti reform. egyháznak M. Kalocsa Róza asszony vezetése alatt álló nőnevelő- és tanintézete nyilvános vizsgájáról”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 12, 30. sz. (1869): 940. *A Méhecskére* szóló előfizetési felhívás: „Előfizetési felhívás a *méhecske* [!] című ifjúsági lapra. Szerkeszti és kiadja Sz. Kalocsa Róza”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 10, 46. sz. (1867): 1492.

35 Az intézet egyértelműen pozitív értékelésének viszont a fennmaradt korabeli magándokumentumok némelyike ellentmond. Gyertyánffy István, későbbi tankerületi főigazgató, 1865 nyarán fiatal tanárként ellátogatott a Kalocsa Róza intézetében zajló vizsgák egyikére. Egykorú naplóbejegyzésében, melyből részleteket közölt egy 1915-ben megjelent kötetében, komoly bírálatokat fogalmazott meg Kalocsa tanítási módszerével kapcsolatban. Különös nemtetszését váltotta ki a minden „gya-

– írta 1870-ben az ekkor már átalakított intézetről a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, sokatmondóan azt is hozzátéve, hogy növendékei „[o]lyan okosak mint valami kis fiucskák.”³⁶ A Széna (Kálvin) téri református templomban rendezett nyilvános félévi vizsgák, illetve a nevelőintézet által szervezett előadások, a tanulók szereplésével zajló színházi estek ugyanakkor a látszólag privát oktatási teret a nyilvánossággal kötötték össze.

Kalocsa az 1870-es években már a pesti református felső leányiskola igazgató-nője volt. Az iskolát 1866-ban a Pesti Református Nőegylet kezdeményezése nyomán a református egyház alapította, s Kalocsa vezette 1874-ig. Az adományozás útján létrehozott iskolát a nőegylet az egyháztanács kebléből kinevezett presbiterekkel együtt felügyelte és igazgatta. Mind a nőegylet, mind pedig az iskola alapítása mögött azonban a dunamelléki egyházkerület ekkori püspöke, Török Pál állt. Mivel a begyűlt adományok nem voltak elegendők egy új iskola alapítására, Török egy jó nevű, jól működő nőnevelő intézetet keresett, s annak tulajdonosával, Kalocsa Rózával szerződést kötött. Kalocsát nemcsak hírneve, de felekezeti hovatartozása révén is ismerte már korábbiól. Az egyház tehát átvette a már működő Kalocsa-féle intézetet és továbbfejlesztette, hogy „felsőbb” oktatásra is lehetőséget teremtsen lányok számára.³⁷ Az egyházi előjárókból és a nőegyletet létrehozó és az iskolát támogató főúri hölgyekből alakult „igazgató s felügyelő választmány” és Kalocsa megállapodásának pénzügyi vonatkozásai is voltak, az egyház természetesen anyagi támogatást is nyújtott az intézmény fenntartásához szükséges költségekhez s Kalocsának „mérésékelt, meghatározott évi díjat” fizetett.³⁸ A választmány dolgozta ki továbbá a tantervet, befolyást gyakorolt a nevelőintézetben tanító tanárok kinevezésére, jogot formált legfeljebb húsz szegény

korlatiasságról” mentes nyelvtanulás, melyet véleménye szerint „[c]sak száraz, egyoldalú lélekölő grammatizálás” jellemzett Kalocsa iskolájában. Még nagyobb indulatokat váltott viszont ki belőle a „tisztelet iródműve” „visszataszító, erőltetett, affektáló modora” és „szemfényvesztő nagyképűsködése”. A naplótöredéket követő, 1915-ben írt megjegyzésében viszont belátta, hogy fiatalkori heveségéből adódóan „méltatlanságot s ki tudja, talán igaztalanságot is” követett el Kalocsa Rózával szemben. GYERTYÁNFY István, *Theano három részben* (Budapest: Franklin-Társulat, 1915), 78–80.

36 „Pesti levelek a szerkesztő urhoz”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 13, 29. sz. (1870): 896–897, 897. E lapon kívül természetesen a korszak más sajtóorgániumai is közöltek híradást Kalocsa nevelőintézetéről, többek között a Kánya Emília által szerkesztett *Családi Kör* és a K. Beniczky Irma által vezetett *Divatvilág*.

37 TÖRÖK, „A pesti ref. egyház felső leány-iskolájáról”; KISS Áron, *Török Pál élete*, A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1904), 227.

38 TÖRÖK, „A pesti ref. egyház felső leány-iskolájáról”, 982. Kalocsa Róza Török Pálhoz, a dunamelléki egyházkerület szuperintendenséhez (püspökéhez) írt két fennmaradt levele értelmében az egyház időnként, kamat ellenében, bizonyos pénzösszegeket előlegezett meg számára, melyeket utólag, feltételezhetően a befolyt tandíjból törlesztett a nevelőintézet vezetője. Kalocsa Róza Török Pálnak, Pest,

1. kép: Kalocsa Róza. Forrás: *Családi Kör* 15, 18. sz. (1874): 409–410.

és árva leány tandíjmentes iskoláztatására, illetve arra, hogy a vagyonosabb református szülők kedvezményes tandíjat fizethessenek leánygyerekeik számára.³⁹

Az 1865. szeptember 28-tól a Váci utca 1. sz. alatt működő Kalocsa-féle magánintézet átalakulva, pesti református leányfőiskolaként 1867. május 18-tól a Papnövelde utca 7. sz. alatt működött, a tanulók számának növekedése miatt 1869. május 1-jétől a Széna térre, a református templom közelébe költözött, 1870 augusztusában az Ország út (ma Kiskörút) 39. szám alatt működött.⁴⁰ A három, alsó, középső és felső osztályba járó bentlakó és bejáró növendékek száma 1867-ben ötvennégyre növekedett, s az intézmény „felnöttebb leányok” képzését is vál-

1866. jún. 29., Ráday Levéltár, TP 2303. sz.; Kalocsa Róza Török Pálnak, Pest, 1867. márc. 29., Ráday Levéltár, TP 2191. sz.

39 TÖRÖK, „A pesti ref. egyház felső leány-iskolájáról”, 982–983.

40 Az intézmény költözéséről szóló sajtóhíreket lásd *Vasárnapi Ujság* 12, 37. sz. (1865): 468; *Nefelejts* 9, 20. sz. (1867): 244. (*Értesítő* című rovat); *Családi Kör* 10, 18. sz. (1869): 427. (*Budapesti hírvivő* című rovat); M. KALOCSA Róza, „M. Kalocsa Róza leánynevelő intézete Pesten, a muzeum átellenében, országút 29. sz.”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 13, 34. sz. (1870): 1055–1056.

lalta „a nevelőnői pályára leendő kiképeztetés végett”.⁴¹ A tanulók társadalmi és földrajzi hovatartozása nehezen meghatározható, mivel névlisták nem maradtak fenn. Életkor tekintetében az elemi iskolát végzett, 10 évet betöltött leánygyerekek beíratását várták. A képzés célja az volt, hogy a tanítóképzőbe vagy az Országos Nőképző Egylet által 1869-ben létrehozott, a fiúk gimnáziumi oktatásának részben megfelelő intézménybe előkészítsék a tanulókat.⁴² Az intézmény tehát, noha „felső” leányiskolának nevezte magát, voltaképpen a mai nyolc évfolyamos általános iskolának megfelelő alapfokú intézmény volt. A tandíj egy iskolai évre 450 forintba került, melyet havonta vagy háromhavonta lehetett befizetni, mindig előre. A növendékek pedig háromhavi felmondással hagyhatták el az intézetet.⁴³

Török Pál a pesti református felső leányiskola létesítésével már bevált mintát követett. Néhány évvel korábban, 1859-ben, szintén egy magán-nevelőintézet, Gönczy Pál (1817–1892) iskolájának átvételével alapította meg a pesti református gimnáziumot 1859-ben.⁴⁴ Itt tanított többek között Kalocsa második férje, Márkus Elek (1841?–1870) is, akivel 1868 augusztusában kötött házasságot.⁴⁵ Márkust 1867-ben nevezték ki a református gimnázium segéd-, majd 1868-ban rendes tanárává.⁴⁶ Sajtóközlemények szerint Márkus Kalocsa nőnevelő intézetében is tanított.⁴⁷

A családtagok és férjek részvétele az üzletként működő nőnevelő intézetek tevékenységében bevett szokás volt a korban, noha veszélyeket is rejtett magában. A nevelőnő erkölcsi példaként állt tanítványai előtt, s ebből adódóan a férj hírneve is különösen fontos volt az intézet sikeres működése szempontjából. A férfi családtagok magatartása ugyanis esetenként akadályozhatta is a vállalkozást. Másrészt viszont a férfiak feleségük, vagy női rokonuk fontos támogatói lehettek közbenjáróként az iskolai hatóságoknál, tanárként vagy akár társigazgatóként.⁴⁸

41 Török Pál, „A pesti reform. egyház felső leányiskolájáról”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 10, 35. sz. (1867): 1105–1108. A nevelőnők képzéséről szóló hirdetés: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 11, 35. sz. (1868): 1134.

42 Török Pál, „A pesti reform. egyház felső leányiskolájáról”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 13, 38. sz. (1870): 1189–1190.

43 Vö. M. KALOCSA, „M. Kalocsa Róza leánynevelő intézete Pesten...”, 1056.

44 SZATMÁRI Judit, „Török Pál pesti lelkészége”, in *Reformátusok Budapesten: Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 2 köt., szerk. KÓSA László, 1:495–501 (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006), 500; RÉBAY Magdolna, „A Budapesti Református (Lány) Gimnázium (1859–1952), 1993–”, in *uo.*, 805–840, 807.

45 *Családi Kör* 9, 32. sz. (1868): 762. (*Budapesti hírvivő* című rovat.)

46 Vö. „Tanácsülés, 1867. szept. 29.”, in *A Pesti Református Egyház jegyzőkönyvei*, Ráday Levéltár, D/7, 146; „Tanácsülés, 1868. okt. 4.”, in *uo.*, 187.

47 *Családi Kör* 9, 28. sz. (1868): 665. (*Budapesti hírvivő* című rovat.)

48 Vö. SCHÜTZ, „The Fröhlich Institute...”, 199.

Márkus Elek életéről, tanári működését leszámítva, semmilyen más adat nem áll rendelkezésre. Kalocsa és Márkus rövid házasságának ideje ugyanakkor egybeesett *A Méhecske* szerkesztésével is. Elképzelhető tehát, hogy Márkus mind a nevelőintézet működtetésében, mind pedig a folyóirat szerkesztésének adminisztrációjában segítette Kalocsa munkáját, a feltételezést alátámasztó források azonban nem állnak rendelkezésre. Házasságuk Márkus tüdőbaj okozta, 1870-ben, 29 évesen bekövetkezett halála miatt tartott rendkívül rövid ideig.⁴⁹

Ezt az időszakot követően a kultuszminisztérium – érdekeit méltánylandó – lehetővé tett Kalocsa számára 1871-ben egy külföldi tanulmányutat, hogy az ott működő tanítónőképző és leánynevelő intézeteket megismerje.⁵⁰ A lehetőséget valójában Kalocsa járta ki saját maga számára, ezt bizonyítja 1871. április 30-án kelt folyamodványa a „Főtiszteletű Egyháztanácshoz”. A folyamodványban azzal érvelt, hogy az ekkor már hatvan növendéket számláló iskolája „hasznosabbá s jelesebbé” tétele érdekében nem elegendő a kizárólag könyvekből való tájékozódás. Arra kérte tehát az egyháztanácsot, hogy a Közoktatási Minisztériumnál eszközöljön ki számára egy külföldi tanulmányutat Németországba, Franciaországba vagy Angliába. Hozzátette, hogy legszívesebben a nevelés terén legjobbnak tartott németországi vagy svájci intézményeket látogatná meg.⁵¹

Az információszerzést és kapcsolatokat építést szolgáló külföldi tanulmányutak férfi pedagógusok körében is gyakoriak voltak a 19. században és nemcsak az egyes intézetek számára szolgáltak tanulságokkal, hanem az iskolarendszer fejlesztéséhez kapcsolódó kormányzati célok szempontjából is hasznosnak bizonyultak.⁵² Az események tehát gyorsan zajlottak, Kalocsa augusztusban már drezdai és berlini intézetek látogatásáról számolt be Kánya Emília (1828–1905) lapjában, a *Családi Körben* (1860–1880).⁵³ Tudósításában a pesti bábeli zűrzavarral szemben a német nyelv egységes használatát és a németek hazafiságát emelte ki, melyet

49 A Márkus Elek haláláról szóló sajtóközlemények: *Fővárosi Lapok*, 1870. júl. 8., 632; *Vasárnapi Ujság* 17, 28. sz. (1870): 358. (*Mi ujság?* című rovat); „Márkus Elek, a pesti ref. főiskola jeles tanára nincs többé!”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 13, 27. sz. (1870): 825. (A *Tárcában*.) Öccse, Márkus Zsigmond ugyanazon év október 1-jén hunyt el, szintén tüdőbajban. Az ő „utolsó, három havi szenvedését [is] bátyja özvegye, Kalocsa Róza asszony enyhítette ritka önfeláldozással.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 13, 40. sz. (1870): 1268. (*Különfélék* című rovat.)

50 Az erről szóló híradás: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 14, 31. sz. (1871): 983.

51 *Márkus Kalocsa Róza folyamodványa a Főtiszteletű Egyháztanácshoz*, 1871. ápr. 30., Ráday Levéltár, TP 2534. sz.

52 Vö. SCHÜTZ, „The Fröhlich Institute...”, 195.

53 KALOCSA Róza, „A berlini leány-tanodák”, *Családi Kör* 12, 34. sz. (1871): 783–786.

fő elvként tűztek ki iskoláikban is.⁵⁴ A hónap végén Londonba is eljutott, innen a brit fővárossal kapcsolatos általános benyomásairól tudósított.⁵⁵

A külföldi és hazai kapcsolatok építése rendkívül fontos volt a leánynevelő intézetek létrehozása és fejlődése szempontjából. A készségek, amelyeket egy intézet vezetőjének el kellett sajátítania, ugyanis messze túlmutattak az oktatáson. Az iskola igazgatójának vezetői és pénzügyi ismeretekre egyaránt szüksége volt, arról nem is beszélve, hogy adott intézet népszerűségének növekedésében milyen fontos szerepet játszott az intézmény tevékenységével kapcsolatos folyamatos reklám. De még mindezen készségek megléte sem szavatolta a nevelőintézetek időtlen fennállását.

A budapesti református felső leányiskola 1874-ben vált meg Kalocsa Róza nevelőintézetétől.⁵⁶ Az iskola ugyanis mindaddig nem az egyház épületében működött, ám ekkor az egyháztanács úgy döntött, hogy saját épületébe költözteti. Kalocsa Róza egyik sajtóközleménye szerint a két intézmény párhuzamosan működött volna, mindkettő saját igazgatása alatt, ám az egyházi iskola jóval alacsonyabb tandíjjal.⁵⁷ A két intézmény szétválasztása mögött azonban olyan problémák is sejthetők, melyekre a sajtónyilvánosságban megjelent közlemény nem ad magyarázatot. Török Pál életrajzírója szerint „a vezetés bajai, az anyagi erők hiánya, az intézetnek a középsorsú reform. családok igényei kielégítésére való képtelensége” rendítette meg az intézményt.⁵⁸ Kalocsa Róza ezt követően mindenesetre megválni kényszerült nevelőintézetétől, s az ezt követő időszakban, 1875–1892 között szatmári, újpesti, ceglédi és somorjai oktatási intézményekben dolgozott.⁵⁹ 1893-tól haláláig a debreceni Református Dóczi Leánygimnázium igazgatónöje volt.⁶⁰ 1901. február 16-án este 10 órakor halt meg, 18-án temették el Debrecenben.⁶¹

54 KALOCSA Róza, „Uti-naplómból, II.”, *Családi Kör* 12, 41. sz. (1871): 951–953, 953.

55 KALOCSA Róza, „Uti-naplómból, III.”, *Családi Kör* 12, 42. sz. (1871): 975–978.

56 *Nefejejs* 16, 38. sz. (1874): 454. (*Mi ujság?* című rovat.)

57 *Nefejejs* 16, 41. sz. (1874): 491. (*Mi ujság?* című rovat.)

58 KISS, Török Pál *élete*, 227.

59 Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 5:892–894, 892.

60 *A debreczeni ev. ref. egyház leánynevelő-intézete értesítője az 1892–93-dik iskolai évről* 19 (1893): 78.

61 *A debreczeni ev. ref. egyház leánynevelő-intézete értesítője az 1900–1901-dik iskolai évről* 27 (1901): 107–108.

A Méhecske felekezeti-iskolai kontextusban

A *Méhecske* első száma ugyanabban az évben – 1867-ben – jelent meg, amikor Kalocsa Róza a magán-nevelőintézetéből átalakult pesti református felsőbb leányiskola vezetését átvette. A lap szerkesztősége, ahová a kéziratok és az előfizetési pénzek beérkeztek, ugyanazon a laccímen volt, ahol az iskola is működött, 1867 decemberétől Pest belvárosában, a Papnövelde utca 7. szám, majd 1869 májusától a Széna térhez közeli József utca 1. szám alatt. A leányiskola átalakulásával párhuzamosan tehát valószínűleg annak a gondolata is felmerült Kalocsában, illetve az iskola működtetéséért felelős egyházi eljáróságokban, hogy pedagógusi tevékenységének kiterjesztéseként, mintegy segédeszközüil a lapszerkesztést is oktatói-nevelői munkájának szolgálatába állítsa. A leányiskola mellett ráadásul az 1859-ben fiúk számára alapított pesti református gimnázium is kezdetben a Széna téren működött, tehát olyan, az iskolákban is használatos folyóirat megjelenítése tűnhetett célszerűnek, amely mindkét nem növendékeit meg tudta szólítani, a pesti oktatási intézményeken túl is.

A pedagógusi és a lapszerkesztői szerepkör összekapcsolásával korábban az a Gönczy Pál is próbálkozott, akinek 1852-ben alapított magán-nevelőintézete, a Kalocsáéhoz hasonlóan, szintén a református egyház tulajdonába került. S akár csak Kalocsa folyóiratának, Gönczy *Ifjúság Lapjának* (1853–1854) munkatársai is többnyire az egymást átfedő egyházi és nevelőintézeti értelmiségi körből kerültek ki.⁶² Mindemellett, Kalocsa a lapindítását megelőzően is dolgozott már gyereknapnak, például Remellay Gusztáv (1819–1866) rövid életű, szintén *Ifjúság Lapja* (1865) című folyóiratának, melyet Remellay többek között azzal a céllal hozott létre, hogy azt szegény falusi iskolákba is eljuttassa.⁶³

Kalocsa Róza – amint azt *Az illem könyve* (1884) Gönczy Pálnénak (1827–1895) szóló ajánlásában is kifejtette – élete feladatának a gyereknevelést tekintette.⁶⁴ E feladatot nem csupán a szóbeliség közegében végzett pedagógusi tevékenysége révén, hanem az írásbeliség különböző médiumain keresztül valósította meg: tankönyvek, nyelvtan- és illemtan-kötetek, gyerekeknek szánt regék, mesék, el-

62 MIKLÓSSY János, „Ifjúsági lapok”, in *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*, szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, 462–463 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 463.

63 Vö. az erről szóló híradással: *Nefejejs* 7, 3. sz. (1865): 27. (*Irodalmi mozgalmak* című rovat.)

64 KALOCSA Róza, „Méltóságos Asszonyom!”, in KALOCSA Róza, *Az illem könyve*, 5–8 (Budapest: Révai Testvérek, [1884.]), 7. Gönczy Pálné Végh Jozefa és lánya, Gönczy Etelka (1851–1937, később Csiky Kálmánné), kezdetektől tagja a Veres Pálné Beniczky Hermin által 1868-ban alapított Országos Nőképző Egyesületnek. Vö. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, „Gönczy Pálné és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka – anya és lánya a nőnevelésért”, *Könyv és Nevelés* 20, 1. sz. (2018): 105–113.

beszélések, regényfordítások, valamint színművek szerzőjeként. A lapszerkesztést mindenek fényében pedagógiai munkássága szerves folytatásának tekinthette. A pedagógusi és a lapszerkesztői szerep közös metszéspontja ugyanis a nevelés, a közösségformálás, a kulturális és erkölcsi iránymutatás volt. A folyóirat-szerkesztés tehát a tanítói hivatásnak a nyilvánosság felé való kiterjesztését is jelentette, s ily módon az intézetben folyó nevelés szélesebb társadalmi közegben folytatódott.

Kalocsa szerkesztői vállalkozásában ösztönzőleg hathatott egyrészt azoknak a női szerkesztőknek a példája, akik őt megelőzően próbálták ki magukat a lapszerkesztés területén – Kánya Emília, Vachott Sándorné és Majthényi Flóra (1837–1915) –, másrészt pedig az a körülmény, hogy 1867-ben – Majthényi Flóra fiatal lányok számára indított folyóiratának, a *Virágcsokornak* (1862) a gyors megszűnését követően – nem volt jelen nő által szerkesztett gyerek- vagy ifjúsági lap a magyar sajtópiacon.⁶⁵ A szerkesztői tevékenység azonban Kalocsa számára nemcsak pedagógiai és irodalmi önkifejezés, hanem ismételt vállalkozói kísérlet is volt, amelynek során hasznosíthatta a magán-nevelőintézet létrehozásában és irányításában szerzett tapasztalatait. Kalocsa ugyanis a folyóirat első számától saját kiadásában jelentette meg *A Méhecskét*, vállalkozó kiadói befektetés tehát nem állt a lap mögött, noha elképzelhető, hogy az egyház valamilyen támogatást nyújtott számára. Lapszerkesztőként előnyösebb helyzetben volt az őt megelőző nőkhöz képest, mivel intézetvezetői mivoltából adódóan már jelentős adminisztrációs és folyamatvezetői tapasztalattal rendelkezett.

A 19. századi protestáns férfi értelmiség mint az oktatás és nevelés intézményi és ideológiai kereteinek meghatározó alakítója jelentős mértékben formálta a nők nyilvános szerepvállalásáról folytatott korabeli diskurzust. Álláspontjuk összhangban állt a nők társadalmi szerepvállalásáról kialakított normatív elképzelésekkel. Az egyházi sajtó és irodalom diszkurzív tereiben a nők elsősorban a gyerekek vallásos nevelőiként, valamint az otthon vallásos légkörének őrzőiként jelentek meg, míg az egyházi nyilvánosságban a jótékonyossági tevékenység révén kaptak lehetőséget a részvételre. A nők társadalmi szerepvállalásának protestáns – különösen református – keretei között azonban kitüntetett jelentőséggel bírt a leánynevelés egyik központi területe, a tanítóképzés. A tanítói hivatás a korszak diskurzusában az egyik leginkább nőiesnek vélt pályaként jelent meg, amelynek legitimációja azon a meggyőződésen alapult, hogy a nők érzelmi alkatát és lelki

65 Majthényi folyóiratáról lásd tanulmányomat TÖRÖK Zsuzsa, „A virágkertész és a szellemíró: Majthényi Flóra esete a *Virágcsokorral*”, *Erdélyi Múzeum* 87, 3. sz. (2025): 58–79. 1868-ban Vachott Sándorné *Gyermek-Világ* címmel indított ifjúsági képes hetilapot, de ennek csak négy száma jelent meg, az is szerkesztői program nélkül.

habitusát a gyereknevelés legideálisabb garanciájának tekintették. A döntően felekezeti kötődésű pedagógusi pálya így a 19. század társadalmában egy konzervatív, ideológiailag erősen meghatározott egyházi intézményrendszer keretein belül biztosított – paradox módon – bizonyos mértékű emancipációs lehetőséget a nők számára.⁶⁶

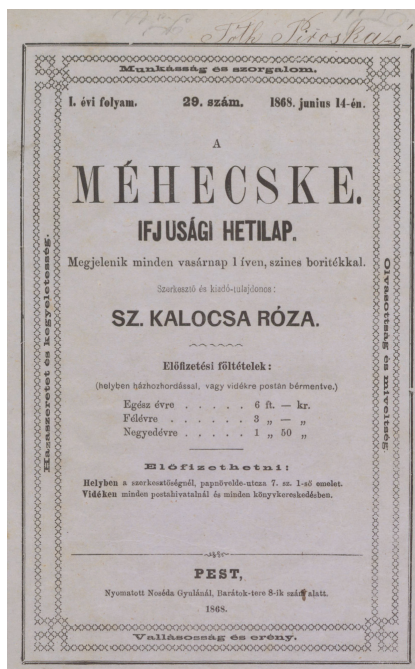
A pedagógiai célokat előtérbe helyező, a gyereknevelés szolgálatába állított, valamint az iskolai oktatást kiegészítő és a serdülő korosztályt megszólító folyóirat és annak szerkesztője tehát szoros intézményi és szellemi támogatást élvezett abban a felekezeti iskolai közegben, amelyhez Kalocsa pedagógusi működése révén sokrétűen kapcsolódott. Ez a beágyazottság nemcsak a tartalmi koncepció formálásában, a szerzői kör toborzásában és a kéziratok biztosításában bizonyult meghatározónak, hanem – amint *A Méhecske* egyes szövegei is tanúsítják – az iskolai terjesztés gyakorlatában is hozzájárult a szerkesztő munkájához.

A Kalocsa Róza által szerkesztett *A Méhecske* a sajtótörténeti összefoglalókban, illetve a gyereklapokról szóló értekezésekben csak említés szintjén bukkan fel. *A magyar sajtó története* magas példányszámát (3000) emeli ki, ám a folyóirat kiadásával kapcsolatos nehézségek arra utalnak, hogy ez az adat feltehetően nem pontos.⁶⁷ Tóth József 1875-ös összefoglalója az 1848 utáni ifjúsági lapirodalmról a Gönczy Pál által szerkesztett *Ifjúság Lapjához*, illetve a Szabó Richárd (1820–1873) által szerkesztett *Gyermekbaráthoz* (1863–1865) képest *A Méhecske* életelevenségét, változatosságát hangsúlyozza. Kocsy Anikó gyerek- és ifjúsági lapokról írt áttekintő jellegű ismertető cikke szintén csak néhány sort szentel Kalocsa lapjának, külön kiemelve, hogy az a vallásosság és a hazaszeretet jelszavával indult útjára 1867-ben.⁶⁸ A folyóirat tulajdonképpen négyszer két jelszó mentén jelölte ki azokat az erénypárokat, amelyeket meghatározónak tartott a gyerekek személyiségfejlesztésének folyamatában, és amelyek a kiadvány didaktikai célkitűzéseit is egyértelműen fogalmazták meg az első évfolyam lapszámainak fennmaradt borítói értelmében. A címnegyedek körülvevő keretben felül a „munkásság és szorgalom”, alul a „vallásosság és erény”, jobboldalt az „olvasottság és művelt-

66 A nőkkel kapcsolatos korabeli protestáns, különösen református diskurzus fő jellemzőiről lásd SÁRAI SZABÓ Katalin, „Nőkép a református sajtó tükrében”, *Egyháztörténeti Szemle* 2, 2. sz. (2001): 3–34; SÁRAI SZABÓ Katalin, „Az egyházi »társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása«: Nők a református egyházban a 19–20. század fordulóján”, *Médiakutató* 14, 1. sz. (2013): 41–52. A tanítónő társadalmi szerepéről lásd még Kucserka Zsófia tanulmányát a kötetben.

67 Vö. BUZINKAY Géza, „Gyermek- és ifjúsági lapok”, in *A magyar sajtó története* II/2. 1867–1892, szerk. SZABOLCSI Miklós, 243–244 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 243.

68 TÓTH József, „Ifjúsági lapirodalmunk 1848 után”, *Figyelő* 5, 9–10. sz. (1875): 97–99; 109–111, 98; KOCZY Anikó, „Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek: A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 11, 1. sz. (2002): 11–20, 12.

2. kép: *A Méhecske* 1. évfolyamának borítója (Forrás: Országos Széchényi Könyvtár)

ség”, baloldalt pedig a „hazaszeretet és kegyeletesség” vezérszavak voltak olvashatók. Ezen erénypárok mindegyike szorosan kapcsolódott a protestantizmus nevelésfelfogásához: a „munkásság és szorgalom” a hivatástudat és az ebből fakadó fegyelmes munká szerepét fejezte ki, a „vallásosság és erény” a személyes hit gyakorlati megélését és a morális felelősség belső indítékából való vállalását hangsúlyozta. Az „olvasottság és műveltség” a Biblia-olvasás és az önművelés protestáns tradíciójából fakadt, amely szerint a hit megélése és elmélyítése egyéni értelmezői tevékenységen keresztül történik. Végül a „hazaszeretet és kegyeletesség” a protestantizmus hazai hagyományában a nemzeti identitás tudatos ápolását és a közösségért való felelősségvállalást mint erkölcsi kötelezettséget hangsúlyozta.

A Méhecske első száma 1867. december 1-jén látott napvilágot, utolsó száma pedig 1869. október 31-én jelent meg. Fennállásának közel két éve azonban korántsem zajlott zökkenőmentesen: erre utal, hogy az első évfolyam utolsó negyedének lapszámai végül nem jelentek meg. Ennek következtében a két évfolyam között több hónapos kényszerszünet állt be. A folyóirat megszűnése is végső soron azzal magyarázható, hogy az előfizetők alacsony száma nem biztosította a ki-

adás gazdasági fenntarthatóságát.⁶⁹ Vasárnaponként borítóval kiadott folyóirat volt, az első évfolyamban „ifjúsági hetilapként”, a másodiktól a serdülő ifjúság számára készült „nevelési képes szaklapként” hirdette magát. A szaklap irányába való elmozdulás leginkább az ismeretterjesztő cikkek mennyiségének növekedésében és a szövegközi kiegészítő fekete-fehér illusztrációk megjelenésében érhető tetten. A *Méhecske* ugyanakkor Drezdában készült olajsínnyomatú képeket is közölt időnként.⁷⁰

Az első évfolyam fejlécében egy fiatal fiú és hasonló korú lány ül egymással szemben, mindkettejük kezében könyv, a háttérben egy város látképével. A fejléc középső részén egy kővázába ültetett virágcsokor látható, alatta a szorgalmat jelképező méh rajzával. A második évfolyam lapszámainak fejlécéből hiányoznak az emberi figurák; itt egy virágok kavalkádjából előtűnő papírszalagon a folyóirat címe olvasható, a háttérben a lírai költészetet és a művészeteket szimbolizáló ókori görög líra képével, az előtérben pedig a fejlécet uraló méh figurájával. A folyóiratot egy évre hat forintért, félévre három, negyedévre pedig 1 forint 50 krajcárért lehetett megrendelni. A lap első hét számát Kertész Józsefnél nyomták, majd az első évfolyam végéig Noséda Gyula gyorsajtója vette át a nyomdai munkálatokat. A második évfolyam az Athenaeum könyvnyomdájában készült, mely a kisebb pesti nyomdákhoz képest fejlettebb és alkalmasabb volt az illusztrációkkal bővült második évfolyam nyomtatására.

A lap felelős szerkesztője és kiadó-tulajdonosa egyaránt Kalocsa Róza volt, aki így nem csupán a folyóirat szakmai irányvonalát határozta meg, hanem a finanszírozás, illetve a kiadással járó adminisztratív és gazdasági feladatok teljes körének intézéséért is felelt. Már a vállalkozás indulásakor tisztában volt mind a szellemi, mind az anyagi kockázatokkal. A *Méhecske* első évfolyamához kapcsolódó előfizetési felhívásában „vakmerő dolognak” nevezte a serdülőkorú gyerekek számára készült lap szerkesztését és kiadását, hiszen, jóllehet a gyerekeknek szóló olvasmányok közlését rendkívül fontosnak gondolta, tudomása volt arról is, hogy minden korábbi hasonló kezdeményezés kudarcot vallott. E kudarcok okát nem tudta pontosan megnevezni, ám bizakodásának adott hangot, hogy pedagógu-

69 A megszakításra történt utalást lásd M. KALOCSA Róza, „Figyelmeztetés előfizetőinkhez”, *A Méhecske* 2, 11. sz. (1869): 161–162, 161.

70 Vö. DRESCHER Pál, *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1934), 117. A színes illusztrációk az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányból teljes mértékben hiányoznak. Az Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeumban csak a folyóirat első évfolyama van meg. Ebben összesen három színes illusztráció található, amelyek közül az egyik Ilonkát ábrázolja. Lásd a Vigyán Villó tanulmányához mellékelt illusztrációt jelen kötetben.

3–4. kép: *A Méhecske* 1. és 2. évfolyamának fejléce

(Forrás: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár)

si működése révén olyan tapasztalatokra tett szert, amelyek alkalmassá teszik a gyerekeknek megfelelő, „hozzájok illő” olvasnivaló közlésére.⁷¹

Noha *A Méhecske* nem kifejezetten vallásos tartalmú kiadvány volt, felekezeti beágyazottsága tekintetében különösen jelentéssé az a tény, hogy a folyóirat bevezető szövegét nem a szerkesztő, hanem egy olyan férfi szerző írta, aki az egykorú református egyházhoz több szálon is kapcsolódott. Farkas József (1833–1908) református lelkész volt, aki 1860-tól az 1855-ben alapított és szintén a Széna téren működő Pesti Református Teológiai Intézet tanára, 1863-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület aljegyzője, és aki egyháztörténészként is jelentős életművet hagyott hátra.⁷² Életrajzírója szerint ízig-vérig pedagógus volt, aki derűs életszemléletével és veleszületett rátermettségével egyengette diákjai útját. Farkas tanárként nyilvánvalóan egy régóta fennálló és fontos protestáns hagyományként

71 Előfizetési felhívás a *Méhecske* című ifjúsági hetilapra, OSZK, Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Kny. D. 5.969.

72 Életrajzhoz lásd „Farkas József”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*, 3:174–175.

tekintett a nyomtatási kultúrára, és az 1860-as évek változó politikai kontextusában azzal is tisztában volt, hogy a szószék és az iskola mellett a sajtónak központi szerepe van a felekezeti kultúra által terjesztendő értékek mediálásában.⁷³ E felismerés jegyében vett később részt tanártársával, Kovács Alberttel (1838–1904) a *Keresztyén Család* (1872–1873) című lap alapításában és szerkesztésében, s minden bizonnyal hasonló indíttatás vezette abban is, hogy szellemi közösséget vállaljon Kalocsa folyóiratával. Kalocsa Rózával már foglalkozásuknál fogva is közeli kapcsolatban lehettek; Kalocsa egy Géresi Kálmánnak (1841–1921), a pesti református gimnázium 1863–1868 közötti tanárának írt levelében egy bizonyos „négyes” társaságot említett, amelynek tagjai – leveléből ítélve – tarokkozni szoktak, és amely társaságból Farkas humorát méltányolta leginkább.⁷⁴

A *Bevezetésül* címet viselő, *A Méhecske* első évfolyamának nyitószámát indító szöveg a folyóirat elnevezésének indoklását tűzi ki célul, ugyanakkor minden sorában a protestáns teológiai gondolkodásból táplálkozó neveléstani koncepciók nyomait viseli magán. Farkas először a méh szorgalmát állítja példaként kis olvasói elé: a reggelente munkához látó méh nemcsak saját téli táplálékáról gondoskodik, hanem gyűjtőmunkájával mások javát is szolgálja. Az allegória következő lépcsőfokán a méh tevékenysége a folyóirat működési modelljeként jelenik meg: *A Méhecske* a különféle szövegtípusok összegyűjtésével kíván hasznos olvasmányt nyújtani közönségének. A párhuzam azonban nem áll meg a lapnál, hanem az olvasókra is kiterjed: Farkas arra biztatja a gyerekeket, hogy a méhhez hasonlóan „korán reggel”, vagyis „életük hajnalán, első gyermekségükben” szoktassák magukat a munkára. A szorgalmas, fegyelmezett, ugyanakkor jókedvű és engedelmes életvitel nemcsak saját javukat szolgálja majd, hanem mások hasznára is válik.⁷⁵

E gondolatmenet a kálvinista nevelési ideál jellegzetes vonásait tükrözi: a világi hivatásgyakorlásban megnyilvánuló pragmatizmust, a közösség érdekében végzett hasznos munkát és az önfegyelmet.⁷⁶ Farkas szövegében ennek a közösségi dimenzióknak a hangsúlyos eleme a hazaszeretet és a haza védelmének kötelessége. A nyitó szöveg tehát programadó jelleggel rajzolta meg azt az eszményképet, amelyet fiatal

73 Vö. PRUZSINSZKY PÁL, *Farkas József emlékezete* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1917), 44–61.

74 „Nagyon hiányzik a »Jánoska« és Géresy társasága, mert a »négyes«-ben csak Farkas József ur képviseli a humort; az a Bihary nem tud tarokkozni.” Kalocsa Róza Géresi Kálmánnak, Budapest, 1874. febr. 12., Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára [kézirattár], R1522.

75 FARKAS JÓZSEF, „Bevezetésül”, *A Méhecske* 1, 1. sz. (1867): 1–2.

76 A magyar neveléstudomány protestáns pedagógiai hagyományáról lásd PUKÁNSZKY BÉLA, „Magyar neveléstudomány – protestáns pedagógiai hagyományok”, in *Reformáció 500: A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*, szerk. KULCSÁR ÁRPÁD (Komárom–Nagyvárad: Partiumi Keresztény Egyetem Partium Kiadó, 2018), 175–187.

olvasói elé állított: a földi ügyekben jártas, önuralmat gyakorló, a közösség javára szorgalmasan tevékenykedő, pragmatikus és megbízható protestáns ember alakját.

Közel két éves fennállása alatt *A Méhecske* a fenti program szellemében közölt különböző műfajú szövegeket fiatal olvasói számára: verseket, elbeszéléseket, hosszabb, folytatásokban megjelenő prózai szövegeket, történelmi, földrajzi, természetrajzi tematikájú ismeretterjesztő írásokat, útleírásokat, aforizmákat, sakk-, szám- és képrejtvényeket. A folyóirat második évfolyama illusztrációkkal és új rovatokkal egészült ki: *A kis postában* a szerkesztő az előfizetőkkel, illetve a lapnak küldött kéziratok szerzőivel levelezett, a *Különféle*k című rovatban pedig apró, a gyerekeket érdeklő híreket közölt. *A Méhecske* két olyan állandó rovatot is működtetett, amely gyermeki nézőpontból számolt be a folyóirat olvasóit érdeklő újdonságokról és eseményekről, nemek szerint elkülönítve: az *Ilonka szünőrái* rovat elsősorban a kislány, míg *Kálmán diák szünőrái* a fiú olvasókhoz szólt. Ezek mellett a lap első évfolyamának szintén állandó rovata volt a Majthényi Flóra által írt *Eszti néni látogatásai*, melyben a narrátor saját gyerekkorára emlékezve vissza különféle tanulás utáni, szabadidős tevékenységeket, egyszerű fizikai és kémiai kísérleteket ajánlott kis olvasói számára. „Eszti néni” Majthényi Flórának már korábban, saját *Virágcsokor* című folyóiratában is használt alteregója volt, a „haza hajadonainak” szerkesztett folyóirat elbeszélőjétől eltérően azonban *A Méhecske*-ben közölt cikksorozat nyelvi és retorikai modalitása egyértelműen a fiatalabb korosztály érdeklődéséhez és befogadási sajátosságaihoz igazodott, közvetlenebb, játékosabb didaktikai hangnemben szólítva meg olvasóit.

A Méhecske szerzői köre, Farkashoz hasonlóan, túlnyomórészt olyan alkotókból állt, akik az irodalomtörténeti diskurzusban jobbra ismeretlenek. Ennek oka abban keresendő, hogy e szerzők többsége nem az irodalmi pályát választotta hivatásként: jellemzően egyházi tisztségeket töltöttek be, illetve pedagógusként tevékenykedtek, s írásaikat hivatásuk mellett, kiegészítő jelleggel, a gyerek- és ifjúsági olvasóközönség megszólításának és nevelésének szándékával hozták létre. Mivel valamennyi szerző részletes bemutatására jelen fejezetben nincs mód, a továbbiakban csupán néhány példát emelek ki a lapban leggyakrabban publikáló munkatársak közül annak érzékeltetésére, milyen szoros kapcsolat fűzte a folyóiratot az egyházi és pedagógusi értelmiség köréhez.

A Viski K. Bálintként publikáló fiatal, huszonnégy éves Krüzselyi Bálint (1844–1900) verseket, versfordításokat, útleírást és ismeretterjesztő cikket egyaránt írt *A Méhecske* számára. Életpályája később jogász és tanári tevékenységben teljesedett ki, melyet szoros intézményi kötődés határozott meg a református egyházi oktatási hálózathoz. Már középiskolai tanulmányait is a Sárospataki Kollégiumban végezte, s később, a Máramarosszigeti Református Líceum mel-

lett Sárospatakon is jogtanár, s a máramarosszigeti református egyház presbiteré.⁷⁷ A szintén fiatal, húsz éves Simándi Kenézy Csátár (1848–1912) költeményeket és prózai értekezést publikált *A Méhecskében*. Azt ezt követő időszakban hivatalnoki pályára lépő Kenézy szintén református felekezeti háttérrel rendelkezett; apja, Kenézy Lajos (1817–1849) a debreceni kollégium egykori tanára volt, az 1848–1849-es forradalomban pedig református tábori pap.⁷⁸ *A Méhecske* megjelenése idején a húszas évei közepén járó, később a pedagógusi pályára lépő, Gönczy Pált is jól ismerő Heteyi Gábor (1843–1894) szintén református lelkészcsaládban született. *A Méhecskében* verseket és elbeszéléseket közlő Heteyi később a dévai állami tanítóképző-intézet igazgatója, a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének alelnöke és tiszteletbeli tagja, a *Magyar Tanítóképző* (1890–1944) című tanügyi lap megindítója és négy évig szerkesztője.⁷⁹ Miliesz Béla (1843–1912) elbeszélésekkel és mesékkel járult hozzá Kalocsa folyóiratához. *A Méhecske* megjelenése idején szintén a húszas évei közepén járó Miliesz tanulmányait a karcagi református gimnáziumban, majd Sárospatakon végezte. 1865-től a Tiszafüredi Református Egyháztanács iskolájában volt tanító, 1882-től öt éven át a Hevesnagykunsági Ev. Ref. Egyházmegyei Tanítóegylet elnöke, az egyházmegyei tanügyi bizottság és a Magyar Ev. Ref. Tanítók Országos Állandó Választmányának tagja.⁸⁰ De publikált a lapban a későbbi irodalomtörténész, egyetemi tanár Beöthy Zsolt (1848–1922) is, aki gyászjelentése szerint a Dunántúli Református Egyházkerület tanácsbírája és pápai főiskolájának világi gondnoka volt.⁸¹ A szerzők sorához tartozott továbbá az 1867-től kolozsvári református esperes Szász Gerő (1831–1904),⁸² Szász Károly (1829–1905), a későbbi református püspök, Somody József (1825–1897), a pápai református egyház főgondno-

77 Vö. PAP Tibor, „Krüzselyi Bálint emlékezete”, in *A Máramaros-Szigeti ev. ref. lyceum értesítője az 1900–1901. tanévről*, kiad. PAP Tibor és DOBAY Sándor, 19–27 (Máramarossziget: Ny. Sichermann Mór, 1901), 21–23. Halálakor a *Sárospataki Lapok* külön kiemelte, hogy „ev. ref. anyaszentegyháznak s ezzel együtt a magyar állami eszmének törhetlen munkása, apostoli buzgóságú képviselője volt.” *Sárospataki Lapok* 19, 19. sz. (1900): 395. (*Vegyes közlemények* című rovat.)

78 Vö. *Pécsi Napló*, 1912. márc. 12., 2. (*Hirrovatunk* című rovat.); *Pesti Napló*, 1912. márc. 5., 16. (*Napihírek* című rovat.)

79 Vö. „Heteyi Gábor”, *Magyar Tanítóképző* 9, 7. füz. (1894): 426–434; „Hetey Gábor”, *Nemzeti Iskola* 1, 31. sz. (1894): 4–5, 4.

80 Vö. „Miliesz Béla”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*, 8:1395–1397; *Hevesmegyei Tanügy* 17, 6. sz. (1912): 71. (*Tanügyi hírek* című rovat.)

81 Vö. *Gyászjelentések. 1922 Beöthy Zsolt*, hozzáférés: 2025.11.04, <http://szentklaray.hu/styled-4/photos/files/page12-1011-full.html>

82 „Szász Gerő”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*, 418–419.

ka,⁸³ illetve 1867-től a pesti református főiskola természetrajzi tanszékének tanára, Dapsy László (1843–1890).

A szerzőgárda felsorolt néhány példája is jól bizonyítja a folyóirat erős felekezeti és iskolai beágyazottságát. Mivel azonban *A Méhecske* nem kifejezetten vallásos folyóirat volt, a közreműködők felekezeti hovatartozása sem volt kizárólagos jellegű. Feltűnő ugyanis, hogy a lapban publikáló női szerzők többsége – Kalocsát leszámítva – a katolikus felekezethez tartozott: mind a folyóirat egyik állandó rovatát, az *Eszti néni látogatásait* író Majthényi Flóra, mind pedig a Hentaller család nőtagjai, anya és lányai, *A Méhecskében* fikciós elbeszéléseket, ismeretterjesztő írásokat, színdarabokat egyaránt publikáló H. Batta Szilárda (1829–1886, Hentaller Edéné), és a később tanítónőként is tevékenykedő Hentaller Elma (1848–1906, Serák Károlyné) és Hentaller Mariska (1850–1927, Fayl Frigyesné).⁸⁴

A folyóirat terjesztése is, hasonló módon, elsősorban iskolai közegekben zajlott. Mind *A Méhecske* egyes utalásai, mind pedig más egykorú sajtóközlemények arra engednek következtetni, hogy a lapot elsősorban oktatási intézményekben népszerűsítették, ugyanakkor egyéni megrendelők is voltak előfizetői között. A második évfolyam február 7-i számában megjelent közlemény szerint például a szerkesztő örömmel tapasztalta, hogy a különféle iskolákban működő önképző társulatok nagy része megrendelte a lapot, és arra buzdította az előfizetőket, hogy küldjenek tudósításokat az önképző körökben zajló mozgalmakról.⁸⁵ *A kis posta* rovatban Kalocsa többször biztosított egy-egy népiskolai tanítót arról, hogy küldi a lapot az iskola számára.⁸⁶ *A Néptanítók Lapjában* Sass István (1840–1895) hódmezővásárhelyi tanító is arról számolt be 1868-ban, hogy az intézmény jótékony támogatója révén sikerült a lapot egész évre megrendelniük.⁸⁷ Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban őrzött példány első évfolyama – a tulajdonosi pecsét értelmében – „Máday Béla gymn. tanulóé”, de egy kézzel írt bejegyzés értelmében korábban a kötet „Nagy Linda 1872” tulajdona volt.⁸⁸ Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány első évfolyamának több borítója pedig arról tanúskodik, hogy a példány „Tóth Piroska-é” volt.⁸⁹ 1868-ban egy, a *Magyar*

83 Somody Józsefről lásd SZINNYEI, *Magyar írók...*, 12:1249; *Pápai Lapok* 24, 8. sz. (1897): 5. (*Vegyes hírek* című rovat.)

84 Faylné Hentaller Mariska pályájáról lásd Domokos Mariann tanulmányát a kötetben.

85 *A Méhecske* 2, 6. sz. (1869): 95. (*Különfélék* című rovat)

86 Vö. *A Méhecske* 2, 12., 27. sz. (1869): 192; 432.

87 Sass István, „[Tudósítás Hódmezővásárhelyről, 1868. ápr. 24.]”, *Néptanítók Lapja* 1, 14. sz. (1868): 216–217, 216.

88 *A Méhecske*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, jelzet: F1499.

89 *A Méhecske*, OSZK, MHB 27.892, illetve mikrofilmen FM3/8009.

Polgárban (1867–1904) megjelent közlemény szerint a szöveg írója saját gyerekei számára rendelte meg a lapot, melyet „bizvást ajánl[.] az erdélyi szülők pártolásába.” A közlemény folytatásában örömmel számolt be gyerekei lelkesedéséről és fejlődéséről, akik „[m]időn a lap eljő, külön vonulnak [...], s mig mindent el nem olvasnak lapjukból, addig nincs csevegés, játék, dévajság és perpatvar. Valódi ünnep van a háznál. Róza és Flóra néni az ő bálványuk, tisztelik és szeretik őket, dícsérik és előfizetőket gyűjtnek a lap számára stb.”⁹⁰

Protestantizmus és a médium önelbeszélése

„Róza néni”, azaz Kalocsa Róza a névvel jelzett szövegek tekintetében főként fordítóként volt jelen *A Méhecske* oldalain: szépirodalmat és ismeretterjesztő cikkeket közölt a lapban. Emellett színdarabokat is írt, amelyeket az iskolában betanultak, majd a szülőknek elő is adtak a gyerekek. A drámapedagógia 1970-es években való magyarországi meghonosodását mintegy száz évvel megelőző gyakorlat középpontjában a dramatikus cselekvésen keresztül megvalósuló tanulás és személyiségfejlesztés állt, melyet Kalocsa rendkívül hasznos pedagógiai módszernek vélt. *A Méhecske*-ben megjelent színdarabokat, másokkal kiegészítve, az 1860-as évek végén kötetben is meg szeretne volna jelentetni, ám a színdarabok kötetkiadására, egyéb elbeszélésekkel együtt, csak 1888-ban került sor Pozsonyban.⁹¹

Kalocsa Róza nemcsak pedagógusként, hanem lapszerkesztőként is aktív részvételre buzdította folyóiratának olvasóit. Közvetlen hangnemben kommunikált velük, a gyerekek „hű barátja”-ként jelent meg az olvasókat közvetlenül megszólító szövegeiben.⁹² Az interaktivitást olyan pályázatok meghirdetésével is ösztönözte, amelyek a folyóiratban való szerzősége buzdították a gyerekeket.⁹³ *A Méhecske*-ben jelent meg például a kilencéves gróf Vay Sarolta elképzelhetően első, nyomtatásban közölt elbeszélése,⁹⁴ de publikált itt rövid ismeretterjesztő cikket

90 *Magyar Polgár*, 1868. ápr. 12., 181. (*Hirharang* című rovat.)

91 Kalocsa így írt a színdarab személyiségfejlesztő hatásáról az 1869-ben meghirdetett előfizetési felhívásában: „Tapasztalatból tudom, hogy a gyermekekben, modorukra nézve, milyen hasznos egy-egy színdarab előadása; a bátortalan, magába vonuló gyermek, fiu vagy leány, fesztelenebben tud mozogni, a gyors vérű, sőt pajkos gyermek pedig az illem szabályaihoz tanul alkalmazkodni, sőt lecczkéjére nézve is javul előadása.” M. KALOCSA RÓZA, „Aláírási fölhívás: Gyermekek-színdarabokra”, *A Hon*, 1869. szept. 29. (esti kiadás), [2.]

92 Lásd például M. KALOCSA RÓZA, „Bucsuszó kis olvasóinkhoz”, *A Méhecske* 2, 44. sz. (1869): 689.

93 Lásd például „Pályázati hirdetés”, *A Méhecske* 2, 3. sz. (1869): 33.

94 Gróf VAY Sarolta, „A gyermekek és ajándékaik”, *A Méhecske* 1, 21. sz. (1868): 330–331.

„Vargha György II-ik nyelvészeti osztálybeli tanuló” is.⁹⁵ A „kis olvasókat” rendszeresen ösztönözte új előfizetők toborzására, s e közösségi részvételt a rejtvényekkel teremtett játékos interakció is támogatta: a megfejtők névsorát a következő lapszámban rendre nyilvánosságra hozta, ezzel is elismerve és láthatóvá téve a részvételt. A szerkesztői hang – különösen az előfizetési felhívásokban – nem csupán a gyerekekhez, hanem azokhoz a szülőkhöz is szólt, akik a tényleges támogatást biztosították. A *kis posta* című rovat levelezéseiben keveredett időnként a pedagógusi és a szerkesztői szerep, különösen amikor arra hivatkozott, hogy egy-egy beérkező kéziratot, iskolai teendői miatt, még nem tudott elolvasni.⁹⁶

A tanítói és a szerkesztői szerep egyaránt megmutatkozott azokban a közbeszólásokban is, amelyekkel folyamatosan rendre utasította a *Méhecske* olykor csapongó, cserfes kislánynarrátorát, Ilonkát, a heti tudósítások során. A lap hangvételét ugyanis alapvetően két állandó rovat határozta meg: az *Ilonka szünórái* és a *Kálmán diák szünórái*, amelyek a folyóirat állandó figurái, Ilonka és Kálmán szabadidős tevékenységeit mutatták be. Míg az *Eszti néni látogatásai* rovatban szereplő házi kísérletek játékos, szórakoztató módon szolgálták az ismeretterjesztést, s egyben aktív részvétellel ösztönöztek (például „miként lehet egy virágtőn többféle virágot nevelni”, 1868/139., „piros rózsát fehérre változtatni”, „fűtött szobában jeget készíteni”, 1868/140. stb), addig Ilonka és Kálmán arról számoltak be, hogyan tölthette szabadidejét egy tíz–tizennégy éves lány vagy fiú a fővárosban. Kálmán többnyire közéleti és politikai eseményekről tudósított: rendszeresen látogatott parlamenti üléseket és akadémiái összejöveleteket, beszámolt a királyi pár budai tartózkodásáról, lóversenyekről, cirkuszi és állatkerti élményeiről, valamint nyári vidéki – tokaji, sárospataki és széphalmi – utazásairól. Ilonka ezzel szemben kertészeti boltlátogatásairól, múzeumokban és virágkiállításokon szerzett benyomásairól, a Váci utcai kirakatok világáról, valamint Barabás Miklós műtermében tett látogatásáról adott hírt. Leírta, hogyan kirándult családjával a Zugligetben, beszámolt bálokon, színházi előadásokon és hangversenyeken való részvételéről, az iskolai ünnepekről, a Császárfürdőben töltött időről, valamint a Balatonnál és Ausztriában eltöltött nyaralásáról. Mindkét szereplő okos, életrevaló, humoros karaktert jelenített meg, akik egymással is gyakran élcelődtek, például olyankor, amikor elírtak egy-egy témát egymásról.

Míg „Eszti néni” Majthényi Flóra alteregójaként maga a periodika fedte fel a szerzői név feltüntetésével, Kálmán diák tollát – a kortársak szerint – Beöthy

95 VARGHA György, „A növényország”, *A Méhecske* 2, 38. sz. (1869): 602.

96 Lásd például: „Az iskola kezdetével nagyon el vagyunk foglalva, és még nem olvashattuk el a beszélyt.” *A Méhecske* 2, 41. sz. (1869): 656.

Zsolt irányította.⁹⁷ Ilonka alakja mögött azonban nem azonosítottak valódi szerzőt. Elképzelhető, hogy maga a szerkesztő, Kalocsa Róza teremtette meg figuráját, ugyanakkor ez a feltételezés nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy más szerző szövegeztette meg kislány hangját. A szerzőség körüli bizonytalanságot tovább erősítik a szövegben megjelenő látványos szerkesztői beavatkozások: olykor magyarázó jegyzet jelzi, hogy a „dacos” Ilonka a szerkesztő felszólítása ellenére sem írta meg időben az adott közleményt, s ilyenkor – átmeneti megoldásként – a lap más munkatársa, Kenézy Csátár veszi át a rovatot.⁹⁸ Az *Ilonka szünórái*ból időnként az is kiderül, hogy valóban a szerkesztő ír egy-egy beszámolót. A folyóirat a helyzetet viszont nem leplezi, hanem inkább humorral játszik rá, s a folyamatos önreflexió Ilonka szerepének performativitását emeli ki: „Ej! ej! Ilonka de komolyan, sőt bánatos gondolatokba merülve töltötte ma szünóráit, tartok tőle, hogy még vagy a szerkesztőre, vagy a kiadóra fogják rá e cikk írását...” (1869/414.) Összességében tehát Ilonka és a szerkesztő viszonya maga is folyamatosan tematizálódik a lap hasábjain, ami jóval személyesebb, közvetlenebb kapcsolódást tételez, mint amilyen Kálmán diák és a szerkesztő esetében rekonstruálható.

Bárki is állt szerzőként Ilonka alakja mögött, a teremtett irodalmi szerep olyan konstrukció volt, amelyet a szerkesztő folyamatos kontrolláló jelenléte működtetett és felügyelt. Kapcsolatuk játékos, bensőséges, olykor színlelt évdőssel fűszerezett nevelő–tanítvány viszonyt fejezett ki. Az időnként csapongó, véleményének hangot adni szerető Ilonka szövegeibe ékelt, dramatizált rendreutasítások, feddéses („Sokszor megvolt már Ilonkának tiltva az okoskodás, a szerkesztő megmondá neki többször, hogy beszélje el a mi szépet látott, hallott egyszerűen, ne okoskodjék felette...”, 1869/525.) a szerkesztő pedagógiai céllal szabályozó felügyeletére utalnak. Ilonka játékos panaszkodása („Jaj! de megint kikapok a sok kitérésért, és csevegésért...”, 1868/478.) pedig azt jelzi, hogy a kislány nem autonóm beszélő, hanem a szerkesztő által irányított karakter. Kapcsolatuk tehát a nyomtatott nyilvánosságban színrevitt nevelési helyzetként működik. Ilonka olyan, mint a folyóiratot olvasó kislányok, csintalan, kíváncsi, társaságkedvelő:

97 TÓTH József, „Ifjúsági lapirodalmunk 1848 után, I.”, *Figyelő* 5, 9. sz. (1875): 97–99, 98.

98 „Bocsánatot kell kis olvasóimtól kérni, hogy e cikket nem Ilonka írja most, nem tudom megértette-e valaki? Vagy mi baja lehet? Szinte haragudtam is reá, mert mikor egészen illedelmesen megkértem, hogy siessen, épen mint a rossz kis lányok szokták, elkezdett még kevésbé sietni s talán még daczoskodni is; e miatt kéntelen voltam *Kenézy Csátár* urat felkérni, ki azonnal a legnagyobb készséggel átvállalta ezt a dolgot. Különbözik Ilonka – mint a jó kis lányok szokták – megbánta szeszélyességét, igéri, hogy a következő számokban mindig a rendelt időre készen lesz munkájával. Szerk.” „Ilonka szünórái”, *A Méhecske* 1, 15. sz. (1868): 238–239, 238. Kiemelés az eredetiben. T. Zs. A továbbiakban az *Ilonka szünórái* egyes részeire a főszövegben az évfolyam megjelölését követő oldalszámokkal hivatkozom.

„Remélem csak úgy képzelnek engemet, mint egy önökhez hasonló leányt, a ki szeret tanulni is, de a mellett mulatni is, azért ha egyik nap tudományos dolgon töri fejét, másik nap ismét változatosság kedvéért mulatni szeretne.” (1869/269.) Ezzel szemben a szerkesztő irányítja, korrigálja, és jó útra tereli őt. Ilonka ugyan belsővé teszi az elvárásokat, tudja, mi illik, de gyakran meg is szegi a vele szemben támasztott feltételeket, s ez a feszültség teszi őt élővé. Míg a szerkesztő egyfajta anyai-iskolai tekintély, Ilonka modellolvasó, olyan kislány, akivel az olvasó azonosulhat: szórakozik, miközben együtt tanul a szerkesztő irányítása alatt.⁹⁹ Ilonka és a szerkesztő kapcsolata bár nem egyenrangú, de a pajkos, meghitt beszédmód szerethetővé és meggyőzővé teszi mindkét figurát.

Ilonka beszámolóit ugyanakkor sajátos módon teszik láthatóvá *A Méhecske* sajtótermékként való működését. Mint egyik cikkéből kiderül, ő maga ugyanannak a pesti református felső leányiskolának a növendéke, amelynek igazgatója Kalocsa Róza, s ahol *A Méhecske* is készül (1869/445–447.). Így egészen közelről, hiteles szemtanúként van lehetősége megfigyelni a lap készítésének folyamatát, melynek egyes aspektusairól be is számol olvasóinak. A látottakról és megtapasztaltakról szóló elbeszélései az előállítás folyamatának kulcsszereplőit, a kiadó-szerkesztőt, a közreműködőket, az előfizetőket és a nyomdát is bemutatják. Írásai ily módon a folyóirat megjelenésének gazdasági-infrastrukturális feltételeire, illetve a szerkesztő által menedzselte folyamatok összetettségére világítanak rá. *A Méhecske* tehát önmaga előállításának folyamatát is tematizálja, s ezáltal metanarratív elbeszélésmódot eredményez.

Ilonka alakja, mindenekelőtt, folyamatosan reflektál saját helyzetére. Tudatában van teremtettségének és annak, hogy a lap fennmaradása és az ő „létezése” a szerkesztőtől és a lap előfizetőitől függ. „Bizony, mert a nyomdász nem akarja kinyomtatni a »Méhecskét«, ha csak sok előfizetője nem lesz. És akkor szegény Ilonka nem cseveghet többé új kis ismerőseivel.” (1868/79.) A nyomda működését ugyanis – a korszak sajtóviszonyainak megfelelően – elsődlegesen a rentabilitás logikája határozta meg: a mesternek „az ő segédjeit is fizetni kell” (uo.), így a kiadás csak megfelelő példányszám és előfizetői kör esetén vált fenntarthatóvá. Mindemellett a kiadás pénzügyi felelőssége elsősorban a kiadó-szerkesztő

99 Lásd például Ilonka olyan önreflexív megnyilvánulásait mint: „A mi a szünórákat illeti, biz azok mostanában nem épen számosak, közeledő vizsgálatunk nagyon elfoglal, de azért mégis maradt egy kis idő arra, hogy kis olvasóimmal foglalkozzam. / Másfél éve, hogy beszélgetek velük a »Méhecske« hasábjain, gyenge erőmtől telhetően iparkodám őket mulattatni, rejtve abba mindig egy kis tanulságot is, szem előtt tartva a virágot, melyet a teremő csak azért látszott alkotni, hogy szépítse a zöld mezőt, kerteket, és ime ragyogó színű bársony kelyhében *méz és viasz anyagát*, tehát *hasznost* is tartalmaz.” (1869/413–414.) Kiemelés az eredetiben. T. Zs.

„kasszáját” terhelte, aki tőkét fektetett a megjelenésbe, vállalta a nyomdaköltséget, és honoráriummal jutalmazta a közreműködő szerzőket (1869/413–414). A folyóirat működésének hatékonysága tehát közvetlenül az előfizetői hálózat bővülésétől függött, amelynek serkentése a 19. századi sajtókultúrában gyakran ajándéktárgyakat vagy különleges jutalmakat felkínáló előfizetésösztönző stratégiák útján történt. *A Méhecske* ezt a korabeli gyakorlatot szintén explicitté teszi: Ilonka mintegy „versenyt” hirdet olvasói között, amelyben a legtöbb új előfizetőt toborzó gyerek Vörösmarty *Szép Ilonkájának* gazdagon illusztrált díszalbumát nyeri el (1868/79).¹⁰⁰

A lap folyamatos megjelenésének egyik alapfeltétele a kéziratok állandó beáramlása volt, amely a szerkesztői tevékenység szerves részét képezte, s többek között felkérések, illetve a közreműködőkkel folytatott levelezés révén valósult meg. Ennek megfelelően Ilonka maga is közölt olvasói által beküldött írásokat (például 1868/589–590.), és ismételten arra buzdította őket, hogy küldjenek kéziratokat a folyóirat számára (uo.). Az illusztrált gyereklap sajátos kiadói-szerkesztői kihívása volt továbbá a megfelelő képi anyag előteremtése, amely a korszakban jelentős pénzügyi ráfordítást igénylő feladatnak számított. E gazdasági vonatkozás különösen érzékelhetővé válik akkor, amikor Ilonka arról számol be, hogy Girókúti Ferenc (1816–1895), a *Kertész Gazda* szerkesztője felkereste *A Méhecske* kiadóját, és „gyönyörű fametszetű képeket” ajánlott fel számára „szíveségből” (1868/541). A jelenet a korabeli sajtóvilág személyes kapcsolati hálóinak jelentőségére, valamint az illusztrációkhoz való hozzáférés kulturális és gazdasági tétjeire is rámutat.

A lapkiadásban közreműködő személyek és az azt meghatározó gazdasági tényezők bemutatása mellett Ilonka beszámolója a sajtó működésének materiális-infrastrukturális hátterére is rávilágítanak. A kislány tudósító látogatást tesz az Athenaeum nyomdájában – ahol *A Méhecske* is készül –, és részletesen ismerteti a szedők munkáját és eszközeit, a sajtógépek működésének technikai vonatkozásait, a gépeket üzemeltető kazán szerepét, illetve az egyéb munkafolyamatokban részt vevő személyeket, például a nyomdagépnek papírt adagoló nőket. (1869/142.) Az 1860-as évek nyomdatechnikai innovációihoz kapcsolódóan mind gyakoribbá váltak a sajtótermékekben azok a magyarázó szöveggel kísért illusztrációk, amelyek a sajtó szervezeti és technikai struktúráját, a termelési folyamat egyes stádiumait, illetve az azokban részt vevő szereplőket vizualizálták az olvasóközönség

100 Vörösmarty Mihály *Szép Ilonka* című költeménye 1866 karácsonyán Orlai Petrics Soma nyolc fényképezett rajzával jelent meg. VÖRÖSMARTY Mihály, *Szép Ilonka: Orlay Soma nyolcz fényképezett rajzával* (Pest: Ráth Mór, 1867).

számára.¹⁰¹ E diszkurzív gesztusok a modernizáció tágabb folyamataiba illeszkedtek: a kiadványok nem csupán megjelenítették, hanem egyúttal tematizálták is a „sajtó” intézményével, a munkaerő megszervezésével és a technológiai fejlődéssel összefüggő kortárs társadalmi és kulturális dilemmákat.¹⁰² A *Méhecske* rendkívül időszerűen a gyerekolvasókra is a médiatermék előállításának tudatos résztvevőiként tekintett, s a sajtó mint kulturális intézmény bemutatásával a médiaértés és a társadalmi reflexivitás korai formáit közvetítette számukra.

Ilonka amellett, hogy a szövegek narrátora, maga is része a lap előállítási infrastruktúrájának – kommunikál a szerkesztővel, véleményt formál a nyomdászról, előfizetésre buzdít, s ő is dolgozik a lap fennmaradásáért. Karaktere nemcsak példakép, hanem mediátor, aki a gyerekolvasót a sajtó működő, átlátható világába vezeti be. A gyerekolvasó így nem csupán tartalmat kap, hanem bevezetést a modern nyilvánosság működésébe: megtanulja, hogyan keletkezik a lap, megérti a közösségi támogatás szerepét és megtapasztalja az olvasói részvétel (aktív közreműködés, kéziratok beküldése, előfizetés) fontosságát.

A sajtó működésének transzparenciája, a folyóirat előállításába fektetett szellemi és fizikai munka láthatósága, a hozzáférhető tudás és önálló gondolkodásra nevelés ugyanakkor mind fontos protestáns kulturális értékek, annak a protestáns hagyománynak a részei, melynek értelmében a könyv, a megértendő szöveg nem távoli misztérium, hanem a közösségi élet eszköze. Ilonka ismétlődő önjavító gesztusai („Itt már megint szeretnék okoskodni egy kicsit, de félek a szerkesztőtől.” 1869/526.) szintén azt a belső erkölcsi önfegyelmet dramatizálják, melyre a protestáns olvasáskultúra oly nagy hangsúlyt fektetett. A narrátor önfegyelmezése tehát nem pusztán retorikai játék, hanem protestáns etikai modell, melynek értelmében a gyerekek meg kell tanulnia magát megítélni a közösség előtt. S az *Ilonka szünóráinak* metanarratív működése sem pusztán esztétikai játék, hanem a protestáns erkölcs része: a tudatos, reflexióra és önművelésre képes, közösségi felelősséget vállaló és a közössége számára hasznos gyerekolvasó nevelése. Ilonka hangja tehát egyszerre drámai szerep, pedagógiai eszköz és a nyilvános modern gyerekhang egyik korai megnyilvánulása.

101 1869-ben épp az Athenaeum kiadóról közölt ilyen, illusztrációkkal kísért leírást a *Hazánk s a Külföld*: „Az »Athenaeum« nyomdai, könyv- és hírlapkiadó intézete”, *Hazánk s a Külföld* 5, 15–16. sz. (1869): 229, 232–234; 246–251.

102 Caroline Sumpter szerint a sajtóipar vizualizációja a korabeli periodikákban épp a felsorolt szempontokból bírt komoly politikai téttel: Caroline SUMPTER, „‘The great event of modern history’: The Victorian Press Visualizes its Infrastructure”, 19: *Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century*, 35 (2023), hozzáférés: 2025.11.04, <https://doi.org/10.16995/ntn.10189>.

Következtetések

Kalocsa Róza pedagógusi és lapszerkesztői tevékenysége érzékletes példája annak, hogy a 19. század második felében a női értelmiségi szerepvállalás nem kizárólag társadalmi-nemi, hanem felekezeti intézményrendszerekhez és hatalmi hierarchiákhoz is kötődött. Mozgásterét alapvetően a protestáns, azon belül is a református férfi elit által kijelölt normák és intézményi struktúrák határozták meg: pályafutása során egyházi támogatásban részesült, ugyanakkor működésének iránya és láthatósága a nők társadalmi szerepéről vallott, normatív egyházi diskurzusokkal összhangban formálódott.

Noha Kalocsa nem lépte át a női szerepfelfogás hagyományos határait, működése tágította a női értelmiségi jelenlét lehetőségeit az egyházi nyilvánosságon belül. A lehetőségek adta keretek között sikeresen igazodott el és alakított ki teret magának, hogy nevelőintézeti és lapkiadói-szerkesztői vállalkozásait láthatóvá tegye, és ideig-óráig versenyképes kulturális szereplőként jelenjen meg. A gyereklap szerkesztése ráadásul olyan közvetítői pozíciót teremtett számára, amelyben pedagógusi habitusa, női szerepidentitása és kulturális tartalomformáló tevékenysége egymást erősítő módon kapcsolódhatott össze. Így válhatott a születőben lévő modern magyar gyerekirodalom egyik alakítójává. Tevékenysége összességében arra világít rá, hogy a korszak női értelmiségi szerepei nem a korlátok átlépése, hanem a korlátok között végzett tudatos, kreatív és intézményekhez illeszkedő értékteremtő munka révén nyerik el történeti jelentőségüket.

„Csak az a kár, hogy a kicsikét [Margitkát] nem Jenőnek hívják”

A gyerekirodalom kérdése a *Magyar Szalonban*¹

A *Magyar Szalon* (1884–1918) szerkesztőjének, Hevesi Józsefnek a címben idézett, *Bimbó-feslés*² című novellája arra az 1880-as években már jól érzékelhető mentalitástörténeti változásra reflektál, amely a gyermekkor és a gyermek társadalmi státuszának, megítélésének, valamint a gyermek családban betöltött pozíciójának átalakulásában részben már be is következett.³ A gyermek, aki a családi élet középpontjába kerül, Hevesi novellájában kislány, és a citált zárómondat attól válik a novella csattanójává, hogy „a” gyerekekre elvileg és általánosságban érvényes elfogadás, sőt centrumpozíció sem képes felülírni a nemek közötti egyenlőtlenséget, ebben az esetben a leánygyereket sújtó hátrányos megkülönböztetést a (polgári) családban.

A *Magyar Szalon* 1889. novemberi tematikus száma a „gyerek” kérdésével foglalkozik. A három tanulmányból,⁴ egy novellából és két versből álló,⁵ a lapszám szűk egyharmadát kitevő tematikus blokkot Mai Mano és Társa gyerekekről készült, művészi fotósorozata illusztrálja; mivel azonban jóval több a kép, mint a szöveg, a 31 fotóból álló sorozat túlnyúlik a tematikus blokk határain. Az esszé sorában Pósa Lajos *Hogy kell írni a gyermekeknek?* címmel a gyerekirodalom kikülönülésének⁶ szükségessége mellett érvel; mindenekelőtt fejlődéslelektani okok

1 A folyóirat címének írásmódja 1890-ig *Magyar Salon*. Az egyértelműség kedvéért a cikkben a későbbi *Magyar Szalon* írásmódot használtam.

2 HEVESI József, „Bimbó-feslés”, *Magyar Szalon* 7, 11. sz. (1889): 143–148.

3 Vö. PUKÁNSZKY Béla, szerk., *A gyermek évszázada* (Budapest: Osiris, 2000).

4 OMPOLYI Ernő, „Haynald Lajos”, *Magyar Szalon* 7, 11. sz. (1889): 114–134; PÓSA Lajos, „Hogy kell írni a gyermekeknek?”, *Magyar Szalon* 7, 11. sz. (1889): 136–139; FARAGÓ Gyula, „A mama babája”, *Magyar Szalon* 7, 11. sz. (1889): 140–142.

5 VÁRADI Antal, „A gyermek”, *Magyar Szalon* 7, 11. sz. (1889): 135; ÁBRÁNYI Emil, „Rossz természet”, *Magyar Szalon* 7, 11. sz. (1889): 157.

6 A terminust a luhmanni „Ausdifferenzierung” értelmében használom.

kal támasztva alá azt a tézist, hogy az önálló, kifejezetten *gyerekek számára írt* irodalomnak „gyerekkompatibilis” tematikára és poétikára kell épülnie. A *Magyar Szalon* nyílt kiállása a magyar gyerekirodalom mellett nem meglepő akkor, ha a lap szerzőgárdáján végigtekintünk: a rendszeres szerzők között többen is ír-
nak (más orgánumban) gyerekeknek; a folyóirat küldetésének tekinti a nőkér-
dés napirenden tartását; a nőírók munkáinak közlését. Meglepő és sokatmondó
viszont ez a kiállítás abban az összefüggésben, hogy a *Magyar Szalon* az esztétikai
irodalom, a művészi minőség és a modernség első számú letéteményeseként te-
kint önmagára, és ebben a programban mind az autonóm gyerekirodalom igen-
lése, mind a nőírók integrációja fontos szerephez juthatott.

Seth Lerer, aki a gyerekirodalom története helyett a gyerekolvasó történetének
megírására tett kísérletet, imponálóan szellemes és ugyanakkor invenciózus mo-
nográfiaja bevezetőjében, amely a kötet célját hangsúlyozandó a *Toward a New
History of Children's Literature* címet viseli, nemcsak a *gyerekkor* kategóriájának
történetiségét (egyebek mellett Philippe Ariès alapvető munkáira hivatkozva⁷)
tekinti olyan tényezőnek, amelyet a gyerekirodalom történeti dimenziójának vé-
giggondolásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni. Kulcsfontosságúnak tart-
ja annak a két szövegtörzshöz a megkülönböztetését is, amelyet a *gyerekiro-
dalom* fogalmának köznapi használata során, valójában az iskolai, könyvtári és
könyvesbolti gyakorlatok egyaránt és számtalanszor egy(etlen) halmazként ke-
zelnek. A szerzői intenció szerint is *gyerekek számára írott* könyvek és a szerzői/
kiadói szándéktól függetlenül, a *gyerekek által olvasott* könyvek korpuszának a
szétválasztására nyilvánvalóan azért van szükség, mert bár a gyerekolvasás tör-
ténete nem kizárólag a gyerekek számára írott szövegek olvasásának a történetét
jelenti, az esztétikai irodalom „eminens textusokat” (Gadamer) előfeltételező au-
tonómiaeszményével a kifejezetten gyerekeknek írott szövegek funkcionalitása
nem egyeztethető össze.

Amióta léteznek gyerekek, azóta létezik gyerekirodalom. Már jóval azelőtt, hogy John
Newbery megalapította volna az első gyerekkönyvekkel foglalkozó kiadót, története-
ket meséltek és írtak a fiataloknak, és az eredetileg felnőtt olvasóknak szánt könyve-
ket gondosan átdolgozták vagy kivonatolták a fiatal közönség számára. A görög és a ró-
mai oktatási tradíciók a költészet és a dráma olvasásában és szavalásában gyökereztek.
Aesopus meséi két évezredig éltek az osztálytermek és a családok polcain. A gondolkodók

7 Magyarul pl. Philippe ARIÈS, „A gyermekkor felfedezése”, ford. ÁDÁM Péter, *Világosság* 20 (1979):
732–739; Philippe ARIÈS, *Gyermek, család, halál*, szerk. ÁDÁM Péter, ford. CSÁKÓ Mihály és
SZAPOR Judit, Társadalomtudományi könyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987).

Quintilianustól John Locke-ig, Szent Ágostontól Dr. Seussig azon elmélkedtek, hogyan tanulunk nyelvünkről és életünkről az irodalomból.⁸

A gyerekirodalom „kettős odatartozása az irodalom és a pedagógia rendszeréhez”,⁹ amely az elsősorban felnőtt olvasókra számító esztétikai irodalomtól radikálisan elkülönözteti, vagyis az a tény, hogy a „gyerekirodalom a kezdetektől fogva kapcsolódik a pedagógiához”,¹⁰ Maria Nikolajeva gyerekirodalom-felfogásában is lényegi mozzanat. Nikolajeva a gyerekirodalom egyik legmeghatározóbb jellegzetességét szintén egy, az irodalmi kommunikáció folyamatában megragadható sajátosságban jelöli ki. Abban a „diszkrepanciában, amely a feladó (felnőtt) és az odaértett címzett (gyerek) kognitív szintje között” elkerülhetetlenül létrejön.¹¹ Nikolajeva tehát a gyerekirodalom korpuszát az „odaértett címzett” (*implied addressee*) függvényében határozza meg, vagyis kizárólag azokat a szövegeket tekinti gyerekirodalmi szövegeknek, amelyeknek „odaértett címzettje” *gyerek*.

A gyerekirodalom intézményesülése és az irodalomrendszer egészéből való kikülönülése olyan történeti fejlemény, amely szorosan összefügg az alfabetizáció és a könyvkiadás tömegesedésével; az olvasásnak a társadalmak (viszonylagosan) teljes keresztmetszetét jellemző kulturális gyakorlattá válásával; és időben ezzel nagyjából párhuzamosan a nyomtatott tömegmédia megjelenésével. A gyerekirodalom kikülönülésének az igénye és folyamata ugyanakkor a századfordulás modernség korszakának egy másik fontos irodalmi mozgásával is összefüggésbe hozható. Az esztétikai vagy *elit*irodalom éppen a tömegolvasmányok, majd pedig a rivális médiumként megjelenő film hatására saját önazonosságát egyre inkább a történettől, a narrációtól való elfordulásban és a nyelvjátékhoz, a nyelvi reflexivitáshoz való odafordulásában, vagyis a *megfilmesíthetetlenség*ben találta meg.¹² A *l’art pour l’art*, az önmagát nyelvművészetként értő esztétikai irodalom tehát „fölülről” provokálta ki az előző századfordulóhoz közeledve az irodalmi regiszterek kialakulását és egyre markánsabb elkülönülését. Ez a „regiszteresedési” folyamat alapjaiban rendítette meg azokat a korábbi szelekciós gyakorlatokat, ame-

8 Seth LERER, *Children’s Literature: A Reader’s History from Aesop to Harry Potter* (Chicago–London: Chicago University Press, 2008), 2. (Az idézetet a saját fordításomban közlöm. H. Á.)

9 Emer O’SULLIVAN, *Kinderliterarische Komparatistik* (Heidelberg: Winter, 2000), 16.

10 Maria NIKOLAJEVA, *Children’s Literature Comes of Age: Toward a New Aesthetic* (London–New York: Routledge, 1996), 3.

11 Maria NIKOLAJEVA, „Narrative theory and children’s literature”, in *International Companion Encyclopedia of Children’s Literature*, Volume 1, szerk. Peter HUNT, 166–178 (London–New York: Routledge, 2004), 166.

12 Friedrich A. KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900* (München: Fink, 1995), 311–313.

lyek a felnőtteknek szánt magasirodalmi szövegek válogatásával, rövidítésével vagy cenzúrázásával állítottak elő gyerekolvasók számára is befogadható szövegeket. Az irodalmi regiszterek távolodása sajátos vákuumhelyzetet állított elő, amelyben a kortárs esztétikai irodalom a történet visszahúzódása, a lélektani regényben az önnarráció és a pszichonarráció arányainak növekedése, a nyelvjáték „főszereplővé” válása, valamint a metaleptikus fikcióalakzatok szerepének a megnövekedése miatt gyakorlatilag alkalmatlanná vált arra, hogy a gyerekolvasók nyelvi és kognitív horizontján is befogadható átdolgozások alapanyaga legyen. Az esztétikai irodalomnak ez az átalakulása időben egybeesett a potenciális gyerekolvasók számának gyorsuló ütemű növekedésével.

Balogh Gergő hipotézise, mely szerint „a modern irodalmi tudat megalapozása [...] elválaszthatatlan a modern tömegoktatás történeteitől”,¹³ nemcsak a kulturális gyakorlatok és az irodalmi intézményrendszer szükségszerű egymásrautaltságára világít rá. Azt is beláthatóvá teszi, miért éppen a kezdődő modernségben gyorsul fel az az átrendeződés, amely a kifejezetten gyerekek számára írt irodalomként értett magyar gyerekirodalom kikülönülését eredményezte. Vojnics-Rogics Réka az első nyomtatott tömegmédiumban megindult gyerekrovat, a *Pesti Napló*ban 1893-ban „A gyermekszobának” címmel útjára indított úttörő vállalkozás kapcsán már felhívta a figyelmet erre az összefüggésre.¹⁴ A magyar gyerekirodalom kikülönülésének processzusában mindenképpen fordulatnak tekinthető az 1893-as év, a *Pesti Napló* gyerekrovatának a megindulása.¹⁵ Áfra Nagy János *Az írástudatlanok Budapesten* című munkája, amely az 1868. évi XXXVIII. törvény cikk hatását az 1920-as évekig követi nyomon, az adatok számszerűségével is alátámasztja, miért a kilencvenes években zárulhatott le ez az elnyúló, a 19. század irodalmi mozgásain átvágó folyamat. Ebből a máig lebilincselően érdekes statisztikai munkából nemcsak az a „késleltetett” hatás válik kézzelfoghatóvá, amit a népiskolai oktatás reformja kifejtett, de azt is láthatóvá teszi, mikor éri el a közoktatás azt a „kritikus tömeget” a fővárosban, amikor a gyerekolvasók száma kényyszerítette a kifejezetten gyerekek számára írott szövegek intézményesítését és funkcióinak újragondolását.

Az új osztályok, iskolák megnyitása nem egyik napról a másikra állította elő azt a helyzetet, amely az olvasnitudók életkori megoszlásában sajátságos, talán szokatlanoknak is nevezhető aszimmetriát hozott létre. A tudástranszfer megszo-

13 BALOGH Gergő, „Gondolkodás és beszéd, írás és olvasás kultúrtechnikái a magyar népiskolai oktatásban, 1869–1925”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 252–276, 252.

14 VOJNICS-ROGICS Réka, „A »Gyermekszoba« rejtelmek: A Pesti Napló gyermekirodalmi rovata (1893–1900)”, *Tempevölgy* 11, 2. sz. (2019): 73–95, 76–79.

15 Uo., 75.

kott mintázataival ellentétben ugyanis az alfabetizáció vonatkozásában az iskolaköteles korosztály és a felnőtt populáció között a kiskorú gyerekek felé billent el a mérleg. (A digitális kompetenciák terjedésében az utóbbi évtizedekben ehhez hasonló szituációt éltünk át.) Az iskolarendszer meginduló, másfél évtizeden át tartó ugrásszerű bővülése folyamatosan fenntartotta azt a „rendkívüli kulturális állapotot”, amelyben újratermelődött az első generációs olvasnitudók csoportja.¹⁶ Legalább ennyire fontos fejlemény az 1870-es években a tanítók számának a megháromszorozódása. (Az 1869/1870-es tanévben 8317, tíz évvel később, az 1879/1880-as tanévben Áfra Nagy adatai szerint a fővárosban 20 013 gyerek tanult és 359 tanító dolgozott a fővárosi népoktatásban.¹⁷) Az elsőgenerációs olvasnitudók életkori, (családi összefüggésben) szociokulturális és gazdasági státuszukból kifolyólag ebben az időszakban még nem jelentek meg primer fogyasztóként az irodalmi piacon, képzésük azonban mind a tanítókat, mind pedig az oktatásban érintett (civil és állami) szervezeteket arra ösztönözte, hogy egyre inkább felfedezzék, kiaknázzák és újraértelmezzék a „kettős hovatarozású” szövegkorpuszban, a „gyerekirodalomban” rejlő edukációs lehetőségeket. A gyerekirodalom kikülönülési vagy emancipációs folyamatának az 1880-as években jól érzékelhető felgyorsulására a társadalom- és gazdaságtörténet is kínálhat plauzibilis magyarázatot. Az alfabetizáció mint a „tömegműveltség kialakulása, amely már nem vagy nem kizárólagosan a tradicionális szóbeli ismeretátörökítés formáin, módszerein alapszik”,¹⁸ a modernizáció, az ipari fejlődés egyik kulcsa.¹⁹ A magyar társadalom pedig éppen az 1880-as években lépte át azt az ún. „alfabetizációs küszöböt” (ez a felnőtt férfilakosság 40 százalékos alfabetizáltságát jelenti), amely az ipari modernizációs dinamika beindulásához szükséges.²⁰

Az odaértett olvasót eleve gyerekként tételező, eleve gyerekeknek írt szövegek korpuszaként felfogott gyerekirodalom emancipációjához és kikülönüléséhez elvezető folyamat vonatkozásában ezért is lehet sokatmondó, talán jelzésértékű az a tény, hogy a *Magyar Szalon* 1889. novemberi számát a *gyerek* témájának szentelte. Az 1884 májusában indult *Magyar Szalon* (ekkor még: *Magyar Salon*) azzal az ambícióval lépett színre, hogy a német *Vom Fels zum Meer: Spemann's Illustrirte*

16 BALOGH Gergő, *A modern irodalmi tudat megalapozása és működése: Irodalmi modernség és társadalmi modernitás viszonya Magyarországon* (Budapest: Ráció, 2023), 58.

17 ÁFRA NAGY János, *Az írástudatlanok Budapesten*, Statisztikai Közlemények (Budapest: Budapest Székesfőváros Házinyomdája, é. n. [1930]), 42.

18 MAZSU János, *A magyar értelmiség társadalomtörténete, 1825–1914*, Társadalom és oktatás 32 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2012), 9.

19 Uo., 28.

20 Uo.

Zeitschrift für das deutsche Haus mintájára díszes kiállításban, jó minőségű képekkel, a legjobb magyar szerzőket felvonultatva, de a rivális lapoknál lényegesen olcsóbban lépjen ki az irodalmi piacra. Felvállalt célja az volt, hogy a hasonló jellegű külföldi szemlékkel szemben olyan alternatívát állítson, amely a (főként) német lapokéval azonos nyomdai és képminőséget garantál, eredeti, magyar irodalmi anyaga viszont a kortárs irodalom legjobbjaitól származik.²¹ A *Czepléd* című vegyes tartalmú hetilap, ahogyan a vidéki lapok többsége (a *Félegyháza*, a *Kecskemét*, a kolozsvári *Magyar Polgár* és az *Ellenzék*, a *Mohács és Vidéke*, a sepsiszentgyörgyi *Nemere*, a beregszászi *Bereg*, a *Pécsi Figyelő* stb.), a kiadó által promóciós céllal közreadott beharangozót szinte szóról szóra követve számolt be az új folyóirat indulásáról:

Nagyszerű irodalmi vállalat indul meg f. é. május elsején a fővárosban. Olyan vállalat lesz ez, mely páratlanul áll irodalmunkban. Egy nagy, illusztrált havi szemléből van ugyanis szó, melyet kiadói nagy anyagi áldozatokkal és a legkitünőbb irodalmi és művészi erőkkel indítanak meg. A szemle czime „Magyar Salon” lesz és az első füzet, mely már május elsején megjelenik, a legkitünőbbet fogja tartalmazni, amit csak irodalmunk nyújthat. Mint tudósítónk értesül, Jókai (ki eredeti regényt kezd meg benne), Pulszky, Vámbéry, Szász Károly, gr. Zichy Jenő, Klapka tábornok, Mikszáth, Komócsy, Szemere s a többi legjobbnévű íróink és tudásaink csoportosulnak a szemle körül, mely különösen a külföldről importált tömérdek szemléket van hivatva kiszorítani. És hogy ezekkel versenyez-hessenek, a kiadók a lehető legolcsóbbra szabták e szemle árát. A 7 ivre terjedő, 25–30 eredeti illusztrációval diszitett vaskos kötetnek, mely minden szalon asztalának díszére válik, – ára ugyanis 60 kr lesz. Előfizetési ára egész évre 7 frt, félévre 3 frt 40 kr, negyedévre 1 frt 70 kr. Az előfizetési pénzek a „Magyar Salon” kiadóhivatalához (Budapest VIII., Kerepesiút 13. sz.) küldendők. – Megjelenésekor bővebben fogjuk méltatni e valóban nagyszerű vállalatot, melyet addig is melegen ajánlunk szíves olvasóinknak előfizetésre.²²

A *Magyar Szalon* szerkesztői, Fekete József és Hevesi József, a lap indulásakor tudatos és szisztematikus sajtó- és reklámkampánnyal vezették be az új folyóiratot a magyar irodalmi piacra. A vidéki (heti)lapokban rendszeresen és azonos időpontban megjelenő reklámok és reklámhírek egyértelművé teszik, hogy a lapszerkesztők a tömegmédiумok hálózatában gondolkodnak, felismerik, hogy bár a folyóirat az irodalmi nyilvánosság része, de életben csak akkor maradhat,

21 [N. N.], „Van szerencsénk becses figyelmét egy új képes havi folyóira-ra fölhívni”, *Corvina: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének közlönye* 7, 12. sz. (1884): [49.]

22 [N. N.], „Nagyszerű irodalmi vállalat”, *Czepléd* 2, 17. sz. (1884): 4.

ha a tömegművelődésen keresztül a lehető legtöbb olvasót igyekszik elérni, és nem zárja magát az irodalmi nyilvánosságba. A napilapok hírsávjainak rendszeres, reklámcélú felhasználása, a reklámhír a folyóirat modern marketingjének a része, ahogyan az is, hogy a folyóirat „modernnek”, korszerűnek és a legjobb magyar szerzőket felsorakoztató fórumnak deklarálja saját magát. Jókainak és Jókai holdudvarának a folyóirat mellé állítása hasonló lépés: nemcsak irodalmi minőségi garancia, hanem indirekt reklám is. Nem egészen négy évvel az indulás után, 1887 októberében közlik a folyóirat addigi szerzőinek a listáját.²³ Néhány nevet érdemes kiemelni ebből a felsorolásból és kiegészíteni a következő néhány év meghatározó szerzőivel, mert még a hevenyészett válogatás is sokat elárul arról, hogy a szerkesztők miként valószínűsítették meg a minőség, illetve a modernség programját: Ábrányi Emil, Asbóth János, Bajza Lenke, Beksics Gusztáv, Bródy Sándor, Degré Alajos, Endrődi Sándor, Gárdonyi Géza, Gozdsu Elek, Herczeg Ferenc, Jókai Mór, Justh Zsigmond, Kiss József, Kóbor Tamás, Kozma Andor, Kürthy Emil, Lauka Gusztáv, Mikszáth Kálmán, Nogáll Janka, Petelei István, Rákosi Viktor, Revizky Gyula, Szalay Fruzina, Szana Tamás, Táborny Róbert, Tolnai Lajos, Tutsek Anna, Wohl Stefanie. A folyóirat példányszámának emelkedése, a hazai irodalmi piacon rövid idő alatt elért népszerűség és tekintély tehát azon alapult, hogy pontosan azt adták, amit ígértek. A folyóirat „modern” programja alapvetően különbözik a néhány évvel később, 1890-ben elinduló *A Hét* modern programjától és stratégiájától. „A korra jellemző szóhasználatától eltérően a modern itt nemcsak kortársat jelentett, hanem egy új költészeti irányt is kijelölt. A lap saját retorikája szerint *A Hét* publikálni, méltatni és létrehozni kívánta az új – vagyis az akadémiai-konzervatív értékrenddel szakítani vágyó – költészetet.”²⁴ *A Magyar Szalon* az „új” bejelentése, a hagyománnyal való szakítás kinyilvánítása nélkül „újít”: a Jókai köré szerveződő indulás a fin de siècle íróinak kanonizálását segíti elő, miközben magának Jókainak is fórumot teremt kísérletező, modernista szövegei közléséhez. Az „átalakítás révén való közvetítés csele”²⁵ azért is valósulhatott meg, mert a „legnagyobbakra” specializálódott folyóirat szerzőgárdája nem esztétikai-irányzati és nem is generációs alapon szerveződött. Az akkori kortárs irodalom valamennyi nemzedéke felbukkan a folyóiratban, mesterek és

23 *Magyar Szalon* 4, 8. köt. (1887. okt.): 112.

24 MÁRTON-SIMON Anna, „A Hét költészeti ideálja és a hangulat századvégi fogalma”, *Irodalomtörténet* 105 (2024): 131–162, 132. *A Hét* programjához és stratégiájához lásd MÁRTON-SIMON Anna, „A Hét verseinek modernsége: Mit árul el Kiss József szerkesztési gyakorlatáról és ars poétikájáról a »Heti posta« rovat?” *Tempevölgy* 15, 2. sz. (2023): 27–57, 29.

25 Hans BLUMENBERG, „A korszakfogalom korszakai”, ford. TÖRÖK Ervin, *Helikon* 46 (2000): 303–323, 313.

tanítványok, tisztességben megőszült negyvennyolcasok éppúgy, mint a kiegyezés táján születettek. Az avantgárd, kísérletező, felforgató szövegek mellett folyamatosan jelen vannak azok az igényes, magas minőségű, de inkább lektúrnek tekinthető „használati” szövegek,²⁶ amelyek a napi olvasásszükséglet kielégítését szolgálják, miközben nem akarnak a bevált poétikai, retorikai vagy tematizációs gyakorlatokon változtatni.

A *Magyar Szalont* az akadémiai sajtótörténet (és a vonatkozó fejezetet jegyző Buzinkay Géza) a „városias magyar középosztály tükréeként”, elsősorban közművelődési célokat szolgáló, családi lapként tárgyalja, amelyet ebből kiindulva a *Képes Családi Lapok* és az *Ország-Világ* kontextusában helyez el a sajtópiacon.²⁷ A *Magyar Szalont* azonban a kortársak nem e két lap riválisának tartották, és bár a folyóirat a kezdetektől elkötelezetten nyitott a társadalmi aktualitások iránt, elsősorban mégiscsak irodalmi folyóirat volt, amely a kultúra és a társzművészetek valamennyi területének mozgását nyomon követte. A *Pesti Hírlap* a második szám megjelenésekor a *Budapesti Szemlével* és a *Magyarország és a Nagyvilággal* együtt így ismerteti és ajánlja olvasói figyelmébe: „mégis csak beszéljünk könyvekről, a két havi szemlééről, mert miután az egyiknek sem voltak elég előfizetői, támadt még egy másik is.”²⁸ Az *Irodalom* rovat szemlélője a „változatos apróságokat” (divat, fejtörő, képtalány, az *Egyveleg* kis színesei), amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a folyóirat érdekes, eleven, szórakoztató legyen, éppenséggel nem marasztalja el, és ezt a lap gerincét adó irodalmi szövegek és esszék magas minőségével indokolja: „hogy a tartalmat a niveau kedvéért meg lehetne jobban is rostálni, de ha kirostálnák a gyöngébb cikkeket, még akkor is oly tartalmas, oly eleven és oly változatos maradna a Magyar Salon, a minő még irodalmunkban nem volt eddigé. Azért is melegen ajánljuk az olvasóknak.”²⁹ A lap több mint három évtizedes története során óhatatlanul változott, hiszen alkalmazkodnia kellett ahhoz a közeghez, amelyben működött, az azonban kétségtelen, hogy a nyolcvanas években mind irodalmi anyaga, mind pedig a kultúrához való viszonya, az a szinoptikus vagy talán még inkább holisztikusnak nevezhető szemlélet, amellyel a

26 HANSÁGI Ágnes, „Kánonon innen és kánonon túl: Megjegyzések a »gyerekirodalmi kánon« és a »gyerekirodalmi klasszikusok« kérdéséhez”, in HANSÁGI Ágnes, *Láthatatlan limesek: határjelenségek az irodalomban*, Tempevölgy könyvek 30, 208–225 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018), 224.

27 KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/2.: 1867–1892* (Budapest: Akadémiai, 1985), 476–481.

28 [N. N.], „Magyar Salon”, *Pesti Hírlap*, 1884. jún. 1., 10.

29 Uo.

kultúra és a művészet különféle regisztereihez és területeihez közelített, kezdeményezőnek, szemléletformálónak bizonyult.

A folyóirat irodalmi súlyának és kulturális pozíciójának ebben a kontextusában érthető meg igazán, miért jelzésértékű Pósa Lajos *Hogy kell irni a gyermekeknek?* című programcikkének a közlése.³⁰ Az *Én Újságom* első száma Benedek Elek és Pósa Lajos szerkesztésében 1889. december 15-én jelent meg, Benedek Elek kiválása után pedig végérvényesen Pósa Lajos nevével kapcsolódott össze. A *Pesti Napló* gyerekrovatában 1893 és 1900 között inkább csak „vendégszerzőként”, alkalmanként (mindösszesen hét mesével) megjelenő Pósa³¹ 1898-ban nyilvánvalóan nem véletlenül a *Pesti Naplót* választotta *Hogy kell a gyermeknek mesélni?* című cikke közlésére.³² Ez a cikk ugyanis nemcsak a mesék erkölcsi nevelésben betöltött szerepét hangsúlyozta, de a napilap hasábjain lehetősége volt arra is, hogy a társadalom egészét érintő kérdésként tematizálja a *mesemondás* gyereknevelésben betöltött kulcsfontosságú szerepét.³³ A *Magyar Szalon*ban közölt szöveg *Az Én Újságom* decemberi első számának megjelenése előtt mindössze két héttel látott napvilágot, és bár ez az időzítés aligha érthető félre, valójában nem a *Magyar Szalon* számára íródott, ahogyan a tematikus szám több írása sem. A *Hogy kell irni a gyermekeknek?* a folyóiratban ténylegesen programcikké avanszált, eredetileg azonban az Országos Kisdednevelési Kiállítás 24 előadásból álló sorozatának lezárásaként, a másnapi záróünnepséget megelőző napon, 1889. október 14-én hangzott el. A nagysikerű felolvasásról a *Budapesti Hírlap* részletes beszámolót közölt, és a tudósításból kitűnik, hogy Pósa felolvasása valóban eseményszámba ment, „nagyszámu közönséget vonzott”. A tudósító kimerítő részletességgel foglalja össze Pósa főbb tételeit, és nem mulasztja el az újságolvasóval érzékeltetni az előadás kiváltotta hatást sem:

A nagy tetszéssel és éljenzéssel fogadott felolvasás bevégeztével Pósa felolvasta még két gyermekversét: *A kis gömböc* históriáját meg az *Egérgyűlés*-t. Mind a kettő a gyermekek kedélyéhez, lelkéhez van szabva. Nyelve tösgyökeres magyar, előadása könnyed, gördülékeny. A jelenvolt gyermekeknek sok édes kacagást csalt ki szívéből ez a két tréfás mese. Pósa Lajost felolvasása után elhalmozták a szülők és a tanférfiak elismerő nyilatkozataikkal.³⁴

30 Pósa Lajos, „Hogy kell irni a gyermekeknek?”, *Magyar Szalon* 7, 12. köt. (1889–1890): 136–139.

31 VOJNICS-ROGICS, „A »Gyermekszoba« rejtelmek...”, 87.

32 PÓSA Lajos, „Hogy kell a gyermeknek mesélni?” *Pesti Napló*, 1898. máj. 29., 33.

33 VOJNICS-ROGICS, „A »Gyermekszoba« rejtelmek...”, 95.

34 [N. N.], „Az országos kisdednevelési kiállításon”, *Budapesti Hírlap*, 1889. okt. 15., 3.

Pósa tehát két gyerekirodalmi szöveg felolvasásával illusztrálta is, milyennek kell lennie a (jó) gyerekirodalomnak. A tudósító pedig fontosnak tartotta annak rögzítését, hogy Pósa elméleti alapelvei a gyakorlatba sikeresen ültethetők át. Mert miközben a szakemberek a gyerekirodalmi program elméleti megalapozását ünnepelték Pósa előadásában, az a két gyerekirodalmi szöveg, amely az általa lefektetett alapelveket szem előtt tartva íródott, a jelenlévő gyerek-címzettek körében érte el a szándékolt hatást, hangos tetszést aratott (a gyerekközönség „édes kacagással” reagált a felolvasás nekik szánt részére).

A *Hogy kell írni a gyermekeknek?* már a cím kérdésével előrevetíti Pósa Lajos programtanulmányának legfontosabb állítását: azt nevezetesen, hogy a gyerekeknek *másképpen* kell írni, mint a felnőtt közönségnek. Pósa tehát az autonóm gyerekirodalomért száll síkra („A gyermekeknek szóló lant nem kicsinyleni való”³⁵), és azt a szöveget tekinti „gyerekirodalminak”, amelynek odaértett címzettje a gyerekolvasó. Amit Pósa gyerekirodalomként azonosít, tehát annak a Maria Nikolajeva által javasolt gyerekirodalom-fogalomnak felel meg, amely az irodalmi kommunikáció tényezőiből kiindulva különbözteti meg az általánosságban vett (általában felnőtteket megszólító) irodalmi szövegeket a gyerekirodalmi szövegektől. Annak a kinyilvánítása, hogy csak az tekinthető gyerekirodalomnak, amit kifejezetten gyerekek számára írnak, vagyis azok az irodalmi szövegek, amelyekben az odaértett olvasó gyerek, nemcsak a gyerekirodalmi korpusz világos elhatárolásának a szándékáról tanúskodik, hanem arról is, hogy a magyar gyerekirodalom autonómmá válásának, az irodalom más alrendszeraitől való kikülönülésének folyamata az utolsó fázisába érkezett. A címben szereplő „hogya” ugyanakkor azért is érdemelhet alaposabb elemzést, mert a Pósa által adott válasz lényegében a huszadik század utolsó harmadáig rányomta a bélyegét a magyar gyerekirodalmi szövegekre, egy részükre bizonyosan. Pósa értelmezésében az odaértett olvasó gyerekként tételezéséből ugyanis az következik, hogy az irodalmi kommunikáció másik „tényezőjének”, a felnőtt szerzőnek feladóként a kognitív diszkrepancia tudatos minimalizálására, „legyőzésére” kell törekednie. A „másképp” írás tehát a témára, a beszédmódra, a hangnemre, a nyelvre általában vonatkozik, és mindhárom szinten a kognitív diszkrepancia lehetetlen, ám mégis szükségszerű kitakarását, elfedését kell szolgálnia.

Pósa a gyerekkort az ártatlanság öntudatlan koraként fogja fel, olyan életszakasként, amelyben „csupa fény, csupa derű [...] minden.”³⁶ Az esszé felütésében ennek alátámasztására Victor Hugo „mély tartalmú, bűbajos költeményét” idé-

35 Pósa, „Hogy kell írni a gyermekeknek?”, 138.

36 Uo., 136.

zi fel. A korban meglehetősen népszerű vers, a *L'enfance* (amelynek címét éppen ezért nem is nevezi meg a szerző), ma már talán kissé önkényesnek ható értelmezése annak a tételnek az illusztrálására szolgál, hogy a gyerekkor „csupa fény és derű”, hogy a kisgyereket érő legnagyobb tragédia (Victor Hugo versének alap-helyzetében az édesanya halála) is csupán olyan bánat, amely „báránnyelleg gyanánt illan keresztül a kék boltozatos égen.”³⁷ Annak tételezéséből, hogy a „legszébb álom a gyerekkor”, az következik Pósa számára, hogy a gyerekírónak mint feladónak a gyermeki kedélyt, a gyerek gondolkodásmódját és érzéseit kell imitálnia elbeszélőként vagy lírai énként, ha valóban meg akarja szólítani a gyerek-címzettet. („Dalolj neki, költő barátom úgy, mintha csak az ő [gyerek] szívéből fakadna.”³⁸) A gyerekkornak ez az értelmezése ugyanakkor azt is kijelöli, miről és hogyan *nem írhatnak* a gyerekírók:

A ki a gyermekeknek akar írni: ezt a mosolygó aranymezőt szívében kell hordania játszi lepkéivel, csilingelő virágaival. Harmatos bimbót adjatok a kicsinyeknek, ne száraz levelet, ne szűrő tüskét! Mogorva homlok nem kaphat itt koszorút; [...] Ne vedd ki a gyermek kezéből bábuját, hadd öltöztesse, hadd mulassa magát vele! Ne kapd ki alóla szilaj nádparipáját, hadd lovagoljon rajta! Ne zavar el kék pántlikás, ezüst csengettyűs hófehér báránycájja mellől, hadd játszadozzék vele a kert alatt. Ne szaggasd szét azt a rózsafátyolt, melynek varázsködén mindent olyan gyönyörűnek lát. [...] A mi nehéz, a mi súlyos, a mi sötét, nem neki való. A gyermekköltészet elégszer hangoztatható főalapvonása: a könnyedség, a derű.³⁹

A Pósa által kijelölt tabuk a mindennapi életről való *gyerekirodalmi beszéd*től végső soron a tárgyyszerűséghez való jogot is megvonták. Az eufemizmus retorikája Pósa nyomán sokáig magától értetődő elvárásnak tetszett a gyerekeknek címzett irodalmi szövegekkel szemben. Vojnics-Rogics Réka szerint ez az attitűd egyfajta kompenzációs kényszerként is értelmezhető, amelyet a „modern gyerek” megszületésének időszakában a gyerekekhez való viszonyulás korábbi paradigmáinak elutasítása (és az ezzel összekapcsolódó szégyen és frusztráció) váltott ki.⁴⁰

Pósa nemcsak előfeltételezi „a kicsinyek benső harmóniáját”,⁴¹ hanem a felnőtt társadalom, és így a gyerekíró kötelességének is tekinti ennek a tiszteletben tartá-

37 Uo.

38 Uo.

39 Uo.

40 VOJNICS-ROGICS Réka, „Pósa Lajos: *Hogyan kell írni a gyermekeknek?*”, hozzáférés: 2024.06.03, <https://gyermekszobarejtelvei.blogspot.com/2020/07/posa-lajos-gyermekkolteszete.html>

41 PÓSA, „Hogy kell írni a gyermekeknek?”, 137.

sát, óvását. A freudizmus előestéjén, a tudattalan romantikus felfedezése után jó pár évtizeddel mindenesetre kétarcúnak tűnhet Pósa Lajos gyerek/gyerekkor-értelmezése: a gyereklélek idealizáló-sematizáló megközelítése határozza meg egyfelől, a gyerekkor és a gyerek abszolút értéként elismerése, a boldog gyerekkorhoz való jog elismertetésének a szándéka másfelől. Argumentációjában a gyerek ajándék, a boldog gyerekkor biztosítása pedig a gyereket körülvevő felnőttek feladata: a játék, a gyerekekkel való együttjátszás, a közösen töltött minőségi idő fontosságát hangsúlyozza a programcikkben. Konkrét példákon keresztül mutatja be azokat a szituációkat, viselkedési módokat, attitűdöket, amelyekkel a felnőtt kimutathatja szeretetét a gyerekeknek, éreztetheti vele, hogy fontos; megerősítheti a biztonságérzetét, pozitív megerősítést adhat, növelheti a gyerek önbizalmát (gyerek szerepeltetése, beszélgetés, közös játék, ajándékozás stb.). A gyerek és a felnőtt igenelhető viszonyát olyan elfogadó, „meleg megengedő” viszonyként írja le, amelyben a gyerek feltétlen elsőséget élvez. A játékoság és a figyelem, a gyerekek megértésének a szándéka Pósa szerint a direkt didaxist is ki kell, hogy iktassa a gyerekirodalmi szövegekből. A „tanulság-levonás”, a didaktikus beszéd helyett azt javasolja a gyerekíróknak, hogy a gyerek nézőpontjából és nyelvén szólaljanak meg, könnyed költői formában. („Az ő szemével nézzetek, az ő szívével érezetek.”⁴²) A gyerekirodalmi szövegek hangvételét, beszédmódját Pósa szerint a játékoság kell, hogy meghatározza. A gyermeki látószög és a gyerekszáj ideálisnak tekintett beszédpozíciójából jut arra a következtetésre, hogy a gyerekirodalomnak a gyerek nyelvén kell megszólalnia. Petőfi és Arany költészetének nyelvét, ahogyan a népköltészetét, Pósa nem azért javasolja követendő mintaként,⁴³ mert a gyerekirodalom, a gyerekköltészet poétikáját a „népnemzeti” irodalom hagyományához akarja láncolni. A gyerekirodalmi szövegek romlatlan anyanyelviségét kulcskérdésnek tekinti, és azzal ma sem igen lehet vitatkozni, hogy a gyerekirodalmi szövegekkel szemben az általános irodalmi szövegekhez képest is erősebbnek tekinti a nyelvi minőség követelményét.⁴⁴ A közvetítendő értékek vonatkozásában a kor mainstream értékrendjét (család, szeretet, hit, hazaszeretet, szolidaritás) képviseli. Pósa Lajos cikke a gyerekírók mellett a képzett, felvilágosult és jó módban élő szülőket szólítja meg, az odaértett gyerekolvasó pedig valójában az „úri középosztály” gyereke. Ez a körülmény mindenképpen *Az Én Újságom* megindulásának közelgő dátumára emlékeztethet bennünket, és arra a

42 Uo., 138.

43 Uo., 139.

44 Uo.

nyilvánvaló célra, hogy saját remélt olvasóközönségét (a gyerekekkel együttolvasó felnőtteket) szólítsa meg.

Ezt a feltételezést támaszthatja alá az is, ha számba vesszük, milyen körülmények készítették az 1885-ben a „tanítással és neveléssel foglalkozó nők (tanítónők, gyerekkertésznők, nyelv- és zongoramesternők, nevelőnők stb.) anyagi és szellemi érdekeinek előmozdítását”⁴⁵ céljául kitűző és ekkor már több mint hatszáz taggal rendelkező Mária Dorothea Egyletet az Országos Kisdednevelési Kiállítás megrendezésére. Az egyesület a „tanköteles kort el nem ért kisdedek összes szükségleteire kiterjedő kisdednevelési kiállítás” célját abban jelöli meg, hogy „a művelt nagyközönségnek és különösen az anyáknak az okszerű kisdedápolás és kisdednevelés eszközeit lehetőleg szemléltetőleg bemutassa s továbbá, hogy a kiállítással kapcsolatban az itt szerzett tapasztalatokat szakértők előadásai és nyomtatványok által megerősítse, s minél tágabb körben terjessze.”⁴⁶ Gelléri Mórnak az Országos Kisdednevelési Kiállítás katalógusához írott előszava nem egyszerűen azért fontos forrásdokumentum, mert közli a kiállítás megrendezéséről szóló egyesületi határozatot, valamint a kiállítás szervezeti rendjét, a kiállítók jegyzékével egyetemben. A *kiállítás rendezésének szervezete* teljes szövegű közlése önmagában is politikai tettként értelmezhető 1889-ben: a rendezőbizottság a nemek közötti egyenlőség elvét ugyanis mintaszerűen valósította meg, és a dokumentum az egyenlő bánásmód elvét rögzítette is. Valamennyi tisztségre azonos számú nő és férfi felkérését irányozták elő, az elnöki és a jegyzői feladatok esetében pedig a női többség mellett határoztak.⁴⁷ Az egyetlen tisztségre, amelynek esetében ez a dokumentum nem tartalmaz előzetes iránymutatást a megbízandó személy nemével kapcsolatban, Hoffmann Jolán tanítónőt kérték fel végül, aki irodaigazgatóként elévülhetetlen érdemeket szerzett a kiállítás sikeres megvalósításában.⁴⁸

Gelléri, akinek az országos kiállítások szervezésében ekkorra már komoly tapasztalata volt, a kiállítást a modern társadalomban a tudástranszfer „leghatásosabb eszközének” tekintette. Egyrészt, mert sokkal gyorsabb útja az ismeretterjesztésnek, mint a magányos olvasásra készítő nyomtatott könyv, másrészt, mert lehetőséget kínál arra, hogy a kiállítás látogatója ne csak elméleti tudást szerez-

45 GELLÉRI Mór, „Előszó”, in GELLÉRI Mór, *Tárgymutató a Mária Dorothea-egyesület által Budapesten 1889-ben rendezett Országos Kisdednevelési Kiállításról* (Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1889), 3–11, 9–10.

46 Uo., 4.

47 Uo., 6.

48 Szinte valamennyi, a kiállítást értékelő írás kiemeli Hoffmann Jolán meghatározó szerepét. A *Vasárnapi Ujság* róla és Hampelné Pulszky Polyxenáról terjedelmes cikket közöl, Hirsch Nelli portréival. [N. N.], „A kisdednevelési kiállítás rendezői”, *Vasárnapi Ujság* 36, 37. sz. (1889): 589–590.

zen, hanem egyúttal tapasztalatot is, amennyiben a „fizikai jelenlét a kiállítások befogadásának és megalkotásának elsődleges módja.”⁴⁹ A „kiállítások által való oktatást”⁵⁰ tehát eseményjellege, spektakularitása és performativitása teszi a „tapasztalatnyújtás” lehetőségévé, és így az ismeretterjesztésnek a korban leghatékonyabb, „modern” formájává. Hogy az ipar és a mezőgazdaság után a kisdednevelés is felsorakozott azok közé a területek közé, amelynek szakembergárdája a kiállítást választotta a tudástranszfer eszközéül, ekkoriban és különösen itthon, meglehetősen formabontó kezdeményezésnek számított. Távolról sem váratlan vagy meglepő ez a választás azonban akkor, ha számításba vesszük, hogy a nyolcvanas- kilencvenes évek (egészen 1910-ig) az európai kiállítási boom korszaka: „a nyugati világ közéletében a 19. század végére a kiállítások már a közművelődés jól bevált formájának számítottak.”⁵¹

A Mária Dorothea Egyletet a kirívóan magas gyerekhalandóság („a kisdedek nagyobbbrésze ötödik életévének betöltése előtt elhal”⁵²) készítette arra, hogy a tudástranszfer ekkoriban elérhető leghatékonyabb, leggyorsabb módszerét adaptálja a kisdednevelésre. A kiállítás gyakorú sajtóvisszhangja azt támasztja alá, hogy az ismeretterjesztésnek, a felvilágosításnak, a szemléletformálásnak ezt az akkoriban már nem új, de még mindig újszerű és a modern városi életérzést kifejezésre juttató módját a sokkoló statisztikai adatok fényében kifejezetten jó döntésként értelmezte a nyilvánosság. A *Vasárnapi Ujság* terjedelmes beharangozója például, amely egy teljes oldalon, három hasábon részletes leírását adja a napokon belül megnyíló kiállításnak, azért tekinti „nemcsak helyes, de üdvös” megoldásnak a tudástranszfernek ezt a formáját, mert a magas gyerekhalandóság „nagyreszt a hiányos ápolásra” vezethető vissza, az akut helyzet pedig gyors beavatkozást követel. A kiállítás, amely rövid idő alatt nagyszámú közönséget képes elérni, az információkat pedig a szemléltetésre és élményekre építve, szórakoztató formában, eseményszerűen képes közvetíteni, a teória és a praxis közötti szakadék áthidalására alkalmas „módszernek” bizonyult: „a nagy tömegek nevelésének nagyszabásu modern eszközét, a szemléltetve és mulatva oktató kiállítást felhasználni nemcsak helyes, de nagyon is üdvös dolog.”⁵³ A *Fővárosi Lapok* tárcája ennél is tovább

49 Andreas KÄUSER, „Sammeln – Zeigen – Darstellen: Zur Modernität von Ausstellungen”, in *Atelier und Dichterzimmer in neuen Medienwelten: Zur aktuellen Situation von Künstler- und Literaturhäusern*, szerk. Sabine AUTSCH, Michael GRISKO és Peter SEIBERT, 13–26 (Bielefeld: Transcript, 2005), 25.

50 GELLÉRI, „Előszó”, 4.

51 Alexander C. T. GEPPERT, *Fleeting Cities: Imperial Expositions in Fin-de-Siècle Europe* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 12.

52 GELLÉRI, „Előszó”, 3.

53 [N. N.], „Kisdednevelési kiállítás”, *Vasárnapi Ujság* 36, 31. sz. (1889): 502.

megy, amikor a kiállításban azt a kor követelményeinek megfelelő tudásközvetítő „eszközt” látja, amely a hétköznapi ember számára „instant”, befogadható és alkalmazható ismeretté képes átalakítani a gyorsan fejlődő és nagymértékben specializálódott tudományterületek új eredményeit: „A mai korszak a specialitások korszaka. A tudományt ép úgy, mint a művészetet leginkább specialisták művelik. A különleges kiállítások előnye abban rejlik, hogy azokat külön szakemberek rendezik, és a szemlélő közönség figyelme bizonyos irányban vétetvén csak igénybe a hatás sokkal nagyobb.”⁵⁴

A kezdeményezés nemzetközi összevetésben is úttörőnek számított, mert ugyan a nemzetközi gyakorlatban az országos kiállításokon a játékok vagy a csemögondozás egy-egy pavilonnal ekkoriban már itt-ott szerepelt, de átfogó, a kisdednevelés valamennyi aspektusára kiterjedő kiállításra nem volt példa.⁵⁵ Hampelné Pulszky Polyxena, aki a kiállítás egyik alelnöke és a tervezéstől a megvalósításig egyik legaktívabb szervezője volt, a *Vasárnapi Ujság* 1888. december 16-i számában *A kisdednevelési kiállítás Budapesten* címmel közreadott, terjedelmes beharangozójában szintén a kezdeményezés úttörő jellegét hangsúlyozta. Pulszky kritikája a korábbi, európai mintákkal, a világkiállítások pedagógiai részlegeivel, így a bécsi, 1873-as világkiállítás „Kleinkinder pavillon”-jával, vagy az 1888 tavaszán rendezett bécsi gyereképolási- és nevelési kiállítással kapcsolatban nem csupán a keretek szűkösségére irányult. Legfőbb hiányosságukat abban látta, hogy nélkülözték a pedagógiai rendszerességet, a kisdedek testi gondozására fókuszáltak, a szellemi és lelki nevelés kérdéseivel nem foglalkoztak, ami a végeredményt ezekben az esetekben inkább a vásárokhéhoz közelítette.⁵⁶

Hampelné beharangozója az egyik bizonyítéka annak, hogy a kiállítás rendezői professzionális munkát végeztek a kommunikáció területén is, hiszen folyamatosan gondoskodtak arról, hogy az újságok friss hírekhez jussanak a kiállítás előkészületeiről, és ehhez kapcsolódóan a kisdednevelés aktuális problémáiról vagy nemzetközi trendjeiről. A kommunikáció és a sajtónyilvánosság a kiállítás konstitutív eleme,⁵⁷ Geppert Georg Simmel szellemében a kiállítást eredendően olyan *meta-médiaként* határozza meg, amely „sajátos kommunikációs eszközként foglal és épít magába más kommunikációs technológiákat.”⁵⁸ Nem a véletlen

54 [N. N.], „A kisdednevelési kiállítás (A megnyitó ünnepély)”, *Fővárosi Lapok* 26, 216. sz. (1889): 1603–1604, 1603.

55 GELLÉRI, „Előszó”, 4.

56 HAMPELNÉ PULSZKY Polyxena, „A kisdednevelési kiállítás Budapesten”, *Vasárnapi Ujság* 35, 51. sz. (1888): 838–839, 838.

57 GEPPERT, *Fleeting Cities*, 57.

58 Uo., 3.

műve volt tehát, hogy az Országos Kisdednevelési Kiállítás megrendezését már a tervezés szakaszában kitüntetett sajtófigyelem övezte. Az egyesület 1888. április 26-i ülésén döntött a kiállítás megrendezéséről, és ettől kezdve a lapok folyamatosan beszámoltak az előkészületekről. Ez a felfokozott várakozás és érdeklődés ugyanakkor annak a feszítő társadalmi problémának is szólt, amely a kiállítás megrendezésének fő motivációját jelentette. A rendkívül magas gyerekehalandóság nemcsak a mélyszegénység problémájára irányította rá a nyilvánosság figyelmét, hanem a felvilágosítás és a gyerekjóléti intézmények szükségességére is. A *Magyar Szalon* viszonyulása a kiállításhoz és annak célkitűzéseire tehát nem kirívó: a napilapok közül a *Fővárosi Lapok*,⁵⁹ a *Budapesti Hírlap*,⁶⁰ a *Pesti Hírlap*, a *Nemzet*, a *Pesti Napló*; a hetilapok közül a *Vasárnapi Ujság*;⁶¹ a szaklapok, a (heti) *Népnevelők Lapja*, a hetente kétszer megjelenő és a közoktatási intézmények számára ingyenes *Néptanítók Lapja*, a szakfolyóiratok közül a *Nemzeti Nőnevelés*, a *Magyar Pedagógiai Szemle*,⁶² de tulajdonképpen a teljes magyar sajtó a rendezők és a rendezvény mögé állt. Ennek a folyamatos és nagyon tudatos kommunikációs- és marketingstratégiának köszönhetően a kiállítás 1889. augusztus 8-i megnyitását megelőzően másfél éven át tematizálták a nyilvánosságot, állandó beszédtemává avatva a gyerekgondozás és -nevelés kérdéseit. A kiállítás 70 napja alatt ez a sajtófigyelem még intenzívebbé vált. Az országos napilapok szinte kivétel nélkül tudósítottak a megnyitóról, és rendszeresen hírt adtak a napi látogatószámok és bevételek alakulásáról, a kiállításához kapcsolódó eseményekről, tudósításokat közöltek a felolvasásokról. A keddenként és vasárnaponként tartott felolvasások szerkesztett szövege a legolvasottabb lapokban jelent meg,⁶³ Pósa Lajos záróelőadása pedig a *Magyar Szalon*ba került. (A felolvasások kiadását a Mária Dorothea Egylet az „Anyák könyvtára” füzet sorozatában tervezte, a korabeli la-

59 [N. N.], „A kisdednevelési kiállítás...”.

60 [N. N.], „A kisdednevelési kiállítás megnyitása”, *Budapesti Hírlap*, 1889. aug. 9., [9.]

61 [N. N.], „Kisdednevelési kiállítás”, *Vasárnapi Ujság* 36, 31. sz. (1889): 502; [N. N.], „A kisdednevelési kiállítás megnyitása”, *Vasárnapi Ujság* 36, 32. sz. (1889): 520; [N. N.], „A kisdednevelési kiállításról”, *Vasárnapi Ujság* 36, 33. sz. (1889): 530–531; [N. N.], „A kisdednevelési kiállítás rendezői”, *Vasárnapi Ujság* 36, 37. sz. (1889): 589–590.

62 SZÁÁK Lujza, „A kisdednevelési kiállítás”, *Magyar Pedagógiai Szemle* 10, 9. sz. (1889): 306–309; SZÁÁK Lujza, „Utolsó viszhang a kisdednevelési kiállításról”, *Magyar Pedagógiai Szemle* 10, 12. sz. (1889): 450–455.

63 A teljesség igénye nélkül: M. SZÁÁK Lujza, „A kisdednevelési irodalom úttörői (Felolvasatott e hó 25-én a kisdednevelési kiállításon)”, *Pesti Napló*, 1889. szept. 26–27., 1, 1; P. SZATHMÁRY Károly, „A magyar társadalom és a kisdedová”, *Népnevelők Lapja* 24, 36. sz. (1889): 577–580; GYÖRGY Aladár, „A babakirály palotája”, *Nemzet*, 1889. aug. 10., 1.

pokban megjelent beharangozók nyomán azonban a mai könyvtári katalógusokban csak néhány tétel található meg.⁶⁴⁾

A kiállítás korabeli recepciójában a megrendezés elsődleges motivációját jelentő aktuális társadalmi probléma, a gyerekhalandóság, valamint az ennek felszámolásában hatékonyan és gyorsan alkalmazható társadalmi cselekvési stratégiák és módszerek mellett a kiállítás öt nagy tematikus egységéből (ipari, oktatásügyi, orvosi, irodalmi, etnográfiai csoport)⁶⁵ a legnagyobb figyelmet a látványos és gazdag anyagot bemutató etnográfiai kiállítás kapta. („Közel száz különféle nemzeti-ségű csecsemő és kisdéd van itt részint bölcsőkben, részint nemzeti ünnepi öltözetben felállítva.”⁶⁶) Ha a kiállítás utóéletét és emlékezetét tekintve is ez az anyag bizonyult a legmaradandóbbnak, nem a véletlen műve: a gyűjtést irányító Xantus János eleve a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya számára, tudományos igénnyel dolgozta fel és állította ki a néprajzi kiállítás anyagát.⁶⁷ Az Országos Kisdédnevelési Kiállítás hatása azonban a magyar gyerekirodalom kikülönülésére is jelentékeny hatást gyakorolt. Szaák Lujza előadását a *Pesti Napló* tárcarovata két részben, a címoldalon közölte.⁶⁸ Szaák a kisdédnevelési kiállítást a „kisdédnevelési irodalom” szempontjából fontos mérföldkőnek tekinti:

Sokan vannak még hazánkban, a kik egészen sivár és műveletlen térnek tekintik a kisdédnevelési irodalmat, pedig már jó régen és sok érdemes munkaerő fáradozott annak felvirágoztatásán. Hogy azonban e tévhit fenttarthatá magát, annak egyedüli oka abban rejlik, miszerint nem akadt senki irodalomtörténészeink közül a ki összegyűjtötte és csokorba kötve a nagy közönség tájékoztatása végett népszerűsítette volna azon fáradsá-

64 BÓKAI János, *A kisdéd ápolása az első életévben: rövid útmutatás anyák számára*, Anyák könyvtára 1 (Budapest: Egyetemi Könyvnyomda, 1889); *A gyermekek testi ápolásáról: orvosok felolvasásai a Mária-Dorothea-Egylet által 1889-ben rendezett kisdédnevelési kiállítás alkalmával*, Anyák könyvtára (Budapest: Mária-Dorothea-Egylet–Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1890).

65 GELLÉRI, *Tárgymutató...*, 20–22.

66 [N. N.], „A kisdédnevelési kiállításról”, *Vasárnapi Ujság* 36, 33. sz. (1889): 530–531, 530.

67 KATONA Edit és BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia, „Az 1889-es Országos Kisdédnevelési Kiállítás és Xantus János”, *Magyar Múzeumok* 4 (1998): 18–20; KATONA Edit és BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia, „Az 1889-es Országos Kisdédnevelési Kiállítás és a Néprajzi Múzeum”, *Néprajzi Értesítő* 81 (1999): 133–148.

68 Szaák Lujzát a magyar irodalomtörténet-írás elsősorban Jósika Miklósról írott monográfiája (SZAÁK Lujza, *Báró Jósika Miklós élete és munkái*, Budapest: Franklin, 1891) okán, a pedagógiatörténet pedig tankönyvíróként és szakmódszertani írásk szerzőjeként tartja számon. Újságírói és szépírói munkái mellett aktív közéleti tevékenységet is folytatott. Gyerekirodalom-történeti összefoglalója eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

gos munkálatokat, melyeket egyes gyermekbarátok a magyar gyermekgyógyászati irodalom vagy gyermekirodalom terén ugyancsak a gyermekek testi-lelki üdvére termeltek.⁶⁹

Szaák a „kisdednevelési irodalom” két nagy korpuszának, a gyerekirodalomnak és a gyereknevelési irodalomnak a szétválasztása után mindkettő történetén végigvezeti az olvasókat, az előbbivel a második közlemény foglalkozik. Szaák cikkének egyik leginkább elgondolkoztató mozzanata, hogy a magyar gyerekirodalom kezdetét a máig közkeletű elképzeléssel szemben nem a *Flóri könyvéhez* köti: 1796-ra teszi a magyar gyerekirodalom megindulását, a P. J. írói jeggyel, „Ujesztendei ajándék: Jó igyekezetű gyermekeknek” címmel, Nagyszebenben megjelent, és számos további kiadást megélt „gyermekek számára szerkesztett, mulattató mesés könyvet” tekinti a magyar gyerekirodalom első alkotásának.⁷⁰ A magyar gyerekirodalom következő állomásaként Döbrentei Gábor munkáit tartja számon (*A kis Gyula könyve, Pali és Minka olvasni tanul*, 1829).

A *Magyar Szalon* irodalmi diskurzusban betöltött pozíciója Pósa Lajos cikkének olyan inkluzív megjelenési közeget biztosított, amely Pósa határozott állásfoglalását a gyerekirodalom kérdésében (kizárólag az az irodalom *gyerekirodalom*, amelynek odaértett címzettje *gyerek*) a modern mainstream irodalom fejleményeként artikulálta. A gyerekirodalom tehát az irodalom részhalmaza, amelyet azonban nyilvánvaló funkcionális elkülönböltet az autonóm esztétikai irodalomtól. A *Magyar Szalon*, amely megindulásától kezdve egyszerre definiálta magát a legmagasabb minőséget képviselő, esztétikai irodalom orgánusaként és a színvonalas lektűr, a mindennapi olvasásra szánt „használati” irodalom fórumaként is, kétségtelenül nyitott, mondhatni „tágas” irodalomfogalommal dolgozott, és mint ilyen, szinte predesztinálva volt arra, hogy a kikülönülő magyar gyerekirodalom ügyének támogatója legyen. A kikülönülési folyamat aktuális állásáról azonban sokat elárul az is, milyen előzmények után került a folyóiratba Pósa Lajos programcikke.

69 M. SZAÁK, „A kisdednevelési irodalom úttörői”, 1889. szept. 26., 1.

70 Szaák Lujza az 1796-os nagyszebeni kiadásról a következő információkat adja meg: „lehetetlen hasonlító méltánylással nem fordulunk a P. J. írói jegy munkálkodó [!], lelkes gyermekbarát felé, aki »Ujesztendei ajándék« czime alatt a mult században és pedig a sajtó-cenzor bélyegzése és a szerző előszava szerint már 1796-ban »Jó igyekezetű gyermekeknek« ajándékozott egy 90 oldalra terjedő füzetet Nagy-Szebenben.” M. SZAÁK, „A kisdednevelési irodalom úttörői”, 1889. szept. 27., 1. Az OSZK állományában csak az 1820-as szebeni kiadás található meg, az 1796-os kiadás nyomára eddig nem bukkantam. A szövegből arra következtethetünk, hogy az 1796-os szebeni kiadásról Szaák Lujza is csak egy későbbi kiadás szerzői előszavából és a cenzori bejegyzésből szerzett tudomást.

Dr. Faragó Gyula, a kiállítás orvosi titkára a *Magyar Szalon* 1888. augusztusi számának *Egyveleg* rovatában adott először hírt a folyóirat olvasóinak a készülő kiállításról.⁷¹ Faragó egyrészt eredményként tekint arra a tényre, hogy a társadalom, bár ha megkésve is, de „érdeklődik a síró-rívó baby iránt.”⁷² Faragó szerint a szándék jó kezdetnek tekinthető, amely azonban nem pótolja a hiányzó intézményrendszert (hiányzik „a rendszeres üzem, amely a nyugoti kulturállamokban czéltudatosan kifejlődött”⁷³). Faragó cikke tehát a társadalmi felelősségvállalásra helyezi a hangsúlyt, amikor hírt ad a lap olvasóinak a készülő kiállításról. A 1889. novemberi számot megelőzően az 1889. szeptemberi szám is foglalkozik a kiállítással, és két olyan novellát is közöl, amely a gyerek kérdését tematizálja. Hevesi József *A gépvezető* című novellája azok közé a nagy mesterségbeli tudással megírt, de alapvetően használati irodalmi szövegek közé tartozik, amelyek ugyan nem aspirálhatnak a kanonikus státuszra, de egyrészt a cselekményszerkezet profi megkomponáltsága, másrészt az irodalmi fikció retorikai-formanyelvi fogásainak gyakorlott alkalmazása (ellentétek, párhuzamok jól proporcionálva) alkalmassá teszik arra, hogy az olvasó a szöveg által tematizált kérdést (ebben az esetben az első gyerek megszületése a családban, az „apa születése” problémát) érzelmi-
leg is megértse, átélje, újragondolja.⁷⁴ Balogh Arthur novellája a válás gyerekekre gyakorolt hatását hasonló módon viszi színre.⁷⁵ *Kisdednevelési kiállítás* címmel, minden bizonnyal Hevesi József részletes, képekkel gazdagon illusztrált *élménybeszámolót* közöl a kiállításról: a szubjektív hangvételű, egyes szám első személyű tudósítás az egyéni benyomásokra, a tapasztalásra helyezi a hangsúlyt, arra, hogy a kiállítás, miközben az ismeretterjesztés bevett formája, egyénileg átélhető, privát, érzelmi tapasztalat is egyben. („Gyermek vagyok, gyermek lettem újra, hogy végigsétáltam amaz ezernyi apróság között[.]”⁷⁶) Hevesi cikkét az etnográfiai kiállításról szóló beszámoló zárja, és ehhez kapcsolódik a szubjektív helyszíni tudósítás kissé talán hatásvadász zárlata is: „És a mint el-elnézegetjük e tarka csoportokat, arról győződünk meg, hogy a kamcsatkai jégmezőkön, épúgy mint a tropikus vidéken és a mérsékelt égalt, vad, félművelt és a civilizáció leg-

71 FARAGÓ Gyula, „Az 1889. évi országos kisdednevelési kiállítás”, *Magyar Szalon* 6, 8. sz. (1888): 554–555.

72 Uo., 554.

73 Uo.

74 HEVESI József, „A gépvezető”, *Magyar Szalon* 7, 9. sz. (1889): 689–690.

75 BALOGH Arthur, „Egy szó”, *Magyar Szalon* 7, 9. sz. (1889): 669–675.

76 -si [HEVESI József], „Kisdednevelési kiállítás”, *Magyar Szalon* 7, 9. sz. (1889): 661–666, 661.

magasabb fokán élő népek között a szeretetnek, a gyöngédségnek csak egy tárgya van: *a gyermek*.”⁷⁷

A novemberi szám előkészítésében a szerkesztői szándékra vonatkozólag, dokumentumok hiányában, nehezen állíthatni bizonyosat. Az azonban nyilvánvaló, hogy a *Magyar Szalon* szerkesztői ekkoriban nem tekintették kibékíthetetlennek a társadalmi kérdésekben elkötelezett, funkcionális, használati irodalom és az autonóm, modern esztétikai irodalom közötti ellentétet. Sőt, jól érzékelhetően olyan nyitott irodalomfogalomban gondolkodtak, amelyben az önmagát nem nyelvi művészetként értelmező fikciós elbeszélés, amely fontos társadalmi kérdéseket tematizálhat, és az önmagát éppen autonómiája okán esztétikainak, nyelvművészetként értelmező irodalom megfért egymással. A modern irodalomnak ez a fajta megközelítése minden bizonnyal szükséges volt ahhoz, hogy a gyerekirodalom, abban az értelemben, ahogyan erről Pósa Lajos programcikke is gondolkodik, egy magyar irodalmi folyóirat hasábjain hirdesse meg a maga új és korszerű programját.

⁷⁷ Uo., 666.

GYEREKMESEK

Száműzetés, boldogulás, boldogság

Pulszky Teréz angliai emigrációban írott
karácsonyi mesejátékai

A dolgozatban Pulszky Teréznek (1819–1866) azt a magyar olvasók számára nagyjából láthatatlan és ismeretlen, kottákkal és színes illusztrációkkal közreadott kötetét mutatom be, amely 1858-ban jelent meg Londonban *Three Christmas Plays for Children* címmel – tehát kifejezetten gyerekeknek szánt irodalmi alkotásként. E mesejátékok előadásának egyetlen konkrét nyomát tudtam megtalálni, nevezetesen azt az alkalmat, amikor Kossuth Lajos gyerekei és a Pulszky gyerekek adták elő ezeket a karácsonyi mesejátékokat angliai emigrációjuk idején. Ehhez kapcsolódóan bemutatom a mesejátékok cselekményét, keletkezésének és előadásának körülményeit – amint az Pulszky Teréznek és gyerekeinek angol barátaikkal folytatott levelezéséből feltárul –, valamint az *Ezeregyéjszakához* és a Grimm-mesékhez köthető forrásait, kéziratos és kiadott (prózai és dramatikus, angol és német) szövegváltozatait, a korabeli brit sajtóban nyomon követhető fogadtatásukat, továbbá az angol karácsonyi színjátszás gyakorlatát. Mindeközben talán az is érzékelhetővé válik, miként jelenik meg e gyerekek számára írott, játékos, helyzetkomikumra építő színdarabokban a száműzetés, a társadalmi emelkedés és bukás tapasztalata, a modern polgári társadalom és gazdaság feltételei közötti érvényesülés lehetősége, a személyes identitás, az integritás és az emberi méltóság megőrzésének kérdése.¹

1 Köszönöm Domokos Mariann-nak, Hermann Zoltánnak, Kucserka Zsófiának és T. Szabó Leventének az előadáshoz fűzött megjegyzéseiket. Külön köszönetemet fejezem ki Hites Sándornak a mesejátékok pénzügyi-közgazdasági utalásainak értelmezéséért.

Életút

A *Pulszky Teréz* név, amelyet használok, Therese Walter írói neve: Pulszky Ferencsel 1845-ben kötött házasságuk után ugyanis ebben a formában (angolul: *Theresa Pulszky*, németül: *Therese Pulszky*), vagyis férjezett néven jegyezte műveit.² Therese Walter 1819-ben Berlinben született, majd Bécsben nevelkedett, igen vagyonos, zsidó származású (de, úgy tűnik, nem zsidó identitású), protestáns nagypolgári családban.³ Édesapja, August Walter bankár volt, előbb a Rotschild bankház cégvezetője, majd a Walter nagykereskedés és bankház vezetője, az Österreichischer Nationalbank egyik főrésztulosa. Otthonuk, a Walter villa a korabeli bécsi elit társasági életének egyik központjaként funkcionált – erről a Razumovszkij-palotaként is emlegetett épületről mintázta később Musil regényében a tulajdonságok nélküli ember házat.⁴ Mindez Gyulai Éva rendkívül adatgazdag, a Pulszky Teréz-biográfiát megújító forrásfeltáró tanulmányából tudható, amely részletesen tárgyalja a bécsi polgári elit társadalom összetételét, s ezen belül a Walter család gazdasági és szociokulturális helyzetét, kapcsolathálóját. Emellett azt is dokumentálja, hogy ebben a körben a műveltségnek milyen fontos szerepe volt, s hogy ezzel összhangban milyen gondos neveltetésben részesítették szülei Therese WALTERt: több idegen nyelven (franciául, olaszul és angolul) beszélt, kitűnően rajzolt, festett,⁵ kiemelkedő muzikalitással és zenei műveltséggel bírt,⁶ továbbá olvasottsága nemcsak szépirodalmi, hanem tudományos művekre

2 Magyarul halálának évében, 1866-ban jelent meg egy elbeszélése, amelyben *Pulszky Teréz* formában szerepelt neve. PULSZKY Teréz, Ágost és Ferencz, *Regék Olaszföldről* (Pest: Emich Gusztáv, 1866).

3 GYULAI Éva, „Egy református politikusfeleség a bécsi »zweite Gesellschaftból«: Pulszky Terézia (Therese Walter, 1719 [!]-1866)”, in *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*, szerk. DIENES Dénes, KEGYES Erika és VERES Ildikó, 211–264 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2019), 221–224.

4 Uo., 217.

5 GYULAI Éva, „Pulszky Terézia és Malwida von Meysenbug rajzai az angliai emigrációban (Ventnor és környéke, Wight-szigetek, 1855–1856)”, in *Herman Ottó Múzeum Évkönyve 58–59*, szerk. TÓTH Arnold, 205–242 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2020); BASICS Beatrix, „Női foglalatosságok a 19. század első felében”, *Múzeumcafé* 14, 79. sz. (2020): 161–183, 173–179; PRÁGAI Adrienn, szerk., *Biedermeier mindennapok: Művészet és polgárosodás a 19. századi Magyarországon (1815–1867)* (Budapest: Szépművészeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, 2024), 17–19.

6 *Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben 1838/9: Walter Teréz (Pulszky Ferencné) naplójából*, ford. és magy. CSUKA Béla (Budapest: Officina, 1941); HERMANN Zoltán, „Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben (1838)”, in *A géniusz kötelez: Tanulmányok Liszt Ferenc születésének 200. évfordulójára*, szerk. KULIN Ferenc, 221–239 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2012).

is kiterjedt (magántanárai között volt például Joseph von Hammer-Purgstall és Adalbert Stifter is),⁷ ezenkívül maga is írt verseket.⁸

Therese Walter Bécsben, egy, a villájukban tartott estélyen találkozott Pulszky Ferencel.⁹ Rövid ismeretségüket követte 1845 augusztusában a házasságkötés, amely mind Bécsben, mind Magyarországon informális felzúdulást (némi értetlenséget¹⁰ és némi irigységet)¹¹ keltett, a menyasszony és a vőlegény közötti vagyoni, illetve származási különbség okán. De ez a házasságkötés mégsem a Noszty Feri és Tóth Mari esete volt. Az apai ágon lengyel eredetű, de elsősorban német nyelvű és kultúrájú, jómódú felvidéki (eperjesi) evangélikus családból származó, emellett öt nyelven beszélő, jogi végzettségű Pulszky Ferenc (1814–1897) több szempontból is atipikus magyar nemes volt.¹² A vármegyei és az országos politikában való részvétele, illetve irodalomkritikusi és publicisztikai munkássága mellett ifjúkorától meghatározó befolyást gyakorolt rá anyai nagybátyja, Fejérváry Gábor,

7 BERCEK Árpád, „Adalbert Stifter levelei Pulszky Ferencné Walter Terézhez”, *Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Scientiarum Philologiae Germanicae* 1, (1961): 11–14.

8 PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, 2 köt., 2. kiad. (Budapest: Franklin-Társulat, 1884), 2:486.

9 Eljegyzési kettős portréjukat, illetve Therese Walter bécsi szobájának képét lásd GYULAI, „Egy református politikusfeleség...”, 260 (a Pulszky Teréz életére és műveire vonatkozó képmelléklet részeként); GÖDÖLLE Máttyás, „Moritz Michael Daffinger: Pulszky Ferenc és Pulszky Ferencné Walter Terézia”, in PRÁGAI, *Biedermeier mindennapok*, 187, 200.

10 Therese Walter és Pulszky Ferenc első találkozásának szemtanújaként gróf Bréda a következőképpen jelentette be feleségének a hírt: „[t]udod, Teréz bolond, Pulszky bolond, lehetetlen, hogy meg ne találják s meg ne értsék egymást”. PULSZKY, *Életem és korom*, 1:195.

11 „Pu[l]szky a publicista itt lakik, azt tudom tudod, – Walther Teréz mátkájával, – mert megházasodott – szegény, alig kap 700,000 mondd: hétszáz ezer pengő forintot! – hogy fognak élni szegények!?” „Tompá Mihály Böszörményi Károlynak, Eperjes, 1845 május végén”, in TOMPA Mihály, *Levelezése, 1839–1862*, szerk. BISZTRAY Gyula, 2 köt. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6 (Budapest: Akadémiai, 1964), 1:45.

12 Pulszky Ferenc és közvetve Therese Walter életútjáról lásd FERENCZY József, *Pulszky Ferencz* (Pozsony–Budapest: Stampfel Károly, [1889]); CONCHA Győző, *Pulszky Ferencz: Élet és jellemrajz* (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1903); MARCZALI Henrik, „Bevezetés: Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben”, in PULSZKY Ferencz, *Kiseb dolgozatai*, szerk. LÁBÁN Antal (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1914), I–LXXI; CSORBA László, „Pulszky Ferenc életútja”, in *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére / Ferenc Pulszky, 1814–1897: Memorial Exhibition*, szerk. MAROSI Ernő, LACZKÓ Ibolya, SZABÓ Júlia és TÓTHNÉ MÉSZÁROS Lívია, 11–18 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjtemény, 1997). Pulszky Garibaldi (Pulszky Teréz fia) és Hampel Beatrix (Pulszky Teréz unokája, Pulszky Polyxena lánya) visszaemlékezései: PÁSZTOR Árpád, „Világos után”, *Világ* 14, 25. sz. (1923): 4. Egy interjú szerint az 1940-es évek elején egy másik unoka, Pulszky Romola (Pulszky Károly lánya) regényt és filmforgatókönyvet írt Pulszky Terézről. Nem tudom, ennek mi lett a sorsa. ÁDÁM László, „Nizsinszki hajnali sétáin a madarak énekét kóttazza a Hűvösvölgyben, Nizsinszkiné, Márkus Emilia leánya regényt és filmet ír legendás nagyjanyjáról: Pulszky Ferencéről”, *Esti Kurír* 19, 154. sz. (1941): 7.

aki a korszak egyik legjelentősebb műértője és műtárgygyűjteményének birtokosa volt. Fejérváry műtárgyai, könyvtára, művészettörténeti ismeretei, kapcsolatai, illetve közös nyugat-európai tanulmányútjaik alapvető hatást gyakoroltak az ifjú Pulszkyra, aki az 1840-es években a hazai kulturális életben párját ritkító művészettörténeti ismeretekkel rendelkező européer polgár volt.¹³ Végül azt is meg lehet jegyezni, hogy ez a fajta (mármint a magyar köznemesség idevágó szociális konvencióit ignoráló) házassági stratégia a Pulszky családban a továbbiakban is folytatódott, mivel Therese Walter és Pulszky Ferenc elsőszülött fia, a jogfilozófus, szociológus Pulszky Ágost szintén egy vagyonos, művelt és zsidó származású bécsi lányt vett feleségül (Hermine Figdor, akinek unokaöccse egyébként Ludwig Wittgenstein volt);¹⁴ másik fiuk, a művészettörténész Pulszky Károly pedig a dualista Magyarország ünnepezt színésznőjét, Márkus Emiliát.

Therese Walter és Pulszky Ferenc 1845-ben Bécsben megkötött házasságát a férj hazájába való visszatérés követte: a Sáros vármegyéből származó Pulszky, annak érdekében, hogy Pesthez és Bécshez közelebb legyenek, Nógrád vármegyében vásárolt birtokot. A szécsényi barokk kastély mellé többezer holdnyi földbirtok tartozott. A Pulszky házaspár itt élt mintegy három évig, a teleket Bécsben töltve. 1846 és 1849 között három gyerekük született: Ágost (1846–1901), Gábor (1847–1866) és Gyula (1849–1863). A szabadságharc kitörésével Pulszky Ferenc kormányzati-diplomáciai feladatokat látott el (penzügyminisztériumi, majd külügyminisztériumi államtitkárként), 1848 legvégén Londonba emigrált, felesége pár hónap múlva követte őt hamis útlevelemmel, álruhában.¹⁵ A szabadságharc levere után nem engedélyezték számukra a családegyesítést; viszontagságos úton, de végül három kisfiukat is át tudták vinni Angliába Tanárky Gyula szécsényi jószágigazgató segítségével, aki angliai emigrációjuk idején a gyerekek nevelője lett. (Eközben a Kossuth gyerekeket hasonlóképpen kalandos és veszélyes körülmények közepette tudta nevelőjük, Karády Ignác kijuttatni szüleikhez.) Pulszky

13 SZENTESI Edit és SZILÁGYI János György, szerk., *Antiquitas Hungarica, Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény és a Liber Antiquitatis történetéről*, Collegium Budapest Workshop Series 16 (Budapest: Collegium Budapest Institute for Advanced Study, 2005).

14 Pulszky Ágost feleségének (Hermine Figdor, 1853–1926) édesapja (Gustav Adolf Figdor, 1816–1879) és Ludwig Wittgenstein nagyanyja (Franziska „Fanny” Figdor, 1814–1890) testvérek voltak. Georg GAUGUSCH, *Wer einmal war: Das jüdische Großbürgertum Wiens, 1800–1938*, 5 köt. (Wien: Amalthea, 2011), 1:610–630; NYÍRI Kristóf, *Ludwig Wittgenstein* (Budapest: Kossuth, 1983), 7–10; KÖVÉR György, „Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere, Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulmányai”, in KÖVÉR György, *A felhalmozás éve: Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, 53–61 (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2002), 61.

15 GYULAI, „Pulszky Terézia és Malwida von Meysenbug rajzai...”, 210–211.

Ferencet 1852-ben mint „Kossuth ágensét” a haditörvényszék távollétében kötél általi halálra ítélte.¹⁶

A Pulszky házaspár Angliában élt egy évtizedig, itt született három gyerekük: Harriet (1850–1866), Károly (1853–1899) és Polyxena (1857–1921). 1860-ban Észak-Itáliába költöztek, előbb Torinóba (ekkor Kossuth Vilma is velük élt fél évig), ahol 1861-ben Pulszky Teréz életet adott utolsó gyereküknek (1861–1926), akit az olasz forradalmár tiszteletére Garibaldinak neveztek el. A Kossuthtal kialakult politikai nézeteltérés után Pulszkyék 1863 szeptemberében Firenzében telepedtek le. Itt érte az első nagy csapás a száműzetésben élő családot: meghalt 14 éves fiuk, Gyula. 1866-ban Pulszky Teréz két lánya és Károly fia társaságában Budára látogatott, hogy találkozzanak Pulszky Ágosttal (aki apja kívánságára ekkor a pesti egyetemen volt joghallgató), és hogy a szécsényi uradalom gazdasági-jogi ügyeit Pulszky Teréz átnézze és intézze.¹⁷ A magyarországi út során 1866 szeptemberében a 47 éves Pulszky Teréz és lánya, Harriet is megbetegedtek, és pár nap leforgása alatt meghaltak. Pulszky Ferenc, haldokló lánya kívánságát teljesítendő, császári külön engedéllyel léphetett újra magyar földre fiával, Gáborral együtt, de búcsú helyett már csak végső útjára kísérhette szeretteit. Két hét múlva Gábor fia is meghalt.¹⁸ Ezt követően kapott Pulszky Ferenc amnesztiát, így térhetett haza Magyarországra, hogy 1869-től a Nemzeti Múzeum főigazgatójaként kiteljesítse a hazai muzeológia, művészettörténet és régészet terén kiemelkedő jelentőségű munkásságát.¹⁹

Pulszky Teréz írói pályája

Az 1850-es években Londonban élt tehát a Pulszky házaspár, de nem az angliai magyar emigránsok körébe zárkozva, hanem politikai és kulturális tökéjüket mozgósítva, illetve Pulszky Ferenc diplomáciai jellegű feladatellátásának és rendkívüli kapcsolatépítő képességeinek köszönhetően a korabeli brit kulturális,

16 PULSZKY F., *Életem és korom*, 2:115–117.

17 Uo., 2:488.

18 Uo., 2:495–501; PÓCSI Emese és VISKOLCZ Noémi, „»Hidd el, életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye«: Pulszky Ferenc önéletrajzi levelei 1869-ből”, *Magyar Könyvszemle* 138, 4. sz. (2022): 512–534, 527–528; GYULAI, „Egy református politikusfeleség...”. Pulszky Ferenc leírása felesége személyiségéről, jelleméről: PULSZKY F., *Életem és korom*, 2:486–487.

19 A kiterjedt Pulszky-szakeradalomból e helyt hadd utaljak csak Szilágyi János György esszéjére: SZILÁGYI János György, „Pulszky Ferenc (1814–1897), Ulixes Pannoniában”, in *Emberök és nem frakkok: A magyar művészettörténet-trás nagy alakjai I.*, szerk. MARKÓJA Csilla és BARDOLY István, *Enigma* 13, 47. sz. (2006): 91–110.

tudományos, művészeti és politikai élet („szóval az intellectualis London”)²⁰ prominens képviselőinek társaságát élvezve.²¹ Bár a Pulszky házaspárnak jelentős vagyona volt, ezt a Habsburg birodalomban mindkét részről zár alá vették. Ezért jövedelmük biztosítása, a háztartás kiadásainak és a gyerekek iskoláztatási költségeinek fedezése érdekében fordultak tudatosan az írói pálya és a publikálás felé, különösen Pulszky Teréz, hiszen ő valójában ekkor és ezért kezdte írói pályáját.²²

Pulszky Ferenc Kossuth Lajos bizalmasaként és szerteágazó kulturális-tudományos-politikai kapcsolatait latba vetve az angol és az amerikai sajtó számára írt cikkeket a magyar álláspont ismertetése érdekében. Felesége 1850-ben adta ki a magyar szabadságharc történetét összefoglaló és a szabadságharc ügyét támogató memoárját *Memoirs of a Hungarian Lady* címmel Londonban, amelyhez Pulszky Ferenc több mint százoldalnnyi bevezető tanulmányt írt.²³ 1851-ben jelent meg szintén Londonban a Pulszky házaspár *Tales and Traditions of Hungary* című elbeszélés-gyűjteménye.²⁴ Pulszkyék 1851. november végétől több mint fél évig tartó amerikai körúton vettek részt, amikor Kossuth Lajos az Amerikai Kongresszus meghívott vendége volt. Erről az útról Francis és Theresa Pulszky újabb közös művet jelentettek meg 1853-ban, *White, Red, Black: Sketches of American Society*

20 PÓCSI és VISKOLCZ, „»Hidd el, életem olyan volt...”, 525.

21 Thomas KABDEBO, *Diplomat in Exile: Francis Pulszky's Political Activities in England (1849–1860)*, East European Monographs 56 (New York–Boulder: East European Quarterly, 1979); VARGA Zsuzsanna, „Egy magyar hölgy iratai: Pulszky Teréz Bécsben, Szécsényben és Londonban”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 107–120 (Budapest: Reciti, 2019), 110.

22 PULSZKY F., *Életem és korom*, 2:11–35, 58–70, 126–130.

23 Theresa PULSZKY, *Memoirs of a Hungarian Lady*, with a historical introduction by Francis PULSZKY, 2 köt. (London: Henry Colburn, 1850). A memoárról lásd VARGA, „Egy magyar hölgy iratai...”, 112–116; DOBOS Barna, „Terek és történetek: Az emlékezés alakzatai Pulszky Terézia emlékirataiban”, in *Az emlékező képzelőerő*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta és UJVÁRI Nóra, 109–122 (Budapest: Reciti, 2021). A nagy érdeklődést kiváltó könyv németül is megjelent, valamint utánnnyomásban Amerikában is. Therese PULSZKY, *Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame*, mit einer historischen Einleitung von Franz PULSZKY, 2 köt. (Leipzig: F. W. Grunow & Comp., 1850); Theresa PULSZKY, *Memoirs of a Hungarian Lady*, with a historical introduction by Francis PULSZKY (Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850). Eddig ez az egyetlen olyan, külföldön megjelent munkája Pulszky Teréznek, amelynek létezik magyar fordítása és modern kiadása: PULSZKY Terézia, *Egy magyar hölgy emlékiratai*, ford. HORTOBÁGYI Tibor, kiad. és jegyz. EGYED Ilona, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1986).

24 Francis and Theresa PULSZKY, *Tales and Traditions of Hungary*, 3 köt. (London: Henry Colburn, 1851). Ebből 12 szöveg újraközlése 1861-ben: Theresa PULSZKY, *The Baron's Daughter And Other Tales* (London: Henry Lea, 1861). E műnek szintén volt német és amerikai kiadása is: Therese PULSZKY, *Sagen und Erzählungen aus Ungarn*, 2 köt. (Berlin: Verlag von Franz Duncker, 1851); Theresa PULSZKY, *Tales and Traditions of Hungary* (New York: Redfield, 1852). A londoni, a berlini, illetve a new yorki kiadás tartalma nem azonos.

in the United States during the Visit of Their Guests címmel.²⁵ Pulszky Teréz ezen három, férjével közösen írott, többkötetes munkáját követte egy jelentős orosz regény angolra fordítása. Nagy-Britanniába való visszatérésük után, 1854-ben jelent meg fordításában²⁶ *A korunk hőse (The Hero of Our Days)*.²⁷ Ez volt Lermontov eredetileg 1840-ben megjelent művének egyik első angol kiadása.²⁸ Az elbeszélő szövegek után műnemváltással következett egy kifejezetten gyerekeknek szóló, zenés színjátékokat tartalmazó kötet összeállítása 1858-ban, végül pedig 1866-ban napvilágot látott Pulszky Teréz egyetlen, Magyarországon és magyarul megjelent műve. A *Regék Olaszföldről* című kötet szintén a közös szerzőség jegyében fogant, de ezúttal nemcsak Pulszky Teréz férje, hanem elsőszülött fia, Pulszky Ágost²⁹ is

- 25 Francis and Theresa PULSZKY, *White, Red, Black: Sketches of American Society in the United States during the Visit of Their Guests*, 2 köt. (London: Trübner, 1853). Német kiadása: Fr. u. Th. PULSKY, *Weiss, roth, schwarz: Skizzen aus der amerikanischen Gesellschaft in den Vereinigten Staaten*, aus dem Englischen, 5 köt. (Kassel: Fischer, 1853).
- 26 Műveltségéből és idegennyelv-ismeretéből adódóan nyilván korábban is fordított már, például házasságkötése előtt Goldsmith műveit németre. TURÓCZI-TROSTLER József, „Levelek a magyar emigrációból”, *Magyar Figyelő* 3, 1. sz. (1913): 357–374, 365.
- 27 Michael LERMONTOFF, *The Hero of our Days*, from the Russian by Theresa PULSZKY, The Parlour Library, 112 (London: Thomas Hodgson, é. n.). A kötetből eddig egyetlen magyarországi példányt sikerült találnom, ezt Kossuth Lajos könyvtárának részeként katalogizálták az Országos Széchényi Könyvtárban („Kossuth Lajos Könyvtára 1894”, 1382. sz.). A könyv címlapján Pulszky Teréz autográf dedikációja olvasható, amely szerint a kötetet Kossuth feleségének, Meszlényi Teréziának ajánlkozta („Therese Kossuth with love by the Translator”).
- 28 A fordítás elkészítésében és megjelentetésében a krími háború, illetve Pulszkyéknek a Lermontovot nagyrabecslő Alexander Herzennel való kapcsolata is szerepet játszott. PULSZKY F., *Életem és kórom*, 2:130–132, 212, 442. Tanárky Gyula is sokszor említi naplójában találkozásait Herzennel. BELIA György és Cs. GÁRDONYI Klára, „Gercen és a magyar emigráció (Tizenkét kiadatlan Gercen-levél)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 58, 1. sz. (1954): 43–53, 46–47, 51.
- 29 1865 tavaszán szintén Pesten, és szintén Emich kiadásában jelent meg *A hősök: görög tündér-mesék gyermekek számára* című illusztrált kötet, amelyet Pulszky Ágost fordított Charles Kingsley 1856-ban kiadott *The Heroes, Greek Fairy Tales* című kötete nyomán. Ez görög mítoszokat beszél el Perszeuszról, Iaszónról (az Argonautákról) és Thészeuszról. A magyar kiadás megjelenését úgy időzítették, hogy a húsvéti ünnepek előtt kerüljön forgalomba, gyerekeknek szóló potenciális ajándékkönyvként. Pulszky Ágost fordítóként jegyzett 1864-es datálási előszavában az angol és az amerikai gyerekirodalom ismeretében reflektált a gyerekirodalom szükségességére és jellegére is. KINGSLEY Károly, *A hősök, görög tündér-mesék gyermekek számára*, ford. PULSZKY Ágost (Pest: Emich Gusztáv, 1865). Ami a Pulszky gyerekeknek a magyar nyelvű gyerek- és ifjúsági irodalom terén kifejtett munkásságát illeti, idekapcsolható még Pulszky Polyxena két fordítása is, melyek antik történelmi-mitológiai tárgyú angol könyveket tettek elérhetővé az ifjú olvasók számára: HAMPELNÉ PULSZKY Polyxena, *Elbeszélések a görög világból*, Az ifjúság számára Charlotte M. Yonge után (Budapest: Lampel Róbert, 1893); HAMPELNÉ PULSZKY Polyxena, *Elbeszélések a római világból*, Az ifjúság számára Charlotte M. Yonge után (Budapest: Lampel Róbert, 1896).

részt vett benne.³⁰ Pulszky Teréz *Amieri Ginevra* című elbeszélése immár nem ismeretterjesztő jellegű (mint korai írásai), hanem szépirodalmi mű, amelynek cselekménye a Pulszky család akkori lakhelyén, Firenzében játszódik a középkorban.³¹

Mindez összességében több mint ezer oldalnyi publikációt jelent másfél évtized (1850–1866) leforgása alatt, különösen, ha figyelembe vesszük azokat az egyelőre feltáratlan szövegeket, amelyek nem kötetes formában, hanem különféle újságokban jelentek meg.³² Pulszky Teréz írói munkássága okán 1861-ben lexikonszócikket kapott egy Londonban kiadott, kortárs hírességeket („eminent living celebrities”) bemutató kötetben. A magyar írónőről („Hungarian authoress”) szóló szócikk a biográfiai adatok felsorakoztatása után, melyek elsősorban Magyarországról való menekülését érintették, így sommázta írói tevékenységét: „She has displayed remarkable command in the English language, which has been acknowledged by the press, in her »Memoirs of a Hungarian Lady«, »Tales and Traditions of Hungary«, and »Three Christmas Plays for Children«.”³³

Pulszky Teréz karácsonyi mesejátékainak keletkezése és előadásai

Az a kötet, amely e dolgozat tárgya, már a Pulszky család angliai emigrációjának vége felé, 1858-ban jelent meg. Szerzője Pulszky Teréz (Theresa Pulszky) volt. A *Three Christmas Plays for Children* című,³⁴ 130 oldal terjedelmű, nyolcadrét,

30 PULSZKY Teréz, Ágost és Ferencz, *Regék Olaszföldről* (Pest: Emich, 1866). A kötet megjelenéséről az első híradások 1866 februárjában láttak napvilágot a magyar sajtóban, például *Politikai Hetilap*, 2, 7. sz. (1866): 86.

31 A témáról és az angol romantikusok feldolgozásairól (Mary Wollstonecraft Shelley, Percy Shelley, Leigh Hunt) lásd Ilaria NATALI, „From hand to hand: The legend of Ginevra degli Amieri and the Pisan circle”, *Prospero: Rivista di letteratura e culture straniere*, 29 (2024): 35–57. Amieri Ginevra története 1859-ben megjelent a *Nővilág*-ban is. [N. N.], „A halott utcája”, *Nővilág* 3, 48–49. sz. (1859): 763–764, 779–780.

32 „[I]rt ő ezenkívül még folyóiratokba, lapokba, s egyéb vállalatokba, s Angliában, hol pedig számos jeles nőiróval kellett versenyeznie, oly kitűnő méltánylatot vivott ki, hogy háza tudósok, diplomaták, művészek és politikuskok gyűlhelye lett.” Sz., „Pulszky Teréz”, *Hazánk s a Külföld* 3, 11. sz. (1867): 161–163, 162.

33 „Pulszky, Madame Ferencz”, in *The Rank and Talent of the Time: A Dictionary of Contemporary Biography, Containing One Thousand Interesting and Accurate Memoirs of Eminent Living Celebrities* (London: Griffin, Bohn and Company, 1861), 322. A kiadványban kevesebb mint tíz magyar híresség kapott szócikket, köztük Pulszky Ferenc, Eötvös József, Kossuth Lajos és Klapka György. A Pulszky Terézről szóló eredeti szócikket Pulszky Ferenc átdolgozta, de nem tudni, pontosan milyen módon. A kiadványról lásd DEÁK Ágnes, „Kit illett ismerni nagyjaink közül Angliában 1861-ben?”, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 97 (1993): 21–33.

34 Theresa PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children: The Sleeper Awakened, The Wonderful Bird, Crinolina*, With music by professor L. JANSÁ, and illustrations by Charles ARMYTAGE (London:

színes illusztrációkkal ellátott, arany lapszélű kötet három mesejátékot tartalmaz: *The Sleeper Awakened*, *The Wonderful Bird* és *Crinolína*. Ez a három mű egyértelműen mesei szüzsét használ, mesei motívumokból építkezik. A kötet Londonban jelent meg, és New Yorkban is kiadták 1859-ben,³⁵ feltehetően annak köszönhetően, hogy Pulszkyék az amerikai útjuk során is nagyon jó kapcsolatokat tudtak kialakítani a sajtó- és könyvpiacra. Emellett 1859-ben az első mesejátékot (*The Sleeper Awakened*) beavagatták egy házi előadásra³⁶ szánt ifjúsági színdarabokat tartalmazó bostoni antológiába is.³⁷

A magyar irodalomtörténeti és folklorisztikai szakirodalomban egyaránt ismeretlennek tekinthető könyv³⁸ paratextusainak sorában szerepel egy ajánlás: „To / my dear Children, / These Plays / are Dedicated / by their affectionate / Mother”. Ha tehát a cím esetleg bizonytalanságban tartotta volna az olvasókat, akkor ez a dedikáció világossá teszi, hogy a megcélzott közönség elsősorban gyerekekből áll, hiszen a szerző szerető édesanyaként kedves gyerekeinek³⁹ ajánlja a három színdarabot, tehát egyértelműen gyerekirodalmi alkotásról van szó.

Még mielőtt azonban a *Three Christmas Plays* szövegeire rátérnék, e ponton, Pulszky Teréz írói munkásságának fentebbi vázlatos áttekintése után, valamint e színdarabokra vonatkozó némely kontextuális információk ismeretében érdemes számot vetni azzal a kérdéssel, hogy vajon milyen értelemben is tekinthetők e mesejátékok megfelelő korpusznak egy, a *magyar gyerekirodalom kialakulását* vizsgáló tanulmánykötetben. Hiszen egy nem magyar anyanyelvű szerző nem magyarul

Griffith and Farran, 1858). A kötet amerikai kiadása: Theresa PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children: The Sleeper Awakened, The Wonderful Bird, Crinolína*, With music by professor L. JANSÁ, and illustrations by Charles ARMYTAGE (New York: D. Appleton & Co, [1859]).

35 A két kötet nem teljesen egyezik meg, a képek színezése kissé eltér, illetve a harmadik mesejáték egyik képe másutt található a new york-i, mint a londoni kiadásban. Ezenkívül a londoni kiadásban a kottához tartozik egy hibajegyzék (*Errata*), és a kötetet egy 16 oldalas, 98 tételt számláló gyerek- és ifjúsági irodalmi kiadványlista zárja (*Original Juvenile Library: A Catalogue of New and Popular Works principally for the Young*).

36 „Dramas for the drawing-room” – ahogyan az előszóban fogalmazott a szerkesztő.

37 Mrs. PULSZKY, „The Sleeper Awakened”, in *Home Dramas for Young People*, compiled by Eliza Lee FOLLEN, 179–218 (Boston and Cambridge: James Munroe and Company, 1859). Kották és illusztrációk nélkül.

38 A ritka említések sem mennek túl a kiadvány bibliográfiai adatainak leírásán. Az Országos Dokumentum-Ellátási Rendszer nyilvántartása szerint magyarországi könyvtárakban két példánya található: az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtárban.

39 1858-ban Pulszky Teréz hatgyerekes anya volt. Az 1850-es években Londonban feltehetően Brocky Károly készített a Pulszky gyerekek közül háromról egy olajfestményt. A kép magántulajdonban van, reprodukcióját lásd MAROSI et al., *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*, 88–89.

írott, külföldön megjelentetett szövegeiről van szó, amelyeknek tudomásom szerint nemcsak magyar fordításuk, hanem bármiféle honi recepciójuk sincs. Ezenkívül e mesejátékoknak tematikusan nincs magyar vonatkozása, tehát nincsenek bennük specifikus magyar kulturális referenciák. Számomra ez önmagában nem probléma, csak abból a szempontból lehet az, ha esettanulmányok révén ezúttal a magyar gyerekirodalom történetének feltárása a cél.

E probléma kapcsán egyrészt megemlíthető, hogy Pulszky Teréz, mint a fentiekből is kitűnt talán, magyar identitással bírt (emlékirata címében eleve *Hungarian Lady*-ként azonosította önmagát, miközben egész életében összesen három évet élt Magyarországon). Az 1850-es években Londonban, Lipcsében, Berlinben, Kasselben, New Yorkban és másutt megjelentetett könyveinek is az volt a célja, hogy a magyar kultúrát, hagyományokat és történelmet megismertesse a külföldi olvasókkal, nemcsak felkeltve az érdeklődést, hanem egyúttal részvétet és együttérzést teremtve (s ebből kifolyólag potenciális támogatást) a magyarság iránt. Nem tudhatjuk a választ arra a kérdésre, hogy miután emigrációban élve Pulszky Teréz angolul és németül publikált, egyáltalán folytatta volna-e, vagy miként folytatta volna írói pályáját Magyarországon, hiszen meghalt, amikor ide visszatért. Mindenesetre a *Regék Olaszföldről* című kötetben, e hangsúlyosan családi irodalmi vállalkozásban, amely akkor jelent meg, amikor másfél évtizednyi száműzetés után felvillant a remény, hogy a Pulszky család hazatérhet, magyarul közölte novelláját.

Konkrétan pedig, ami a *Three Christmas Plays for Children* magyar vonatkozását illeti, az 1880-as években Pulszky Ferenc a maga emlékirataiban pár sorban megemlékezett e darabokról, és nemcsak arról, hogy felesége egykor írt ilyeneket, hanem arról is, hogy ezeket elő is adták, méghozzá a dedikáció címzettjei és azok barátai: „Különben sokat foglalkoztunk mindig irodalommal; feleségem lefordította Lermontov »Napjaink hőse« című regényét s írt három karácsonyi színdarabot gyermekek számára, melyeket nálunk Kossuth gyerekei s a mieink elő is adtak.”⁴⁰

A korabeli brit sajtó is tudósított a *Three Christmas Plays* megjelenéséről (az értékeléseket az alábbiakban részletesebben is bemutatom majd), és e könyvismertetések egyike olyan, a mesejátékok keletkezésére és korábbi előadásaira vonatkozó információkat is megosztott az olvasókkal, amelyek megerősítik Pulszky Ferenc évtizedekkel később írott memoárjának idevágó bejegyzését. A *The Shrewsbury Chronicle* című újságban 1858 december elején közölt ismertetés bennfentes szerzője szerint ugyanis ezek a színdarabok két-három évvel korábban keletkeztek,

40 PULSZKY F., *Életem és korom*, 2:144.

ezenkívül már több alkalommal is játszották őket, a *Crinolinát* például 1857 karácsony estéjén, nagyszámú közönség előtt, melynek soraiban Kossuth Lajos is jelen volt. A szereplők között ott volt Kossuth két fia és egyetlen lánya, Vilma, Pulszky Harriet pedig a tündérkét játszotta kecsesen, könnyedén és nagy átéléssel.⁴¹

Az újságcikkből tehát tudható, hogy mindhárom Kossuth-gyerek, az 1857-ben 16 éves Ferenc, a 13 éves Lajos jr. és a 14 éves Vilma is játszott a darabban, valamint a Pulszky családból a hétéves Harriet is. A *Crinolina* 15 szereplőt mozgató darab (illetve megenged ennél több szereplőt is *guards of the king* címszó alatt). Nem tudni, hogy a többi szerepet kik játszották. Ha Pulszkyék többi gyereke is résztvett az előadásban (és nehéz lenne elképzelni, hogy ez nem történt meg, karácsonykor, amikor nyilván együtt volt a család, különösen úgy, hogy az édesanyjuk írta a darabot), akkor életkorukból adódóan feltehetően az ekkor 11 éves Pulszky Ágost, a tízéves Gábor és a nyolcéves Gyula vehettek részt, de a szerepek sokaságát figyelembe véve más családok gyerekeinek részvételét is feltételezhetjük (erről alább a Lyell család kapcsán ejtek szót). Mivel a két Kossuth fiú nevelőjük, Karády Ignác felügyelete alatt nem Angliában, hanem Párizsban járt iskolába 1853 januárjától, és csak 1857 májusában tértek vissza szüleikhez Londonba, hogy a továbbiakban ott folytassák tanulmányaikat, az 1857-es karácsony hosszú évek után különleges lehetett a családegyesítés szempontjából.

Pulszky Ferenc és Kossuth Lajos szoros kapcsolata az 1840-es évek elejétől datálódik,⁴² amikor Pulszky a Kossuth szerkesztette *Pesti Hírlap* egyik vezércikkírója lett. Kossuth Lajos egy 1850 decemberében Törökországból írott levele arra enged következtetni, hogy volt rá példa, hogy korábban (valamikor 1845 és 1848 között) Magyarországon is együtt tölthették a karácsonyt: „Nődnek tőlem s nőtől legszívesbb üdvözlötet. I hope yet one christmass to have at Szécsény, of her hands a »mákos mácsik«.”⁴³ Pulszky Teréz levelezéséből tudható, hogy Angliában és Olaszországban egyaránt zenével, ajándékokkal, süteményekkel, tombolával, meghitt vidámságban töltötték a fenyőfa mellett a karácsonyestéket nemcsak családjuk, hanem barátaik, sőt, barátaik barátai társaságában.⁴⁴

41 *The Shrewsbury Chronicle* 86, 3813. sz. (1858): 3. (*Literary Notices* rovat.) A Kossuth gyerekekről az 1850-es években készített portrékat lásd PRÁGAI, *Biedermeier mindennapok*, 38–40, 229.

42 Korábban mindketten az eperjesi evangélikus kollégiumba jártak, de mivel Kossuth 12 évvel idősebb volt Pulszky Ferencnél, nem egyidőben (Kossuth 1816 és 1819 között volt kollégista, ekkor Pulszky még kisgyerek volt). PULSZKY F., *Életem és korom...*, 1:12–13, 19–20, 26, 34–35, 108–109.

43 „Kossuth Lajos Pulszky Ferencnek, Kiutahia, dec. 21, 1850”, in PULSZKY F., *Életem és korom...*, 2:57.

44 Pulszky Teréznek az 1860-as és 1861-es torinói karácsonyaikról szóló beszámolója: „The children spent a happy Christmas, we try to keep care from them. They had a bright little tree and a few merry friends and Hungarian cakes and warm remembrances on the eve and we were happy with them, trusting, hoping and not forgetting that no night is so dark as not to be followed by the brightening sunrise.”

A *The Shrewsbury Chronicle* cikkéből tehát kiderül, hogy legkésőbb 1857-ben a *Crinolina* készen volt, hiszen karácsonykor egy konkrét előadása volt is már, ezenkívül 1858 decemberében a cikkíró a mesejátékok több előadásáról is szólt. Pulszky Teréz egy alább idézendő levele arról tanúskodik, hogy a *The Sleeper Awakened* című mesejátékot – a kötet nyitódarabját – 1858 nyarán fejezte be Dél-Angliában, Wight szigetén, ahol családjával többek között Kossuthék társaságában szokták a nyarakat tölteni. A mesejátékok kötetbe gyűjtve, 1858 végén jelentek meg Londonban, de úgy tűnik, Pulszky Teréz később még foglalkozott velük és átdolgozta őket. 1864-ben, már Firenzében élve, elkezdte olaszra fordítani-adaptálni egyik színjátékát, abban a reményben, hogy az a gyerekek téli szórakoztatása mellett jótékony célokat is szolgálhat.⁴⁵

Three Christmas Plays for Children

Az 1858 őszen⁴⁶ Londonban megjelent kötet elején rövid előszó olvasható, amelyben Pulszky Teréz a mesék és a népies/népszerű hagyományok művelődéstörténeti jelentőségét alátámasztandó a mesék térbeli és időbeli határokon átívelő összefüggéseit villantja fel. Egyfelől arról szól, hogy a számunkra közismert mesék az arab vagy az indiai hagyományban is megjelennek, másfelől arról, hogy Európában az antikvitás irodalmában vagy éppen Shakespeare drámaiban szintén fellelhetjük a mesék nyomait.⁴⁷ Az előszóban használja a *folklore* szót is, ame-

Pulszky Teréz Mrs. Lyellhez, h. n. [Torino], 1860. dec. 26., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 13. „We had a brilliant little party of clever and amiable people. General Klapka (whom I think you know personally) the Garibaldian General La Masa with his good sweet patriotic wife the Duchess Bevilacqua La Masa, the two daughters of the old General Avezana (so long an exilé, now representative at the Italian parliament) the learned Mr. Moleschott with his nice family, two young Italian Ladies, Sga one of them a splendid musician, both of them teachers, uncommonly well educated, Mme Mounier a clever and brilliant French Lady with her daughter; Mme Mounet an English Lady a pupil of Mr. Newman wife of a Vaudoise doctor and our own gay set, made the evening very cheerful. The children had a Christmas tree and a lottery, we had music, Mr. Pulszky showed his gems and a comfortable tea was the finale.” Pulszky Teréz Mrs. Lyellhez, Torino, 1861. dec. 28., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 26. Az utolsó levélben a *gems* Pulszky Ferenc antik gemmagyűjteményére utal.

45 „I am studying in various ways and have been adapting one of my little dramas to the Italian language and spirit, trusting that it may amuse the children in winter and perhaps even serve for a philanthropic object.” Pulszky Teréz Mrs. Lyellhez, Firenze, 1864. aug. 7., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 52v.

46 Az OSZK példányában olvasható Pulszky Teréz dedikációja („To my sweet Anne-Margaret”), amely 1858. november 26-án kelt. Talán a Londonban élő Mednyánszky Sándor honvédezredes angol feleségéről, Anna Margaret Birkbeckeről (1818–1863) van szó.

47 PULSZKY, Th., *Three Christmas Plays for Children*, V–VI.

lyet 1846-ban alkotott meg a londoni *Athenaeum* hasábjain William J. Thoms. Pulszky Teréz szövegében tehát a fogalom viszonylag korai használatáról van szó. Magyar identitású szerző tollából eddigi ismereteink szerint ez a legkorábbi előfordulása a *folklór* („folks-lore”) terminusnak, amely a magyar nyelvterületen csak az 1880-as évektől kezdett lassan meghonosodni.⁴⁸ Pulszky Teréz előszavában ezután az előadásmódra vonatkozó megjegyzések olvashatók: eszerint kevés díszletet igénylő színjátékokról van szó, a szerző pedig a saját tapasztalatából tudja, hogy az ilyen darabok egyaránt szórakoztatják a gyerekeket (mint előadókat) és közönségüket.⁴⁹ Összességében tehát a *Three Christmas Plays for Children* paratextusaiból (cím, ajánlás, előszó) látható, hogy szerzői intenció szerint is egyértelműen gyerekek számára írott szövegekről van szó, amelyek nem csak passzív befogadásra, hanem aktív, mégpedig zenés előadásra készültek.

A színdarabok után a kötetet húsz oldalon át kották sora zárja, amelyek a mesejátékok dalbetétjeihez tartoznak.⁵⁰ Szerzőjük Leopold Jansa (1795–1875) cseh hegedűművész, zeneszerző, aki 1824-től a bécsi udvari zenekar tagja, 1834-től a bécsi egyetem professzora, zenei igazgatója volt, de 1851-ben, miután a magyar szabadságharc tiszteletére és a magyar emigránsok javára adott koncertet Londonban, elbocsátották állásából, és ezt követően Angliában élt 1868-ig, ahol többek között hegedűórákat adott.⁵¹ A kitűnő zenei képzettségű Pulszky Teréz, aki úgy nőtt fel, hogy szülei villája rendszeresen kamarakonzerteknek adott helyet, Bécsből is ismerhette Jansát. A cseh hegedűvirtuóz korábban a magyarországi koncertéletben is részt vett, például Brunswick Ferencnek és feleségének, Justh Szidóniának rendszeres vendége volt budai palotájukban és martonvásári kastélyukban, ahol

48 GULYÁS Judit, „Berlin, London, Bécs, Pest és Magyar-Óvár: W. & J. Grimm, W. J. Thoms és Kazinczy Gábor meséje az *Athenaeumban*”, *Ethno-Lore* 39 (2022): 16–69.

49 PULSZKY, Th., *Three Christmas Plays for Children*, VI.

50 Pulszky Teréz más versét is megzenésítették. Az OSZK Zeneműtára őrzi például egy olyan altatódal (*Schlummerlied*, ének zongorakísérettel) kottáját, melynek szövegét Therese von Pulszky írta, zenéjét John Pychowski szerezte.

51 GYULAI, „Pulszky Terézia és Malwida von Meysenbug rajzai...”, 222; Uwe HARTEN, „Jansa, Leopold”, in *Oesterreichisches Musiklexikon* online, bev. Rudolf FLOTZINGER, szerk. Barbara BOISITS, hozzáférés: 2025.11. 10, <https://dx.doi.org/10.1553/0x0001d2ef>; Alena NĚMCOVA, „Jansa, Leopold”, in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 29 köt., 2. kiad., szerk. Stanley SADIE (Oxford: Oxford University Press, 2001), 12:810.

Your presence is a pleasure.

Song for Soprano.

L. JANSÁ.

VOICE. *Andante espressivo.*

Your pre - sence is a plea - sure, Your

ACCOMP.

pre sence is a boon; These mo - ments let us trea - sure, For

they de - part too soon, These mo - ments let us trea - sure,

1. kép. A *Your Presence is a Pleasure* című dalbetét kottája a *The Sleeper Awakened* című mesejátékból (a dalt Cluster of Pearls háremhölgy énekli)

közösen házizenéltek.⁵² 1840 őszén Jansa Erkel Ferencsel együtt adta elő Pesten a *Kreuzer-szonátát*, ami a Beethoven-mű egyik legkorábbi hazai előadása volt.⁵³

52 SAS Ágnes, „Főúri zenei intézmények, arisztokrata mecénások a 18. századi Magyarországon”, in *Zenetudományi Dolgozatok, 2001/2002*, szerk. Sz. FARKAS Márta, 171–233 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2002), 204.

53 PÁNDI Marianne, „Erkel Ferenc, az előadóművész – a *Honművész* tükrében”, in *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok, I.: Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól*, szerk. BÓNIS Ferenc, 45–55 (Budapest: Zeneműkiadó, 1968), 51.

A mesejátékokat Charles Armytage illusztrálta. Jansa és Armytage baráti viszonyban álltak a Pulszky családdal, többször is együtt nyaraltak, amint azt Gyulai Éva feltárta.⁵⁴ A Pulszky házaspár ugyanis 1854-től 1859-ig nyaranta a déli-angliai Wight szigetén fekvő Ventnor városkában bérelt villát, és nyár közepétől kora őszig a népszerű tengerparti fürdőhelyen⁵⁵ éltek gyerekeikkel, ahol időről időre csatlakoztak hozzájuk barátaik, ismerőseik, rokonaik, a gyerekek nevelői (Malwida von Meysenbug, Alexander Herzen és lányai, Pulszky Teréz szülei, Kossuth Lajos és családja, Tanárky Gyula).⁵⁶

A Pulszky család kéziratot levelezésének tanúsága szerint Pulszky Teréz a *Sleeper Awakened* című darabot 1858 nyarán, családi nyaralásuk idején írta Wight szigetén. Ugyanezen a nyáron Leopold Jansa is Ventorban tartózkodott; sokat zenéltek együtt. Pulszky Teréz így írt erről Katharine Murray Lyellnek:⁵⁷ „The children are all very well, romping, jumping, bathing geologizing, drawing etc. Jansa being here we have also a great deal of music and time in ever too short. Yet I have been writing a Christmas play in four acts »The Sleeper awakened« for Christmas with nice parts for Leonard and Frank and one also for their tutor.”⁵⁸

Jansa és Armytage ezenkívül valamilyen formában valószínűleg a Pulszky gyerekek művészeti oktatásában is részt vehettek Angliában, legalábbis Pulszky Teréz és a kiskamasz Pulszky Gyula leveleiből, amelyeket már Angliát elhagyva, itáliai emigrációjuk során írtak, erre lehet következtetni.⁵⁹ A Pulszky házaspár nagy gondot fordított gyerekeik (személyiségét, képességeit figyelembevevő) nevelésére, oktatására. Jansával és Armytage-dzsel kapcsolatuk később is megmaradt, amikor Pulszkyék Angliából Olaszországba, majd pedig Magyarországra költöztek. Jansáékát például Olaszországba tartva Párizsból is üdvözölte Pulszky Teréz,⁶⁰ ezenkívül 1868-ban Tanárky Gyula kérte a Bécsben tartózkodó Pulszky

54 GYULAI, „Pulszky Terézia és Malwida von Meysenbug rajzai...”.

55 „Hát Lukács Móríc s Eötvös Pepi annyira félnek-e a tengertől, hogy a csatornán sohasem kelnek át? Úgy hallom, hogy többször voltak Ostendeban. Mért nem jönnek át Ventnorba a Wight szigetre, a világ ezen legszebb tengeri fürdőjébe, hol mi is minden évben a nyarat töltjük, azaz július végétől szeptember közepéig. A természet ott szép, az égalj olasz, az élet olcsó, még vasút sem jár oda s az angol kerüli, mert nagyon melegnek találja. Geologizálásra nincsen párja, valódi kincs ezen hely, se pudli se spitzli nem jár oda, nekünk való hely, minden tekintetben számunkra teremtvé.” „Pulszky Ferenc Deák Ferenchez, h. n., d. n. [1859]”, in PULSKY F., *Életem és korom*, 2:226–227.

56 GYULAI, „Pulszky Terézia és Malwida von Meysenbug rajzai...”, 222–223.

57 A címzett Mrs. Lyell, vagyis Katharine Murray Lyell (szül. Horner), botanikus. A Lyell családról részletesebben lásd alább, a következő fejezetben.

58 Pulszky Teréz Mrs. Lyellnek, Berkshire Villa [Ventnor], 1858. aug. 18., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 5.

59 Pulszky Teréz Mrs. Lyellnek, Torino, 1860. okt. 20., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 64; Pulszky Gyula Mrs. Lyellnek, Torino, 1861. márc. 30., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 90.

60 Pulszky Teréz Mrs. Lyellnek, Párizs, 1860. aug. 6., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 11.

Ferencet, hogy kapcsolatait latba vetve igyekezzen Jansa bécsi visszatelepedéséhez anyagi fedezetet biztosítani: „[Jansa] soha nem volt kegyedhez és családjához ál, hanem mindig valódi barát, és a ki öreg napjaiban kenyerét csak azért vesztette el, mivel ügyünk eránt s azok eránt, kik ügyünkért szenvedtek, emberségesen érzett és cselekedett!”⁶¹

Ami Armytage-t illeti, ő az 1860-as évek elején Olaszországban is együtt töltötte a nyarat Pulszkyékkel,⁶² 1863-ban például Ágosttal, Gáborral és Gyulával a Szardínia mellett fekvő Caprera szigetén kirándultak, és utána csatlakoztak a Pulszky család többi tagjához Genovában.⁶³ 1864-ben a Londonban tanuló Pulszky Gábor Armytage társaságában tért haza a nyári szünetre Firenzébe.⁶⁴ Ebben az évben Armytage Ozorai Pipót (Filippo Scolari) ábrázoló reneszánsz festményekről készített Firenzében Pulszky Ágost kérésére⁶⁵ két másolatot, amelyeket Pulszky a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozott.⁶⁶ Miután Pulszky Ferenc hazatérhetett az emigrációból, Armytage 1867 nyarán Tanárky Gyulával látogatta meg a szécsényi kastélyban élő/vakációzó Pulszky gyerekeket: „Armytage velünk sétál, kocsiz, billiárdoz, vadász, Szécsényt meg a cigányokat festi. Voltunk már minden pusztán; holnap Hollókőre megyünk, hol azt hiszem, talál képre anyagot. A kép, melyet nekem ajándékozott (Fra Bartolommeo, amint a dicskört Savonarola képére festi), valóban szép s átgondolt; várakozásomat egészen felülmultha” – számolt be Pulszky Ágost Pesten dolgozó apjának.⁶⁷ A levelezés tanúsága szerint a kapcsolat még évekig fennállt Armytage és a Pulszky család között.

Bár a hazai Pulszky-szakirodalom általában James Charles Armytage-dzsel (1802–1897), a Turnerrel együtt dolgozó, és metszeteinek színvonala miatt John

61 „Tanárky Gyula Pulszky Ferencnek, Pest, 1868. jan. 24.”, in *A Pulszky család levelezése, 1867–1911*, szerk. VISKOLCZ Noémi, tan. AMRISKÓ-PÁLÓCZI Ágnes és VISKOLCZ Noémi, 114–115 (Budapest: MNMKK Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Nemzeti Múzeum, 2025), 114.

62 Pulszky Teréz Mrs. Lyellnek, Torino, 1861. júl. 20., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 19.

63 Pulszky Teréz Mrs. Lyellnek, Genova, 1863. aug. 29., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 45v.

64 Pulszky Teréz Mrs. Lyellnek, Firenze, 1864. máj. 28., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 50v.

65 „Az arcz erőteljes egyéni vonásai, a magyaros kinézésű süveg és felöltöny, érdekessé teszik e képet, melyet egy jó barátom kéresemre híven lemásolt” – írta Pulszky Ágost Wenzel Gusztávnak. WENZEL Gusztáv, „Jelentés 1863 és 1864-ki tudományos utazásairól”, *Magyar Akadémiai Értesítő* 5, 1. sz. (1865): 94–112, 105. Kiemelés tőlem. G. J.

66 „Pulszky Ágost pedig a múlt évi szünidőket Olaszországban töltvén, Ozorai Pipót illető tanulmányaimat annak két arcképével illusztrálta, melyeket egyik barátja Armitage Károly az olaszországi régi festmények után pontosan másolván, a t. Akadémiának ajándékol küldött.” WENZEL, „Jelentés...”, 104; FEHÉR Ildikó, *Pulszky Károly itáliai falképvásárlásai a Szépművészeti Múzeum számára* (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2023), 64, 140. lábjegyzet.

67 „Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Szécsény, 1867. aug. 16.”, in VISKOLCZ, *A Pulszky család...*, 90.

Ruskin nagybecsülését élvező művésszel azonosítja a *Three Christmas Plays* illusztrátorát és az MTA Művészeti Gyűjteményében őrzött, fentebb említett két reneszánsz festménymásolat alkotóját, ez az azonosítás több szempontból is problematikusnak tűnik. A Pulszkyékkel kapcsolatba hozható Charles Armytage szerintem nem azonos James Charles Armytage-dzsel.⁶⁸

A Lyell család

A Pulszky család angliai és itáliai éveire vonatkozólag az egyik legérdekesebb forráscsoportot azok a levelek képezik, amelyeket a Pulszky gyerekek és édesanyjuk két nővérnek, a Lyell család hölgytagjainak, Mrs. Lyellnek és Lady Lyellnek írtak.⁶⁹ Ezekből a levelekből Pulszkyék életének mindennapjai tárulnak fel, és

68 Először is, J. C. Armytage (1802–1897) acélmetszeteket készített, ezt az új technikát az 1820-as években az elsők között sajátította el, igen foglalkoztatott alkotó volt, és az 1850-es évek második felében (amikor tehát a *Three Christmas Plays* megjelent) éppen Ruskinnal dolgozott együtt a *Modern Painters* kötetein. Basil HUNNISETT, „Armytage, John Charles”, in Basil HUNNISETT, *An Illustrated Dictionary of British Steel Engravers*, 12–13 (Aldershot: Scholar Press, 1989). J. C. Armytage metszeteit lásd a kötet képmellékletében 43, 50, 62. sz. alatt. Ruskin véleménye: „[a]n excellent piece of work by Mr. Armytage, to whose skill the best illustrations of »Modern Painters« owe not only their extreme delicacy but their permanence”, John RUSKIN, *The Seven Lamps of Architecture*, Fourth Edition (Sunnyside, Orpington, Kent: George Allen, 1883), VI. (A *Three Christmas Plays* illusztrációinak jobb alsó sarkában egyébként a *W. Thomas* név szerepel a metszet készítőjének kilétét jelezve.) Másodszor, J. C. Armytage-t általában kettős keresztnévvel (J. C., James Charles) említik az angol nyelvű szakirodalomban, míg a *Three Christmas Plays* címnegyedében és Pulszkyék egyéb irataiban csak *Charles* szerepel, a vezeték-név pedig gyakran *Armitage* formában. Harmadrészt eleve az sem teljesen világos számomra, hogy J. C. Armytage befutott művészként miért lett (volna) egy emigráns magyar család gyerekeinek rajztanára, aki később, immár a hatvanas éveiben járva (tehát a kor felfogása szerint idős emberként) a Pulszky gyerekekkel túrázott Európában. Végül pedig a *Shrewsbury Chronicle* fentebb említett, jól értesült tudósítója a *Three Christmas Tales* illusztrációi kapcsán Mr. Armytage-ről mint *fiatal*, de nagyon tehetséges művészről szólt 1858-ban (amikor az acélmetszeteiről ismert J. C. Armytage 56 éves volt, tehát kevéssé valószínű, hogy őt aposztrofálta volna így a cikk szerzője). *The Shrewsbury Chronicle* 86, 3813. sz. (1858): 3. Ehhez hozzátehető, hogy egy bizonyos Mr. Charles Armytage az 1860-as évek elején a 7 és 16 év közötti diákokat oktató londoni Philological School („in Union with the King's College”) rajztanára („Drawing Master”) volt; 1853-ban nevezték ki a Marylebone Roadon lévő intézménybe. *The Educational Directory: A Supplement to the Literary Gazette* 5 (New Series), 120 (2280). sz. (1860): X.

69 Pulszky Ferencné szül. Walter Teréz 44 drb levele Mrs Lyellhez (1854–59) / *An Mrs Lyell 44 Briefe*, II. *Briefe an Lady Lyell* (5 St.) Jelzete: OSZK Kt., Fol. Angl. 5. A korpusz Pulszky Teréz Mrs. Lyellhez és Lady Lyellhez írott levelei mellett tartalmazza még Pulszky Ágost Mrs. Lyellhez, Leonard Lyellhez, Pulszky Harriethez, valamint Pulszky Harriet, Pulszky Gábor, Pulszky Gyula, Tanárky Gyula és Kossuth Vilma Mrs. Lyellhez írott leveleit az 1860-as évekből. A levelek angolul íródtak. Az anyag a levelek gépiratos másolatát tartalmazza. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába 1928-ban került be egy Pulszky Terézhez köthető, emigrációs időszakból származó levelezés másolata Pulszky

miután idővel a nagyobb gyerekek is bekapcsolódtak a levelezésbe, az ő szempontjukból is láthatjuk a Pulszky ház eseményeit.⁷⁰ Ezenkívül, mint Pulszky Teréz fentebb idézett levelében is szó esett róla, a *The Sleeper Awakened* című mesejátékot eleve úgy írta, hogy abban a Lyell gyerekek és nevelőjük is találjanak maguknak megfelelő szerepet.

Pulszky Ferenc emlékirataiban angliai kapcsolataikról szólva említette a Lyell családot: „Sir Charles Lyell és ipja, az öreg Horner, családjokkal együtt legkedvesebb barátainkká lettek, úgy néztek, mintha csak a családhoz tartoztunk volna.”⁷¹ „[Leonard] Horner életének egy részét Németországban töltötte hat leányával együtt, s ezáltal jobban ismerkedett meg a külföldi viszonyokkal, családja pedig a német nyelvvel is, mint az angolok közönségesen szoktak. Leányai mind kitűntek úgy szépségük, mint műveltségük által, s feleségem legkedvesebb barátnői voltak, különösen Lady Lyell, a híres geolog és Mrs. Lyell, az indiai ezredes felesége, nemkülönben két leánytestvérök, Susan és Joanna, kik közül Susan kisebbik leányom [Polyxéna] keresztanyja lett.”⁷² Valóban, erről a Pulszky Teréz és Mrs. Lyell, illetve Lady Lyell közötti szoros kapcsolatról tanúskodik levelezésük is. Amikor például a Pulszky házaspár fél évig Amerikában volt, a nevelőikre bízott gyerekeket többek között a Lyell család vette szárnyai alá.⁷³

Ez a kapcsolat azért is figyelemreméltó, mert Mrs. Lyell (Katharine Horner) és Lady Lyell (Mary Horner) mindketten magasan képzett, (természet)tudományos munkásságot folytató asszonyok voltak. Apjuk, Leonard Horner (1785–1864) skót geológus, több edinburgh-i és londoni oktatási és művészeti intézmény alapítója, a nők és a gyerekek munkakörülményeinek javításáért küzdő királyi megbízott, aki hat lányát igen gondos neveltetésben részesítette. Közülük Mary (1805–1873) Sir Charles Lyell (1797–1875), a nemzetközi hírnő, nagyjából Darwinhoz mérhető⁷⁴

Ágost egyik lányától, Pulszky Henriette-től: „Pulszky Teréz és körének emigráció korabeli leveleiről készült hiteles másolatok 71 darabot kitevő gyűjteménye özv. Szirmay Tamásné Pulszky Henriette ajándékából”. LUKINICH Imre, „Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1928. állapotáról”, *Magyar Könyvszemle* 36, 1–4. sz. (1929): 99–117, 102.

70 A Pulszky család későbbi, 1867 után folytatott levelezése: VISKOLCZ, *A Pulszky család...*

71 PULSZKY F., *Életem és korom...*, 2:32.

72 Uo., 2:168. Közbevetés tőlem. G. J.

73 Pulszky Teréz Lady Lyellnek, At the mouth of the Ohio on board of the Alex. Scott, 1852. márc. 18., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 62v–63. A levelet publikálta JÁNOSSY Dénes, *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851–1852*, 3 köt. *Iratok az 1848–1849-i emigráció történetéhez*, Magyarország újkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1948), 2/2:669–671, 670. Az eredeti levél Jánossy jegyzete szerint „Pulszky Ilona úrhölgy tulajdona” volt, Bécsben. (Pulszky Ilona Pulszky Ágost másik lánya volt.)

74 Darwin és Lyell jó ismerősei voltak egymásnak, Pulszky Ferenc is így találkozott Darwinnal. PULSZKY F., *Életem és korom...*, 2:32.

geológus felesége volt. Charles Lyell alapvető munkái közé tartozik a *The Principles of Geology* (1830) és a *Geological Evidences of the Antiquity of Man* (1864).⁷⁵ Felesége, Lady Lyell szintén geológus, valamint kagylóspecialista volt. Húga, Katharine (1817–1915), vagyis Mrs. Lyell, aki Charles Lyell öccséhez, Henry Lyell alezredeséhez ment feleségül, botanikus (egészen pontosan a páfrányok szakértője) volt.⁷⁶ A 14 éves Pulszky Ágost egyik Észak-Olaszországból írott levelében éppen ezért részletesen beszámolt neki a villájuk környékén lévő növényekről, vadvirágokról, és arról, hogy eddig sajnos hiábavalóan keresett neki páfrányokat.⁷⁷ A Lyell házaspárnak négy gyereke született: Leonard, Francis, Arthur és Rosamond. Fentebb idézett levelének tanúsága szerint Pulszky Teréz 1858 nyarán a nyolcéves Leonardnak és a hatéves Francisnek szánt szerepet a *Sleeper Awakened* című karácsonyi mesejátékában.⁷⁸

A karácsonyi előadás(ok)nak tehát nemcsak a Pulszky és a Kossuth, hanem a Lyell gyerekek is résztvevői lehettek, amint általában véve a karácsonyokat is együtt tölthették. 1859 karácsonyán Tanárky Gyula, Pulszkyék titkára és a gyerekek nevelője például ezt jegyezte be naplójába: „Szombat, december 24. Lady Lyellhez karácson estére siettünk. Volt huszonnégy gyermek, fényes karácsonfa és egy nagy kosár ajándékok kicsinyeknek, nagyoknak.”⁷⁹ A kamasz Pulszky Ágost pár évvel később Torinóból ezeket a londoni karácsonyokat, a színi előadást is magában foglaló vidám és játékos társasági együttléteket elevenítette fel a tízéves Leonard Lyellnek írott levelében:

75 Charles Lyell Pulszky Ferencnek dedikált *Antiquity of Man* című kötete az MTA Könyvtárában található.

76 Katharine LYELL, *A Geographical Handbook of All the Known Ferns: With Tables to Show Their Distribution* (London: John Murray, 1870).

77 Pulszky Ágost Mrs. Lyellnek, Torino, 1860. szept. 26., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 76.

78 A Horner–Lyell család tagjairól Pulszky Polyxenának a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában őrzött fotóalbumában láthatók fényképek. Az albumról lásd VISKOLCZ, *A Pulszky család...*, 75–76. *Pulszky Polyxena fényképalbuma portrékkal és csoportképekkel*, hozzáférés: 2025.01.15, <https://gyujtemenyek.mnm.hu/record/-/record/display/manifestation/MNMMUSEUM689408/d0293bd8-168d-44ce-8ed9-e6f4f8ce51fc/solr/96/24/12/123/importDate/DESC>. Az albumban Pulszky Polyxena egyébként a Grimm Rudolf készítette, *Magyar írók arcképcsarnoka* című litografált csoportképet is elhelyezte. (Ez a kép látható a *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok* című kötet borítóján, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, [Budapest: Reciti, 2019.]) Ez a gesztus utalhat a maga irodalmi érdeklődésére is. A korabeli magyar írókat bemutató, 1862-es képen édesanyja nem szerepelt. <https://gyujtemenyek.mnm.hu/record/-/record/display/manifestation/MNMMUSEUM1499484/d0293bd8-168d-44ce-8ed9-e6f4f8ce51fc/solr/120/24/1/123/importDate/DESC>

79 *A Kossuth-emigráció szolgálatában, TANÁRKY Gyula naplója: 1849–1866*, szerk. KOLTAY-KASTNER Jenő (Budapest: Szépirodalmi, 1961), 116.

My dear Leonard,

You wish me a happy New-Year and a merry Christmas, I would be willing to wish you the same but as Christmas is past, I can only wish you a happy New-Year, hoping however, at the same time, that you spent your Christmas merrily indeed, that neither you nor Frank committed a fault whilst speaking and acting your charades and that they were so well chosen and represented, that no one of the large company, who no doubt, assembled to witness the spectacle, guessed either the word „Music” when you were acting, or the word „Robinson Crusoe” when Frank appeared on the stage, no doubt with the applause of all spectators.⁸⁰

Mit játszottak tehát karácsonykor a Pulszky, a Kossuth és a Lyell gyerekek az 1850-es évek végén Londonban?

The Sleeper Awakened

A *Three Christmas Plays* első szövege, a négyfelvonásos *The Sleeper Awakened* már a színlapja szerint is a közel-keleti mesehagyományt idézi meg, hiszen szereplői Haroun al Rashid, a kalifa, Giafar, a vezír/nagyvezér, Abu-el-Hasan, a kópé (*wag*), valamint a beszélő nevet viselő háremhölgyek: Coral Lips, Eyes’ Delight, Morning Star, Cluster of Pearls. Ez tehát az *Ezeregyéjszaka* alakjaiból és történeteiből építkező világ, amelyet Pulszky Ferenc és Pulszky Teréz is jól ismert, amint az különféle irataikból (memoárjukból, illetve levelezésükből) kitűnik: „I recollect, as a child, having seen a Hungarian deputation [...] Afterwards, when I read the Thousand and One Nights, the beautiful Hungarians in their brilliant magnificence appeared to me to embody the gallant Arabian champions, and splendid oriental dames” – emlékezett vissza Pulszky Teréz az 1831-es évre, amikor 12 évesen megpillantotta az *Ezeregyéjszaka* hőseihez hasonlóan pompázatos megjelenésű magyar küldöttség tagjait.⁸¹ Kossuth angliai fogadtatásáról szólva

80 Augustus Pulszky Leonard Lyellnek, [Torino], 1860. dec. 30., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 87. További karácsonyi utalások: „We all had a very happy Christmas and a still happier New Year’s eve with music and dance but I wish you and the kind Colonel and Leonard, Frank, Arthur and Rosamond and all your dear family had been with us, we should have been still merrier.” Pulszky Harriet Mrs. Lyellnek, d. n., h. n., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 97.

81 PULSZKY T., *Memoirs of a Hungarian Lady*, 1: 2–3. Mint említettem, Bécsben Pulszky Teréz egyik magántanára volt az orientalista Joseph Hammer-Purgstall, aki maga is *Ezeregyéjszaka*-fordító volt. *Der Tausend und einer Nacht, noch nicht übersetzte Mährchen, Erzählungen und Anekdoten*, zum erstenmale aus dem Arabischen in’s Französische übersetzt von Joseph von HAMMER, und aus dem Französischen in’s Deutsche von Aug. E. ZINSERLING, 3 köt. (Stuttgart–Tübingen: Cotta, 1823–1824).

2. kép. A *The Sleeper Awakened* című mesejáték illusztrációja

írta Pulszky Ferenc, hogy önző prózai korunkban az olybá tűnhetett, mintha az *Ezeregyéjszaka* egy meséje lett volna: „His stay in England was an uninterrupted triumph unexpected to him; in our selfish prosaic age, it seemed like a tale of the »Arabian Nights«.”⁸² A maga életéről szólva pedig: „Hidd el, életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye” – írta Toldy Ferencnek egy életrajzi levelében.⁸³ Az *Ezeregyéjszaka* a 18. század elején kezdte meg hódító útját Európában, amikor Antoine Galland több kötetben közreadta az arab mesék francia fordítását,⁸⁴ ami rendkívüli sikert aratva, különféle fordítások, adaptációk, imitációk, antológiák részeként és a populáris nyomtatványok tömege révén letarolta nemcsak a francia, hanem a német és az angol nyelvterületet is a 18. század folyamán.

82 F. PULSZKY és Th. PULSZKY, *White, Red, Black...*, 1:1.

83 Pulszky Ferenc Toldy Ferencnek, Bécs, 1869. aug. 19. Idézi PÓCSI Emese és VISKOLCZ Noémi, „»Hidd el, életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye«: Pulszky Ferenc önéletrajzi levelei 1869-ből”, *Magyar Könyvszemle* 138, 4. sz. (2022): 512–534, 526.

84 SIMON Róbert, „Az első hiteles magyar *Ezeregyéjszaka* története az európai recepció tükrében”, in *Az Ezeregyéjszaka meséi*, 7 köt., ford. PRILESZKY Csilla (Budapest: Atlantisz, 2000), 1:11–31; SIMON Róbert, *Az Ezeregyéjszaka kialakulása*, in *uo.*, 7:221–325.

Pulszky Teréz első mesejátékának cselekménye a következő: a társaságkedvelő Haszan nagy vagyont örökölt, melynek áldásait életfilozófiájának megfelelően barátai társaságában élvezte:

HASAN. I think that to enjoy alone is not
A saintly deed; it is but selfishness,
The common practice of a vulgar mind.
Pleasure increases by exchange, and shrinks
In loneliness: just as a miser's gold
Who lives upon the capital, afraid
To lay it out on interest.⁸⁵

Ám amikor a vagyon elfogyott, az úgynevezett barátok is elmaradtak mellőle. Haszánból nem lett athéni Timon, de fogadalmat tett, hogy a társas élet iránti igényét ezentúl úgy elégíti ki, hogy minden nap kiáll a hídra, a városba érkező idegeneket keresve. Finom étkek és bor társaságában egy kis társalgásra vendégül látja őket, de mindig csupán egyetlen éjszakára, azután elbúcsúznak, ez a szabály, és ő újabb vendégeket keres. Most is éppen két ilyen vendég érkezik hozzá, mégpedig a kalifa és a nagyvezére álruhában, kereskedőnek öltözve. A kalifának nagyon megtetszik Haszan, és úgy dönt, megtréfálja (ha itt a *tréfa* jó szó): álomport szór italába, és a palotájába viteti, ahol a beavatott udvarnép kalifaként kezeli. Haszan felébredvén (erre utal a cím: *sleeper awakened*) nem érti, mi történt vele, és kézzel-lábbal tiltakozik az ellen, hogy őt uralkodóként kezeljék.

E ponton érzékelhető, hogy gyerekeknek szánt darabról van szó, némi burleszk elemekkel, mivel a hitetlenkedő Haszan arra a következtetésre jut, hogy ha a paradicsomban lenne, nem érezne fájdalmat, ha viszont még földi halandó, akkor igen, ezért a probléma megoldása érdekében utasítja a rendőrfőnököt, hogy húzzon be neki egyet, amit az némi vonakodás után akkurátusan végre is hajtott. Ez a jelenet nyilván a színrevitel egyik csúcspontja lehetett.

HASAN. What means all this? is this reality?
Are these the Houris? is this paradise?
Paradise hath no pain: soon shall I know
If truly I am yet a mortal man,
Subject to pain. [*To MESROUR.*] Come! rouse me
by a blow,
A good straightforward blow.

85 Th. PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children...*, 4.

MESROUR. How can I raise
 My hand against my Prince?
 HASAN. You shall obey,
 Or else you lose your head.
 MESROUR. I must obey.
 [He strikes HASAN.
 HASAN. Enough! enough! I feel the pain; I feel
 I am a mortal yet! But who am I?
 Hasan I cannot be: I know him well;
 He never sleeps from home. That man address'd me,
 „Caliph!” yet Hasan was I yesterday.
 Am I bewitch'd? my guests of yester-eve
 Must have enchanted me.⁸⁶

Haszan aztán kezd belejönni az uralkodói létbe, ám a valódi kalifa úgy dönt, hogy ismét csere következik: megint álomport szórát Haszan borába, majd visszaviteti házába. Haszan felébred, nem érti, mi történt vele, ragaszkodik az új, mármint uralkodói identitásához, amiért a bolondok házába vitetik. A kalifa folytatja játékát: ismét álompor jön, és Haszan megint kalifaként ébred a palotában, azért, hogy a kalifa szándékai szerint megtudjuk, vajon elvette-e az eszét a hihetetlen társadalmi emelkedés, vagy pedig képes megőrizni eredeti identitását. Ez alkalommal viszont Haszan úgy gondolja, hogy ő mégiscsak a régi Haszan, az, aki volt, és nem fogadja el, hogy egész környezete mást állít róla. Ekkor a kalifa előjön, felfedi, hogy mi történt, és barátjává fogadja.

Pulszky Teréz ezzel a mesejátékával gazdag szöveghagyományhoz kapcsolódott. Az elaltatott szegény ember megréfalása (illetve becsapása vagy kísérleti nyúlként való használata), magasabb társadalmi-vagyoni helyzetbe juttatása, és az ehhez kapcsolódó színjáték látható Shakespeare-nél a *Makrancos Kata/hölgy* (*Taming of the Shrew*, 1590–1592) bevezető jeleneteiben (*Induction*), amikor Christopher Slyt, a részeg koldust viteti egy lord az otthonába,⁸⁷ és megtalálható Calderónnál, *Az élet álom* (1635) című drámájában, ahol már a cím is kifejezi a káprázat, illúzió, realitás elkülönítésének problémáit.⁸⁸ A *rusticus imperans*

86 Uo., 15–16.

87 William SHAKESPEARE, *The Taming of the Shrew*, szerk. Barbara A. MOWAT, Paul WERSTINE, Michael POSTON és Rebecca NILES, Folger Shakespeare Library, hozzáférés: 2025.01.12, <https://www.folger.edu/explore/shakespeares-works/the-taming-of-the-shrew/read/>.

88 Ana Elena GONZÁLEZ TREVIÑO, „Fabulous Awakenings: The Ethics of Metafiction in *La vida es sueño* by Calderón de la Barca and Some Tales from the Arabian Nights”, *Anuario de letras modernas* 15, (2009–2010): 13–21.

téma általában véve is nagyon kedvelt volt a barokk drámákban.⁸⁹ Ami nem a drámai, hanem az elbeszélő műnemet illeti, *Az ember, aki azt hiszi magáról, hogy a mennyben járt* / *Az egy napos király* megnevezésű mesetípusnak (AaTh/ATU 1531: *Lord for a Day*) mintegy tucatnyi európai nyelven jegyezték fel változatait, köztük magyarul is.⁹⁰ A magyar változatok közül mindösszesen két variáns tekinthető a szóbeliségből származó szövegnek, viszont ez azon ritka elbeszéléstípusok egyike, amelynek számos 17–18. századi magyar változata is ismert, mivel anekdotagyűjteményekben és az exemplumirodalom részeként egyaránt használták nálunk is, azonkívül a 18. század végén az első ismert magyar nyelvű kéziratos mesegyűjteménynek is részét képezte.⁹¹

A 16. századtól Európában tehát számos nyelven, műnemben és műfajban, funkcióban bukkant fel a *rusticus imperans* téma, viszont Pulszky Teréz mesejátéka esetében egy további, és sokkal közvetlenebb forrás is meghatározható, mégpedig maga az *Ezerégyéjszaka*. Abú 'l-Haszan története arról szól, hogy a gazdag bagdadi kereskedő fia eltékozolja vagyonát, hamis barátai cserbenhagyják, ám öröksége félretett részéből nem kell nélkülöznie, viszont fogadalmat tesz, hogy ezentúl csak idegeneket hív meg magához, s egy éjszaka ezek az idegenek az álruhás kalifa és a vezére lesznek. A nevek megegyeznek a Pulszky-féle mesejáték szereplőinek nevével, és nagy vonalakban a cselekmény is (megtalálható benne az elmeegógyintézetbe szállítás epizódja is), csak a befejezés különbözik: az arab mesében Abú a második alkalommal úgy hiszi, megőrült, vad táncba kezd mezetenül, ekkor lép elő nevetve a kalifa és fedi fel mesterkedéseit, ami után barátjának fogadja Abút, aki azután a feleségével tréfálja meg a kalifát. 1858-ig az *Ezerégyéjszaka* négy angol és két német kiadása látott napvilágot,⁹² tehát Pulszky Teréznek számos forrás állt rendelkezésére, hogy megismerje ezt a mesét,⁹³ míg

89 Elisabeth FRENZEL, „Bauer wird König für einen Tag,” in *Enzyklopädie des Märchens, Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, szerk. Kurt RANKE, 15 köt. (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1977–2015), 1:1343–1346.

90 Hans-Jörg UTHER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, 3 köt., Folklore Fellows Communications 285 (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004), 2:260–261.

91 *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639*)*, összeáll. és bev. VEHMAS Marja BENEDEK Katalin közreműködésével, Magyar népmesekatalógus 7/B (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1988), 131–132; DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, *Folklor Archívum* 19 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992), 201 (*Az élet álom*, 368. sz. típus); GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai: Kétszázötven vándoranekdota: Az anekdota forrásai* (Budapest: Studium, 1934), 194–195.

92 Melissa DICKSON, *Cultural Encounters with the Arabian Nights in Nineteenth-Century Britain*, *Edinburgh Critical Studies in Victorian Culture* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019).

93 Ulrich MARZOLPH, Richard van LEEUWEN és Hassan WASSOUF, szerk., *The Arabian Nights Encyclopedia*, 2 köt. (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2004), 1:392–393; Ulrich MARZOLPH, „The Story

az 1850-es években az angol nyelvű kultúrában nevelkedő emigráns magyar gyerekek akár Edward Lane 1847-ben kiadott, többszáz rajzzal díszített *Ezeregyéjszaka*-fordításából („arranged for family reading”) is hallhatták-olvashatták az elkábított-kijátszott Abú 'l-Haszan történetét (*Story of Abou-Hassan the Wag, or the Sleeper Awakened*).⁹⁴

A szüzsé tehát egyértelműen az *Ezeregyéjszaka*ból származik, Pulszky Teréz a történetet záró fordulat motiválásában tér el a forrástól. Egy olyan közegben, ahol a társadalmi státuszváltás hirtelen és kiszámíthatatlanul megtörténhet mindkét irányba (emelkedés és zuhanás), ráadásul a színlelés, a tettetés (szerepcsere, álöltözet) szövi át az emberek közötti viszonylatokat, a különféle szerepektől független személyes identitás körülhatárolása és megőrzése nyújthat stabilitást és kiutat. A mesejáték Haszan és Haroun kalifa között lefolytatott záró dialógusa értelmében aki nem becsüli saját magát, a saját identitását, csak szolga lehet bárhol; aki viszont tisztában van az identitásával, az tiszteletet érdemel, akármilyen társadalmi helyzetbe is kerül.

HASAN. Who treasures not his independent self
Becomes a slave, unfit for happiness.
Proud to have given some pleasure to my Prince,
I am too proud to be his toy.
HAROUN. His toy?
Not thus, Hasan; his friend. He who respects
Himself, will be respected e'en at court.
HASAN. [...]
For by your teaching have I learnt to feel,
That any dream, however bright it be,
Is never worth e'en bare reality.
Dreams are for madness but a fairer name;
Reality and Wisdom are the same.⁹⁵

Nem térek ki részletesen arra, hogy ez a konklúzió milyen személyes tapasztalatokból építkezhetett, és milyen üzenetet hordozhatott nemcsak a szerző, hanem

of Abū al-Ḥasan the Wag in the Tübingen Manuscript of the Romance of 'Umar ibn al-Nu'mān and Related Texts”, *Journal of Arabic Literature* 46, 1. sz. (2015): 34–67.

94 „Story of Abou-Hassan the Wag, or the Sleeper Awakened”, in *The Thousand and One Nights, or, the Arabian Nights' Entertainments*, translated and arranged for family reading, with explanatory notes, by E. W. LANE, Second Edition, 3 köt. (London: John Murray, 1847), 2:221–245.

95 Th. PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children...*, 42–43.

a célközönség egy nevesíthető csoportja, vagyis a száműzetésben élő kormányzó, illetve a távollétében halálra és vagyonekrobzásra ítélt diplomatája családjában. A következő darab, a *The Wonderful Bird*, ugyanis pontosan ezzel a szituációval kezdődik, a száműzetéssel. E helyt csupán Pulszky Teréz egy leveléből idézek, amelyben érzékletesen írta le azt, milyen érzés számkivetésben, folyamatos bizonytalanságban, remény és csalódás között élni, amikor a (választott) haza mint a délibáb, úgy tűnik fel, s majd el előlük: „Exile is an incessant struggle – home is the Fata Morgana of our existence, we pursue it waking and dreaming but whenever we deem it within our reach it melts away again, lost in the clouds which surround us.”⁹⁶

The Wonderful Bird

A menekülés, otthontalanság, segítségkérés, valamint a gondviselésben való hit motívumaival átszőtt második mesejáték három felvonásban viszi színre a cselvetés miatt trónjáról letaszított, otthontalanul bujdosó király és királyné, illetve két fiuk, Alfred és Rupert királyfi megpróbáltatásait, kalandjait.

KING. My Queen, my love, where shall we sleep
to-night?
You are so pale; the children long for food.
QUEEN. My Lord, do not despair, but trust to Him
Who clothes the lilies and who feeds the fowls.
See yonder hut; it is not far from hence:
Maybe we gain admittance there anon.
Go, Alfred; Rupert, go; knock at the door:
Politely ask for shelter and for food.⁹⁷

A tíz szereplőt és további lehetséges statisztákat (Wise Men, Citizens, and other People) mozgató *The Wonderful Bird* játékos és önértelmező prológussal kezdődik, amelyet a clown, a bohóc mond el a nézőkhöz fordulva. Ebben tájékoztatja őket arról, hogy egy karácsonyi darabot látnak, hogy jelmez és díszlet terén nem állnak túl jól, de majd a nézők képzelete kiegészíti a látottakat, és ő maga is segít

96 Pulszky Teréz Mrs. Lyellnek, Torino, 1863. jan. 2., OSZK Kt., Fol. Angl. 5, 36v.

97 Th. PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children...*, 48.

elmagyarázni, mit kellene látniuk, azonkívül a közönség visszajelzésére, tetszésnyilvánítására oly nagy szükségük van, mint a sült húsnak az almaszószra.

Enter CLOWN as Prologus.

You have come here to see a Christmas play,
Then grant us kindly your indulgence, pray –
For we must own our wardrobe is poor stuff;
The decorations, too, are rather rough.
Imagination must supply
All that we can't afford to buy;
In fact, our purse is short
For a dramatic sport!
Therefore allow me to explain
Whate'er your eyes may seek in vain.
Remember, too,
That we can't do
Without well-season'd spice
Of your approving voices,
Just as roast pork is scarcely nice
Until the plate in apple-sauce rejoices.

*[Exit CLOWN.]*⁹⁸

Ezt követően minden egyes jelenet elején a bohóc lép színre, hogy elmondja a nézőknek, éppen hol játszódik az adott jelenet, a díszlet esetleges hiányosságait kiegészítendő (például: „ACT I. *Enter CLOWN*. Allow me to say that this is a valley; and that there, at a little distance, stands a hut; it is now evening. | *Exit CLOWN*”). A darab cselekménye a következő: a hónapok óta álruhában menekülő király és családja szállást kap egy szegény pásztor jószívű lánya révén. Az ótestamentumi nevet viselő Shadrach és a rendőr beszélgetéséből megtudjuk, hogy időközben a trónbitorló ugyan meghalt, de végzetétől rettegve senki nem meri követni a trónon. A bölcsek tanácsának tagjai azonban álmot láttak, amelyet bár mindegyikőjük elfelejtett, ámde harminc napon belül eljő majd egy ifjú, aki az álmot ismeri és meg is fejtí – ő lesz a király. Közben a menekülő király fiai, Alfred és Rupert herceg találhatnak egy csodaszép madarat, amelyet kalitkába tesznek.

98 Uo., 47.

A madár az arra járó, házaló Shadrachnak („Ol’ clo’, ol’ clo’! who sells or buys ol’ clo’?”⁹⁹) nagyon megtetszik, különösen, amikor alaposabban megvizsgálva héber betűket talál rajta. Kibetűzve az írást megtudja, hogy aki megeszi a madár fejét, az király lesz, aki pedig megeszi a madár szívét, az dúskálni fog az aranyban.¹⁰⁰ Shadrach ekkor elhatározza, hogy mindenképpen megszerzi a madarat. A király és a királyné nem akarják eladni a madarat, mert az nem az övék, hanem a gyerekeiké, de amikor hosszas licitálás után Shadrach ezer fontot kínál érte, a királynő azt súgja férjének, hogy ennyi pénzből már iskoláztatni tudnák a gyerekeiket,¹⁰¹ így végül létrejön az alku.

A királyi gyerekek tudni akarják, mi lesz madaruk sorsa, ezért követik az erdőbe Shadrachot, aki közben már megölte és éppen kopasztja a madarat. Kihallgatják, hogy meg akarja enni a madarat, és azt is megtudják, hogy miért ilyen sürgős ez neki. Amíg Shadrach tűzrakáshoz gyűjt rőzsét, a két fiú megszerzi a madár fejét és szívét, és elrohan vele. Másnap Rupert egy aranyat talál ott, ahol megaludtak az erdőben. A fiúk megörülnek és hazaindulnak, hogy odaadják az aranyat szüleiknek, amikor Shadrach jelenik meg a rendőrrel, aki üldözni kezdi a tolvajnak nevezett fiúkat. Alfred a városi piactérre rohan, ahol éppen a bölcsek tanácsa ülésezik, mert lejárt a harminc nap, és várják az álomfejtő ifjút, aki a segítségért kiáltozó Alfred személyében meg is érkezik. Alfred a bölcsek kérdésére elmondja, hogy azok milyen álmot láttak (a csodamadárról álmodtak, aki-ről Alfred részletes személyleírást is ad), amit a bölcsek lelkesen helyeselve elfogadnak, és várják az álomfejtést is, amit Alfred öntudatos előzékenységgel meg is ad nekik: „The true interpretation is, that I / Have eaten the bird’s head, and am your King; / Your King by right, the son of your old King.”¹⁰² Így tehát Alfred lesz a király, Shadrachnak kárpótlásként tízezer fontot ad át Rupert, a királyi családért küldöttséget menesztenek, a pásztor lányát Alfred feleségül veszi, végül a kórus elteti az új királyt.

A *The Wonderful Bird* cselekménye *A csodamadár feje és zúzaja* / *The Magic Bird-Heart* (AaTh/ATU 567) című tündérmese-típus egy variánsa. E mesetípus első változatai Európában nyomtatásban franciául Comte de Caylus *Féeries nouvelles* című, 1741-ben kiadott gyűjteményében, majd németül Christoph Wilhelm

99 Uo., 55.

100 „Whoso feedeth on my head, / His the crown shall be! / Whoso on my heart is fed, / Roll in gold shall he.” Uo., 56.

101 „QUEEN [*whispers to the KING*]. Enough to send the children both to school.” Uo., 57.

102 Uo., 65.

Günther *Kindermärchen* (1787) című munkájában voltak olvashatók.¹⁰³ A Grimm testvérek mesegyűjteményében is szerepelt a mese, a *Kinder und Hausmärchen* első, 1812-ben napvilágot látott kiadásában *Das Goldei* címmel, a második, 1819-ben Berlinben (egyébként Pulszky Teréz születésének évében és helyén) megjelent kiadásában pedig *Zwei Brüder* címmel (ez utóbbi mese egy típuskombináció, melynek bevezető epizódjai szólnak a két fivérrel és a csodamadárról). A csodamadár a magyar nyelvterületen is népszerű mese volt, az első ismert variáns Gaal György nagyrészt magyar katonák körében gyűjtött és 1822-ben németül kiadott mesegyűjteményében jelent meg Bécsben (*Der Vogel Goldschweif*).¹⁰⁴

A *The Wonderful Bird* cselekményét a mesetípus szűzséjéhez és Európa szerete elterjedt változataihoz képest tehát úgy alakította át Pulszky Teréz, hogy egy erőszak és ármány miatt menekülni és inkognitóban bujkálni kényerülő, ám népe szeretetét élvező uralkodó és családja történetébe ágyazta azt. A politikai kontextus és a politikai utalások átszövik a mesejátékot. A darab elején Shadrach és a rendőr például arról beszélgetnek, hogy örültek, ha elviselik a gyűlölt és megvetett idegen uralom jármát („we are fools to bear / The foreign yoke, which we despise and hate”), és hogy a falnak is füle van, kémek vannak mindenütt („Hush, hush! dear sir, the trees have ears, methinks: / You know the foreign spies are everywhere”).¹⁰⁵ Az elnyomó és kémkedő idegenek (vagyis az ellenség) említése mellett barátok és árulók (friends and traitors) kategóriájába soroltnak az emberek (az áruló a bizalommal visszaélő barát).¹⁰⁶ Ebben a darabban a kiszámíthatatlan és megbízhatatlan emberi viszonylatok közepette válik fontossá a bizalomra épülő család, a gondoskodó, felelősség- és tiszteletteljes szülő–gyerek viszony. Végeredményben pedig a végzet és a születési jog mellett a fiúk leleményessége, önérzete, udvariassága segíti őket a boldog végkifejlethez, ahol a jószívűséget megtestesítő pásztorlányka érzelmi jutalmat, a megkárosított kereskedő pedig anyagi kárpótlást nyer.

103 Ulrich MARZOLPH, „Vogelherz, das wunderbare Vogelherz”, in *Enzyklopädie des Märchens, Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, szerk. Rolf Wilhelm BREDNICH, 15 köt. (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2014), 14:292–295; Antti AARNE, „Das Märchen vom Zaubervogel”, in Antti AARNE, *Vergleichende Märchenforschung*, 143–200 (Helsingfors: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft, 1908); Uther, *The Types of International Folktales*, 1:336–337.

104 DÖMÖTÖR Ákos, szerk., *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749)*, Magyar népmesekatalógus 2 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1988), 350–352; DOMOKOS Mariann, *Grimm-mesék magyar ponyvákön (1850–1900)* (Budapest: Reciti–BTK NTI, 2022), 387–394.

105 Th. PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children...*, 49.

106 Uo., 52.

Karády Ignác csodamadara

Pulszky Teréz meseismerete, illetve a *The Wonderful Bird* forrása kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a londoni magyar emigráció tagjai közül nemcsak az 1830–1840-es években felvidéki népmondákat gyűjtő Pulszky Ferenc, valamint a *Tales and Traditions* kötetet is jegyző Pulszky Teréz érdeklődött a mesék és mondák iránt. Az 1850-es évek elején egy ideig Londonban élt Pulszky gyerekkori barátja, a szintén irodalomkritikus-művészettörténész-régész Henszlmann Imre, aki gyakorlatilag a magyar mesekutatás alapító atyjának tekinthető, mivel 1847-ben *A népmese Magyarországon* címmel az első átfogó értekezést jelentette meg a magyarországi (román, szlovák és magyar) mesékről, szimbolikus-mitológiai mesértelmezést érvényesítve (amely nézeteiben egyébként Pulszky Ferenc is osztozott).¹⁰⁷

Ezenkívül Henszlmann mellett Pulszkyék közeli ismerősei között volt még valaki Angliában, aki erőteljes érdeklődést mutatott a mesék iránt, mégpedig kifejezetten gyerekirodalomként tekintve arra: Karády Ignác, a Kossuth gyerekek nevelője. Karády 1844-től a kisdedóvó tanítója volt Losoncon (többek között itt látta vendégül Petőfit 1845-ben), ezenkívül pedagógiai szakmunkát írt és ifjúsági irodalomként adaptálva lefordította a *Don Quijote*-t „nagyobb gyermekek számára”.¹⁰⁸ Ő bujtatta a szabadságharc bukása után a Kossuth gyerekeket, majd egyévnyi bujdosás és fogság után ő kísérte őket nagynénjükkel együtt Törökországba szüleikhez. Karády Kossuthékkal tartott Angliába, a szülők amerikai útja során Londonban felügyelt a gyerekekre. 1853 és 1857 között, mint említettem, a Kossuth fiúk Párizsban folytatták tanulmányaikat Karády Ignác felügyelete alatt, ezt követően pedig Londonban tanultak tovább. Miután a beteg Karádytól a hatóságok megtagadták a Magyarországra való hazatérés lehetőségét, 1858 őszén Amerikába emigrált, de a hajóút során meghalt, és az Atlanti óceánba temették.¹⁰⁹ Kossuth Lajos egy 1853-ban írott levelében hosszasan mál-

107 GULYÁS Judit, „A magyar mesekutatás kezdetei: Henszlmann Imre komparatív tipológiai és szimbolikus mitológiai mesetanulmányának koncepciója”, in *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikolett (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2017), 131–168.

108 VÉGH Dániel, „Apokrif magyar Don Quijoték a 19. században”, *Filológiai Közöny* 55, 1–2. sz. (2009): 49–60, 52–53.

109 RÓNAY Jácint, „Karády Ignác”, in RÓNAY Jácint, *Napló (Válogatás)*, szerk. HÖLVÉNYI György (Budapest–Pannonhalma: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996), 226–227; SZINNYEI József, „Karády Ignác”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 5:1008–1010; CSORBA László, *A Kossuth-emigráció fényképekönve* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1994), 10–11.

tatta Karádyt, és többször megerősítette, hogy családtagként tekintenek rá nemcsak fiai, hanem ő maga is.¹¹⁰

1847-ben jelent meg Pesten Karády Ignác színes illusztrációkkal díszített könyve: *Regék, nagyobb gyermekek számára*.¹¹¹ Ez volt az első olyan magyar mesekönyv Magyarországon, amely a különböző forrásból származó szövegek sorában Grimm-meséket is tartalmazott (Nagy István 1861-es gyűjteményes Grimm-fordítását megelőzően).¹¹² Előszavában Karády a megfelelő (vagyis egyszerre szórakoztató és tanító, nem pedig „a szegény gyalultatlan cseléd”-től származó) mesék fontosságát elsősorban abban látta, hogy azok illeszkednek „a’ gyermek képzelődő tehetségéhez”, „a’ változatosságot szerető ifjú szívhez”, „mert a’ gyermek a’ holdat és csillagokat lehuzza az égből, arany hegyeket képzel helyébe ’s minden csodát lehetségesnek hisz”.¹¹³ E mesék sorában olvasható *Az arany tojás* című elbeszélés is,¹¹⁴ amely *A csodamadár*-mesetípus egy variánsa. Ebben a változatban egy fősvény ember kér meggazdagodási célból tanácsot varázsló sógorától, aki három madarat: egy kakast, egy galambot és egy varjút ad neki, de egy szegény fiú megeshi a kakas nyelvét (amelyben a varázserő lakozik), s azután reggelre a feje alatt körmöci aranyakat talál.

Vagyis a 19. század derekán, bő egy évtizeden belül, 1847 és 1858 között a szabadságharc bukása miatt létrejött londoni magyar emigráció két tagja is feldolgozta ugyanazt a mesetípus gyerekeknek szánt műként. Mivel ebben az időben összesen 40–50 nyomtatott magyar népmese volt ismert (ennek is a fele németül és külföldön jelent meg), ez különös egybeesésnek tűnhet. De nem jelenti azt, hogy feltétlenül genetikus kapcsolat lenne a két szöveg, vagyis a Karády-féle *Az aranytojás* és a Pulszky Teréz jegyezte *The Wonderful Bird* között. Pulszky Teréz már Szécsényben élve is megismerhette Kossuthék nevelőjének mesekönyvét, vagy akár később, Londonban is sor kerülhetett erre, de természetesen az is lehetséges, hogy egyáltalán nem ismerte Karády variánsát. A mesetípus egyezése ellenére nagyon eltér a két mesei variáns cselekményvezetése, valamint a szereplők motiválása. Ezenkívül Pulszky Teréz a csodamadár-mesetípus természetesen

110 MÉRAY Tibor, „Ha még egyszer azt üzeni...: Kossuth, az apa, az ember, a politikus – egy ismeretlen levelének villanófényében”, *Népszava*, 2002. okt. 5. (*Szép Szó – A Népszava Társadalompolitikai és Kulturális Melleklete*), 1–2.

111 KARÁDY Ignác, *Regék, nagyobb gyermekek számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1847). Az 1850-es évektől Heckenast több kiadásban is megjelentette Karády gyerekirodalmi munkáit. DRESCHER Pál, *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1934), 62, 76, 102, 113.

112 A hazai Grimm-recepcióban játszott szerepéről lásd DOMOKOS, *Grimm-mesék...*, 32.

113 KARÁDY, *Regék...*, III–IV.

114 Uo., 181–194.

3. kép. A *Crinolina* című mesejáték illusztrációja

számos egyéb, elsősorban német forrásból is ismerhette. Amint azt alább bemutatom, már 1851-ben publikálta a mesetípus egy nem drámai, hanem elbeszélő prózai változatát (amikor Kossuthék és Karády Ignác még Törökországban éltek).

Crinolina

A *Three Christmas Plays for Children* harmadik és egyben utolsó darabja egy grófról és főként annak három fiáról szól, akik megpróbálják kiszabadítani kishúgukat. Selmát ugyanis elrabolta a gonosz boszorkány, Crinolina, aki a gróf egykori hitvesének mostohaanyja volt, ám nem bírván elviselni a grófi család boldogságát és mostohalánya szépségét, megölte őt egy nap (amíg a gróf vadászni ment), a kislányt pedig elvitte magával. Ez tehát az az ötfelvonásos színdarab, amelyben Kossuth gyerekei és Pulszky Harriet játszottak 1857 karácsonyán a *The Shrewsbury Chronicle* tudósítása szerint.

A *Crinolína* cselekménye a következő: a porig sújtott gróf, miután valamenynyire magához tér felesége és kislánya elvesztése után, elküldi három fiát (beszélő nevük: *Fox*, *Shark* és *Snipe*) a nagyvilágba szerencsét próbálni és tudást szerezni, azért, hogy ezzel felvértezve mentse meg húgukat („But I have sacrificed my only joy – / To see my sons round me – for three long years, / Trusting that they may turn out *the* men of worth / To win their sister back”).¹¹⁵ Három évnyi távollét után elsőként Fox érkezik haza, mégpedig a királyi udvarból. Az előremeneteléről és annak bizonyítékairól izgatottan érdeklődő apját megnyugtatta, hogy neki ilyen hívságokra nincsen szüksége, mivel ő a legszerencsésebb ember a világon. A király ugyanis egy súlyos aranyröggel ajándékozta meg – ezt azonban mégsem hozta haza, mert rendkívül szerencsés voltából kifolyólag folytonos cserével egyre jobb és jobb üzleteket kötött.

A nehéz aranyrögöt cipelő Foxon először egy lovagnak esett meg a szíve, aki színtiszta keresztényi együttérzésből elcserélte Fox aranyrögére a lovát („I feel for you with Christian sympathy, / And therefore in exchange for that same gold / My horse I freely yield you”).¹¹⁶ Miután a ló megbokrosodott, Fox elcserélte egy tehénre, de az nem adott neki tejet, hiába próbálta fejni rocska híján a kalapjába. A tehén felrúgta Foxot, aki ezért elcserélte a tehenet egy malacra, majd a malacot egy libára. Végül a libát elcserélte egy köszörűköre (hiszen egy köszörűsnek mindig tele van a zsebe pénzzel), így aranyrög helyett a köszörűkövet cipelhetette, amit azonban beleejtett a kútba, amikor inni akart. Fox az eseménysorozatot és végkifejletét is rendkívül pozitívan értékeli, elvégre milyen szerencse, hogy csak a kő esett bele a kútba és nem ő („Was that not fortunate? the stone *alone* / Plunged down, not I: I was all safe and free, / Free as a bird in air; no treasure now / Oppress'd me: I could run to you; and here, / Happy, I am.”). Atyja azonban már nem ilyen lelkes, és bolondnak nevezi fiát: „Yes, here, my son; a fool, / Who has not learnt to treasure Fortune's gifts!”¹¹⁷

Ezt követően megérkezik a két másik fiú, Shark és Snipe is, akik eredeti terveikkel ellentétben nem a tengerentúlon halmozták fel a tudást, hanem Londonban, és számot is adnak erről a fémpénz, a bankjegy, a vagyon, a hitel, a tőke, a részvények, a könyvelés, a hiány, a nyereség, a spekuláció, a befektetés és az árfolyam kérdéseiről társalognak. Egy jellemző részlet:

115 Th. PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children...*, 71.

116 Uo., 74.

117 Uo., 79.

FOX. How wonderful! now let us see your cash.
 SNIPE [*with scorn*]. He wants to see! my boy, you have to learn,
 That, to get cash, you must *believe* in cash;
 And never want to *see* it in your purse.
 SHARK. Buy cheap, sell dear, and never mind the
 cash;
 Credit alone must do.
 FOX. How wonderful! It sounds quite grand!
 EARL. I like the ring of gold
 Far better than the pomp of sounding words.
 SNIPE. These are old fashion'd views.
 SHARK. Exploded quite.
 SNIPE. Tinkle and glitter give not gold its value;
 Tinsel is brighter, glass perchance more tuneful,
 And gold itself contains no active life.
 'Tis what it is. Put in your purse a pound,
 (I mean a sovereign,) and it will not *grow*.
 SHARK. Just so.
 SNIPE. But put some credit in your desk,
 (They call the credit "Shares,") and, full of life,
 They rise and fall, and rise again. –
 SHARK. Just so.
 SNIPE: Where hope, despair, and promise live, – is life:
 They call it speculation; – it is life!¹¹⁸

A magyar gyerek- és ifjúsági irodalom szemszögéből – ahol a mese világa és a pénz világa nemigen kompatibilis – szokatlannak tűnhet az üzleti élet és az abban való eligazodás reprezentációja, de egy közép-európai szinten jegyzett bankár Londonban, a fénykorát élő brit birodalom pénzügyi központjában élő lányától talán nem is olyan meglepő fordulat. Másfelől az angol nyelvű irodalomban ekkor már több évtizedes hagyománya volt a pénzügyi-közgazdasági ismeretek fikciós formában való megjelenítésének, és e popularizációban olyan írók játszottak fontos szerepet, mint például Maria Edgeworth, Jane Marcet vagy Harriet Martineau.¹¹⁹

¹¹⁸ Uo., 80–81.

¹¹⁹ Maria EDGEWORTH, *Moral Tales for Young People*, 5 köt. (London: J. Johnson, 1801); [Jane Haldimand MARCET], *Conversations on Political Economy*, in which the Elements of that Science are familiarly Explained, by the Author of „Conversations on Chemistry” (London: Printed for

Idevágó (és némely esetben kifejezetten gyerekeknek vagy fiatal olvasóknak szóló) prózai műveikben párbeszédés formában (kátészerűen vagy oldottabb módon) kerül sor ezen ismeretek átadására, de hangnemük eltér Shark, Snipe és atyjuk fentebb idézett párbeszédétől és általában a *Crinolina* hangütésétől. Ezek „komoly”, didaktikus művek, tanmesék, míg Pulszky Teréz mesejátéka játékos, szatirikus, parodisztikus módon tálal (megjelenít és egyben megkérdőjelez) közvetve-közvetlenül egy sereg gazdasági információt, közvélekedést, teóriát és vitát, mint például az érmepénz passzivitása, a papírpénz hasznossága, a hitelgazdaság működése, a bankjegy kibocsátás nemesfém-fedezetének szükségessége, a spekuláció, befektetés és a szerencsejáték viszonya, a dél-amerikai államkölcönjegyzés vagy a könyöradomány gazdasági ésszerűtlensége. A *Crinolina* 1857–1858-ban, a globális gazdasági válság idején keletkezett.¹²⁰

Ebben a mesejátékban (a *The Wonderful Bird*-höz képest) emellett érzékelhetők a generációk közötti konfliktusok (nemcsak a finansziális értelemben konzervatívabb elveket valló apa és két businessmen fia között, hanem például a tekintetben is, hogy a gróf feleségét a saját mostohaanyja öli meg és ő rabolja el az unokát – a fivérek viszont eltérő nézeteik ellenére végül is képesek együttműködni a jó cél érdekében). A gróf elkeseredik fiai nagyképű beszámolóját hallva („Alas! my sons / My faith was strong, but it is broken now”),¹²¹ a három testvér azonban mégiscsak elindul hűguk megmentésére, és a mese egyik fő tanulsága az lesz, hogy kooperációjuk (és a szerencse) révén eltérő habitusuk ellenére sikeres lehet vállalkozásuk.

A modern társadalom működését megidéző pénzügyi terminológiával szemben, vagy inkább mellett, a továbbiakban fellejtetett szereplők az angol mesékből és hiedelemelbeszélésekből, valamint a kora újkori irodalomból ismert alakok: manók-tündérek (*elf*), óriás (*giant*), illetve megjelenik maga a *fairy queen*, a tündérkirálynő is, aki a kishűgukat, Selmát kereső fiúkat varázslattal is segíti, eljuttatva őket a boldog végkifejlethez és a gonosz boszorkány kiiktatásáig.

A premodern hitvilág és a modern kapitalista társadalom alakjainak tanulságos találkozására először egy fogadóban kerül sor, ahol az iszogató, és habitusuknak megfelelően vagy elmélkedő, vagy pénzt számláló fiúktól alamizsnát kér egy öreg koldusasszony – aki nem más mint a tündérkirálynő. Snipe az alamizsnát

Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1816); Harriet MARTINEAU, *Illustrations of Political Economy*, 9 köt. (London: Charles Fox, 1832–1834).

120 Az ebben a bekezdésben kifejtett gondolatokért Hites Sándornak tartozom köszönettel.

121 Th. PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children...*, 83.

megtagadja, mégpedig elvi okokból, Thomas Malthus és Richard Whately írásaira hivatkozva:¹²²

FAIRY QUEEN. Some alms! dear gentlemen!

SNIFE. I give no alms.

Read Malthus, and read Whately: dole of alms

Is sin against the state.¹²³

Fox viszont – a Biblia tanításaira hivatkozva – adna alamizsnát. A három fivér egymás között lefuttatott komplikált argumentációja és pénzügyi tranzakciója végeztével átadja az összeget a koldusnak (Shark gondosan le is könyveli). A koldus erre leveti álruháját, felfedi kilétét, és Foxtól jószívűségéért cserébe megkérdezi, miben segíthet neki. A fiú kishúga kiszabadítását kéri. A tündérkirálynő elárulja, hogy a boszorkány a királyi udvarban rejtette el Selmát. A fiúk ezért Londonba utaznak, ahol egy hotelszobában értesülnek arról, hogy a királyt meglopták, és az, aki elkapja a tolvajokat, kívánhat tőle bármit. Ha viszont nem sikerül lelepleznie a tolvajokat, akkor fejét veszik. Snipe önbizalommal telve és orvosi álruhába öltözve beállít a királyhoz (testvérei mint tanítványai kísérik). A király éppen ebédel, körülötte a szolgálattevők hada. Snipe megkérdezi Foxot, aki korábban a királyi udvarban szolgált, hogy melyik ezek közül rangban az első. Fox rámutat az egyikre, és azt mondja: ő az első. Majd egy másikra: ő pedig a második, és ugyanígy egy harmadikra is. Az urak elsápadnak, nyugtalanul pislognak, azt hiszik, a doktor rájött, hogy ők a tolvajok. A király eközben felszólítja doktor Snipe-t, bizonyítsa különleges képességét, mármint azt, hogy képes meglátni, ami másnak láthatatlan, és mondja meg, vajon milyen étel lehet az egyik lefedett tálban. Snipe önmagát biztatva így szól: „Now, Snipe!” Ezt a király és kísérete megoldási javaslatként értelmezi, leveszik a fedelet, és a tálban pontosan azt látják, amit Snipe mondott: egy szalonkát (*snipe*: ’szalonka’). Erre a szolgálattevő urak térdre rognak, bevallják bűnüket, az örök elviszik őket, a király pedig teljesíti Snipe egy kívánságát és elárulja, egészen pontosan hol lelhető fel a gonosz Crinolina.

A fiúk az erdőben egy táncoló-éneklő kis tündérrel találkoznak, aki elvezeti őket a boszorkány kastélyához, ahol egy unatkozó-pipázgató óriás őrködik, éppen egy újság zongorát, pezsgőt, bútort és vasúti részvényeket hirdető oldalát

122 T. R. MALTHUS, *Principles of Political Economy: Considered with a View to their Practical Application* (London: John Murray, 1820); Richard WHATELY, *Introductory Lectures on Political Economy* (London: B. Fellowes, 1831).

123 Th. PULSZKY, *Three Christmas Plays for Children...*, 86.

böngészve és a hirdetések felett morfondírozva. A spekuláció és a szerencsejáték híveként és Shark részvényeiért cserébe („Shark to Snipe: He may perhaps be bribed; / that's my affair”)¹²⁴ az óriás titokban beengedi őket a boszorkány házába, ahol Selma, a kishúguk alszik immár négy éve. Foxot viszont elkapja a hazaérkező Crinolína. A boszorkány varázskört húz Selma, a tündérke és Fox köré, hogy ne tudjanak kiszabadulni, és máglyán akarja elégetni őket, ám ekkor megérkezik a tündérkirálynő, és feloldja a varázslatot. Crinolína krinolinja közben lánggra kap, a gonosz boszorkány összeég, az ifjak kiszabadulnak. Mindenki boldog, a három fivér győzedelmesen emeli magasba kishúgukat, és a következőképpen foglalják össze a darab tanulságát:

FOX. Success is won by luck!

SHARK. Just so; and by my shares!

SNIFE. And by my wits!¹²⁵

Tehát a sikerhez szerencse, részvények (vagy másként fogalmazva naprakész pénzügyi ismeretek) és ész kell. Ebben a darabban a siker elérésének kérdése és módja valóban fontos szerepet játszik. A tündérkirálynő például egy, a győztes mentalításra és stratégiára vonatkozó jótanácsot ad: aki mer, az nyer, a fiúk használják az eszüket és készítsenek haditervet („He only wins, who tries. You can succeed / Only by stratagem; / You have to use / Your wits”).¹²⁶ Fox a hezitálást és a kifogásokat látja a sikert akadályozó tényezőnek („With *buts* and *ifs* success was never won”¹²⁷), Snipe ezt kiegészíti a „lassan járj, tovább érsz”, illetve a „hamar munka ritkán jó” követendő maximájával („Too quickly dealt is badly dealt”).¹²⁸

A *Crinolína* cselekményében két tréfás mese (*Schwank*) azonosítható. Az első a *Lucky Hans* mesetípus (ATU 1415).¹²⁹ Legismertebb és egymásra nagyon hasonlító változatai *Hans im Glück(e)* címmel a Grimm testvérek (KHM 83), illetve az ő meséjüket átdolgozó Ludwig Bechstein német mesegyűjteményeiben jelentek meg (*Kinder- und Hausmärchen*, 1819; *Deutsches Märchenbuch*, 1845).¹³⁰

124 Uo., 98.

125 Uo., 106.

126 Uo., 88.

127 Uo., 95.

128 Uo., 101.

129 UTHER, *The Types of International Folktales*, 2:204–205. Ennek a típusnak magyar variánsai nincsenek, ezért nincs magyar típuscíme sem, vagyis a magyar szájhagyományból nem jegyezték fel ilyen meséket.

130 Hans-Jörg UTHER, „Hans im Glück”, in *Enzyklopädie des Märchens, Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, szerk. Rolf Wilhelm BREDNICH, 15 köt. (Berlin–

Fox királyi udvarból való hazatérésének elbeszélése szinte minden részletében és motívumában (aranyrög, ló, lovag, tehén, disznó, liba, köszörűkő, kút) követi a Grimm-, illetve Bechstein-féle mesét,¹³¹ – ebben az esetben szinte bizonyosnak tekinthető, hogy ezek a mesék lehettek a *Crinolina* forrásai.

A másik mesetípus *A mindentudó doktor* (ATU/AaTh 1641 *Doctor Know-All*):¹³² ez az alapja a doktor Snipe bűncselekmény-felderítő tevékenységéről szóló, a királyi udvarban játszódó jelenetnek. E mesék hőse a felszolgált fogásokat számolva (*első, második, harmadik*), vagy pedig a maga nevét kimondva véletlenül helyes válaszokat ad, amelyek miatt jutalomban és különleges képességeit megillető tiszteletben részesül.¹³³ Ez a mese is része volt a Grimm testvérek mesegyűjteményének (*Doktor Allwissend*, KHM 98), ott például a doktort játszó szegény ember beszélő neve *Krebs*, és valóban, rák volt a tálban a fedő alatt.¹³⁴

A Grimm-meséket bizonyosan ismerte Pulszky Teréz és Pulszky Ferenc is, hiszen a *Tales and Traditions* bevezetőjében név szerint is említették a Grimm testvéreket és mitológiai meseértelmezésüket,¹³⁵ amit elsőként éppen Pulszky Ferenc ismertetett a magyar olvasók számára 1840-ben az *Athenaeum* hasábjain.¹³⁶ A közvetett bizonyítékokon túlmenően azonban Pulszky Teréz alább ismertetendő kéziratos feljegyzései egyértelműen tanúskodnak arról, hogy Grimm-mesék hatottak a *Crinolina* cselekményének kialakítására.

New York: Walter de Gruyter, 1990), 6:487–494; Hans-Jörg UThER, *Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen“ der Brüder Grimm: Entstehung – Wirkung – Interpretation*, 2., átdolg. kiad. (Berlin: De Gruyter, 2013), 183–187.

131 A különbség csak annyi, hogy a Grimm-, illetve a Bechstein-féle változatban Hans nem a király udvarában, hanem egy uraságnál, mesternél szolgált, és nem az apjához, hanem az anyjához tért haza.

132 UThER, *The Types of International Folktales*, 2:344–345; VEHMAS Marja és BENEDEK Katalin, szerk., *A magyar népmesék trüf- és anekdotakatalógusa (AaTh 1640–1874)*, Magyar népmesekatalógus 7/C (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1989), 66–70, 85–87.

133 DÖMÖTÖR ÁKOS, „DOKTOR ALLWISSEND”, in RANKE, *Enzyklopädie des Märchens*, 3:734–742.

134 UThER, *Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen“*..., 213–214.

135 „The German brothers Grimm first directed public attention to the fact, that many popular tales and proverbs are fragments of ancient mythology. When paganism lost its sway, its reminiscences appeared often disguised as tales; the more easily so, as the fables of ancient mythology were nothing but the brilliant tissue of phantasy concerning principles of moral and physical existence.” PULSZKY Fr. és PULSZKY Th., *Tales and Traditions*..., 5.

136 GULYÁS, „Berlin, London, Bécs, Pest és Magyar-Óvár...”.

Pulszky Teréz kéziratos és kiadott, angol és német, epikus és drámai meseszövegei közötti összefüggések

Az OSZK Kézirattárában *Pulszky Ferencné Walter Teréz különféle dolgozatai* cím alatt található egy nagyobb terjedelmű kézirat, amelynek első, mintegy hetven oldalán mesék olvashatók angolul.¹³⁷ Ezek a prózai elbeszélések összefüggésbe hozhatók mind a *Three Christmas Plays*, mind pedig az 1851-ben megjelent *Tales and Traditions of Hungary* kötettel (pontosabban annak német kiadásával). A három kéziratos szöveg: *A Hungarian Peasant Tale*, *Hans in luck* és *Doctor Allwise*.¹³⁸

Az *A Hungarian Peasant Tale* az első és egyben a leghosszabb (58 oldalnyi) szöveg, melynek első sorai egy jóindulatú és vendégszerető uralkodót mutatnak be:

There was once a good-natured King, who enjoyed health and life. He ate and drank and after his meals he conversed with his subjects and listened to their complaints or their opinions; he sympathised with every body and approved of every body, so that as he passed along the roads, all cheered him and only regretted that the ministers did not carry out, all the intentions of the kind-hearted King, and when he felt tired with government business, as for a whole hour every day he had to sign the orders which in his name were issued to the provinces of his realm, then he had his golden throne taken down to the court, under the Linden-tree and lighted up his pipe and smoked and did not utter a single word and his subjects were amazed at his wisdom.

Ez a kéziratos angol szöveg, vagyis az ún. *magyar parasztmese* nagyrészt megfeleltethető a *Tales and Traditions* berlini német kiadásában, vagyis a *Sagen und Erzählungen aus Ungarn* második kötetében, 1851-ben megjelent, *Ein Märchen* című, közel hatvan oldalas elbeszélésnek, ahol ugyanez a bevezető a következőképpen néz ki:

Es war einmal ein gemüthlicher König, dem ging es gar so gut; er aß und trank und nach Tische plauderte er mit seinen Unterthanen und hörte ihre Klagen an und gab jeder Partei Recht, so daß ihm alle „Eljen“ zuriefen und nur bedauerten, daß seine Minister die Befehle des guten Königs nicht befolgten. Und wenn er dann müde war von den großen

137 A három szöveg eltérő papírra lett lejegyezve, melyeknek mindig csak a rektójára írt a lejegyző. A *Doctor Allwise* szövege a lap alján mondat közben szakad félbe, valószínűleg hiányzik a kéziratból egy lap. A *Hans in luck* és *Doctor Allwise* szövegét ugyanaz a kéz jegyezte le. Az *A Hungarian Peasant Tale* kalligrafikusabb írású, a másik két szöveghez képest kevesebb javítással.

138 *Pulszky Ferencné Walter Teréz különféle dolgozatai*, OSZK Kt. Quart. Angl. 19, *A Hungarian Peasant Tale*: 1–58, *Hans in luck*: 59–64, *Doctor Allwise*: 65–66.

Regierungsgeschäften, denn er mußte ja alle Tage eine ganze Stunde lang die Befehle unterschreiben, die in seinem Namen in die Provinzen gesandt wurden, dann ließ er seinen goldenen Thron in den Hof unter den Lindenbaum tragen und ließ seine lange Pfeife anzünden und rauchte und sprach gar kein Wort. Und seine Unterthanen waren erstaunt ob seiner Weisheit.¹³⁹

Létezik tehát egy mesének két változata: egy angol kézirat, illetve egy németül publikált szöveg. Ez a mese angolul ugyanis nem jelent meg, legalábbis a *Tales and Traditions* londoni kiadásából hiányzik. Ugyanakkor az amerikai kiadás 1852 februárjában kelt ajánlásában Pulszky Teréz arról írt, hogy a londoni kiadáshoz képest egy újabb parasztmesét („Peasant Tale”) is közölt volna, csakhogy egy tűzvészben mind a kézirat, mind a kinyomtatott példányok megsemmisültek, másik példánya pedig nem volt: „I had added a new Peasant Tale, to give some novel interest to the volume, but in the late fire in Fulton Street, the Manuscript, as well as the printed copies, was all destroyed.”¹⁴⁰ Mivel a megjelentetni szándékozott mese címe *Peasant Tale*, akárcsak a kéziratban meglévő szövegé (*A Hungarian Peasant Tale*) ezért lehetséges, hogy ugyanarról a meséről van szó.

A kézirat *Hungarian Peasant Tale*, illetve a kiadott *Ein Märchen* szüzséje kapcsolódik Pulszky Teréz második karácsonyi mesejátékához, vagyis a *The Wonderful Bird* című színjátékhoz is. Megtalálható bennük ugyanis a csodamadár-történet (csak a madár itt nem aranyat, hanem gyémánttojásokat tojik, a két királyfi neve a prózai változatokban pedig nem Alfred és Rupert, hanem Lajos és Gábor).¹⁴¹ Összességében tehát az 1858-ban kiadott *The Wonderful Bird* című mesejáték szüzséjének bizonyos részei (a csodamadár-epizódok) nagyon hasonlítanak Pulszky Teréz *Ein Märchen* címmel már 1851-ben németül publikált szövegére, amely szövegnek létezik egy kézirat, angol változata is. Ezek viszonya azonban tisztázatlan és további összehasonlító vizsgálatokat igényelne.

A szüzsé bizonyos részeinek hasonlósága ellenére az angol, illetve a német prózai szöveg természetesen el is tér a mesejátéktól. Az eltérések közül itt most csak a magyar referenciák jelenlétét említem meg. Ezek ugyanis, mint szó volt róla, hiányoznak a három karácsonyi mesejátékból, viszont a kézirat, angol, illetve a kiadott német mesében számos ilyen motívum szerepel. Az *Ein Märchen*-ben, illetve a *Hungarian Peasant Tale*-ben a magyar referenciák egy jelentős része

139 Therese PULSZKY, „Ein Märchen”, in Th. PULSZKY, *Sagen und Erzählungen aus Ungarn...*, 2:164–220, 164.

140 Th. PULSZKY, *Tales and Traditions...*, [4].

141 Vö. Therese PULSZKY, „Ein Märchen”, in Th. PULSZKY, *Sagen und Erzählungen aus Ungarn...*, 2:219–220.

gasztronómiai jellegű, vagyis Pulszky Teréz a magyar konyha remekeit emeli be a mesei cselekménybe, ironikus-játékos körítéssel. A mesében a fejedelem lánya például a szakácmesterség nemes művészetének szenteli magát, életét az emberiség gasztronómiai örömeinek elmélyítésére teszi fel, sikeresen ötvözi a két legfinomabb ételt („die Bratwurst und das Sauerkraut”), majd pedig szülővárosa tiszteletére a *kolozsvári töltött káposzta* elnevezést adja a mennyei edudelnek,¹⁴² amelyet egy aranyládában, követtel (a fürgelábú cigány Miskával) küld el a királynak. (Ugyanezek a terminusok az angol kéziratban: *sausage* és *cabbage*, a csodás ételkreáció neve pedig *stuffed cabbage of Koloshvar*). A házasságkötés után a királyné újabb fenséges étkekkel örvendezteti meg a királyt, ráadásul e recepteket egyáltalán nem kezeli államtitokként, így a király a gulyáslevest, a tarhonyát, és mindennek megkoronázásaként – ismét – a kolozsvári töltött káposztát is a többi uralkodó figyelmébe ajánlhatja.¹⁴³

A Pulszky Teréz hagyatékában fennmaradt kézirat következő szövege a *Hans in luck* címet viseli, és ezekkel a sorokkal kezdődik: „Hans had served his master for seven years, when he said to him: »Master, my time is up, I should like to return home to my mother, let me have my pay!« The master replied, »You have served me well and honestly, – fair work, fair pay! he gave him a lump of gold as big as Hans’s head...«” Ez teljesen egyértelműen a Grimm-féle *Hans im Glück* fordítása. Pulszky Teréz egy kommentárt is fűzött a mesefordításához, Chamisso 1832-ben megjelent *Hans im Glücke* című verses feldolgozására¹⁴⁴ utalva: „The preceding tale has been treated poetically by Chamisso one of the most refined German poets of this century, whose poetical works, though entirely unknown in England are most popular in Germany.” Ez a mese feleltethető meg tehát Fox beszámolójának, amely a *Crinolina* cselekményének első felét képezi.

Ezt követi a kéziratban a *Doctor Allwise* című töredékes mese, amely pedig a fentebb említett Grimm-mese (*Doktor Allwissend*) angol fordítása. Erre vonatkozólag pedig a következő megjegyzést tette Pulszky Teréz: „Not less characteristic is the following tradition in Grimm’s collection, which furnished the incident of the third act in *Crinolina*.” Eszerint a *Doctor Allwise* egy Grimm-mese, amely a *Crinolina* harmadik felvonásának (vagyis doktor Snipe királyi udvarban való nagysikerű bemutatkozásának) szolgált alapjául.

142 Uo., 2:169–170.

143 Uo., 2:176–177.

144 Adalbert von CHAMISSO, „Hans im Glücke”, in *Musen Almanach für das Jahr 1832*, szerk. Amadeus WENDT, Dritter Jahrgang, 128–138 (Leipzig: Weidmann’sche Buchhandlung, é. n.).

Összességében tehát Pulszky Teréz két Grimm-mesét (*Hans im Glück*, *Doktor Allwissend*) bizonyosan lefordított németről angolra, ezeket kidolgozta dramatikus formában is a *Crinolina* című mesejátékában, amelyet legkésőbb 1857 végén már előadtak. Emellett a *The Wonderful Bird* című, 1858-ban kiadott mesejátékának volt egy prózai változata, amely egyrészt 1851-ben Berlinben jelent meg a *Tales and Traditions* német kiadásában (*Ein Märchen* címmel), másrészt pedig angol nyelvű kézirata is fennmaradt Pulszky Teréz hagyatékában, *A Hungarian Peasant Tale* címen.

A Three Christmas Plays fogadtatása a brit sajtóban

Pulszky Teréz gyerekeknek szóló mesejátékairól jónéhány ismertetés, híradás jelent meg a korabeli brit sajtóban 1858–1859 fordulóján.¹⁴⁵ Azt, hogy egy irodalmi alkotás egykorú fogadtatásának szemléje legalább részben érzékeltetni tudja a korabeli befogadók – számunkra már gyakran elveszett vagy nehezen hozzáférhető – tudását és nézőpontját, ezek az ismertetések is tanúsítják.¹⁴⁶ Az egyik legnevesebb brit lap, az *Athenaeum* recenzense a zenés előadás lehetőségét nagyszerű ötletnek tartotta, kiemelte ezért Jansa hozzájárulását, a végeredményről azonban nem alakított ki különösebben kedvező véleményt, amit a tárgyválasztással indokolt. Úgy vélte, hogy a felhasznált szüzsék viszonylagos ismeretlensége megnehezítette a gyerekek számára a befogadást, holott az angol gyerekirodalom szerzői, Anna Letícia Barbauld, Hester Chapone, Sarah Trimmer (mindannyian a 18–19. század fordulóján élt írók, pedagógusok és/vagy kritikusok) révén rendelkezésre állt egy megfelelőbb korpusz is, amelyet ilyen célokra használni ajánlott. A mesejátékok szüzséjére vonatkozó kritikát követően az ismertetést rövidre zárva viszont a szerzőt magasra értékelte, merthogy véleménye szerint Madame Pulszky egyszerűen túl okos ahhoz, hogy a gyerekszobának írjon színműveket.¹⁴⁷

Érdekes, hogy a recenzens ismeretlennek vélte a Pulszky Teréz használta mesei szüzséket, mivel az *Ezeregyéjszakának* (amely a *The Sleeper Awakened* alapjául szolgált), mint említettem, ekkora már több angol kiadása volt (az antológiákban, populáris nyomtatványokon, újságokban közölt megjelenésekről nem is

145 A legkorábbi híradások 1858. november végén jelentek meg.

146 A viktoriánus angol gyerekirodalomról lásd BÉNYEI Tamás összefoglalóját: „A viktoriánus meseírók és a gyermekirodalom kezdetei”, in *Az angol irodalom története 5: A viktoriánus és a modernista idők*, szerk. BÉNYEI Tamás, REICHMANN Angelika és SÉLLEI Nóra, 220–229 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2024).

147 *The Athenaeum* 31, 1625. sz. (1858): 798. (*Our Library Table* rovat.)

beszélve). Ami pedig a *Crinolina* cselekményét illeti, a *Hans in Luck* nemcsak szerepelt a Grimm-mesék nevezetes, Edgar Taylor és David Jardine fordította, 1823-ban közzétett angol kiadásában, hanem egyenesen ez volt a nyitódarabja az első kötetnek,¹⁴⁸ és így a George Cruikshank készítette, legendássá vált illusztrációk közül mindjárt a legelső is ennek a mesének a cselekményét ábrázolta. Ezenkívül önálló, olcsó (hatpennys) illusztrált füzetként, kifejezetten ifjúsági kiadványcént is megjelent 1825 körül *Unlucky John and His Lump of Silver* címmel, *A Juvenile Comic Tale* alcímmel Madame Leinstein fordításában, szintén Londonban.¹⁴⁹

A *The Daily News* bírálója¹⁵⁰ kiemelte, hogy a szerző egy irodalmi talentumáról ismert magyar hölgy, majd idézett a kötet előszavából, a színrevitel (jelmezek, díszlet), illetve az ifjú színészekre és a közönségre gyakorolt hatás kapcsán. A recenzius szerint a legjobb darab a *Sleeper Awakened* – amely „rég barátunk, Abou Hassan történetét meséli el”, vagyis az *Athenaeum* recenziusétól eltérően a *Daily News* bírálója ismerte az *Ezeregyéjszaka* ezen meséjét –, Madame Pulszky pedig egy anyanyelvi beszélő szabadságával és tisztaságával írta meg *blank verse*-ben drámáit, egyszerűen és nagyon érdekesen. A második színdarabot szintén figyelemreméltónak tartotta a recenzius, ifjúsági előadás számára megfelelőnek, történetileg pedig – az egyik főszereplő neve alapján – Alfréd király korában helyezte el a cselekményt. A harmadik mesejátékot, vagyis a *Crinolinát* nehezebben tudta definiálni, tündéres extravaganzának, karácsonyi burleszknek, a címe alapján pedig valamiféle szatírának tartotta: „a satire on the great female folly of the day”. A legújabb női örülségre vonatkozó megjegyzés Crinolina boszorkánnyal kapcsolatban valószínűleg a pár évvel korábban, 1856-ban forgalomba került fémvázás krinolin (*cage crinoline*) divatjára utalt. Az óriási népszerűségnek örvendő trend rengeteg karikatúra tárgyát képezte (például hány csirkét vagy nyulat lehet alatta elrejtetni, illetve milyen manőverek árán lehetséges egy krinolint viselő hölgy mellett egy úriembernek egyáltalán leülnie, stb.). A krinolin ezenkívül (amint azt Crinolina boszorkány esete is példázza) tűzveszélyes volt, amennyiben a nagy kiterjedésű anyag lánggra kapott, és alatta a fémváz is felforrósodott – emiatt százával haltak bele nők égési sérüléseikbe (például Oscar Wilde két nővére is

148 „Hans in Luck”, in *German Popular Stories, translated from the Kinder und Haus Märchen*, összegyűjt. M. M. GRIMM, from Oral Tradition, 1. köt. 1–9 (London: C. Baldwin, 1823).

149 *Unlucky John and His Lump of Silver, Juvenile Comic Tale*, translated from the German into easy verse, by Madame LEINSTEIN, embellished with fifteen humorous engravings (London: A. K. Newman & Co., é. n. [c. 1825]); David BLAMIRE, *Telling Tales: The Impact of Germany on English Children's Books, 1780–1918* (Cambridge: Open Book Publishers, 2009), 156. A Madame Leinstein-féle fordítás címlapképével.

150 *The Daily News* 14, 1. sz. (1859): 2. (*Literature* rovat.)

így halt meg, miután egy bálon a kandalló mellett eltáncolva meggyulladt a ruhájuk).¹⁵¹ A recenziens enyhe kritikával illette a *Crinolinában* a pénzügyi vonatkozások túltengését („perhaps too much about gambling in stocks and shares”), mert azt a gyerekek vagy nem értik vagy úgysem érdekli őket, viszont elismerően nyilatkozott az osztrák kormány által üldözött Herr Jansa eredetiséget tükröző zeneműveiről, melyek nagyszerűen illenek az apró színjátékokhoz.

A liverpooli *Albion* azzal kezdte ismertetését, hogy a szerző, vagyis Pulszky Teréz olyanmire ismert az olvasóközönség előtt, hogy a darabokról nincs is szükség többet elmondani, mint azt, hogy nagyszerű lehetőséget nyújtanak nagyobb gyerekek számára, hogy otthon vigyenek színre előadásokat, és hogy minőségük jóval meghaladja a karácsonykor szokásos színjátékok színvonalát. A recenziens megemlítette ezenkívül a függelékét, ahol a kották kiegészítik a szövegeket, és ezen a ponton áttért Jansa professzor zenéjére, valamint az osztrák birodalom bosszúállásának esetére. A könyvismertetés további részében annak emlékét elevenítette fel, hogy az 1851-es londoni világkiállítás idején koncertet tartottak a magyar menekültek javára, ahol a hegedűművész Jansa is fellépett. Amint a koncert híre elért Bécsbe, Jansát elbocsátották állásából, még az évtizedes szolgálata után járó nyugdíját (*half-pay*) sem kapta meg, így Angliában kényszerült maradni. A könyvet végül a recenziens Jansa és a szerző kiválósága, valamint a színdarabok értéke miatt az olvasók szíves figyelmébe és szívélyes fogadtatásába ajánlotta.¹⁵²

A londoni *Literary Gazette* az ifjúság számára megjelentetett azon ajándékökönyvek sorában említette Madame Pulszky kötetét, amely szerencsére nem terheli túl az ifjakat felesleges információkkal; alapvetően könnyed és légies darabokat tartalmaz. A *Three Christmas Plays* komplett kis drámai kalauz azon esetre, ha magánjellegű színjátszásra mutatkozna igény.¹⁵³ A londoni kiadású *Morning Herald* és az *Evening Standard* ugyanazt a rövid ismertetést közölte le a kötetről 1858 karácsonyán. Ez alapvetően pozitívan szólt az egyszerű, ámde a fiatal-ság számára érdekes cselekményről, a humoros és okos párbeszégekről; az egyetlen problémát abban látta, hogy túl sok szereplőt kívánnak meg a darabok.¹⁵⁴ Az *Examiner* pár soros ismertetője csak dicsérő szavakkal szólt a művekről, amelyek rövidék, nagyon szórakoztatók, ráadásul énekelhetők is.¹⁵⁵

151 Theo McMAHON, „The Tragic Deaths in 1871 in County Monaghan of Emily and Mary Wilde – Half-Sisters of Oscar Wilde”, *Clogher Record* 18, 1. sz. (2003): 129–145.

152 *Albion* 33, 1705. sz. (1858): 7. (*New publication* rovat.)

153 *The Literary Gazette* 42, 22. sz. (New Series), (1858): 698. (*Gift Books* rovat.)

154 *The Evening Standard* 32, (1858): 6 (*Books for the Young* rovat); *The Morning Herald* 79, 24285. sz. (1858): 6. (*Books for the Young* rovat.)

155 *The Examiner* 50, 2652. sz. (1858): 758. (*Books of the Week* rovat.)

A *The Shrewsbury Chronicle* híradása a fentebb már említett, a *Crinolina* előadásának körülményeire vonatkozó beszámolója mellett értékelte is a mesejátékokat. Eszerint a három színdarab mindegyike hagyományos történeteket dolgoz fel, melyek többé-kevésbé jól ismertek az olvasók előtt. A *Sleeper Awakened* az *Ezeregyéjszaka*ból származik, minden korban elvarázsolja a gyerekeket, e kiválóan dramatizált formában pedig még többeket fog elbűvölni e vidám és szív-melengető adaptáció. A *The Wonderful Bird* és a *Crinolina* szintén ifjak és vénék által egyaránt ismert történeteket hoz színpadra, ám a megszokotthoz képest új öltözetben, amely, egyéb kísérletektől eltérően, azok előnyére szolgál. Ezenkívül e színdaraboknak van még egy érdemük, mégpedig az, hogy valóban kipróbált, játszott darabok. (Ezután következik az 1857-es karácsonyi előadás leírása.) A recenzius szerint a bájos kis könyvecskét Jansa professzor eredeti zeneművei és a fiatal, de nagyon tehetséges Mr. Armytage illusztrációi teszik teljessé.¹⁵⁶

Karácsony és színjátszás

Ami a három mesejáték kontextusát illeti: a kötet címében szerepel a *karácsony* szó (*Christmas plays*), vagyis eszerint ezek a darabok karácsony alkalmából előadandó színjátékok lennének. Karácsonyról viszont egy szó nem esik bennük (leszámítva a clown már idézett prologusát: „You have come here to see a Christmas play / Then grant us kindly your indulgence, pray”), de ugyanígy nincsen szó pásztorokról, háromkirályokról, vagy bármilyen módon Krisztus születéséről, a karácsony ünnepléséről sem, tehát műfaját tekintve ezek a színdarabok nem betlehemesjátékok (nem *nativity plays*). Ezek a karácsonyi mesejátékok az angol pantomim hagyomány (*pantomime, panto*) felől értelmezhetők. A *pantomim* ez esetben nem a magyar kultúrában értett, vagyis fekete-fehér ruhában, maszkban vagy erőteljes arcfestéssel némán előadott, mozdulatművészeti elemekből építkező színházi előadásmód, hanem egy olyan műfaj, amely eredetileg a *commedia dell'arte* nyomán jött létre, és azt módosítva vált rendkívül népszerűvé a 18. század második felétől Angliában.¹⁵⁷

Nagy-Britanniában az 1737-es *Theatre Licensing Act* életbelépésével csak meghatározott színházak adhattak elő szöveges színjátékokat. E monopóliumot élvező színházak (*patent theatres*) mellett azok a színházak, amelyek csupán „burletta”

156 *The Shrewsbury Chronicle* 86, 3813. sz. (1858): 3.

157 Jennifer SCHACKER, *Staging Fairyland: Folklore, Children's Entertainment and Nineteenth-Century Pantomime* (Detroit: Wayne State University Press, 2018).

jogosultságot kaptak, rákényszerültek arra, hogy tánc, zene, mozdulatművészet, akrobatika, éneklés elegyéből álló (komikus) előadásokat vigyenek színre 1843-ig, amikor is ez a szigorú szabályozás enyhült. Ettől kezdve viszont a különleges színpadtechnika és jelmezek, a rendkívüli látványosság került előtérbe előadásaikban. A 18. században tehát a pantomim vagy egy *nonpatent theatre*-ben színre vitt látványosságot jelölt, vagy pedig olyan klasszikus (görög-római) mítoszra, illetve valamely közismert mesére épült színdarabot, amely a cselekmény második felében (*harlequinade*) a *commedia dell'arte* szereplőinek kalandjait helyezte előtérbe, a szerelmespár Harlekin (Harlequin, Arlecchino) és Colombina (Columbine), a rivális Scaramouche és a *clown* alakja köré építve. A mesei szereplőket egy tündér vagy más varázsló ezekkel az anglicizált *commedia dell'arte* figurákká változtatja, és kezdetét veszi a vad, akrobatikus (és szavak nélküli) üldözési jelenet.

Az angol pantomimek témájukat általában az *Ezeregyéjszaka*ból (Aladdin, Szindbád, Ali baba) vagy pedig a 17–18. századi francia meseírók, így például Marie-Catherine d'Aulnoy (*The White Cat*, *The Yellow Dwarf*), vagy Charles Perrault (*Cinderella*, *Sleeping Beauty*, *Puss in Boots*, *Blue Beard*, *Little Red Riding Hood*)¹⁵⁸ meséiből, illetve néhány angol meséből (*Jack and The Bean Stalk*, *Dick Whittington and His Cat*) és népszerű irodalmi alkotásból (például a Pulszky Ágost levelében említett *Robinson Crusoe*) vették. A közismert mesei szüzséket a pantomimek azonban csak kiindulásként használták, mivel jellegzetes technikájuk volt a kortárs társadalom jelenségeire való folytonos reflexió. Ezek a pantomimek tehát aktualizált, szatirikus, burleszk, vagy akrobatikus és eltúlzottan-parodisztikusan erőszakos elemekkel dúsított, átöltözésekben és nemváltásokban gazdag (férfiak játszott a nők és nők játszott a férfiak: Panto Dame és Principal Boy), szórakoztató, zenés és komikus színdarabok voltak. A pantomimeket egyrészt kasszasikerre törekvő színházakban, másrészt családi-társasági összejöveteleken amatőr színészek adták elő, a közönség bevonásával (közös éneklés, rigmusok

158 A ma közismert magyar címükön: *Hamupipőke*, *Csipkerózsika*, *Csizmás kandúr*, *Kékszakáll*, *Piroska és a farkas*. E mesék javarésze a magyar nyelvterületen a Grimm-mesék nyomán sztentendizálódott a 19. század végétől, de ezek közül jó néhány szöveg már korábban, Giambattista Basile, illetve Charles Perrault 17. századi olasz és francia gyűjteményeiben megjelent. Az angol meshagyományra a 17–18. századi francia mesék gyakoroltak nagy hatást. A 19. században a Grimm-mesék Angliában nem kerültek pantomim előadásként színpadra, csak később, a 20. században. NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, in *A Grimm meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 15–63 (Budapest: L'Harmattan–MTA BTK, 2015); GULYÁS Judit, „A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban (Out of the Woods, The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France, ed. by Nancy L. Canepa)”, in *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, 381–411 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2008); SCHACKER, *Staging Fairyland...*, 27.

skandalása). Egy ilyen jellegű előadásmódra utalt a *Daily News* recenziója a *Crinolina* kapcsán: „»Crinolina« can be described as a fairy extravaganza,¹⁵⁹ something like a Christmas burlesque”.¹⁶⁰ A *fairy extravaganza* egyfajta terminus technicus is volt, a 19. század derekán olyan zenés-komikus és látványelemekben gazdag darabokra utalt, amelyek francia előképek (*folies féeriques*) nyomán a vulgárisnak vagy durvábbnak titulált burleszk pantomimekhez képest elegánsabbak, csiszoltabb ízlésűek voltak. Ami pedig a *Christmas burlesque*-t illeti, a karácsony kiemelt időszaka volt a pantomim előadásoknak: a *Boxing day pantomime*, vagyis a karácsony másodnapján, december 26-án kezdődő pantomim előadás szinte nemzeti intézménnyé vált a viktoriánus Angliában.

E mesejátékok léte egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a mesék színpadra állítása nemcsak előfeltételezte egyes mesei szüzsék (karakterek, epizódok és motívumok) ismeretét, hanem hozzá is járult azok elterjedéséhez – bár a mesének ezt a játékos és performatív modelljét a folklorisztikai kutatások hajlamosak figyelmen kívül hagyni.¹⁶¹

Összegzésként

Pulszky Teréznek az 1850-es években írott, az arab és az európai mesehagyományból építkező, és a viktoriánus angol társadalom egy jellegzetes kulturális gyakorlatához (a karácsonyi színjátszáshoz) igazított, gyerekeknek szánt, és a szerző műveltségéről és szellemességéről tanúskodó mesejátékai egyszerre segíthettek feldolgozni azt a nyelvváltást, társadalmi státuszváltást, idegenségtapasztalatot, amelyben a szabadságharc bukását követően száműzetésbe kényszerült magyar emigránsoknak és családjuknak részük lehetett, másfelől a mesevilágba ágyazva értékeket, normákat, magatartási mintákat is közvetítettek a gyerekeknek.

159 Paul BUCZKOWSKI, „J. R. Planche, Frederick Robson, and the Fairy Extravaganza”, *Marvels & Tales* 15, 1. sz. (2001): 42–65.

160 *The Daily News* 14, 1. sz. (1859): 2.

161 SCHACKER, *Staging Fairyland...*, 28; A hazai vonatkozásokról (tündérajátékok és népies színművek) lásd SOLT Andor, „Drámairodalmunk német kapcsolatai 1792-től 1837-ig”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 43, 2. sz. (1933): 230–242; PÓR Anna, *Balog István és a XIX. század elejének népies színjátéka*, Irodalomtörténeti füzetek 86 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

Hol volt, hol nem volt mesekönyvek

Faylné Hentaller Mária és a formálódó magyar gyerekirodalom

Faylné Hentaller Mária (1850–1927) életművének csak töredéke került a kutatói figyelem előterébe, irodalmi munkássága feldolgozatlan, magánéletéről is csak nagyon kevés információ áll rendelkezésre.¹ Az irodalomtörténet-írás elsősorban a magyar íróknak szóló, szemelvényekkel kiegészített sajátos nőtörténeti olvasókönyve okán tartja őt számon, amely Fábri Anna szerint „minden addiginál teljesebb körképét adta a magyar nőirodalomnak”, és amelyet szerzője gyakorló pedagógusként serdülő lányoknak szánt oktatási célokra.² Emellett a művelődéstörténet Faylné munkásságából egy másik, ugyancsak a nőnevelés szempontjait érvényesítő művet, egy népszerű, sok kiadást megért háztartásvezetési kézikönyvet emel ki.³ Saját korában azonban Faylnét elsősorban az 1880-as évektől négy évtizeden keresztül megjelenő, gyerekeknek szóló mesekötetei, valamint a század végétől közölt lányregényei miatt ismerték és értékelték. Mindezek ellenére az említett műveit sajnálatos módon szinte teljesen elkerülte a tudományos érdeklődés. A dolgozat ebből a felismerésből kiindulva Faylné mesekönyveiről igyekszik áttekintést nyújtani a rendelkezésre álló nyomtatott és kéziratos források alapján,

- 1 Nevének helyesírása nem következetes sem a forrásokban, sem pedig a szakirodalomban. A dolgozatban a fenti írásmódot követem, a hivatkozásokat azonban minden esetben az eredeti, forrásoknak megfelelő névalakokkal adom meg.
- 2 FAYLNÉ-HENTALLER Mariska, *A magyar íróknak* (Budapest: A szerző sajátja, 1889); FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé: A magyar írók története két századforduló között (1795–1905)*” (Budapest: Kortárs, 1996), 155.
- 3 FAYLNÉ HENTALLER Mária, szerk., *A háztartás kézikönyve* (Budapest: Magyar Kereskedelmi Közlöny, Hírlap és Könyvkiadó Vállalat, 1908). A könyv Kéri Katalin szerint 1914-ig nyolc kiadást ért meg, később pedig Weiser Sarolta átdolgozásában volt forgalomban. KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), 493.

amellett érvelve, hogy e művekben közölt meseszövegek hozzájárultak a magyar népmese gyerekirodalmi befogadásához a 19. század utolsó évtizedeiben.

Faylné töredékes pályaképe

Életrajzi adatainak egy része a nyomtatott adattárakban és lexikonokban tévesen jelent meg, még a születési és a halálozási éve is pontatlanul szerepel a publikált biográfiák többségében.⁴ Legtöbb adattal Faylné saját kezű önéletrajzi leírása szolgál, amelyet ifj. Szinnyei József számára hatvanhat éves korában állított össze.⁵ Faylné irodalom iránti elkötelezettsége nem előzmények nélkül való, édesanyja ugyanis a Szilárda írói álnéven közismert Batta Constantia volt. Szilárda a Jászságba ment férjhez Hentaller Eduárd földbirtokoshoz, öt gyerekük született.⁶ Mária harmadik lányként 1850. július 7-én látta meg a napvilágot Jászberényben, az anyakönyvi bejegyzésben Hentaller Mária Erzsébet néven szerepel.⁷ Négy testvére közül hárman érték meg a felnőttkort: Tekla (Kárpáthy Kamillné), aki a nőnevelés ügye iránti lelkesedését többféle módon fejezte ki (például

4 Születési évét Szinnyei József 1850 helyett 1856-ban jelölte meg, majd az ő nyomán sok más közlés is átvette a téves adatot, de halálozási éveként is változatos évszámokkal (pl. 1921, 1931, 1934) találkozhatunk. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 3:223–224, 223; *Révai nagy lexikona: Az ismeretek enciklopédiája*, 21 köt. (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911–1935), 7:221 és uo., 21:325; *Uj Idők Lexikona*, 24 köt. (Budapest: Singer és Wolfner, 1938), 9–10:258; RÉVAY József és KÖHALMI Béla, szerk., *Hungária irodalmi lexikon* (Budapest: Hungária, 1947), 165; GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, 19 köt. (Budapest: Argumentum, 1939–2002), 8:336–338.

5 Faylné Szinnyei József biográfiai-bibliográfiai művét mások életrajzi adataival is kiegészítette. Erről lásd Szinnyeinek küldött leveleit: Faylné Hentaller Mária id. Szinnyei Józsefnek, Budapest, 1895. nov. 19.; 1896. jún. 21.; 1896. júl. 16.; 1897. júl. 16.; 1906. jún. 10., MTA KIK Kt., Ms 778/19–21 és MTA KIK Kt., Ms 775/246–247. Faylné ifj. Szinnyei József és Gulyás Pál számára is küldött a Hentaller család tagjaira vonatkozó életrajzi adatokat: Faylné Hentaller Mária ifj. Szinnyei Józsefnek, Budapest, 1916. márc. 15. [saját életrajza], OSZK Kt., Fond 36/2059 és Faylné Hentaller Mária Gulyás Pálnak, [Budapest], 1916. márc. 24., OSZK Kt., Fond 36/2229. Nővére, Serákné Hentaller Elma életrajza Faylné kézírásában: OSZK Kt., Fond 36/2227; fivére, Hentaller Lajos életrajza: OSZK Kt., Fond 36/2228; édesanyjuk, Hentaller Eduárdné Batta Szilárda életrajza: OSZK Kt., Fond 36/2230. Ezen kívül fennmaradt egy Petrik Gézának címzett levele is, amelyben a magyar írónőkről szóló munkájának megjelenéséről (1891) értesíti a bibliográfust. Faylné Hentaller Mariska Petrik Gézának, [d. n.], PIM Kt., V. 4713/346.

6 SUGÁRNÉ KONCSEK Aranka, *Jász történelmi arcképcsarnok* (Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 2003), 105.

7 Köszönettel tartozom Bojtos Gábornak, hogy a születési anyakönyv másolatát a rendelkezésemre bocsátotta: MNL JNSZML-XXXIII.1.b. Jászberény, római katolikus születési anyakönyvek.

1. kép: Faylné Hentaller Mária. Forrás: *Magyar Bazár* 39, 6. sz. (1904): 4.

nőegyleti pártoló tagsága mellett nevelőnő-közvetítéssel is foglalkozott), Emília, azaz Elma (Serák Károlyné), szintén irodalmi pályán működött, és a legfiatalabb, Hentaller Lajos, aki később politikai és történetírói szerepvállalásairól vált ismertté.⁸ Hentallerné 1859-ben özvegyen maradt, ezután kezdett el különböző fővárosi lapokban publikálni (*Egy rókamentés hölgy*, majd *Szilárda* álnéven), ezáltal biztosítva gyerekei neveltetését és taníttatását. 1861-ben anyagi gondoktól sújtva gyerekeivel Budapestre költözött, ahol német és francia regényeket, elbeszéléseket fordított, divat- és ismeretterjesztő cikkeket közölt szépirodalmi és gyereklapokban (például *Nefelejts*, *Gombostű*, *A Méhecske*). Számos írása jelent meg a

8 Serák Károlyné Hentaller Elma (1848–1906) tanítónő, író, aki gyerekkönyveiről ismert, szépirodalmi-, divat- és gyereklapok munkatársa, a *Hölgyek Lapja* segédszerkesztője, majd a *Magyar Bazár* szerkesztője volt. Hentaller Lajos (1852–1912) politikus, országgyűlési képviselő, Kossuth híve, a szabadságharc politikatörténetéről több munkája is megjelent. Lásd HENTALLER Lajos, *Görgey mint politikus: Történelmi tanulmány* (Budapest: Hornyánszky, 1889); HENTALLER Lajos, *Kossuth és kora* (Budapest: Athenaeum, 1894); HENTALLER Lajos, *Petőfi mint követjelölt: Episod a költő életéből* (Budapest: Athenaeum, 1895). Ezeken túl közzétette az 1848-as szabadságharc dalanyagát, amelyet a folklorisztikai szakirodalom is számon tart. HENTALLER Lajos, *A szabadságharc dalai (Százötven nóta a daliás időkben)* (Budapest: Singer és Wolfner, 1895). Hentaller Edéné és Hentaller Lajos életrajzát közli SUGÁRNÉ KONCSEK, *Jász történelmi arcképcsarnok*, 105–107.

nőnevelés ügyének előmozdítása érdekében, 1868-ban részt vett az Országos Nőképző Egyesület megalakításában, amelynek jegyzői posztját évekig ő töltötte be.

Hentallerné gyerekeit gondos nevelésben részesítette, Elma és Mariska irodalmi pályáját az 1860-as évektől egyengette. Hentaller Elma tizennégy éves korában Szabó Richárd gyereklapjában tűnt fel egy pályaművel.⁹ Hentaller Mária szintén gyereklapokban kezdett publikálni, az általam ismert első írásai Kalo-csa Róza ifjúsági hetilapjában, *A Méhecskében* jelentek meg az 1860-as évek végén.¹⁰ Hentallerné és Elma irodalmi működésével összevetve úgy tűnik, hogy Mária művészi szárnypróbálgatásainak kezdetekor anya és lányai a 19. század utolsó harmadában egymást segítve, szerzői és műfordítói munkásságukat kölcsönösen erősítve voltak jelen az irodalmi piac divat- és gyereklap-szegmensében. *A Méhecskében* például a Hentaller nővérek és édesanyjuk is rendszeresen publikált irodalmi és ismeretterjesztő cikkeket, eredeti műveket és fordításokat,¹¹ de hasonló családi kapcsolódásokat más lapokkal összefüggésben is találhatunk: Mária az 1870-es évek elején a *Nefejejs*ben francia szerzők műveinek fordításával lépett fel, az édesanyja ugyanekkor a lap főmunkatársa volt,¹² ugyanígy az évtized végén szintén fordításai jelentek meg a *Hölgyek Lapjában*, amelynek ekkor már nővére a helyettes szerkesztője és édesanyja is munkatársa volt.¹³ A lap szerkesztője, Milassin Vilmos ez idő tájt indította útjára az *Új Szépirodalmi Csarnok* elnevezésű regény-folyóiratot, amelyet a ponyvakiadványairól ismert Bartalits-nyomda jelentetett meg. 1878-ban Faylnétól – vezetéknévének feltüntetése nélkül – e sorozat részeként két kortárs francia szerző (Arnold Mortier, Fortuné du Boisgobey) regényeinek fordításai jelentek meg önálló füzetekben.¹⁴ Faylné versei, meséi és történeti érdeklődését bizonyító mondafeldolgozásai *Az Én Ujságom* és a *Lányok Lapja* hasábjain rendszeresen jelen voltak. A már említett, 1916-ban

9 A tavaszt leíró, díjnyertes írása: HENTALLER Elma, „A méhecske”, *Gyermekbarát* 2, 33. sz. (1862): 515–517.

10 Lásd például H[ENTALLER] Mariska, „A tört tükör: Németből”, *A Méhecske* 1, 33. sz. (1868): 517–520. (Itt kell megjegyezni, hogy a sajtóban közölt korai írásait módszeresen nem vizsgáltam, különösen a *Gyermekbarát* érdemelne e tekintetben nagyobb figyelmet.)

11 Az 1869. február 21-én megjelent, nem túl terjedelmes lapszámba például mindhárman írtak, Hentaller Mariskától *A só című* írás jelent ekkor meg: *A Méhecske* 2, 8. sz. (1869): 123–124.

12 HENTALLER Mariska, „Két gyermek a trónon: Történeti beszélő”, *Nefejejs* 14, 45–46. sz. (1872): 538–540, 551–552.

13 Például Gaspar de Cherville egy beszélőjét: CHERVILLE G[aspar], „A rút hölgy: Beszélyke”, ford. F. H. Mariska, *Hölgyek Lapja* 2, 4–5. sz. (1878): 39–40; 54–55.

14 MORTIER, Arnold, *A szörnyeteg*, Francia regény, ford. F. H. Mariska, *Új Szépirodalmi Csarnok*, II. évf., 7. füz. (Budapest: Bartalits, 1878); BOISGOBEY, *A piros rózsza lovagjai*, Regény, ford. F. H. Mariska, *Új Szépirodalmi Csarnok*, II. évf., 12. füzet (Budapest: Bartalits, 1878).

kelt életrajzi levelében magáról szólva úgy fogalmazott, hogy a „gyermekirodalom mellett a szépirodalommal is foglalkozott.”¹⁵ Írásait többek között a *Magyar Szemle*, a *Fővárosi Lapok*, az *Ország-Világ*, a *Hasznos Mulattató*, az *Otthon*, a *Magyar Bazar* és a *Divat Salon* is közölte. 1895 és 1899 között *Az Évszak* című divat- és kézimunka folyóiratot szerkesztette, az ezredéves kiállítás alatt pedig a berlini *Illustrierte Frauenzeitung* tudósítója volt.

Az életrajzi lexikonok Faylné Hentaller Mária irodalmi tevékenységének rendszerint két jellemvonását hangsúlyozzák: 1) férje halála után kezdte meg működését és 2) főként ifjúsági irodalommal foglalkozott. Ami a második állítást illeti, valóban a gyerek- és ifjúsági irodalom terére esik munkásságának nagy része, ugyanakkor Hentaller Mária huszonöt éves korában ment csak férjhez, ekkor pedig már rendszeresen publikált különböző sajtótermékekben német és francia fordításokat, történeti tárgyú elbeszéléseket és mondafeldolgozásokat. Férje a nála tizenhárom évvel idősebb Fayl Frigyes (1837–1879) neves zenészcsalád sarja, maga is ismert zongoraművész, zeneszerző, zenepedagógus volt (Bécsben személyesen Karl Czernynél tanult), élete utolsó éveiben Budapest legrégibb zenei tanintézetében, a Nemzeti Zenedében tanított.¹⁶ Fayl első felesége, Méhes Mária 1874-ben hunyt el, a következő év februárjában számoltak be a lapok Hentaller Mariska és Fayl Frigyes eljegyzéséről.¹⁷ Esküvőjükre még ugyanabban az évben, 1875 pünkösd hétfőn került sor, a szertartást Székács József evangélikus püspök végezte.¹⁸ Egy fiuk született, Fayl Ivor Emil (1876–1940), aki büntetőtörvényszéki tanácselnök lett.¹⁹ Házasságuk nem tartott sokáig, Faylné 1879-ben megözvegyült. Faylné az 1880-as évek elejétől kezdte el közzétenni önálló meseköteteit,

15 Faylné Hentaller Mária ifj. Szinnyei Józsefnek, Budapest, 1916. márc. 15. [saját életrajza], OSZK Kt., Fond 36/2059.

16 Első felesége az 1874-ben elhunyt csalomjai Méhes Mária volt, tőle született ifj. Fayl Frigyes, a későbbi zenepedagógus 1862-ben.

17 *A Hon*, 1875. febr. 2., [3.]

18 „Fayl Frigyes ismert zongoravirtuóz és Hentaller Mariska k. a. esküvője pünkösd-hétfőn volt az evangélikus templomban, hol az esketési szertartást Székács József végezte. Tanúk Zlinszky György volt képviselő és Martiny Henrik (a vőlegény sógora) voltak.” *Fővárosi Lapok* 12, 115. sz. (1875. máj. 22): 521.

19 Meglehetősen rögs út vezetett azonban Fayl Ivor bírói karrierjéig, legalábbis a korabeli sajtóbeszámolókból egy igen nehéz természetű botrányhős képe bontakozik ki. Az iskolai értesítők tanulsága szerint több fővárosi és vidéki iskolában folytatta tanulmányait, 1893-ban Dr. László Mihály nyilvános főgimnáziuma és nevelőintézetében érettségizett, végül a Budapesti Tudományegyetem jogi karán szerzett doktorátust 1900-ban. Vö. LÁSZLÓ Mihály, *Dr. László Mihály nyilvános főgimnáziuma és nevelőintézeté: Értesítő az 1892/ 93. tanévről* (Budapest: Franklin, 1893), 38. [N. N.], „Doktorrá avatások”, *Magyar Polgár*, 1900. jún. 26., 4–5, 4. Fayl Ivor nem csak jogszolgáltatóként, de alperesként is érintett volt több perben, egy becsületsértési ügy sajtóban megjelent dokumentumai szerint az 1890-es évek elején „saját édesanyja ellen nyílt utcán használt durva kifejezésekkel felidézett botrá-

2. kép: Fayl Frigyesné, Hentaller Edéné és Fayl Ivor közös síremléke 2006 óta a Nemzeti Sírkert része. Fotó: Bugyi László Guriga (Fehértói temető, Jászberény, 2025. november).

amelyek publikálását még az I. világháború utáni években is folytatta. 1927. október 20-án hunyt el budapesti otthonában.²⁰ A jászberényi Fehértói temetőben található, édesanyjával és fiával közös sírkövén a neve mellett a *mesetrónő* megnevezés szerepel.

nyért” erkölcsi téboly („moral insanity”) diagnózissal kórházba is került. [N. N.], „A vasbot”, *Magyar Hírlap*, 1895. jan. 30., 10.

20 A halotti anyakönyv szerint vesegyulladásban hunyt el Budapest, VIII. ker., József krt. 26. címen lévő otthonában. Budapest Fővárosi Levéltár, VIII. kerület halotti anyakönyvek, BFL XXXIII.1.a VIII. ker. halotti anyakönyvek 2915/1927.

Faylné pedagógiai érdeklődése és a professzionalizálódó nőnevelés

Faylné és a Fayl család nőtagjainak nyilvános társadalmi szerepvállalásai több szinten zajlottak: szépirodalmi és ismeretterjesztő publikációik mellett jelentős közéleti tevékenységet végeztek a nőnevelés érdekében. A Hentaller család valamennyi nőtagja részt vett különböző fővárosi és országos nőegyletekben, amelyek működéséhez anyagilag és tevőlegesen is hozzájárultak, különösen a nők képzése és munkaképességük javítása érdekében.²¹ Mind a négyen (Hentallerné, Tekla, Elma és Mária) tagjai voltak Veres Pálné Országos Nőképző Egyesületének, amelynek Hentallerné 1871 és 1874 között a jegyzői tisztségét viselte. Hentaller Elma emellett György Aladárné oldalán a nők munkához juttatását célul tűző Országos Nőiparegylet másodtitkára volt (1874–1878 között), az egyesület működéséről, történetéről és elnöknőiről rendszeres publikációkban számolt be a *Magyar Bazár* hasábjain.²² A Hentaller nővérek oktatóként is közreműködtek a Nőiparegylet által 1874-ben a középosztály leányai számára felállított tanodában: Elma földrajzot tanított 1875-től, Mária pedig szépírást 1876-tól.²³ Faylné gyerek- és ifjúsági irodalom terén való működésének megkerülhetetlen aspektusa gyakorló pedagógiai munkássága. Ennek első nyomai éppen ide, a Nőiparegylet-hez vezetnek, a források tanulsága szerint később már hivatásos tanítónőként vállalt állást.²⁴ Adatok hiányában csak meglehetősen korlátozott rálátásunk lehet e téren végzett munkájára, az azonban bizonyos, hogy 1891-ben a III. kerületi polgári leányiskola magyar és német nyelvi tanszékre választották tanítónak,²⁵ ahol nem mellékesen éppen akkor a népies jellegű, nemzeti irányú, népmeséket is közlő tankönyveiről ismert Gööz József volt az igazgató.²⁶ Később a VIII. kerületi (Csokonai utcai) polgári leányiskola értesítőjében tűnik fel neve, ahol osztályfő-

21 A korszak főbb nőegylet-típusairól és történetükről lásd BORBÍRÓ Fanni, „Budapesti nőegyletek, 1862–1904”, in *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna és VÁRKONYI Gábor, 185–207 (Budapest: Argumentum, 2007), 202.

22 MÉSZÁROS Zsolt, „Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A *Magyar Bazár* és olvasóközönsége”, *Magyar Könyvszemle* 133, 3. sz. (2017): 297–313, 301.

23 [N. N.], „[Az orsz. Nőiparegyletnek]”, *Divat-Nefelejts* 2, 41. sz. (1876): 328. Ugyanitt édesanyjuk az intézeti gondoki posztot töltötte be: [N. N.], *Az Országos Nőiparegylet és budapesti nőipartanodája* (Budapest: Kocsi Sándor, 1874), 5.

24 GÖÖZ József, szerk., *A Budapesti Fő- és Székvárosi III. Kerületi községi Polgári Leány-Iskola második értesítője az 1891–92-iki tanévről* (Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1892), 5–6.

25 Az 1891. szeptember 19-én tartott tanítóválasztáson háromszoros túljelentkezés mellett választották meg Faylné Hentaller Máriát a „polgári leányiskolai német nyelv – magyar nyelvi tanító állomásra”. *Nemzet*, 1891. szept. 19., [2.] (esti kiadás)

26 GÖÖZ József, SCHÖN József és TRÁJTLER Károly, szerk., *Magyar nemzeti olvasókönyv a népiskolák II. osztálya számára* (Budapest: Lampel Róbert, 1890). A 19. századi magyar olvasókönyvek

nöki teendői mellett magyart, németet és földrajzot tanított heti 20 órában.²⁷ Tanítványa volt többek között Kriesch Laura, aki később a Mintarajziskola növendékeként egykori tanárának elbeszélésgyűjteményét is illusztrálta.²⁸

A fentiekén túl meg kell még említeni, hogy Faylné tagja volt a Mária Dorothea Egyesületnek is, amely a tanítónők helyzetének és a nőnevelés céljainak előmozdítására alakult 1885-ben.²⁹ Az egyesület tanítónői szakosztálya a tanítónők szellemi, erkölcsi és anyagi támogatására jött létre az egyesületen belül, elnöke 1888-as megalakulásától kezdve több mint négy évtizeden át Sebestyénne Stetina Ilona volt.³⁰ A szakosztály egyik fontos feladatának tekintette figyelemmel kísérni az ifjúsági olvasmányok és tankönyvek megjelenését, amelyekről rendszeres könyvismertetések és bírálatok foglalmaztak meg. Itt kell megjegyezni, hogy éppen a szakosztály megalakulásának évében hangzott el Benedek Elek elhíresült parlamenti beszéde a gyerek- és ifjúsági kiadványok támogatása érdekében.³¹ A könyvtárak ügye iránt elkötelezett kultúrpolitikus, György Aladár közvetlen indítványára határozta el a szakosztály, hogy a magyar könyvpiacra akkor forgalomban lévő magyar, német, francia és angol nyelvű ifjúsági iratok alapján ajánló jegyzéket állít össze kifejezetten a serdülő lányok számára megfelelőnek tartott ol-

népese-közléseiről lásd DOMOKOS Mariann, „Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben”, *Ethnographia* 129, 4. sz. (2018): 639–652, 645–647.

- 27 ERDŐDY Imre, szerk., *A Budapest Székesfővárosi VIII. kerületi (Csokonai-utcai) községi nyilvános polgári leányiskola hetedik értésítője az 1901–1902. tanévről* (Budapest: Székesfővárosi Házinyomda, 1902), 11.
- 28 BENDZSUKNÉ SZABÓ Krisztina Anna, „Munka, pihenés és szórakozás – mindennapok a gödöllői művésztelepen”, in *Évek és színek: Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapján*, szerk. STEINERT Ágota, 351–359 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2005), 352. Az utóbbihoz lásd FAYLNÉ HENTALLER Mariska, *Fekete Kató és más elbeszélések*, Kriesch Laura rajzaival (Budapest: Lampel Róbert, 1899).
- 29 Hentaller Elma alapító, Mariska rendes tag volt: [N. N.], *A Mária Dorothea-Egyesület első évkönyve: Az egyesület működése megalakulásától a tanítónők otthonának megnyitásáig, 1885–1889* (Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1889), 50, 52. KATONA Lajosné THURÁNSZKY Irén, *A Mária Dorothea Egyesület Budapesti tanítónői szakosztályának története, 1888–1934* (Budapest: Mária Dorothea Egyesület, 1934), 7, 40.
- 30 A tanítónői szakosztály célja: „hogy az örökdjék a nőnevelésügy fölött, hogy ébrentartsa és növelje a tanítónőkben a hivatásszeretetet, erősítse a testületi szellemet, alkalmat adjon a tanítónőknek a pedagógiai kérdések megvitatására, eszmecserékre, műveltségük emelésére és elmélyítésére s végül, hogy mindezzel szolgálja a tanítónők társadalmi helyzetének erősítését, érdekeik előmozdítását.” KATONA, *A Mária Dorothea Egyesület...*, 4–5.
- 31 Benedek Eleknek a színvonalas, nemzeti jellegű kiadványok ösztönzése mellett érvelő felszólalása többek között megjelent a *Népnevelők Lapja* parlamenti beszámolójában: [N. N.], „A vallás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetésének tárgyalása”, *Népnevelők Lapja* 23, 8. sz. (1888): 133–136.

vasmányokból.³² Az elsősorban az anyáknak tervezett ajánló olvasmányjegyzék elkészítésére 1889-ben egy hat főből álló bizottságot kértek fel, amelynek munkájában Faylné Hentaller Mária is részt vett.³³ Még mielőtt azonban elkészült volna a véglegesnek szánt egyesületi könyvjegyzék, Faylné a fiatal lányok olvasmányainak helyes megválasztásáról egy aforizmákból álló kis gyűjteményt tett közzé a *Lányok Lapjában*.³⁴ Ezekben a bölcsességekben tömören arról szólt, hogy a megfelelő olvasmány táplálja az ízlést, az érzelmeket és a műveltséget, a divatos idegen művek helyett pedig a hazai remekírókat ajánlotta a lányok figyelmébe (például „Arany a lelke annak a lánynak, kinek kezébe először *Arany* került”).³⁵ A Mária Dorothea Egyesület által szerkesztett könyvjegyzék a bíráló bizottság véleménye alapján 1891-ben jelent meg. A kiadvány azért különösen érdekes, mert szerkesztői nem pusztán felsorolták benne a serdülők számára megfelelőnek tekintett olvasmányokat, hanem részletes kommentárokkal, kritikai megjegyzésekkel is kiegészítették azt, orientálva és még tovább könnyítve az olvasók műválasztását.³⁶ Ezen túlmenően az egyesület további jegyzékek elkészítését is tervbe vette, ugyanis az elsőnek szánt jegyzékbe csak olyan (mintegy félezer, többségében külföldi) kiadványok kerültek bele „melyeket a tagok nagyobb része ismert és ajánlott.”³⁷ A serdülő ifjúságnak készült könyvjegyzék szerkesztői elvei utilitáriánus alapalásból fogalmazódtak meg, amint az a bírálóbizottság által a könyvjegyzék összeállításakor során figyelembe vett, reflektált szempontokból is kiviláglik:

- 32 GYÖRGY Aladár, „Serdülő leányok olvasmányai”, *Nemzeti Névelés* 9, 1–2. sz. (1888): 12–29. Az egyesület elhatározásáról részletesen: [N. N.], *A Mária Dorothea-Egyesület első évkönyve*, 27–28.
- 33 Az olvasmányjegyzék szerkesztésére alakult bizottság elnöke Saffáry Irma volt, tagjai Faylnén kívül Ehmayr Berta, Küttel Kornélia, Tavassy Mária és Bacherné Goldzieher Ilona voltak. [N. N.], „»A Mária Dorothea-egyesület« tanítónői szakosztálya...”, *Nemzeti Névelés* 10, 3. sz. (1889): 119.
- 34 FAYLNÉ Hentaller Máriska, „A leányok olvasmánya”, *Lányok Lapja* 17, 3. sz. (1891): 36.
- 35 „Az ifjú leányok életében legnagyobb szerepet játszanak az olvasmányok. Boldog, kinek édes anyja helyes olvasmányokat juttat kezébe. A rossz olvasmány megöli a lelket, a jó nemesít és felmagasztal.” Uo.
- 36 *Serdülő leányok olvasmányainak jegyzéke*. Összeállította a Mária Dorothea-Egyesület tanítónői szakosztálya (Budapest: Méhner, 1891). A kiadvány ma már könyvritkaság, az általam használt példány a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban található, jelen dolgozat készítésének idején a könyvtárosok a kiselejtezett, törésre ajánlott állományban bukkantak rá. (Régi jelzetszáma: 0258/6, leltári száma: 1384.) Ezúton is köszönöm Nagy Zita és Kiss Borbála könyvtárosok áldozatos segítségét a példány felkutatásában. A jegyzék részletes ismertetését lásd NEMÉNYI Imre, *Ifjúsági könyvtárak és ifjúsági olvasmányok a nevelés szolgálatában* (Budapest: Lampel, 1902), 38–40. A korabeli olvasmányjegyzékek történeti kontextusában említi: POGÁNY György, „Nézetek a leányok olvasásáról és olvasmányairól a dualizmus első felében (1867–1895)”, *Könyv és Nevelés* 11, 4. sz. (2009), hozzáférés: 2025.09.10, <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/nezetek-a-leanyok-olasasarol-es-olasmanyairol-a-dualizmus-elso-feleben-1867-1895>
- 37 „[R]ajta leszünk azonban, hogy e jegyzéket idővel kiegészítsük és tökéletesítsük.” *Serdülő leányok...*, 6.

1. Csak olyan könyvet adjunk az ifjú leány kezébe, mely művelődését előmozdítja, ismereteit gazdagítja, szellemét fölemeli és kedélyét nemesíti. 2. Legyen az ifjúsági olvasmány tartalmas, magvas, az életből merített és igaz, mert csak úgy vezetheti józan, egészséges irányba a gyermek gondolkodását. 3. Legyen emelkedett, nemes, idealisztikus erkölcsi irányba minden könyvnek, mely az ifjúságnak van szánva. 4. Különösen ajánlhatók azok az olvasmányok, melyek a hazai nép életébe, fejlődésébe nyújtanak bepillantást és hazafias irányukkal hazafias érzelmekre buzdítják az ifjúságot. 5. Az ifjúságiratok előadása legyen egyszerű, világos, szabatos és élénk; hangja üde és természetes, hogy a gyermek érdeklődését ébren tartván, őt rendszeres gondolkozásra is vezesse. A jó magyarságra különös súlyt kell fektetni. 6. Az ifjúságiratok külső kiállítása is tekintetbe veendő, még pedig nemcsak pedagógiai és esztétikai, hanem hegienikus [higiénés] szempontból is. A rossz, vékony, áttetsző papirosra, apró sűrű nyomással készült könyv nagy pusztítást okozhat a gyermek látószervében, és nem ajánlható.³⁸

A preferált kiadványok közül tematikailag egyetlen olvasmánytípust emelt ki a bizottság: a 4. pontban külön hangsúlyozza a hazai népeletbe bepillantást nyújtó, a nemzeti identitást megalapozó olvasmányokat. A magyar népmese is ennek a célnak alárendelten szerepel a jegyzékben, amelyet egyedül Benedek Elek *Székely Tündérország: Székely népmesék és balladák* című munkája (1885) képvisel. E művet a bizottság megfelelő modora, humora és nyelvezete okán a 10–13 éves leánykák számára ajánlotta, mint olyan olvasmányt, amelyből a serdülők „megismerik a paraszt poézis romlatlan ízlését, a székely nép egészséges észjárását, fantáziáját és erkölceit, megismerkednek a székelyek népies szójárásával, s egynémelyikéből e népmeséknek erkölcsi tanulságot is vonhatnak le.”³⁹ Az egyesület ifjúsági olvasmányokból *M. D. E. [Mária Dorothea Egyesület] könyvtára* címmel egy kiadványsorozatot is elindított Méhner Vilmos kiadásában, néhány kötet megjelenése után azonban az anyagi források hiánya miatt ez a kezdeményezés elhalt.⁴⁰

38 A fenti elvek a bíráló bizottság által jegyzett bevezetőben olvashatók: *Serdülő leányok...*, 32–33.

39 Uo., 35. A viszonylag kevés (mindössze hatvan) magyar nyelvű mű között Halász Ignáctól a Grimmesék, Kardos Páltól pedig *Az ezeregy éj* fordítása szerepel, ez utóbbi azzal a megjegyzéssel, hogy „a műnek fő előnye tehát a képzeletfejtő hatásában rejlik”. Uo., 40, 42. Perrault-, Andersen- és további Grimm-mesekiadásokat a német és francia nyelvű ajánló részben találunk.

40 A megjelent és a tervezett füzetekről: [N. N.], *A Mária Dorothea-Egyesület első évkönyve: Az egyesület működése megalakulásától a tanítónők otthonának megnyitásáig, 1885–1889* (Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1889), 28.

Faylné néprajzi érdeklődése és az intézményesülő néprajztudomány

Faylné alább tárgyalandó meseköteteinek folklorisztikai értékét a bennük szereplő népmeseszöveg-közlések biztosítják, már csak emiatt is számot kell vetni korának néprajzi törekvéseihez fűződő kapcsolatával. Faylné Hentaller Mária 1889-től, megalakulásának évétől, tagja volt az (akkori nevén) Magyarországi Néprajzi Társaságnak, amely a néprajz első hivatalos és sokáig egyetlen hazai intézménye volt.⁴¹ Az anyagi támogatás mellett Faylné a társaság szakmai munkájához is hozzájárult, publikációval és ismeretterjesztő előadásokkal segítette célkitűzéseit. Herrmann Antal az 1891. május 2-án kelt éves titkári jelentésében arról tudósított, hogy Faylné *Somogyi néprajzi adalékok* címmel tartott felolvasást,⁴² míg a napi sajtó arról számolt be, hogy 1891. március 21-én Faylné *Népköltési hagyományok a Jászságból* címen tartott előadást szülőföldjének népköltészetéről.⁴³ Faylné egyetlen rövid közleményt publikált a néprajzi társaság hivatalos lapjában, amelyben egy nem túl nagy horderejű, de annál érdekesebb, mesei vonatkozásokkal is bíró népnyelvi kérdéshez szolt hozzá.⁴⁴ A cikk apropóját egy színházi meseelőadás szokatlan címadása szolgáltatta. A Népszínház 1890 tavaszán *Hőköm Mátyás* címen mutatta be Charles Perrault *Le petit Poucet* címen közismert meséjének színpadi feldolgozását.⁴⁵ A sajtórecepció szerint e különös cím zavart keltett a korabeli színházi közönségben, ezért a darab alkotói a színház hivatalos közleményében szükségét érezték megmagyarázni, hogy a Hüvelyk Matyiról szóló mesét miért éppen a választott címen mutatják be. Érvelésük szerint az apró mesehős a Dunántúlon *Hőköm* néven ismert, így magyarosabbnak és népiesebbnek érezték

41 A társaság hivatalos értesítőjének első számában ott találjuk nevét a rendes tagok névsorában: [N. N.], „A Magyarországi Néprajzi Társaság szervezete”, *Ethnographia* 1, 1. sz. (1890): 59–68, 62. A társaság történetének előzményeiről és kezdeteiről részletesen: KÓSA László, *A Magyar Néprajzi Társaság története, 1889–1989* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1989), 5–32.

42 A felolvasás pontos dátuma nem derül ki a közleményből, de a jelentési időszak 1890. április 12-től 1891. május 2-ig tartott. HERRMANN Antal, „Titkári jelentés”, *Ethnographia* 2, 5. sz. (1891): 181–183, 181.

43 „A néprajzi társaság legutóbbi ülésén Fáylné Hentaller Mariska asszony a jászsági népköltésből mutatott be több dalt, gúnyost és bánatot vegyest.” [N. N.], „A néprajzi társaság”, *Ország-Világ* 12, 13. sz. (1891): 214; [N. N.], „A magyarországi néprajzi társaság...”, *Pesti Napló*, 1891. márc. 19., 3.

44 FÁYLNÉ HENTALLER Mariska, „Hüvelyk-hőköm-lyüki, Babszem Jankó: Tamaranczi hanczi”, *Ethnographia* 1, 5. sz. (1890): 258.

45 A *Le petit Poucet* című francia darab szövegírói Albert Vanloo, Eugène Leterrier és Arnold Mortier librettisták voltak, az opéra-bouffé műfajú darab bemutatója 1868-ban volt Párizsban. A francia darabot Fái J. Béla fordította, a zenés-táncos népszínházi bemutatót 1890. április 15-én tartották. (Itt jegyzem meg, hogy ugyanebben az évben indult a Városligetben Galló György nyári színházi vállalkozása Hőköm Színház néven).

az általuk választott nevet és címet.⁴⁶ Ennek kapcsán több hírlap hasábján is vita bontakozott ki arról, hogy mely kifejezés az ország melyik részén elterjedtebb, és hogy melyik mesehős-név tekinthető adekvátnak egy színpadi mű címadásában.⁴⁷ E kérdéshez szólt tehát hozzá Faylné is 1890. április 28-án kelt, az *Ethnographia* első évfolyamában megjelent cikkében.⁴⁸ Rövid, ám annál tanulságosabb közleményét tekintve fontos hangsúlyozni, hogy a cikk egyfelől Faylné határozott néprajzi érdeklődésének bizonyítéka, másfelől meseismeretének konkrét forrására is utalt benne, felidézve ifjúkorának jászberényi emlékeit: „Gyermekkoromban bő alkalmam volt temérdek és szebbnél szebb népmeséket hallani drága jó anyámtól, ki azokat részben szintén édesanyjától hallotta, részben a nép ajkáról leste el, de Hüvelyk Matyit soha nem hallottam.”⁴⁹

A fenti idézet azért érdemel figyelmet, mert sajnálatos módon nem áll rendelkezésre egyéb, közvetlen adat Faylné folklórismeretére és publikált magyar népmeséinek forrására vonatkozóan, ebből azonban látható, hogy Hentallernének fontos szerepe lehetett lánya mesetudásának, meseismeretének formálódásában.

Faylné mesekötetei: fennmaradt és elveszett kiadványok (Rekonstrukciós kísérlet)

Faylné Hentaller Mariska az 1880-as évek elejétől az 1920-as évekig rendszeresen jelen volt a könyvpiacón kisebb és nagyobb gyerekeknek szóló mesekönyvekkel, amelyek a műmesék mellett népmeséket és mondákat, kisebb részben verseket is tartalmaztak.⁵⁰ Annak ellenére, hogy folklorisztikailag értékes szövegeket

46 „A népszínház azért használja a »Hököm« kifejezést, mert a Dunántúl nagy részében a nép az apró, a kicsiny, a törpe fogalmának összehasonlító megjelölésére »Hüvelyköm« szót használja, ilyen formában: »Akkora mint a hövelyköm.« Ennek a hövelykömnek az összevonásából származott: »Hüököm,« ebből pedig a »Hököm.« Ma már a Hököm az egész Dunántúl el van terjedve. A népszínház inkább használja ezt, mint a »Hüvelyk Matyi« címet, mert ez utóbbi csak a németből fordító gyermekmese-fordítók révén lett általánosan ismeretessé. A népszínház célja az, hogy a »Hököm«-ot népszerűvé tegye és az általános használatnak megnyerje, mert ez magyarosabb és népiesebb kifejezés, a meseirodalomban használt »Hüvelyk«-nél.” [N. N.], „Mi az a Hököm Mátyás?”, *Budapesti Hírlap*, 1890. márc. 25., 10.

47 Például Y, „Színházi krónika”, *A Hét* 1, 14. sz. (1890. ápr. 6.): 224–225.

48 Faylné azon a véleményen volt, miszerint a *Hüvelyk Matyi* nem a magyar népmesékből való elnevezés, ahogyan például a *Tamaranczi hanczi* sem, eredeti magyar névnek tartja viszont a *Babszem Jankót* és megemlíti a kis emberre Jászberényben közszájon forgott *lyüki* kifejezést. FAYLNÉ HENTALLER, „Hüvelyk-hököm-lyuki...”.

49 Uo.

50 Ehelyütt szeretnék visszaautalni György Aladár említett, lányoknak szóló olvasmányokról szóló írására, amelyben kifejezetten felhívta a figyelmet „a magyar népmeséknek ifjúsági célokra alkalmas átdolgozásai” hiányára. GYÖRGY, „Serdülő leányok...”, 28.

is magukban foglalnak, a néprajzi szakirodalom egyáltalán nem tartja számon e kiadványokat. Az irodalmi köztudatban meséíróként népszerűvé vált szerzőnő a kedveltebb meseszövegeit újabb kötetekbe is szívesen beválogatta, amelyek olykor az első kiadásokkal azonos, máskor eltérő címeken jelentek meg, nehezítve meséírói munkásságának könyvészeti feltárását. Faylné nevével a korszakban legalább tíz mesekötet összesen (legkevesebb) tizenkilenc kiadásban jelent meg, amelyeknek ma már csak egy része található meg közgyűjteményekben. Műveinek nincs jegyzett szakirodalma, de még megközelítőleg teljes bibliográfiája sem, éppen ezért feladatombnak tekintettem a fellelhető kötetek és a szekunder források (ismertetések, kiadói jegyzékek, könyvhirdetések, selejtezési listák, valamint az életrajzhoz kapcsolódó kéziratos levelezés) alapján rekonstruálni Faylné irodalmi munkásságának ezt a szeletét.

Legkorábbi ismert mesekönyvei az 1880-as évek első felében jelentek meg. Pályaképéről a kortársak közül Horváth Böske publikálta a legteljesebb áttekintést. E cikk, illetve Faylné saját életrajzi közlése szerint 1881-ben jelent meg első kötete *Mesék és regék* címen.⁵¹ Ennek ellenére sem a sajtóreceptióban, sem a bibliográfiákban nincs nyoma annak, hogy ténylegesen ekkor jelent volna meg a *Mesék és regék*, valószínűbbnek tartom, hogy évtizedek távlatából elhomályosult a kiadás valódi (szerintem későbbi) dátuma.⁵² A *Mesék és regék* című mesekötetről az első sajtóhírek csak két évvel később jelentek meg, eszerint 1883 karácsonyán került piacra Wilckens és Waidl kiadásában a kötet.⁵³ Az első kiadásból a nyilvános könyvtárakban nem maradt fenn példány, a közölt ismertetések alapján azonban tudható, hogy a mesekönyv eredetileg tíz szöveget és ugyanennyi színes illusztrációt tartalmazott.⁵⁴ A *Mesék és regék* fogadtatása alapvetően pozitív hangvételű volt, az elismerő sorok mellett ugyanakkor kritika is megfogalmazódott a tündérmeseként azonosított műmesei szövegekkel szemben, de a könyv folklórvonatkozásairól még ebben is elismeréssel szól a bírálat szerzője.⁵⁵ Öt évvel később

51 „Titokban írt, fordított, később több gyermeklap munkatársa lett, míg végre 1881-ben már asszony korában kiadta első önálló kötetét.” Faylné Hentaller Mária ifj. Szinnyei Józsefnek, Budapest, 1916. márc. 15., OSZK Kt., Fond 36/2059. A kéziratban az 1881-es évszám utólagos beszúrás. HORVÁTH Böske, „Faylné-Hentaller Mária”, *Magyar Bazár* 39, 6. sz. (1904): 4.

52 Faylné kéziratos életrajzának összeállításakor felhasználta a *Magyar Bazár*-ban róla közzétett, idézett írást (erre a szövegben utalt is), feltételezem, hogy a téves adat így került be utólag az önéletrajzba.

53 [N. N.], „Mesék és regék”, *Budapesti Hírlap*, 1883. nov. 11., 2.

54 *Vasárnapi Ujság* 30, 46. sz. (1883. nov. 18.): 748; *Magyarország és a Nagyvilág* 19, 47. sz. (1883. nov. 25): 750.

55 „A tanulság nem folyik elég természetesen mindegyikből, néha rosszul is van alkalmazva. Még legjobban az utolsó rege »A dalos tündérekről«. Ez egy normandiai népmondán alapszik. Ha az író a többit is a nép szájáról vette volna, több dicséretet mondhatnánk könyvéről, így csak negatív elismeréssel szólhat

azonos címen a Pallasnál jelent meg egy ugyancsak tíz mesét tartalmazó, 86 oldalas mesekönyv, ami feltehetőleg az 1883-as kötet változatlan újrakiadása lehetett.⁵⁶ 1905-ben és 1910-ben egymással azonos, két mesével kibővített, valamint Helbing Ferenc tollrajzaival és akvarelljeivel illusztrált kiadásban a kötet szöveganyaga ismét megjelent.⁵⁷ A *Mesék és regék*ben Faylné többségében műmeséket közölt, népköltészeti vonatkozása egy szövegnek, a bretagne-i regéként megjelölt *A dalos tündérek* című mesének van, amelyet Faylné korábban a *Lányok Lapjában* is megjelentetett.⁵⁸

Faylné visszaemlékezése szerint az első mesekötetének alapvetően kedvező recepcióján felbuzdulva folytatta az „eredeti magyar és magyaros mesék” gyűjtését, írását, közreadását.⁵⁹ 1884-ben jelent meg *Kis mesék: Népmesék, regék és elbeszélések gyermekek számára* címen Faylné második mesekötete, amely az elsőtől viszonyítva nem csupán terjedelmesebb, de a népköltészetet is határozottabban képviselő kiadvány volt.⁶⁰ Az éppen három tucat szöveg döntő többségének (harmincegy szövegnek) van folklórreferenciája, a kötet a magyar népköltészetet és az idegen népek prózafolklórját együttesen reprezentálni kívánó antológiá-

tunk róla, hogy tudniillik nem olyan, melyet nem adhatnánk 6–8 éves gyermek kezébe. Úgy vagyunk vele, mint a német pedagógusok, kik tavaly szigorú szemlélt tartva a számtalan megjelent mesekönyvön, igen sokra kellett megjegyezniük: »nem ártalmas, de meg nem jelenésével mi sem veszett volna kárba.«” [N. N.], „Mesék és regék”, *Fővárosi Lapok* 19, 265. sz. (1883. nov. 13.): 1692–1693.

56 FAYLNÉ HENTALLER Mariska, *Mesék és regék gyermekek számára* (Budapest: Pallas, 1888). A tündéreket szerepeltető műmesék mellett a kötetben megtalálható az előző kiadásra vonatkozó kritikában hivatkozott mondafeldolgozás. Uo., 72–86. A szövegek a kötetben való sorrendjük szerint a következő címeken és műfajjelölésekkel jelentek meg: *A három mákvirág* (Tündérmese); *A kis libapásztor-leány* (Rajz); *Az aranyország* (Mese); *A nagymama meséje* (nincs alcím); *A bópelyhecske* (Mese); *A varázshagedű* (Mese); *A tündér gyöngye* (a fennmaradt példányból hiányzik a mese eleje); *Rege egy rózsabimbóról* (nincs alcím); *A mit a fecske mesél* (nincs alcím); *A dalos tündérek* (Mese. Bretagnei rege után).

57 Az újonnan megjelent mesék: *Az édes mostoha* és a *Gizella kalandja*. FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Mesék, regék és elbeszélések* (Budapest: Magyar Könyvkiadó, 1905); FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Mesék, regék és elbeszélések* (Budapest: Athenaeum, [1910]).

58 FAYL H[ENTALLER] Mariska, „A dalos tündérek: Mese. Bretagnei rege után”, *Lányok Lapja* 7, 23. sz. (1881): 361–364. A következő számban ismét egy bretagne-i helymegjelölésű mesét közölt: FAYL HENTALLER Mariska, „Karácsonyi mese: Bretagne-i monda után”, *Lányok Lapja* 7, 24. sz. (1881): 375–376.

59 Faylné Hentaller Mária ifj. Szinnyei Józsefnek, Budapest, 1916. márc. 15., OSZK Kt., Fond 36/2059.

60 FAYLNÉ-HETALLER Mariska, *Kis mesék: Népmesék, regék és elbeszélések gyermekek számára*, Számos színes képpel és fametszettel (Budapest: Nagel Ottó, 1884). Szeretném hangsúlyozni, hogy a *Mesék és regék* kapcsán megfogalmazott kritika korábban éppen a népköltészet bátrabb felhasználása mellett érvelt („Ha az író a többi is a nép szájáról vette volna, több dicséretet mondhatnánk könyvéről...” [N. N.], „Mesék és regék”, *Fővárosi Lapok* 19, 265. sz. (1883. nov. 13.): 1693.

nak tekinthető. Ahogyan az első könyvének, e műnek is több újrakiadása volt;⁶¹ az 1904-es karácsonyi könyvvásárra időzítve publikált, átdolgozott kiadást egy könyvkereskedői hirdetés szerint a kiadó a 9–10 éves gyerekek, illetve szüleik számára kínálja.⁶²

Mivel a kifejezetten gyerekeknek szóló népmesekiadványok az 1880-as évekig nem igazán voltak jellemzők a magyar könyvpiacra⁶³, ezért hasznosnak tűnik alaposabban szemügyre venni legalább a kötet magyar vonatkozású prózafolklor-jellegű szövegeit. Az 1884-ben megjelent *Kis mesék* című kötetben négy magyar népmese és egy monda szerepel, a következő címeiken és műfajmegjelölésekkel: *A falba rakott fiú: Magyar népmese*;⁶⁴ *A rózsásajkú királykisasszony: Magyar népmese*;⁶⁵ *Mindennek a felét: Erdélyi népmese*;⁶⁶ *Iczinkó-piczinkó: Magyar népmese*;⁶⁷ valamint *A székelj jósnő: Székely népmonda*.⁶⁸ Szövegfolklorisztikai szempontból e mesék és mondák azért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert egy viszonylag korai, a néprajztudomány formális intézményesülése és a gyűjtési módszertan megszilárdulása előtti időszakból származnak, ugyanakkor több esetben bizonyos típusoknak a legkorábbi magyar változatait képviselik.⁶⁹

61 *Híres mesék* címen jelentek meg az átdolgozott kiadások: FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Híres mesék: Népmese-gyűjtemény gyermekek számára*, 2. kiad. (Budapest: Magyar Könyvkiadó Társaság, 1905) és FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Híres mesék: Népmese-gyűjtemény gyermekek számára*, 3. kiad. (Budapest: Athenaeum, [1910]).

62 „A szerzőnő [Faylné] a gyermekirodalom jól ismert, régi munkása, kedves hangon és gyöngéd érzéssel megírt tanulságos és mulattató elbeszélései főképp az egészen kicsi fiúcskák és leánykák tetszésére számítanak. A »Kis Mesekönyv« azoknak a gyermekeknek íródott, kik a palatáblától épen megváltak; a Mesék és regék és Híres mesék 9–10 éveseknek vannak szánva.” [N. N.], „Mesekönyvek, a legszebb, legdíszesebb kivitelben 1904. évi újdonságok”, *Hazánk*, 1904. dec. 20., 14. 1905-ben *Mesekincstár* címen is megjelent a *Kis mesekönyv* és a *Mesék és regék* egybekötve. *Magyarország*, 1905. dec. 21., 24.

63 A népmesék gyerekirodalmi recepciójáról bővebben DOMOKOS Mariann, *A népmese megjelenése a 19. századi magyar gyerekirodalomban* (kézirat, 2025).

64 FAYLNÉ-HETALLER, *Kis mesék*..., 4–11. A mese az AaTh 725 *Az álom* / ATU 725 *Prophecy of Future Sovereignty* számú és elnevezésű nemzetközi mesetípusba tartozik.

65 Uo., 12–15. Típusa: AaTh 403 *A gyöngyöt síró, rózsát nevető lány* / ATU 403 *The Black and the White Bride*.

66 Uo., 16–19. Típusa: AaTh 506 *A megszabadított királykisasszony* / ATU 506* *Prophecy Escaped*.

67 Uo., 40–42. Típusa: AaTh 2016 *Icinke, picinke* / ATU 2016 *Wee Wee Woman*.

68 Uo., 28–29. A szöveg a Ditró környéki Tatárdomb eredetét beszéli el, típusbesorolása nem egyértelmű. Vö. Bákainé mondája: *A holtából visszatérő Bákainé*, MZ II. J 211.15. MAGYAR Zoltán, *A magyar történeti mondák katalógusa: Típus- és motívumindex*, 11 köt. (Budapest: Kairosz, 2018), 2/B: 78–79.

69 *A falba rakott fiú* című mese eddigi ismereteink szerint az ATU 725 típus legkorábbi magyar változata, a *Mindennek a felét* című erdélyi népmese pedig az ATU 506* legkorábbi publikált magyar változata. A folklorisztikai szakirodalom egyiket sem jegyzi.

A folklorisztika ez idáig a gyermekmese-gyűjteményeknek legfeljebb csak a folklorizációs hatásával számolt, a mesekönyvek szövegregpertoárjai nem keltették fel a kutatók érdeklődését, így Faylné népmese-közlései úgy hullottak ki az emlékezetből, hogy nem váltak a korai magyar népköltési szövegtáron részévé. Ennek teoretikus és praktikus okai is azonosíthatók. Az elméleti okok között említhetjük a gyűjtési módszertan változását, nevezetesen azt, hogy a 19. századi népköltési gyűjtések szövegrögzítési elvei nem eredményeztek (mert nem is eredményezhettek) a későbbi szaktudományos elvárásoknak megfelelő, hitelesnek tekintett szövegeket, emiatt pedig a néprajztudomány a korai lejegyzések közül még a kanonikus gyűjtéseket is sajátos önkorlátozó fenntartásokkal kezeli.⁷⁰ A gyakorlati oldalról közelítve pedig azt mondhatjuk, hogy azért sem érdeklődik a szövegfolklorisztika a gyermekmesegyűjtemények iránt, mert a korpusz nagy részéről egyszerűen nincs (annak feltáratlansága okán nem is lehet) tudomása. Faylné törekvése az említett kötet szerkesztése során az volt, hogy a gyerekközönség számára a magyar népmesék mellett a világ mesekincsébe is bepillantást nyújtson, ennek érdekében európai és Európán kívüli meseszövegeket válogatott össze, ez utóbbiakat feltehetőleg valamely német nyelvű meseantológia vagy antológiák alapján. A szerkesztő-szerző meghatározásai szerint a gyűjtemény a magyar, erdélyi, székely szövegeken kívül *ír, svéd, norvég, cseh, lengyel, orosz, német, francia, bretagne-i, flandriai, spanyol, mór, oláh, albán, görög, szicíliai, japán és indus meséket*, illetve *regéket* tartalmaz, ezeken kívül néhány földrajzi-etnikai besorolás nélküli mese és elbeszélés is szerepel a kötetben. A *Kis mesék*ben közzétett, a magyar folklórhoz köthető szövegek (három tündérmese, egy formulamese és egy monda) forrása nem ismert, éppúgy lehetséges, hogy Faylné saját gyerekkori (édessanyjától/anyai nagyanyjától származó, esetleg a Jászsághoz köthető személyes) emlékeit rögzítette, mint az, hogy máshol hallott vagy olvasott folklórszövegeket adott közre.⁷¹ E kötet jelentőségét meglátásom szerint az adja, hogy Benedek Elek meseköteteinél korábban és kifejezetten gyerekek számára kínált prózafolklór-szövegeket, nem mellesleg abban az időben, amikor a folklorisztika intézményrendszere még éppen csak kialakulóban volt.

70 Arról, hogy valamennyi 19. századi prózafolklór szöveglejegyzés stilizált, számos helyen szóltak már a folkloristák, lásd például KOVÁCS Ágnes, „Benedek Elek és a magyar népmesekutatás”, *Ethnographia* 72 (1961): 430–443; DOMOKOS Mariann, „A folklorisztika szövegfogalmi és textológiai gyakorlata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125, 6. sz. (2021): 802–823.

71 Vö. „Gyermekekoromban bő alkalmam volt temérdek és szebbnél szebb népmeséket hallani drága jó anyámtól, ki azokat részben szintén édesanyjától hallotta, részben a nép ajkáról leste el.” FAYLNÉ HENTALLER, „Hüvelyk-hököm-lyuki...”, 258.

Szintén 1884-ben jelent meg először a *Kedvencz könyvem* című kötete, amelyet Faylné a kisebb gyerekek számára írt.⁷² Az illusztrált kötet többségében egyszerű műmeséket, kisebb részében verseket tartalmaz, népmesét nem közöl. A kötet bővített változata *Kis mesekönyv* címen 1925-ig további három kiadásban vált ismertté.⁷³ Az 1886. év kiemelkedően fontos dátum Faylné mesekiadványai szempontjából, ebben az évben ugyanis egyszerre három új mesekönyvvél is jelentkezett (részletesen a következő fejezetben esik róluk szó). Ezután kezdte el közölni serdültebb lányoknak szóló regényeit és elbeszéléseit (*Leányévek*, *Fekete Kató és egyéb elbeszélések*, *Árva Margit*, *A Sződy lányok*, *Róza története*, *Otthon nélkül... haza nélkül...*), amelyekkel párhuzamosan korábbi mesekönyvei újabb kiadásokban is megjelentek.⁷⁴ Szekunder forrásokból tudható, hogy 1919-ben Faylnétól *Legszebb meséi* címen az Uránia adott ki egy kis mesekötetet,⁷⁵ utolsó új mesekötete pedig 1920-as évszámmal jelent meg *Sok-sok csecse tarka mese* címen, ugyancsak az Urániánál.⁷⁶ Ebben negyven, részben korábban már megjelent meseszöveg szerepelt, köztük egy, a magyar néphagyományhoz köthető rátótiáda is. *A nyulak öregapja* című, Mátyás-tréfaként megjelölt mese *A számárról azt hiszik, hogy nyúl* elnevezésű mesetípusba tartozik, azonban a népmesekatalógusok magyar szóbeli variánsait egyáltalán nem adatolják.⁷⁷ Faylné e mesét korábban az időszakai sajtóban is közölte, *Az Én Ujságom* című gyereklapban *Mátyás király tréfaiból* címen jelent meg a szöveg 1906-ban.⁷⁸

72 FAYLNÉ-HENTALLER Mariska, *Kedvencz könyvem: Mesék és versecskék kis gyermekek számára*, Színezett képekkel és fametszetekkel (Budapest: ifj. Nagel Ottó, [1884]).

73 FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Kis mesekönyv: Mesék és versek apró gyermekek számára* (Budapest: Magyar Könyvkiadó, 1904). Újrakiadásai azonos címen az Athenaeum gondozásában jelentek meg 1913-ban és 1925-ben.

74 Komáromi Gabriella ugyanahhoz a századvégi lányregénytípushoz sorolja Faylné regényeit, mint Szabóné Nogáll Janka, Büttner Júlia, Gömbösné Galamb Margit vagy Gyarmathy Zsigáné műveit, akik szerinte valamennyien Beniczky Lenke nyomában jártak. KOMÁROMI Gabriella, *Elfelejtett irodalom: Fejezetek a XX. századi ifjúsági prózánk történetéből, 1900–1944* (Budapest: Móra, 1990), 200.

75 FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Legszebb meséi*, Farkas László rajzaival (Budapest: Uránia, 1919). Fennmaradt példányát nem találtam. *Corvina* 43, 3 (1920): 21.

76 FAYLNÉ-HENTALLER Mária, *Sok-sok csecse tarka mese: Jó gyermekeknek*, Szügyi Elemér képeivel (Budapest: Uránia, 1920).

77 Uo., 3–4. A mesetípus száma és elnevezés: ATU 1316 *Mistaken One Animal for Another* (korábban AaTh 1316**** *The Ass Thought to be a Hare / A számárról azt hiszik, hogy nyúl*).

78 FAYLNÉ HENTALLER Mária, „Mátyás király tréfaiból”, *Az Én Ujságom* 17, 25. sz. (1906): 400.

Könyvtörténet könyvek nélkül

Faylné Hentaller Mária meseköteteinek csak töredéke hozzáférhető, legalább öt olyan, meséket tartalmazó könyvről van másodlagos források alapján tudomásunk, amelyeknek a dolgozat készítésekor egyetlen kiadása sem állt rendelkezésre; ezeket tekintem Faylné elveszett, illetve (optimistábban fogalmazva) egyelőre lappangó mesekönyveinek. Az alábbiakban ezekről a kötetekről kívánok szólni, amelyek a korabeli ismertetésekben, könyvészetekben, kiadói hirdetésekben, ajánló majd tiltó könyvlistákban szerepelnek ugyan, de nyilvános magyarországi közgyűjteményekben nem maradt fenn példány belőlük. Mindezzel a könyvek nélküli könyvtörténetírás létjogosultsága és a hiányzó műveket is regisztráló gyermekmesekönyv-történeti bibliográfia elkészítésének szükségessége mellett is szeretnék érvelni.⁷⁹

Faylné egyelőre hiányzó (elveszett vagy lappangó) mesekönyvei:

1. *Hetedhét országon túl*. Kis gyermekeknek, Singer és Wolfner, 1886.
2. *Mesék a fonóból*. Gyermekek és népmesék, Singer és Wolfner, 1886.
3. *Hol volt, hol nem volt*. Gyermekek-mesék, Singer és Wolfner, 1886.
4. *Mesekincstár*. Sok szép mese képekkel, Magyar Könyvkiadó, 1905.
5. *Legszebb meséi*. Farkas László rajzaival, Uránia, 1919.

Időrendben visszafelé haladva, Faylné *Legszebb meséi* című kiadványáról⁸⁰ terjedelmes leírás egy kiadói hirdetésben olvasható, amelyet a szintén az Uránia által kiadott *Otthon nélkül... haza nélkül...* című regényhez illesztve közöltek:

Régi, kedves ismerőse a magyar gyerek-világnak a könyv szerzője. Meséit szívesen hallgatják meg a kicsinyek, mert érti a beszéd-módjukat, belé tud illeszkedni abba a tiszta, sugaras világba, mely a gyermek saját külön érzéseit kelti életre. Itt is mesél ő a Paprika Jancsi kalandjairól, a nagyfejű Demeterről, a cserkészfiú húsvétjáról és sok másról érzelmes, tarka történeteket. És mindezt azzal a közvetlenséggel, mely egyedül képes lebilincselni a fiatal képzeletet, azzal a művészettel, mely bele tudja lopni a mesét a szívbe,

79 A fizikai példányok nélküli könyvtörténetírás szükségességét azonos szemléleti alapállásból hangsúlyozza a tündérmese horvát gyerekirodalmi recepcióját kutató Marijana Hameršak is. HAMERŠAK, Marijana, „How Did Fairytales Become a Genre of Croatian Children’s Literature? Book History without Books”, *Primerjalna književnost* 35, 1. sz. (2012): 65–77, 65.

80 A kötet a kortárs bibliográfusok szerint 94 lapos, illusztrált kiadvány volt: FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Legszebb meséi*, Farkas László rajzaival (Budapest: Uránia, 1919). *Corvina* 43, 3 (1920): 21.

hogy ott nemessé formálja az érzést. A mesemondásnak ezt a titkát Fáyné régen elsajátította és népszerűsége a magyar gyermekvilágban igazolja, hogy ez a titok: művészet is.⁸¹

A közleményből nem derül ki, hogy vannak-e népmesék a kötetben, a hivatkozás alapján azonban találunk beazonosítható, különböző periodikákban korábban már megjelent szövegeket (műmeséket). Faylné 1905-ben *Az Én Ujságomban* közölte az idézetben is említett *A nagyfejű Demeter* című mesét, amely bár bőségesen és igen tanulságos kreativitással használja a magyar népmesék elemeit és motívumkincsét, egészében bizonyosan nem a néphagyományból származik.⁸² A hirdetésben említett másik meseszereplő, Paprika Jancsi, szintén szerepel Faylné egy korábban már közzétett meséjében. A *Paprika Jancsi kalandos élete* című, több epizódból álló történet az előző meséhez képest sokkal kevésbé mérít a folklórból, legfeljebb a mese szüzseje rokonítható távolról az oralitásból is jól ismert Babszem Jankó-történetekkel.⁸³ Folytatva a kiadványok szemlélését, kronológiailag visszafelé haladva a *Mesekincstár* című kötet a következő, amely a sajtóhírek szerint Faylné korábbi kiadványaihoz képest nem hozott újat, e kötet a beszámolók szerint ugyanis a *Kis mesekönyv* és a *Mesék és regék* című kötetek egyesített kiadása volt.⁸⁴ (E két kötet külön-külön is megjelent a Magyar Könyvkiadó gondozásában).

Másodlagos források alapján úgy tűnik, hogy szoros kapcsolatban állhattak a magyar népköltéssel Faylné 1886-ban publikált mesekötetei, azaz a *Hetedik ország túl*, a *Mesék a fonóból*, valamint a *Hol volt, hol nem volt* című kiadványok. Éppen ezért különösen fájó, hogy a Singer és Wolfner kiadó által az 1886. évi karácsonyi könyvvásárra egyszerre megjelentetett három mesekötetnek mindezidáig egyetlen fennmaradt példánya sem került elő. A folklorisztika számára azért volnának érdekesek e kötetek, mert a kiadó hivatalos kiadványjegyzé-

81 FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Otthon nélkül... haza nélkül...* (Budapest: Uránia, 1918), 123.

82 FAYLNÉ HENTALLER Mária, „A nagyfejű Demeter: Mese”, *Az Én Ujságom* 16, 22–24. sz. (1905), 354–357, 372–373, 391–392. A mesében számos népmesei formulát („Hol volt, hol nem volt, az óperenciás tengeren is túl és az üveghegyeken innen volt egyszer egy ember.”; „Jó tettért jót várj!”, „Hipp, hopp, édes bocskorom, Ott legyek, hol akarom!”, „Ment, mendegélt” stb.), mesei számokat (három nap, hetedik szoba), tipikus mesealakokat és varázstárgyakat találunk (állatsegítő, király, varázsalma, mágikus bocskor, süveg, köpeny stb.). Néhány epizódja halványan emlékeztet ismert folklórszüzsekre is (lásd például a Lúdas Matyi csodadoktor-jelenetét vagy a számárfülű Midász királyt).

83 FAYLNÉ HENTALLER Mária, „Paprika Jancsi kalandos élete”, *Az Ujság* 12, 52., 58., 64. sz. (1914): 39, 37, 33–34.

84 FAYLNÉ HENTALLER Mária, *Mesekincstár*, Sok szép mese képekkel, Helbing Ferenc és Sarkadi Emil rajzaival és aquarelljeivel (Budapest: Magyar Könyvkiadó, 1905). Erről lásd *Budapesti Hírlap*, 1904. dec. 11., 43.

kéből ismert címleírások⁸⁵ és a közölt ismertetések⁸⁶ alapján e gyűjteményes kötetek nagy számban tartalmaztak népmeséket, illetve népmese-átdolgozásokat. A kiadó 1886-os karácsonyi újdonságokat tartalmazó kiadványjegyzéke szerint a három, színes és fametszetes képekkel illusztrált kötetet különböző célcsoportoknak szánták: a legkisebb, 3–8 évesek gyerekei számára a *Hetedhét országon túl* című könyvet ajánlották, a 4–10 évesek számára a *Hol volt, hol nem volt* című kötetet, míg a legnagyobb, 6–12 éves korosztály volt a célközönsége a harmadik, *Mesék a fonóból* című gyűjteménynek.⁸⁷ Petrik Géza könyvészetéből megállapítható a kiadványok terjedelme is: a *Mesék a fonóból* volt a legvaskosabb (195 oldalas), majdnem ugyanannyi oldalt tett ki, mint a másik két kötet együttvéve.⁸⁸

A *Mesék a fonóból* című kötetről 1886 november közepén a *Vasárnapi Ujság* hasábjain jelent meg az egyik első ismertetés, amelyből nem csupán az derül ki, hogy a kötet negyvenöt mesét tartalmazott, de az ismertető kitért a könyv lehetséges használati módjaira is:

Népmesék ügyes feldolgozása, egyaránt a[l]kalmas arra, hogy a kicsinyek előtt felolvastassanak vagy a kicsinyek olvasmányát képezzék. Negyvenöt kisebb-nagyobb mese teszi e gondos kézzel fűzött gyűjteményt, melyben naivság, vidámság, csodálatos és tréfás változtatja a hangulatot. Mikszáth előszava arról szól, hogy a gyermekeknek ki tudna jobban mesélni, mint a nő. A jó könyvnek külső része is nagyon tetszetős, és több színnyomatú kép élénkíti.⁸⁹

A *Magyar Könyvészet* adatai szerint nemcsak a *Mesék a fonóból*, hanem a *Hol volt, hol nem volt* című kötet elé is Mikszáth Kálmán írta az előszót, azonban a kiadó

85 A Singer és Wolfner kiadó a millennium évében publikált kiadványjegyzékének 6–12 éves gyerekek számára ajánlott meséskönyvei között a következőképpen szerepelnek a kötetcímek: „Mesék a fonóból: Eredeti gyermek- és népmesék”; „Hol volt, hol nem volt: Mesék kicsinyek számára képekkel”; „Hetedhét országon túl: Tündérmesék kicsinyek számára”, in *Singer és Wolfner könyvkiadó cég összes kiadványainak jegyzéke* ([Budapest]: Singer és Wolfner, 1896), 48.

86 „»Hetedhét országon túl«, mesék kis gyermekeknek Faylné Hentaller Mariska tollából, majdnem csupa magyar népmesét tartalmaz, képekkel. Az író előnyösen ismeretes a gyermekirodalom terén és e gyűjteménye is jól megválogatott meséket nyújt.” [N. N.], „C. n.”, *Fővárosi Lapok* 23, 343. sz. (1886. dec. 12.): 2510. Kiemelés tőlem. D. M.

87 *Karácsonyi újdonságok: Legújabb és legszebb képes könyvek, ifjúsági iratok és ajándék-művek* (Budapest: Singer és Wolfner, [1886]), [1]. Lelőhely: OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Kny. D 7.528

88 A *Hol volt, hol nem volt* című kötet Petrik adatai szerint 96 oldalas, a *Hetedhét országon túl* pedig 100 oldalas. PETRIK Géza, szerk., *Magyar könyvészet 1886–1900: Az 1886–1900. években megjelent magyar könyvek, térképek és atlaszok összeállítása tudományos szak- és tárgymutatóval* (Budapest: Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, 1908), I:204.

89 *Vasárnapi Ujság* 33, 51. sz. (1886. nov. 19.): 828.

saját jegyzékei és a korabeli sajtóreceptió csak az előbbivel összefüggésben említi meg Mikszáth nevét. Mindenesetre a paratextus(ok) okán az irodalomtörténészek érdeklődését felkeltették Faylné elveszett mesekötetei, azonban azokat a kitartó nyomozás ellenére sem sikerült megtalálni.⁹⁰ (A Mikszáth-kutatás még az 1980-as években sem adta fel a könyvek fellelésének reményét, legalábbis erre utal egy napilap apróhirdetés rovatában közzétett felhívás.⁹¹) A *Fővárosi Lapok* és a *Pesti Napló* 1886. december 10-én közölt ismertetést a *Mesék a fonóból* című mesegyűjteményről, amelyekben az ismeretlen szerzők a könyv előszava alapján Mikszáth sorait is idézték. Tekintettel arra, hogy e két töredéken kívül szövegszerűen semmi egyéb nem ismert a kötetből, érdemesnek tartom mindkét sajtórecenziót teljes terjedelmében közölni:

„Mesék a fonóból”. Gyermek és népmesék, elmeséli Faylné Hentaller Mariska. Ily című s több színes képpel díszített könyv jelent meg Singer és Wolfner kiadásában. A kötethez Mikszáth Kálmán irt ajánló előszót s mi aláírhatjuk e szavait: „*Mióta a közönség ízlése a realizmus felé hajlik, mindinkább kevesbedik a bizalom a nőírók iránt. De ha vannak, akik el szeretnék őket ijeszteni az életet festő irodalom mezejéről, elzárhatják-e előlük a gyermekszobákat, ahol csak is ők vannak otthon? Ki merne ott ő velük vetekedni? Ki tudna a gyermekeknek úgy mesélni mint ők, belelojtni a nemes magot cukros történetekben[!], elvinni a gyermek képzelődését messzire s a kápráztató rózsaszín ködön keresztül belecsöppenteni a jellemet nemesítő mézcsöppet a szivbe? Ezt az utat szíveikhez csak ők ismerik. Nagyra becsülöm ezt a könyvet, mert ilyen. Csak egy anya tudhat így mesélni, az apa nem. S még ezenkívül is van egy nagy érdeme, hogy magyar, hogy a motívumok többnyire a mi népmeséinkből vannak véve.*” A kötet ára 1 frt 80 kr.⁹²

90 „Itt kell megemlítenünk, hogy Petrik Géza a »Magyar könyvészet 1886–1900 c. művében (Bp., 1908. 204. l.) az 1886-os évről két Mikszáth-előszót tart számon. Mindkettőt Faylné Hentaller Mariska egy-egy, ebben az esztendőben megjelent gyermekkönyve elé írta Mikszáth. A jelen kötetünk lezárásáig e két művet nyilvános könyvtárainkban nem találtuk, így annak reményében, hogy a továbbiakban előkerül és egy tervezett pótkötetbe majd beleilleszthetjük, Petrik nyomán itt közöljük a két mű adatait: »Faylné Hentaller Mariska: Mesék a fonóból. Gyermek- és népmesék. Mikszáth Kálmán előszavával. (8-r. 195. l.) Bpest, 1886. Singer és Wolfner.« és »Faylné Hentaller Mariska: Hol volt, hol nem volt. Gyermekmesék. Mikszáth Kálmán előszavával. (8-r. 96. l.) Bpest, 1886. Singer és Wolfner.«” S. FÜRTH Éva és REJTŐ István, „Bevezetés a jegyzetekhez”, in MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok XXIII. 1886. július–1886. december*, szerk. S. FÜRTH Éva és REJTŐ István, Mikszáth Kálmán összes művei 73, 163–166 (Budapest: Akadémiai, 1979), 166.

91 „Keresem Faylné-Hentaller Mária: *Mesék a fonóból* című mesekönyvét megvételre. »Mikszáth-kutatás NSZ 50 342« jeligére a kiadóba.” *Népszabadság*, 1981. aug. 25., [11.]

92 *Fővárosi Lapok* 23, 341. sz. (1886. dec. 10.): 2493–2494. Kiemelés tőlem. D. M.

Mesék a fonóból czímen igen diszes kiadásu, színes illusztrációkkal ellátott kötet jelent meg Faylné Hentaller Mariskától, ki már első kötetével is kedvencze lett a mesészerető ifjúságnak. Ezek az apró gyermek- és népmesék is bizonynyal be fogják járni az országot, meghódítva mindenütt az apró szivecskéket és nem egy kellemes órát szerevze mindüknek, a kik csak lapozgatják. A kedves kis gyűjteményhez, mely Singer és Wolfner kiadásában jelent meg s ára 1 frt 80 kr. Mikszáth Kálmán írt előszót, ki azt mondja róla: *Nem kételkedem, hogy ez a könyv ott fog lenni karácsony estéjén igen sok magyar házban, amaz egyetlen fa alatt, amelynek semmi árnyéka nincs.*⁹³

E könyvek populáris recepciója nem ismert,⁹⁴ pedagógiai-művelődéspolitikai szakemberek által formált, hivatalos fogadtatásukra viszont valamelyest rálátunk: egyértelműen pozitív volt. 1892-ben az állami kisdédóvónő-képző intézetek számára előírt, beszerzendő könyvek és tanszerek jegyzékébe (1892/49308. sz. VKM rendelet) Faylnétól a két, kisebbeknek ajánlott, 1886-ban kiadott mesekönyv is bekerült (a *Hetedhét országon túl* és a *Hol volt, hol nem volt*),⁹⁵ míg a harmadik, ugyanabban az évben megjelent könyv (*Mesék a fonóból*) az Országos Közoktatási Tanács által a népiskolai ifjúsági könyvtárak számára 1900-ban összeállított hivatalos ajánló könyvjegyzékben szerepelt.⁹⁶ Ezek alapján Faylné mindhá-

93 *Pesti Napló*, 1886. dec. 10., [2.]

94 Annál érdekesebb adalékot találunk ehhez a kérdéshez Nogáll Janka egy írásában, amelyben kis leánykák vidéki gyerek-olvasótársaságok számára ajánlanak beszerzendő kiadványokat. Az elbeszélésben szereplő kislányok a számukra kedves, magyar olvasmányok közül nevesítve Büttner Lina *Egy rút kis leány története* című műve mellett Faylné könyveit, különösen a *Mesék a fonóból* című mesekötetet javasolják: „ide teszem a Faylné Hentaller Mariska néni nevét. Ej, ez is tudja ám, mit szeretnénk mi hallani! Most éppen egy szép kis könyvét szereztük meg a könyvtárunkba. Meséket a fonóból. Milyen kedves, természetes kis dolgok ezek. Mi igen nagy örömmel olvassgattuk. Ezt is ajánlom nekik. Ezzel is úgy lesznek ők majd, hogy még több után kívánczoznak. – Szerencsére ez a kedves, gyöngéd tollú írónónk is sokat dolgozik a kislányok kedvéért s az érdeklődők több művével gyarapíthatják a könyvtárukat.” SZABÓNÉ NOGÁLL Janka, „Csevegések egyről-másról”, *Lányok Lapja* 18, 4. sz. (1892): 61–62.

95 BERZEVICZY Albert, „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister f. évi 49.308. szám alatt a következő rendeletet intézte valamennyi kir. tanfelügyelőséghez”, *Budapesti Közlöny*, 1892. dec. 16., 1–4, 3.

96 A könyvjegyzéket Gaal Mózes állította össze a következő módszertani alapelv figyelembevételével: „a népiskolai tanulók kezébe tanulságos, jó magyarsággal megírt, lehetőleg érdekes olvasmányokat kell adni, amelyek ismereteiket gyarapítják, jellemök fejlődésére jótékonyan hatnak, vallási érzelmeikkel összhangzatban vannak, hazájuk szeretetére buzdítják őket és nyelvérzéküket nem rontják meg.” HEGEDŰS István és RIEDL Frigyes, „Szakbizottsági jelentés a Népiskolai Ifjúsági könyvtárjegyzék átdolgozásáról”, in *Az Országos Közoktatási Tanács nyomtatványai 1896–1901*, 814–834 (Budapest: Franklin, 1901), 814. A *Mesék a fonóból* című kiadvány a 4. osztályosok számára javasolt olvasmányként a jelentés 817. oldalán szerepel, ezen túl az állandó bizottság javaslati listáján is megtalálható ugyanez a kötet (838–855, 840.).

rom, 1886-ban a Singer és Wolfner-nél megjelent, mára elveszett mesekönyve a gyerekirodalom korabeli, hivatalos kánonjának fontos részét képezte. A folklór- és néprajztudomány számára ezek közül minden bizonnyal a kisiskolás közönségnek ajánlott *Mesék a fonóból* című, *Gyermek- és népmesék* alcímmel ellátott kiadvány szolgálna a legnagyobb tanulsággal, különösen annak fényében, hogy Faylné két évvel korábban kiadott *Kis mesék* című kötete népköltési gyűjteményeket, köztük korábban publikálatlan magyar népmeséket is tartalmazott. Faylné mesekötetei (a jelen dolgozatban nem taglalt regényeivel együtt) a századforduló pedagógiai gyakorlatában nem csupán elméleti síkon, de ténylegesen is hasznosultak, legalábbis a korszak számos, nem csupán a lányoknak fenntartott tanintézményéből származó, könyvtári gyarapodást dokumentáló állományjegyzékben, illetve jutalomkönyvekről szóló kimutatásban szerepelnek ezek a művek.⁹⁷

Arra a kérdésre nehéz egyértelmű és kielégítő választ nyújtani, hogy hová tűntek Faylné mesekönyvei a közgyűjteményekből, annak ellenére, hogy a hatósági utasítások alapján feltehetőleg számos ifjúsági könyvtárban még megvoltak az első világháborút megelőzően. Az biztos, hogy a háború a könyvgyűjteményekben is nagy pusztításokat okozott,⁹⁸ ezen túl azonban a 20. század közepének ideológiai irányváltásai is erőteljes nyomot hagytak a könyvtári állományokon. Hasznos volna a magyar mesegyűjtemények (és általában a gyerek- és ifjúsági irodalom) politikai-ideológiai alapú cenzúra-történetének teljesebb áttekintése;⁹⁹ ehelyett

97 A teljesség igénye nélkül néhány olyan iskolai könyvtár, ahol Faylné mesekötetei egykor az állomány dokumentált részét képezték: például a csurgói gyakorlóiskola ifjúsági- és népkönyvtárában legalább öt könyve volt meg (a *Mesék és regék* és a *Kedvencz könyvem* mellett mindhárom 1886-os mesekönyv). MÁTRAI Gyula, *A csurgói Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet története és jelen állapota 1869/70. 1894/95.* (Csurgó: Vágó Gyula, 1895), 82–83. A Soproni Állami Főreáliskola ifjúsági könyvtárában a *Kis mesék* biztosan megvolt egykor: SALAMIN Leo, *A soproni magyar kir. állami főreáliskola 10-ik évi Értesítője 1884/1885* (Sopron: Litfass Károly 1885), 37. Faylné mesekiadványai a hajdani fiúiskolákban is elérhetőek voltak: GÖBEL János György, szerk., „A belvárosi fitanoda ifj. könyvtárának leletára az 1884/5. tanév végén”, in *Értesítő a sz.-fehérvári városi iskolákról az 1884–1885. tanév végén* (Székesfehérvár: Számmel Imre, 1885), 179; SZÖLLÖSY Károly, szerk., *Az Arad városi polgári fiú-iskola jelentése tizenharmadik tudósítványa az 1889/90 iskolaévről* (Arad: Gyulai István, 1890), 21.

98 Egyetlen példa erre a veszprémi angolizasszonyok könyvtárának állománya, amely az I. világháborúban Faylné ott őrzött műveivel együtt pusztult el: KOLOZS Barnabásné, „A veszprémi irgalmas nővérek tanintézetének könyvtárai (1903–1948)”, *Veszprémi Szemle* 14, 2. sz. (2012): 64–79, 73, 75.

99 Ehhez jó kiindulást nyújt az alapos könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom: VARGA Sándor, *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedeleme, 1945–1957* (Budapest: Gondolat, 1985); MERTUS Lászlóné, „Az iskolai könyvtárügy helyzete az országos könyvtárpolitikai intézkedések tükrében (1945–1986)”, *Könyv és Nevelés* 2, 3. sz. (2000): 99–111; SIPOS Anna Magdolna, „Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában: Könyvindexek, 1949–1950”, *Könyvtári Figyelő* 53, 4. sz. (2007): 684–712; POGÁNY György, „A könyvtári állomány politikai célú megtisztítása, selejtezése 1945 után”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 25, 4. sz. (2016): 9–34.

csak röviden szeretnék utalni arra, hogy a szovjet típusú művelődéspolitikai megvalósításának egyik lényeges eleme a gyerekirodalom politikai célú ellenőrzése volt, amelynek számos népmese-gyűjtemény is áldozatul esett. 1945 után több hullámban cenzúrázták a könyveket és egyéb sajtótermékeket a társadalom kulturális átnevelésének érdekében, amelyek közül a legnagyobb botrányt az 1950-ben közreadott selejtjegyzékek okozták.¹⁰⁰ Az 1945–1946-ban elindított folyamat folytatásai voltak az 1949–1950-ben zajló könyvmegsemmisítések, amelyek az uralkodó ideológiával össze nem egyeztethető könyvek kiiktatását célozták, és a korábbi nacionalista, vallásos vagy polgári-kapitalista szemléletűnek minősített művek kereskedelmi forgalomból való kitiltását és könyvtári leselejtezését eredményezték. Az iskolai ifjúsági könyvtárakat 1949-ben érte el a selejtezési hullám, amelynek célja az ifjúság olvassmányszerkezetének radikális politikai célú átalakítása volt.¹⁰¹ 1949. április 1-jén jelent meg egy minisztériumi rendelet, amely szerint a mellékletében felsorolt 104 művet haladéktalanul le kell selejtezni az iskolai könyvtárakból,¹⁰² majd augusztus 1-jén egy újabb jegyzék jelent meg, ami alapján széttepett állapotban kellett kiselejtezni további 31 kiadványt (többek között Altay Margit, Gergely Jolán, Kincs István és Tóth Tihamér műveit).¹⁰³ Budapesti általános iskolák ifjúsági könyvtárainak felmérése alapján készült az 1950. március 1-jén megjelent minisztériumi rendelet, amelynek értelmében az alábbiak szerint kellett megkezdeni az iskolai ifjúsági könyvtárak selejtezési és átrendezési munkálatait:

A vallás- és közoktatásügyi miniszter közli: Az iskolai ifjúsági könyvtárakban nagy számban találhatók olyan művek, amelyek az előző, feudál-kapitalista rendszer nevelési céljainak szolgálatára készültek: érzelgős vagy öntelt nacionalizmusra, „vallás-erkölcsi” nevelés ürügyén a valóságtól elforduló, azt meghamisító, ú.n. „idealista” szemléletre, az előző rendszert politikailag alátámasztó klerikalizmusra vagy polgári gondolkodásra (vagyonserzés, karrierizmus, a kapitalista rendszer és a polgári társadalmi élet dicsérete vagy népszerűsítése) nevelnek. [...] Az ifjúsági könyvtárak hatása a tanulók szemléletének alakulására igen nagy, és súlyosan gátolja, sőt támadja a szocializmus szellemében nevelő iskola munkáját az, ha nevelési céljainkkal ellentétes irányú, vagy e célokat határozottan nem támogató művek vannak az ifjúsági könyvtárakban. Ezért az ifjúsági könyv-

100 POGÁNY, „A könyvtári állomány...”, 19–21.

101 Az iskolák könyvtárait érintő selejtezésekről lásd SIPOS, „Könyvek kivonásával...”, 692–695.

102 „Demokráciaellenes szemléletű képek és ifjúsági művek eltávolítása az iskolából (64.725/1949. sz. III. VKM rendelet)”, *Köznevelés* 5, 7. sz. (1949): 41.

103 „Ifjúsági könyvtári művek selejtezése (1284–K–3/1949. IV. VKM rendelet)”, *Köznevelés* 5, 14–15. sz. (1949): 114.

tárakat gondosan át kell vizsgálni és ki kell selejtezni mindazokat a műveket, amelyek a fent említett nacionalista, klerikális vagy burzsoá reakciós felfogást terjesztik. Minden általános- és népiskolában, gimnáziumban, szakiskolában nyomban meg kell kezdeni az iskolaifjúsági könyvtár selejtezési és átrendezési munkálatait.¹⁰⁴

Az iskolák számára közzétett selejtezési jegyzék két csoportba sorolta a műveket: az A-jelű kiadványokat a könyvtárakból teljesen el kellett távolítani, míg a B-jelűeket csak át kellett helyezni a tanulók által hozzáférhető állományból az önelölük elzárt tanári könyvtárba. Az előbbi jegyzék tette ki a lista nagy részét, közel 1400, főként szépirodalmi művet ítélték benne selejtezésre. A *nacionalista, klerikális* vagy *burzsoá felfogású* műveket felsoroló jegyzék az iskolai könyvtárakból azokat a mesegyűjteményeket is száműzte, amelyek létrehozására néhány évtizeddel korábban számottevő erőfeszítések irányultak. Indexre kerültek többek között Benedek Elek és Radó Vilmos klasszikus mese- és mondagyűjteményei, de mellettük a francia tündérmesék (Perrault- és D'Aulnoy-mesék), Ludwig Bechstein és a Grimm-mesék több kiadása, ezen felül Gaál Mózes, Pósa Lajos és Sebők Zsigmond számos gyerekkönyve is.¹⁰⁵ Faylnének két regénye, az *Otthon nélkül... haza nélkül...* és *A Sződy lányok*, valamint a *Leányévek* című elbeszélés-gyűjteménye került ekkor indexre.¹⁰⁶ Ugyanebben az évben két útmutató kiadvány is megjelent a Népkönyvtári Központban. A kiadványok a könyvtárak szervezéséhez kívántak segítséget nyújtani, ennek érdekében, sajátos logika mentén azon műveket sorolták fel bennük, amelyeket a könyvtárak állományába kifejezetten *nem javasoltak* felvenni. E jobbára szépirodalmi műveket tartalmazó tiltó jegyzékek sokezer mű címét sorolják fel, néhány szerző esetében pedig a teljes életműüket tilalmasnak minősítették (a januárban kiadott első jegyzék 48 oldalon mintegy 1500 művet tartalmaz,¹⁰⁷ az augusztusi második kötet 169 oldalon 6000 tételt említ).¹⁰⁸ A deklarált művelődéspolitikai szándék szerint valóban nagy hangsúlyt fordítottak a kor művelődéspolitikusai az ifjak helyesnek vélt ideológiai nevelésére, ugyanis megszámlálhatatlan gyerek- és ifjúsági mű került

104 „Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése (1284– I–4/1950. IV. VKM rendelet)”, *Köznevelés* 6, 5. sz. (1950): 19–28.

105 Pósa Lajostól közel húsz, Benedek Elektől majdnem hetven, míg Gaál Mózesről száznál is több mű szerepel a selejtezési jegyzékben.

106 „1284 I-4/1950 IV. VKM rendelet Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése”, *Köznevelés* 6, 5. sz. (1950): 19–28.

107 *Útmutató üzemi és falusi könyvtárak rendezéséhez* (Budapest: Népkönyvtári Központ, 1950).

108 2. sz. *Útmutató népkönyvtárak (üzemi, falusi és városi könyvtárak) rendezéséhez* (Budapest: Népkönyvtári Központ, 1950).

ekkor tiltólistára.¹⁰⁹ Az 1950 augusztusában megjelent második könyvtári jegyzékben a fent említett VKM-rendelethez képest Faylnétől további művek is szerepeltek. Az említett három mű (*Otthon nélkül... haza nélkül...*, *A Szódy lányok, Leányévek*) mellett négy további munkája, *A Kékkő árva* és három mesekönyve is tiltólistára került: a *Kis mesekönyv*, a *Legszebb meséi* és a *Sok-sok csecse tarka mese*.¹¹⁰ Úgy vélem, hogy nem csupán a tételesen megjelölt, de a szemléletében, világnézetében gyanúsnak minősített szerzők egyéb műveit is fenntartásokkal kezelhették a kortársak, ezen öncenzurális gyakorlat pedig a többi, közgyűjteményből eltűnt mesekötet hiányára is magyarázatul szolgálhat. Az ideológiai alapú selejtezés Faylné Hentaller Mária munkásságát tekintve a mából visszanevezve fájdalmasan eredményesnek tűnik, ugyanis művei jellemzően hiányoznak az iskolai könyvtárakból, de a nemzeti és nagyobb városi könyvtárakban is csak töredéke érhető el ezeknek.¹¹¹

Összegzés helyett

A dolgozat egy sajátos olvasmánytípus, a gyerekeknek szánt népmese-feldolgozások felől közelített a nők és a gyerekirodalom kapcsolódási pontjaihoz. A magyar művelődésben a gyerekeknek szóló népmesék először német és francia mesefordítások útján jelentek meg a 18. század végén. A 19. század utolsó harmadáig a magyar népmesék az anyanyelvi művelődés szolgálatában elsősorban a nemzeti, nem pedig a gyerekirodalom részeként voltak jelen. A magyar népmese csak a század vége felé vált egyértelműen a gyerekeknek kínálható és kínálandó nemzeti szövegrepertoár részévé, a magyar gyerekirodalom és gyerek kultúra elidegeníthetetlen elemévé, illetve reprezentatív műfajává.

A dolgozat abból a több éve érlelődő felismerésből indult ki, hogy a honi művelődésben a magyar népmese gyerekirodalmi legitimitását a 19. században olyan szövegkiadások alapozták meg, amelyek nagy része ma már ismeretlen, sok esetben könyvtárgyként is elveszett vagy lappang. A magyar népmese gyerekiroda-

109 Egy 1951 februárjában kelt kimutatás szerint az iskolai könyvtárakból mintegy 26–27 ezer kötetet vontak ki. VARGA, *A magyar könyvkiadás...*, 244.

110 2. sz. *Útmutató...*, 45.

111 Az 1970-es évek második felében készült „az iskolai- és gyermekkönyvtárak polcain megtalálható” mesegyűjteményekből egy bibliográfia. Az itt feldolgozott 157 kötet között egyetlen sincs Faylnétől, Halász Ignáctól (Móka bácsi) mindössze egy, Benedek Elektől pedig csak néhány cím szerepel: TOMPEK Lászlóné, szerk., *Mesegyűjtemények analitikus bibliográfiája* (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Népművelési Propaganda Iroda, 1983).

lomba való befogadásának és adaptációjának megértéséhez tehát elsősorban a gyerekmesekönyvek olvasmányanyagának feltárása és elemzése nélkülözhetetlen mellett, hogy számot kell vetni a tankönyvek és iskolai olvasókönyvek, valamint a gyerekeknek szóló időszaki sajtó népmeseközleményeivel is. A hosszú 19. század során kiadott magyar nyelvű mesekönyvek a rendkívül hiányosan megőrződött közgyűjteményi dokumentumok közé tartoznak fizikai sérülékenysükből és változó esztétikai, valamint ideológiai megítélésükből fakadóan. A mesekönyvek esetében ugyanis az intenzív olvasásból adódó erőteljes állagromlásnak kitett könyvtípusról van szó; a mese mint műfaj és a mesegyűjtemény mint könyvtárgy megítélése, értékelése és státusza történetileg, koronként (és életkoronként is) változó, ambivalens; a gyerekeknek szóló kiadványok hagyományosan erős pedagógiai-ideológiai kontroll alatt állnak és a közgyűjteményekbe bekerült, ám a felnövekvő társadalomra valamilyen okból károsnak és veszélyesnek tekintett olvasmányok jelentős mértékű könyvtári selejtezéseknek estek áldozatul. Mindezek ellenére a dolgozat mégis mellett kíván érvelni, hogy a gyerekmesekönyv mint olvasmány- és kiadványtípus könyvtörténeti és ennek nyomán irodalom- és folklorisztika-történeti kutatások számára nem csupán izgalmas, de ígéretes, bizonyos mértékig feltárható (és ezért fel is tárandó) forráscsoportot képvisel. Ennek bizonyítására Faylné Hentaller Mária gyerek- és ifjúsági irodalom terén kifejtett munkásságát, különösen a saját korában ismert és népszerű, mára azonban elfeledett és részben elveszett mesekönyv-kiadványait mutattam be. A dolgozat célja tehát kettős: mellett, hogy egy magyar író életművének pedagógiai és gyerekirodalmi aspektusaira kívánja irányítani a figyelmet, egy retrospektív magyar gyerekmesekönyv-történeti bibliográfia¹¹² összeállításának szükségességét hangsúlyozza, a feltárt adatokkal pedig ennek jövőbeli megvalósítását és folklorisztikai számbavételét szeretné előmozdítani.

112 Drescher Pál közismert munkája éppen annál a korszaknál ér véget, amikor „a népmese mindenek fölötte való elterjedése s uralma” kezdődik. DRESCHER PÁL, *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1934), 47–48.

LÁNYIRODALOM

Honleánykák

Közösségi fókuszú önformálás Kánya Emília
Emma és Róza című elbeszélésében

Ha a 19. századi magyar gyerekirodalomra gondolunk, Kánya Emília (1828–1905) neve valószínűleg nem az első szerzők között jut eszünkbe. Periodikákban és kötetekben publikált regényei, elbeszélései, húsz évig működő *Családi Kör* című hetilapja (1860–1880), valamint az annak éves mellékleteként a női szerzők tanácsadó és szépirodalmi szövegeit tartalmazó *Magyar Nők Évkönyve* (1861–1864) elsősorban a fiatal, közép- és érettebb korú női olvasókat célozták meg.¹ Munkásságában az ifjabb korosztály is megjelenik: *Ifjúsági iratok* című cikkében például korcsoportok szerint sorolja fel, hogy milyen könyveket ajánl a fiatalabbak számára.² Kifejezetten gyerekeknek szánt írásainak száma azonban csekély. Az aránybeli különbség életműve egészében is szembevetendő, különösen, ha olyan pályatársai munkásságával vetjük össze, mint Vachott Sándorné Csapó Mária, Szendrey Júlia, a későbbi időszakból pedig Kalocsa Róza vagy Tutsek Anna. *A kapcsos biblia* című elbeszélését a *Családi Kör*ben az alábbi lábjegyzet kíséretében közli: „E lap tisztelt előfizetői közül már többen szólítottak föl, írjak egyszer olyan beszélykét, melyet őszi estéken a család ifjabb tagjai előtt is föl lehessen olvasni; megkísértém tehát eleget tenni ez ohajtásnak, és véghetetlenül örülnék, ha csak egy órát is sikerült volna kellemessé tennem e kicsi beszélyke által.”³ Ezenkívül egykori iskolatársnőjével, Vachott Sándornéval közösen jegyezte a *Beszélyek* című olvasókönyvet (1861), mely az Ifjúsági Könyvtár sorozat részeként

- 1 A *Családi Kör* hipotetikus és konkrét olvasóközönségéről bővebben: BOZSOKI Petra, „A nőreprezentáció mint piaci tényező: A *Családi Kör* sikere és megszűnése”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 167–190 (Budapest: Reciti, 2020).
- 2 [KÁNYA] EMILIA, „Ifjúsági iratok”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3, 49. sz. (1860): 1607–1610, 1608–1609.
- 3 [KÁNYA] EMILIA, „A kapcsos biblia”, *Családi Kör* 2, 39. sz. (1861): 607–610, 607.

fiatalabb lányolvasók számára készült.⁴ A gyűjtemény négy darabjának szerzője nagyrészt ismert: az *Emma és Róza* „Emília” szerzői név alatt Kánya Emília, a *Jolán* „Vahotné” szerzői néven Vachott Sándorné munkája, a *Lóra* című elbeszélés pedig fordítás.⁵ Kánya Emília életművében a gyerekolvasóknak szánt szövegek tehát atipikus darabok, ettől függetlenül, vagy talán éppen ezért, ugyanúgy figyelemre méltók, mint a többi munkája.

A 19. században a köztes és felsőbb társadalmi státuszú magyar nők⁶ számára a honleányiség kínálkozott legfőbb szerepmoddellként; ez jelentette a keretét a női

- 4 [KÁNYA] EMILIA és VAHOT [!]¹ Sándorné, *Beszélek*, Ifjúsági Könyvtár IV. (Pest: Engel és Mandello, 1861).
- 5 Az *Emma és Róza*, valamint a *Jolán* című elbeszélések fölött szerepel a kötetben a szerző neve. A könyvről a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban K. J. monogram alatt megjelent ismertető a *Lórát* Emiliához köti, míg *A kis kalandor* esetében nem nevezi meg a szerzőt. (Vö. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 4, 46. sz. [1861]: 1490–1492.) Kánya Emília átemeli a tudósítást a *Családi Kör*be, és a *Lóra* esetében megjegyzi, hogy azt a következőképpen kívánja korrigálni: „E beszélyre nézve kötelességünk megjegyezni, hogy az nem a mi lelkünk szüleménye, hanem egy angol könyvben olvastuk, és mert igen szép, hát lefordítottuk.” *A kis kalandor*ról nem esik szó. (Vö. *Családi Kör* 2, 50. sz. [1861]: 791–792, 792.) Mivel a *Beszélek* későbbi, Lauffer Vilmos-féle kiadásában csak az *Emma és Róza*, illetve a *Jolán* szerepel, több mint valószínű, hogy *A kis kalandor* is fordítás. Vö. [KÁNYA] EMILIA és VAHOT Sándorné, *Beszélek*, Ifjúsági Könyvtár XV. (Pest: Lauffer Vilmos tulajdona, é. n.). Itt jegyzem meg, hogy Kánya Emília saját publicisztikai és szépirodalmi munkáit „Emília” szerzői név alatt publikálta, továbbá szerkesztői munkáját is ezzel a névvel végezte. A tanulmány egészében azonban Kánya Emiliaként fogom említeni, és csak a bibliográfiai adatokban követem az eredeti formát.
- 6 Számos társadalomtörténeti és történeti szociológiai munka mutatott rá arra, hogy a 19. századi magyar társadalomban a jogi formák átalakulása önmagában nem vezetett egységes polgári osztályszerkezethez; a dualizmus idején, sőt már az azt megelőző időszakban sem beszélhetünk a rendi struktúrától független, tiszta osztályszerkezetről. Vö. TÓTH Zoltán, „A rendi norma és a »keresztény polgárisodás«”, *Századvég*, 2–3. sz. (1991): 75–130; TÓTH Zoltán, „A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás”, in *Magyarország agrártörténete: Agrártörténeti tanulmányok*, szerk. OROSZ István, FÜR Lajos és ROMÁNY Pál, 141–172 (Budapest: Mezőgazda Kiadó 1996); PÉTER László, „Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése”, in PÉTER László, *Az Elbától keletre: Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*, 148–186 (Budapest: Osiris, 1998); KÖVÉR György, „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig”, in GYÁNI Gábor és KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, 11–186 (Budapest: Osiris, 2001), 70–112. A részben rendi, részben osztályalapú berendezkedés sajátosságából következik, hogy egyik fogalmi apparátus sem alkalmas maradéktalanul megragadni a társadalmi jelenség komplexitását. A tanulmány egészében a „társadalmi státusz” kifejezést használom, noha e fogalom sem problémamentes: a státusznak a magyar történeti szociológiai diskurzusban, bonyolult filológiai útnak köszönhetően, egyszerre többféle konnotációja van. E sajátos problémáról lásd BÖRÖCZ József, „»Státusz« – »rendiség« – »rendiség«: A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az intézmény-átalakulás szociológiája”, in BÖRÖCZ József, *Hasított fa: A világrendszerelemlettől a globális struktúraváltásokig*, 219–267 (Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2017). Jobb híján azonban a (köztes és felsőbb) *társadalmi státusz* megnevezést alkalmazom, amely alatt a *társadalmi hierarchiában elfoglalt szimbolikus pozíciót* értem. A köztes-közvetítő osztályok fogalmához

szerepekről való gondolkodásnak és azok változásának. A honleányi szerep népszerűsítésének és formálásának Kánya Emília meghatározó alakja volt: munkásságát annak a pedagógiai programnak rendelte alá, hogy példát mutasson olvasóinak, hogyan válhatnak „jó honleányokká”, vagyis miként lehetnek a hon képzeletbeli politikai közösségének megbecsült tagjai.⁷ Szerkesztői, köz- és szépírói munkájában – mai szóval – elméletileg is kidolgozta és továbbformálta a honleányság fogalmát; egyúttal állhatatosan vallotta, hogy a honleányi szerep gyakorlása üdvös a nemzet, azon keresztül az emberiség számára; e meggyőződést pedig következetesen népszerűsítette egész életművében. A 19. századi magyar női emancipáció története nem érthető meg a honleányság fogalma nélkül, a honleányság fogalmának története pedig nem beszélhető el Kánya Emília neve nélkül.⁸

Amikor a 19. századi honleányság fogalmára gondolunk – többek közt Kánya Emília és a *Családi Kör* cikkeinek köszönhetően –, általában egy magyar nyelven író és olvasó, művelt, szükség esetén önálló megélhetésre képes, a hazai ipart támogató, jótékonykodó köztes vagy felsőbb társadalmi státuszú nő képe jelenik meg előttünk. Az efféle honleányideál legtöbbször fiatalabb, középkorú vagy idősebb, de mindenképpen felnőtt nő, és rendszerint anya. De vajon hol helyezkednek el a honleányokról kialakított képen a kislányok? A 19. századi magyar nőknek szóló illem- és neveléstani munkákból tudható, hogy a társadalmi normák nemcsak a felnőttkor, hanem a gyerek- és fiatalkor világát is szabályozták.⁹ Tehát egy olyan, nagyrészt előíró jellegű diszkurzív keret, mint a honleányság, minden bizonnyal a kislányok életformáját is megszabta.

Jelen tanulmány a honleányi szerepformálás fiatalkori sajátosságait vizsgálja az *Emma* és *Róza* című rövidebb, elbeszélő jellegű szépprózai munkát elemezve. Szerzője, a korszak műfajelnevezési szokásait követve, beszélyként hivatkozott rá, és egyértelműen gyerekeknek szánta. Érdeemes feltenni a kérdést, hogy az *Emma* és *Róza* milyen szempontokat jelöl ki a honleányi szerep megfelelő betöltéséhez az

lásd ÉBER Márk Áron, „A »középosztály« eszménye és a köztes-közvetítő osztályok: Osztályhelyzetek és mozgósító ideálok a félperifériás magyar társadalomban”, *Replika*, 125, 2. sz. (2022): 35–53, különösen: 35–43.

7 Kánya Emília munkásságának a honleányságot népszerűsítő eljárásairól bővebben lásd BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 20, 3. sz. (2019): 19–54.

8 Vö. BOZSOKI, „A nőreprezentáció mint piaci tényező...”

9 Vö. legátfogóbban nőtörténeti fókusszal magyar kontextusban: KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), 171–600; FÁBRI Anna, szerk., *A művelt és udvarias ember: A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935): Szöveggyűjtemény* (Budapest: Mágus Kiadó, 2001).

ifjabb korosztály számára. Vajon mit tudunk meg az elbeszélésből a honleánnyá nevelődés folyamatáról? Hogyan képzelte el a kislányból honleánnyá válás útját a honleányi szerep töretlen népszerűsítője és formálója? A válasz megmutathatja, hogy a 19. század közepén Magyarországon miként szabályozták életkor szerint a nők részvételét a kor nagy nacionalista projektjében: segít történetileg elgondolni, hogy milyen szerepet kaptak a nők a nemzeti eszme újratermelésében, ezáltal hogyan váltak politikailag láthatóvá, érdemben is a hon politikai közösségéhez tartozóvá. A beszély elemzése egyúttal árnyalhatja a honleányságról alkotott képünket is: közelebb vihet annak megértéséhez, hogy mennyiben tekinthető a honleányság egységes fogalomnak, és mennyiben voltak sokfélék a szerepkészlet elemei.

Az elbeszélés, a szerző más munkáival ellentétben, eltérő olvasóközönséget szólít meg, ezért hangsúlyai és tónusa is különbözik Kánya más szövegeitől. Az értelmezés arra koncentrál, hogy az *Emma és Róza* milyen hasonlóságokat és különbségeket mutat Kánya Emília ugyanazon pályaszakaszban készült, felnőtt női olvasóknak szánt szépirodalmi és publicisztikai írásaival. A dolgozat első fele Kánya Emília saját szerzői név alatt végzett beszélyírói tevékenységének első hat évét tanulmányozza (1857–1862), és interpretatív összefoglalót nyújt a rövidebb terjedelmű szépprózai munkákról.¹⁰ A tizennyolc darabból álló szövegkorpusz, beleértve a periodikákban és kötetekben megjelent elbeszéléseket, megközelítőleg egyidejű az *Emma és Róza* publikálásával (1861). A választott időszakot a történeti kontextus is indokolja: bár mindegyik szöveg a neoabszolutizmus idején keletkezett, a hatéves intervallumban publikált műveken nyomot hagyott a Bachrendszer (1849–1859) és a Schmerling-provizórium (1861–1865) közötti váltás. Mint látni fogjuk, a történelmi körülményekhez való alkalmazkodás bizonyos tekintetben még hangsúlyosabbnak tűnik, mint az odaértett olvasók közötti különbség. Az értekezés második fele az *Emma és Róza* karakterisztikus vonásait tárgyalja a szerző szépirói munkásságának kontextusában, különös figyelmet fordítva a *Mit nem tesz a gazdagság!* című (1859), felnőtt olvasóknak szóló elbeszélésre, amely az *Emma és Róza* párdarabjának is tekinthető.

A tanulmány végső soron amellet érvel, hogy az *Emma és Róza* a honleányi szerep közösségi jellegét emeli ki, és az önformálás közösségi fókuszának szükségességét hangsúlyozza. A beszély elsősorban súlypontkijelölő funkcióval bír: olyan aspektusait világítja meg a honleányi szerepnek, amelyek Kánya Emília más írásaiban nem láthatók ilyen kidolgozottsággal és nyomatékkal. E belátás nemcsak

10 Ebben az időszakban publikált szépirodalmi műveinek listáját és bibliográfiai adatait lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája”, *Irodalomtörténet* 42, 4. sz. (2011): 475–489, 480–484.

az életműről, hanem a honleányi szerepről alkotott képünket is árnyalja. Tágabb összefüggérendszerbe helyezve a kérdést: az elbeszélés értelmezése hozzájárulhat a honleányság emancipatorikus vonásainak felismeréséhez; segít történetileg elgondolhatóvá tenni, milyen sajátosságok tették lehetővé, hogy ez a 19. századi magyar női szerep – legalább részben – felülírja a rendi, kapitalista és patriarchális elnyomás kereteit.

Az Emma és Róza a szépprózai életmű kontextusában

Bölcseleti és szépírói életművek tanulmányozása során gyakori kérdés, hogy mennyiben beszélhetünk az adott szerző tudatos életmű-alakításáról, és mennyiben utólagos konstrukció a neki tulajdonított program. Ez a dilemma Kánya Emília esetében viszonylag könnyen eldönthető. Írói és szerkesztői munkássága számos ponton azt mutatja, hogy olyan szerzőről van szó, aki elsősorban az általa helyesnek ítélt elvek kijelölését és követését látta feladatának. A honleányi szerep népszerűsítésén keresztül kitartóan a nemzet és a nők közösségét szolgálta, és egész életművét áthatja az elköteleződés ezen ügy mellett. Publicisztikai írásaiiban gyakran találkozunk olyan részletekkel, amelyek a honért hozott áldozat fontosságát hirdetik.¹¹ *Réges-régi időről* című emlékiratában is nyomatékosítja a narrátor, hogy az önéletrajzi én mindvégig a nemzet és a nők közösségeért dolgozott:

Engem húsz éven át lelkesített a belső tudat, hogy szerény működésemmel missziót teljesítek. Lelkesítve a nőket minden jó és nemes cselekedetek felkarolásában, a jótékony-ság gyakorlatában: csak hazám iránti köteleességet teljesítek. [...] Nem minden ember cselekszi a jót az eszme iránti lelkesültségből, hanem olykor a hiúság, az utánzási vágy, mindenféle kicsinyes mellékérdek is indító oka kiható cselekvésüknek. De – csak segítség elő a jó eszmét mindaddig, míg az mély gyökeret ver saját szívükben is, és aztán nem kell nekik mindig vezető, lelkesítő. Megtalálják saját magukban is a helyes utat és módot. Én, az én szerény helyzetemben csak az eszmét tudtam adni, közreműködni a kivitelben,

11 Vö. például: [KÁNYA] EMILIA, „A magyar hölgyekhez”, *Családi Kör* 1, 30–37. sz. (1860): 477–478, 493–494, 516–517, 529–531, 548–549, 564, 580–581; [KÁNYA] EMILIA, „Társaséleti teendőink I.”, *Családi Kör* 1, 5. sz. (1860): 73–74; [KÁNYA] EMILIA, „Hazám hölgyeihez”, *Családi Kör* 2, 13. sz. (1861): 193–194; [KÁNYA] EMILIA, „A nőről”, *Családi Kör* 5, 35–47. sz. (1864): 818–820, 850–852, 866–869, 890–894, 914–917, 944–948, 892–894, 986–989, 1010–1013, 1034–1038, 1067–1069, 1082–1084, 1106–1109; különösen: 1108–1109; [KÁNYA] Emília, „Százszorszépek”, *Magyar Nők Évkönyve* 1 (1861): 44–58.

odaadni nappali és éjjeli munkámat, a többi érdem az én kedves magyar nőtestvéreimé volt, akik megértettek, felkaroltak.¹²

Az életmű a fikciós elbeszélések miatt is egységes benyomást kelt. A szövegek közötti hasonlóság különösen a szépirodalmi alkotások esetében szembetűnő: a korai pályaszakasz darabjai egységes képet mutatnak, és gyakran emlékeztetnek egymásra. Szépprózai munkásságának visszatérő témája a társadalmi státusz különbségéből fakadó beteljesületlen szerelem (*Áldozat*); a könnyelműség, jellemhiba, szerencsétlen véletlenek vagy félreértések sorozata okozta, főként nőket, de időnként férfiakat is sújtó boldogtalanság, ami akár egy életen át tarthat, sőt halállal is végződhet (*Buvirágok*, *Lehullt csillag*, *Mit nem tesz a gazdagság!*, *Egy sírkő története*, *Újkori térítő*, *Gődény Jónás*); valamint annak nyomasztó érzése, hogy az emberi sorsok tragédiáinak oka olykor megmagyarázhatatlan (*Ki mondja meg miért?*, *A kit a világ nevet*). Mindezek mellett, akár a narrátori szólam, akár a karakterformálás eszközével – kisebb-nagyobb hangsúlyokkal –, Kánya Emília fikciós elbeszéléseinek szinte mindegyike az „igaz, tiszta” és a „hamis, hazug” szeretet és szerelem közötti különbséget igyekszik megértetni olvasóival.

Amennyiben az olvasó esetleg összetévesztené az egyes elbeszélések helyszíneit vagy cselekményelemeit, csupán a szépprózai életmű logikáját követné. Találunk olyan szereplőket, akik jellegzetesnek tűnnek (a legemlékezetesebb talán a címadó *Gődény Jónás* szatirikus alakja), de a szövegek általában olyan narratív szituációkra, cselekménypanelekre és karaktertípusokra épülnek, amelyek gyakran felcserélhetők, vagy kísértetiesen ismerősen hatnak. Például a *Ki mondja meg miért?*, a *Mit nem tesz a gazdagság!* és az *Egy sírkő története* című beszélekben hasonló a cselekmény gyújtópontja: a homodiegetikus narrátor egy vagy több társával utazván egy fogadóban száll meg, vagy eltéved egy temetőben, a történet pedig az idegen helyszínen megismert család életének epizódjaiból és további, a narrátor sorsával is összefonódó események sorából áll. Az *Egy sírkő története*, *A kapcsos biblia*, az *Emma és Róza* vagy a *Gődény Jónás* narrátori szólama az egyik szereplő naplójára vagy szóbeli közlésére épül. Az *Áldozat* vagy a *Ki mondja meg miért?* egyaránt azt a klisé működteti, hogy az egyik szereplő bizonytalan a másik fél szerelmében, ezért féltékeny rá. A *Gablicsek ur boszuja* és az *A kit a világ nevet* központi figurája olyan idősebb női karakter, aki lebeszéli a fiatal lányokat a házasság intézményéről, és tragikus tapasztalatainak köszönhetően távolságtartásra buzdítja őket a világon minden férfival szemben. Az *Egy sírkő története*,

12 KÁNYA Emília, *Réges-régi időről: Egy 19. századi trónő emlékiratai*, kiad. FÁBRI Anna és KISS Bori, utószó FÁBRI Anna (Budapest: Kortárs Kiadó, 1998), 193.

a *Ki mondja meg miért?* című elbeszélések és a *Réges-régi időről* című emlékirat egyaránt tartalmaz olyan kitérőt, amelyben a boldogtalan házasságban élő feleség eksztatikus elragadtatással közli, hogy gyereke megfogása és születése megváltást jelent számára. A példák sora tovább bővíthető lenne; a szépirodalmi munkák számos szereplője, körülménye és cselekményeleme pedig Kánya Emília önéletírásában is feltűnik.

A beszélek kidolgozottsága ugyanakkor különbözik egymástól. A narratív elemek struktúrája és terjedelme egyenetlen, olykor más a cselekedetek motiváltsága, de az is eltér, hogy milyen tudatossággal és következetességgel alkalmazzák a szövegek a narrációs technikákat. (Például a *Ki mondja meg miért?*, az *Örvény szélén*, az *Egy sírkő története*, az *Újkori térítő* vagy a *Gödény Jónás* prózapoétikai szinten és eszmei koncepció tekintetében is koherensebbek, mint az *Áldozat*, az *A kit a világ nevet* vagy a *Lehullt csillag*.) Ettől függetlenül mindegyik elbeszélés világosan mutatja, hogy elsődlegesen nem poétikai újításra vagy nyelvi, formai kimunkáltságra törekednek, hanem egyetlen elvnek rendelődnek alá; céljuk a *tanítás*: a szerző a helyesnek vélt (elsősorban női) magatartásmintára mutat példát. A rövidebb szépprózai munkákban összességében ugyanaz a törekvés érzékelhető, mint a *Családi Kör* „Emilia” név alatt publikált tanácsadó cikkeiben, élet- és jellemrajzaiban: a szerző célja a szerinte követendő női szerepmodellek kidolgozása és általánosnak tartott erkölcsi elvek közvetítése.

Eljárása összhangban van a korszak szépirodalmi szövegeinek esztétikai logikájával. A 19. századi magyar irodalmi korpusz áttekintésekor Takáts József arra hívta fel a figyelmet, hogy e művek többsége a tanulás-tanítás modelljére épül. Úgy véli, hogy a korszak irodalmi munkáiban elsősorban a célzatosság – köz- és magánérzelme, életvezetési és morális elvek, társas viselkedési normák, a világ rendjére vonatkozó állítások vagy politikai tanok tanítása és tanulása – dominál.¹³ A jelenség társadalomtörténeti szempontból is értelmezhető, ha szem előtt tartjuk, hogy a 19. század egyik kanonikus értelmiségi női szerepe a tanítónői volt. Kucserka Zsófia elemzése alapján a tanítónő nemcsak társadalmi szerepként vált jelentőssé, de beszédmódként, a szövegek retorikájában is megjelent. Szerinte ez a tényező is magyarázhatja, hogy a 19. századi magyar női szerzők szép- és közírói munkássága elsősorban didaktikus szövegeket eredményezett.¹⁴

13 TAKÁTS József, „A tanítás rehabilitálása”, in TAKÁTS József, *Másik mitológia: Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról*, 9–28 (Budapest: Ráció Kiadó, 2024).

14 A tanítónő alakját mint a legfontosabb 19. századi női szerepet, illetve mint gyerekirodalmi és történeti szempontból módszertanilag sűrítő alakzatot bővebben tárgyalja Kucserka Zsófia tanulmánya jelen kötetben. A néptanítói szakma feminizációjának folyamatáról a dualizmus korában lásd NÓBIK Attila, *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmásodás a dualizmus korában* (Szeged:

Kánya Emília rövidebb szépprózai írásai bizonyos szempontból mindenképpen egyhangúlag tanító jellegűek, hiszen céljuk, hogy példaként vagy ellenpéldaként állítsanak valamilyen helyesnek vagy helytelennek vélt szerepmintát, magatartásmoddelt vagy jellemtípust. A szövegek viszont eltérnek abban, hogy ez az ambíció mennyire érvényesül közvetlenül. Ha fikciós elbeszéléseit a didaktikusság szempontjából egy skálán képzeljük el, akkor némelyikük (mint az *Akit a világ nevet*, a *Lehullt csillag* vagy a *Ki mondja meg miért?*) női – ritkábban férfi – életutak boldogtalanságát mutatja föl. E beszélekben nem egyértelmű, hogy mi a valódi oka a sorsok tragikus alakulásának. Egyesekben (például a *Buvirágok*ban, az *Újkori téritőben* vagy a *Mit nem tesz a gazdagság!* címűben) érződik a tanulság, de finomabban; ezek az elbeszélések példázatként működnek, és az olvasó inkább áttételesen, a történetformálásból sejt, hogy milyen magatartásmintát sugall a szöveg. Némelyekben azonban (mint az *Örvény szélénben*) a szereplők megszólalásainak és a narrátori kommentárnak köszönhetően karakteresebb a példaadás.

Az *Emma és Róza* e skála végpontján helyezkedik el: a didaktikus jelleg közvetlen; a nevelő célzatú üzenet egyértelműen a nemzeti nevelés programja. A didaxis hangsúlyosságát az elbeszélő és az odaértett olvasó viszonya is jelzi: a beszékben felnőtt/anya/tanár beszél kislányhoz/diákhöz. E törekvés szolgálatában állnak a szöveg prózapoétikai eszközei is: mondatai rövidebbek, stilisztikailag egyszerűbbek, mint a felnőtt olvasóknak szánt elbeszéléseké. A mindentudó narrátor kommentárjai szintén arra utalnak, hogy egy határozott álláspontot igyekeznek láthatóvá tenni, a cselekmény vége pedig egyértelműen célzatosságot sugall. A címadó hősnő, Emma halálos ágyán arra kéri hűgát, hogy gondoskodjon róla: sorsa intő példaként szolgáljon a jövő leányai előtt:

Majd ha én nem leszek többé, juttasd a világ tudomására az én boldogtalan életemet! hadd szolgáljon korai halálom intő például más fiatal leányok életére! [...] Édes fiatal olvasóim! így beszélt el nekem e történetet hű barátóm, a kedves Róza, és így beszéltem én el azt nektek, hogy mélyen jegyezzétek szívetekbe, soha el ne felejtétek. (87–88.)¹⁵

Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2019), 51–58. A normativitás tendenciájáról Jósika Júlia újságírói tevékenységén keresztül legújabbban: KERPICS Judit, *Jósika Júlia irodalmi munkássága a 19. századi emigrációs kulturális transzfer és a szociális normativitás összefüggéseiben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2025).

15 A tanulmány során az *Emma és Róza*-ból vett szövegrészeket végig az alábbi kiadásból veszem, az oldalszámot pedig zárójelben jelzem az idézetek után: [KÁNYA] EMILIA, „Emma és Róza: Elbeszélés fiatal leányok számára”, in KÁNYA és VAHOT, *Beszélek...*, 1–88.

Az *Emma és Róza* nagymértékben hasonlít a szerzőnek azokhoz a rövidebb szépirodalmi munkáihoz, amelyek felnőtt női olvasókat céloztak. Az eltérések egyrészt abban mutatkoznak, hogy a szöveg célközönsége jórészt a fiatalabb és a kisebb lányok, kisebb részt az anyák csoportja; másrészt abban, hogy az elbeszélésben megformált narrátor anyai pozícióból szól; harmadrészt pedig abban, hogy ez a beszély erőteljesebben, harsányabb kontúrokkal közvetíti az életmű általános célkitűzését.

Anyai beszédpozíció

A közel kilencvenoldalas elbeszélés központi szereplői egy jómódú, félárva testvérpár. A történet az idősebb lány, Darányi Emma születésnapjára kezdődik, amelyet barátnőivel tart Városliget környéki otthonuk kertjében. Emma barátságosan és vendégszeretően bánik velük, ám amikor megérkezik arisztokrata társnője, báró Szokolányi Camilla, aki társadalmi rangban mindannyiuk fölött áll, Emma elhanyagolja barátnőit, amivel mélyen megbántja őket. Húga, Darányi Róza észreveszi a többiek sértettségét, és arra ösztönzi a lányokat, hogy haragjukat a kertben szaladgálva vezessék le, pávához hasonló hangot utánozva. („Mit bámulunk mi itten! – kiáltá tehát a kis Róza indulatosan. – Hát nem látunk még pávát? Jerünk játszani! Játshunk [sic!] pávácskát!” [6.]) A rivalgásnak váratlan esemény vet véget: a lányok összetapossák a virágágyásokat, Róza összetöri az üvegház ablakait, majd fennakad egy barackfán, ahonnan a felnőtteknek kell leszedniük. A nevelőnő az egész társaságot meg akarná büntetni, de Róza magára vállalja a felelősséget, így miközben nővére születésnapjára estélyét tartják, ő szobafogságban ül egyedül. A történet második kiemelt epizódjában a Darányi család csődközeli helyzetbe kerül, mert az apa, Tivadar, nagyravágyásból korrupciót követ el. Hogy elkerülje a büntetést és fedezze az adósságot, segítséget kér vidéken élő sógorától, „a szabadelvűeket” támogató Peterdy Endrétől. Az útra lányai is elkísérik, akik életükben először járnak Pesten kívül. Itt ismerkednek meg unokatestvéreikkel, akikkel nyomban barátságot kötnek. A harmadik fontos eseménysor a testvérpár kétszeri elválása. A rokoni látogatás után Emma apjukkal együtt hazautazik, míg Róza a nagynénje családjánál marad. Másodszor apjuk halála után következik be a különválás: Róza ismét Petendre költözik, de hiába hívja nővérét, Emma a fővárosba vágyik, és Camilla grófnéhoz utazik. Elszegényedése miatt azonban Camilla és a többi magas rangú lány elfordul tőle. Emma megkeresi egy másik arisztokrata társnőjét, abban a reményben, hogy társalkodónőjévé válhat, de megalázó módon cselédként bánnak vele. Büszkesége miatt

nem kér segítséget hűgától, így nyomora fokozódik, majd az éhhalál fenyegeti. Végül varrólányok közé áll be, de a bánat és a nélkülözés legyengíti, és súlyos beteg lesz. Róza, aki ekkor már boldog házasságban él, meglátogatja őt. Emma a halálos ágyán bocsánatot kér tőle mulasztásaiért, majd a történet a halálával zárul.

Az *Emma és Róza* elsősorban abban különbözik Kánya Emília többi szépirodalmi munkájától, hogy más a narrátor és a célzott olvasóközönség életkora; a történet első részében Emma tizenkét, Róza nyolcéves, majd hat év telik el a cselekmény idejében. Mivel a szerző fikciós elbeszélései általában valamilyen magatartás- vagy szerepmintát állítanak példaként, a testvérpár életkora a nem és az életkor tekintetében is kijelöli a szöveg ideális befogadóját.¹⁶ Kánya Emília számos rövidebb prózai szövegében világosan jelölt a homodiegetikus narrátor neme és életkora: sokukban egy – gyakran önéletrajzi vonatkozású – fiatal női elbeszélő barátnői tanácsadó pozícióban jelenik meg egykorú vagy fiatalabb női olvasói számára. A narrátor többször barátnője a főhősnek, vagy azzá válik a cselekmény során, mint a *Ki mondja meg miért?* Vilmájával, a *Lehullt csillag* Jolánjával, a *Mit nem tesz a gazdagság!* Erzsijével vagy az *Örvény szélén* Idájával.

A tágas értett nővéri szerep konstruálása az életmű többi darabjából is ismerős lehet. Kánya Emília emlékiratában is előfordul, hogy egykori szenvedéseinek leírását az önéletrajzi narrátor a nőtársaival való közösségvállalás megfogalmazásába fordítja:

És eléggé szigorú tudtam lenni: nem mások, hanem magam iránt. Így nevetségesse tettem nem egy helyen (a naplómban) azt a szerelmet, amelyet leányainknál úton-útfélen tapasztaltam. [...] Mindjárt készek a meghalásra kedvesük szeszélyéért, hisz mi is az élet! És nem akarják tudni, mert nem értik, hogy ez mind csak dörösz. Ne akarjatok meghalni, ti édes teremtsétek! – fakadtam ki valamelyik este. Ne a két szem fénye gyújtson lángot bennetek, hanem egy igazi nagy férfilelek megnyilatkozása, mely az ész előtt is olyan tisztán áll meg, mint a szív előtt. Meghalni! Örület! Éljetek a szerelem által és a

16 Tekintettel arra, hogy Kánya Emília *Ifjusági iratok* című tanácsadó cikkében mely életkorban milyen olvasmányokat ajánl, még valószínűbb, hogy az *Emma és Rózát* megközelítőleg 8–13 éveseknek szóló történetnek szánta: „Legfőbb feladat, hogy gyermekeinknek mindjárt azon kortól kezdve, a melyben olvasni tudnak, és az olvasási vágy bennük ébredezni kezd, »csakis olyan könyveket« adjunk kezébe, a melyek fölfogási képességükhöz legyenek mérve, és melyeket annál fogva tökéletesen nem csak érteni, de élvezni is tudnak: 6–7 éves gyermekeknek apró meséket, kivált verse szedettek; 8–10 éveseknek kisebb elbeszéléseket, melyeknek tanulsága az ő lelki világukból van merítve; 10–13 éveseknek történelmi elbeszéléseket, fölváltva a hazai és világtörténelemből, (kivált a görög és római korból); akkor kezd fakadozni a szív, és akkor fogamzanak meg benne a haza és emberiség iránti szeretet szent érzelmei. 13–16 évig végre természettudományi, történelmi, és népiismertetési leírásokat.” KÁNYA, „Ifjusági iratok...”, 1609.

szerelemnek! [...] És azért csak szeressetek, kedves testvérim, társnőim, de nem úgy, hogy meg akarjatok halni, csupa merő szerelemből, de éljetek, működjetek, legyetek ti is emberszámba menő lények és nem enyelegni való játékszerek az „erős” kezében.¹⁷

Ha a fenti részlet tükrében olvassuk Kánya Emília elbeszéléseit, akkor azok kilátástalan női sorsainak az lehet a funkciója, hogy egy tapasztalt nőtestvér gondoskodva óva intse társnőit. A tragikus női életutak ábrázolása olyan poétikai megoldás, amely ellenpéldaként arra szolgál, hogy a „nővér” a „helyes” szerelemre és a boldog házasságra tanítsa fiatalabb nőtársait, húgait.

Kánya Emília lapszerkesztői tevékenysége során is törekedett a nővéri és barátnői viszony kiépítésére. A *Családi Kör* „Megbízások tára” rovatában külön-külön válaszolt az olvasói levelekre: hol divat-, egészség- és életmódbeli tanácsot kértek tőle, hol a lappal vagy annak mellékleteivel kapcsolatos ügyekben válaszolt, hol részvétet nyilvánított hozzátartozók halálakor. (A beérkező leveleket ez esetben nem közölte.) A „magánlevélben válaszoltam” üzenetek arra utalnak, hogy a szerkesztő nemcsak a folyóirat ügyeivel kapcsolatos koordinátorként és „életvezetési tanácsadóként” lépett föl, hanem bizonyos esetekben „magánügyekről” is levelezett nőtársaival.¹⁸ Szerkesztői gyakorlata hasonló mintázatot mutat, mint életműve egésze: nemcsak partneri viszony kiépítésén, hanem női közösség létrehozásán munkálkodott. A *Családi Körben* és a *Magyar Nők Évkönyvében* az előfizetőkkel folytatott kommunikációja és egyéb szerkesztői elvei – az olvasókkal, a női szerzőkkel vagy a többi női szerkesztővel kiépített viszonyai – azt mutatják, hogy egész pályáját meghatározta a női közösségépítés eszméje melletti elköteleződés, továbbá annak gazdasági haszonnal is járó gyakorlata.¹⁹ Ahogyan arra számos

17 KÁNYA, *Réges-régi időkről...*, 149–150. Lásd továbbá szemléletes irodalmi és történeti példákra támaszkodva a szűken és tágan értett nővériségről a 19. században, esztörténeti vonatkozásban: Zsófia KUCSERKA, „Friends or Enemies? Sisterhood in Nineteenth-Century Hungarian Novels and Diaries”, *Hungarian Historical Review* 9, 4. sz. (2020): 650–666.

18 Az egyik előfizetési felhívásban egyenesen barátnői szerepet oszt a *Családi Körnek*: „A husvét szent ünnepén köszönt be lapunk ezen száma, az utolsó ez évnegyedben, hölgyeinkhez. Legyen tehát szabad a magam részére is kikérni néhány percet a kedves ünnepi órákból, és azt tartom, hogy nem lesz elveszve az az idő, ha elgondolkodnak rajta, mennyire ügykezett [sic!] e lap a lefolyt évnegyedben is *megfelelni a hű barátnő hivatásának*, mint egyesítette mindig a szépet a jóval, a mulattatót és szivderítőt a hasznossal és lélekemelővel.” [KÁNYA] EMILIA, „Tisztelt előfizetőinknek!”, *Családi Kör* 16, 13. sz. (1875): 306. Kiemelés tőlem. B. P.

19 Kánya Emília életművében a női közösségépítésre való törekvés eljárásairól és piaci vonatkozásairól lásd PATONAI Anikó Ágnes, „Az irodalompartolás mint női szerep és mint a jótékonyág egyik fajtája Kánya Emília *Százszorszépek* című cikksorozatában”, in *Adomány, díj, jutalom, segély: A mecenatúra színváltásai az irodalomtörténetben*, szerk. KOLLÁR Zsuzsanna és HITES Sándor, 137–154 (Budapest: Reciti, 2022), 143, 151–152; Petra BOZSOKI, „Editorial Strategies of Hungarian Women

feminista történész rámutatott, a női közösségek felszámolása és a női közösség megteremtésének ellehetetlenítése a kapitalizmus érdekeit szolgáló patriarchális elnyomás alapvető eszköze, ezért a struktúra fenntartását szolgálja.²⁰ Ebből a szempontból Kánya Emília diszkurzív női közösséget építő tevékenységére úgy is tekinthetünk, mint amely ellenében hatott a patriarchátus ez irányú romboló munkájának. Elbeszéléseiben a narrátorok nővéri-barátnői beszédpozíciójának kialakítása ennek a tágan értett eszmei keretnek a részeként is értelmezhető.

Az *Emma és Róza* heterodiegetikus elbeszélője életkora tekintetében különbözik a felnőtt női olvasóknak szóló szövegektől: a narrátor többször is hangsúlyozza, mennyivel idősebb, mint az odaértett olvasó: „De ime! egészen megfeledeztem róla, hogy nekem most Darányiék estélyéről kell beszélnem! És úgy-e bár nem nehezteltek reám azért, hogy kis időre félbeszakítottam elbeszélésemet? De mikor nekem olyan mondhatlanul jól esik elbeszélni nektek, mikép kell érezni a haza iránt, [...] édes gyermekeim.” (21.) A nevelő célzatú narratori betétek megszólalója érett nő, aki gondoskodó, óva intő jótanácsok kíséretében szeretné átadni tapasztalatait a fiatalabb generáció számára. A narrátor *anyai* pozíciót vesz fel; hazaszeretetre tanító szavait épp erre a nézőpontra építve legitimálja, hiszen egyszerre anyai és honleányi szerepből érvel: „Még apánál, anyánál is drágább, szentebb a haza; ezt én mondom nektek, édes gyermekeim, én, a kit az ég kedves, jó gyermekekkel áldott meg.” (20.)

A szerző tehát gyerekolvasóknak szánt szépirodalmi munkájában prózapoétikai eszközökkel is létrehozta azt a társadalmi szerepet, amelyet kívánatosnak tartott. A 19. századi magyar női köz- és szépírók körében gyakori volt, hogy szövegeikben az anyaság változatos megformálásán dolgoztak. Például számos beszélygyűjtemény és tanácsadó munka ajánlója anyai vagy tanítónői pozícióból szólt meg,²¹ de a 19. századi írásbeliség magyar mesemondóinak is emblematis

Editors in the Second Half of the Nineteenth Century”, *Journal of European Periodical Studies* 6, 1. sz. (2021): 126–134.

20 Vö. elsősorban: Silvia FEDERICI, *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation* (New York: Autonomedia, 2004); Silvia FEDERICI, *A boszorkányüldözésekről a nőgyilkosságokig*, ford. PIRÓTH Attila (Bègles–Budapest: Théâtre Le Levain, 2024), különösen: 54–64; Bernard CAPP, *When Gossips Meet: Women, Family, and Neighbourhood in Early Modern England* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2003); Mariarosa DALLA COSTA and Selma JAMES, *The Power of Women and the Subversion of the Community* (Bristol: Falling Wall Press, 1972); Zillah EISENSTEIN, „Some Notes on the Relations of Capitalist Patriarchy”, in *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, szerk. Zillah R. EISENSTEIN, 41–55 (New York–London: Monthly Review Press, 1979).

21 Lásd erről jelen kötetben Kucserka Zsófia tanulmányát.

alakja volt a gyerekeinek mesélő anyja.²² Kánya Emília tökéletesen illeszkedett abba a patriarchális szerepelvárásba, amely a 18. századtól Európa-szerte egyre hangsúlyosabbá vált, és elsősorban a magasabb társadalmi státuszú nőket érintette: ebben a „mítoszban” a társadalom számára az otthonért és a gyerekeiért mindent odaadó anya képe vált értékke, mind társadalmi, mind gazdasági értelemben.²³ Kánya Emília alakja úgy is értelmezhető, mint aki élet- és szakmai pályáján azért küzdött, hogy megfeleljen ennek a strukturális társadalmi elvárásnak, saját anyaságának többféle megjelenítésén munkálkodva. Mondhatni, nyolc gyerekéhez kötődő szerepkörét a *Családi Körrel* és egyéb tevékenységei révén jelentősen kibővítette. A jó anya szerepét írói munkássága során is igyekezett betölteni. E törekvés egyik megnyilvánulása – az anyai szerep szépirodalmi változata – az anyai beszédpozíció kijelölése *Emma és Róza* című elbeszélésében.

Közéleti reflexió

Az *Emma és Róza* meghatározó vonása, hogy reagál a közélet változó viszonyaira. A történet alakulásában a cselekmény idejében zajló pártpolitikai események is szerepet játszanak. „Azon időben, a melyben e történet előadta magát, hazánkban a tehetőség és tehetségesebb emberek nagy része nem csak magán, hanem közügyekkel is foglalkoztak” (31–32.) – így kezdi a narrátor Darányi úr bemutatását, majd olyan többoldalas fejtegetést olvashatunk az ország- és megyegyűlések, a törvényhozás és a pártok működéséről, amelynek beszélője gyerekolvasóval

22 GULYÁS Judit, „Női műfaj volt-e a mese? Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 293–335 (Budapest: Reciti, 2019), 313.

23 Vö. az anyaság mítoszainak történetét a globális kapitalista világrendszer kontextusában elbeszélve: CSÁNYI Gergely és KERÉNYI Szabina, „A »jó anya« mítosza Magyarországon a reprodukció munkája és a piac globális történetének szempontjából”, *Fordulat*, 24. sz. (2018): 134–160. Vö. emellett európai kontextusban az anyai szerepelvárások változásának további klasszikus feminista nagyelbeszéléseit, amelyek a tárgyalt időszakot is érintik: ELISABETH BADINTER, *A szerető anya: Az anyai érzés története a 17–20. században*, ford. SZEKERES András, Artemisz Könyvek (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1999); SHARI L. THURER, *The Myths of Motherhood: How Culture Reinvents the Good Mother* (New York: Houghton Mifflin, 1994); JULIET MITCHELL, *Woman's Estate* (Harmondsworth: Penguin, 1971), 99–158; NANCY CHODOROW, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1978). Magyar kontextusban az anyai feladatokra irányuló figyelem felerősödésének 18. századi tendenciájáról lásd LÁSZLÓ Zsófia, „Az anyaság ideája 18. századi nyomtatványokban”, in *Anyák és apák: Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500–1918)*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 7, 89–114 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021).

számol, hiszen a fiatalabbaknak szóló ismeretterjesztő könyvek retorikáját használja. (31–34.) A pártpolitikai utalások azt mutatják, hogy a cselekmény az 1840-es években játszódik; Darányi Tivadar figurája pedig azok egyikét allegorizálja, akik átpártoltak a fontolva haladókhöz a szabadelvű ellenzékéből, gyengítve az utóbbi táborát. A hangsúlyosabb közéleti reflexió az elbeszélő állásfoglalásában is megnyilvánul: „Most, hogy ez az idő olyan messze esett tőlünk, tudjuk, hogy mindenik párt egyiránt forrón szerette a hazát.” (33.) A narrátor szükségesnek tartja, hogy kommentálja a reformkori pártpolitikai eseményeket, s hogy kifejezze: alapjaiban és mindent felülíró módon helyesli a nemzeti szabadelvű törekvéseket, az akkori pártok ellentétét pedig felületi, nem pedig lényegi eltérésként értelmezi.

Az 1857 és 1862 között publikált fikciós elbeszélések különbsége ezúttal nem az odaértett olvasó életkorában mutatkozik meg, hanem abban, hogy igazodnak a változó közéleti eseményekhez. A 19. század közepére vonatkozó magyar sajtó- és irodalomtörténeti kutatásokból tudható, hogy a neoabszolutizmus időszakában a rendőrség módszeresen ellenőrizte a kiadókat és a lapszerkesztőségeket, így az öncenzúra is elterjedt gyakorlattá vált. A Bach-korszakban az állam igyekezett mindent kiszűrni, ami nemzeti-liberális és demokrata politikai elveket képviselt vagy ami a nacionalizmus eszméit hirdette. Ezért számos tiltott téma mellett kerülni kellett bizonyos politikai ügyeket, a „haza” vagy a „szabadság” szó használatát, illetve a forradalom vagy bármilyen rendi-nemesi ellenállás heroizálását. A provizórium időszaka valamelyest enyhülést hozott – elindulhatott például a *Családi Kör* –, a kiegyezésig azonban továbbra is az 1852-es sajtórendelet volt érvényben.²⁴ Ez azt jelentette, hogy mivel utólagos cenzúrával a kinyomtatott lapok egy példányát terjesztés előtt ellenőrizte a rendőrhatalóság, az ebben az időszakban tevékenykedő szerkesztőknek (és íróknak) jellegzetes gyakorlata volt az öncenzúra, hogy elkerüljék a veszteséget vagy a büntetőeljárást, ami alól az irodalmi publikációs fórumok sem jelentettek kivételt.²⁵ A korszakot a bizonytalanságból fakadó félelem uralta: mivel a közhangulat és a véleményezők habitusának, hivatali státuszának függvényében kis túlzással szinte bármi minősülhetett tiltottnak vagy túrtnek, nem csoda, ha – miként Deák Ágnes fogalmaz *Suttogások és*

24 A magyar irodalom és a sajtó irányításáról a Bach-korszakban: BUZINKAY Géza, „A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban”, *Magyar Könyvszemle* 90, 3–4. sz. (1974): 269–293, különösen: 276–284; a provizórium időszakának sajtópolitikai helyzetéről: DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon (1861–1867)* (Budapest: Osiris, 2018), különösen: 192–211.

25 Az 1860-as évek sajtópolitikájának a szerkesztői gyakorlatot meghatározó jellegéről lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Apostol vagy kalmár: A lapszerkesztő helyzete a 19. század közepén”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 6. sz. (2022): 711–743, 741–742, 729–735.

hallgatások című könyvében – „kötéltáncosnak érezték magukat a szerzők, szerkesztők és kiadók”.²⁶

Kánya Emília szépirodalmi munkái magukon viselik a teljes (ön)cenzára és a tiltás enyhülésének nyomait. Az 1850-es évek második felében publikált szövegei nem emelik témává a pártpolitikai ügyeket, és a nemzeti eszmét sem terjesztik közvetlenül. Csupán helyenként enged meg magának egy-egy visszafogott szarkasztikus megnyilvánulást a közéleti légkörre vonatkozóan valamely (a szerző szócsovének is tekinthető) narrátor.²⁷ Az 1860-as évektől azonban egyre több olyan írás jelent meg, amely nyíltan tárgyalta a nemzet ügyét és a közéleti kérdéseket. Az *Újkori térítő* című elbeszélésben (1861) például a konfliktus egyik forrása az, hogy Zniováry Erzsé számára a külföldön tanuló Maróthy Géza túlságosan közömbös „a haza sorsa” iránt. Gyanúja eltántorítja attól, hogy komolyabb szándékokkal is közeledjen Maróthyhoz, ezért arra törekszik – a cím szerint – „újkori térítőként”, hogy segítsen neki magyarrá válni.²⁸ A narrátor azt is jelzi, hogy egy társas összejövetelen az idősebb csoport minden tagja „az olasz hadjáratról” beszélt; ám „hogya miket mondott, az nem tartozik ide”.²⁹ Az *Egy honvéd jegyese* elbeszélője pedig még dicsőíti is az 1848-as szabadságharc eseményeit. A többes szám első személyű formula a grammatika eszközeivel egyetlen közösség tagjai-ként keretezi a (női) olvasókat és a forradalom eszméit támogatókat:

És a még így a boldogsággal álmodoznék [Kislaky Vilma], bekövetkezett Magyarország ujja születési [sic!] éve: 1848, és a szabadság feltámadási napja: márczius 15-ke. Ki emlékezik vissza olvasónőim közül „márczius tizenötödiké”-re? Ugy-e bár, sokan, mindnyájan, a kik a sorvasztó tizenkét évet tul bírták élni. Jól emlékeznek tehát azon leirhatlan hatásra, melyet a szabadság születésnapja mindnyájunkra tön. Mint változott át egyszerre az egész világ körülöttünk, megfoghatlan módon, mintegy varázsütésre; [...] mint vágyódott

26 DEÁK, *Suttogások és hallgatások...*, 211.

27 Lásd például a *Gödény Jónás* című beszélt, mely a következő narrátori megjegyzéssel indul: „Sok, sok évvel ezelőtt, t. i. akkor, mikor még a nagyobb városok nem részesültek azon megbecsülhetlen jótéteményben, hogy az utcák sarkain fölfegyverezett emberek örködnek a fölött, hogy az emberek egymást fényes nappal föl ne aprítsák, vagy más egyéb ilyen kellemetlen meglepetésekben részesítsék.” [KÁNYA] EMILIA, „Gödény Jónás”, in [KÁNYA] EMILIA, *Szív és élet: Beszélyek*, 2 köt., 1:111–196 (Pest: Emich Gusztáv tulajdona, 1859), 113. Fabó Irma elemzése alapján pedig az *Euphrosine* (1851) című német nyelvű temesvári humorisztikus irodalmi hetilapban – melyet Kánya Emília első férjével, Gottfried Fellingerrrel szerkesztett – a házaspár főként humorba burkolva, valamint egyéb szubtilis praktikákkal élve rejtett el politikai utalásokat. Vö. FABÓ Irma, „Az »Euphrosine«, negyvennyolc és Petőfi”, *Magyar Könyvszemle*, 1–2. sz. (1974): 149–155, 150.

28 [KÁNYA] EMILIA, „Újkori térítő”, *Magyar Nők Évkönyve* 1 (1861): 133–178.

29 Uo., 141.

[az ember] mindenét föláldozni a hazáért, és milyen boldognak tartotta és mint irigyelte azt, a ki többet áldozhatott nálánál! Oh boldog, mennyei napok voltak azok!³⁰

Kánya Emília nem írt szűk értelemben vett politikai tárgyú szövegeket. Önéletírása egy pontján ki is tér erre a kérdésre, méghozzá távolságtartóan:

A külső világ, a politikai helyzet nagyon komorrá vált ez időben [1848-ban]. Politikához akkor sem értettem, de szerettem a hazát, nemzetemet, és szívem mélyéig érintett minden nemzetellenes mozgalom, és az a katonai magyarellen hangulat, mely még a társaságra is kihatott, nekem nagy szenvedést okozott.³¹

Mindeközben azonban emlékiratából ismert élettörténete azt is mutatja, hogy kapcsolathálója nagyrészt az úgynevezett irodalmi Deák-párt köréhez tartozó protestáns értelmiségiek (Tompai Mihály, Szász Károly, Csengery Antal, Pákh Albert) csoportjából állt.³² Önéletírásából világosan látszik, hogy pályáját jelentősen meghatározták a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia aktuálpolitikai fejleményei, és munkásságát mindig a korszak éppen aktuális nemzetközpontú törekvéseinek szolgálatába állította. Úgy tűnik, szépprózai életművében úgy alkalmazkodott a kor diszkurzív feltételeihez, hogy a „hallgatás” „suttogássá”, egyes elbeszéléseiben pedig jól hallható beszéddé vált.

Az *Emma és Róza* a provizórium időszakában publikált művek tendenciájába illeszkedik. A beszélyt Kánya Emília már a *Családi Kör* szerkesztőjeként publikálta, ezért szépírói munkásságában fokozottan figyelnie kellett a cenzúrára. A jelek szerint, amikor több lehetősége adódott a nacionalista eszmék terjesztésére – pályatársaival együtt –, élt is vele, méghozzá minden műfajban: egy gyerekolvasóknak írt elbeszélést nemcsak az általa helyesnek ítélt morális elv és magatartásminta, hanem politikai ügy szolgálatába is állított; akkor is, ha kötélen kellett táncolnia.

30 [KÁNYA] EMILIA, „Egy honvéd jegyese”, *Családi Kör* 2, 14–21. sz. (1861): 213–215, 228–231, 245–247, 259–261, 275–277, 291–294, 306–309, 323–326, az idézet: 214–215.

31 KÁNYA, *Réges-régi időkről...*, 90.

32 Vö. uo., 9–76.

Nemzeti tematika

Az *Emma és Róza* sajátosságai különösen szembetűnők, ha párhuzamosan olvassuk Kánya Emília *Mit nem tesz a gazdagság!* című elbeszélésével.³³ A két évvel korábban a *Hölgyfutár*ban publikált beszélyben a szerző alteregójának is tekinthető Mili nevű homodiegetikus narrátor az apjával és nagynénjével utazik, megpihen egy vidéki fogadóban, ahol megismerkedik a fogadóssal, Csóka Istvánnal és két lányával, Erzsivel és Zsuzsival. Beszámolójukból tudomást szerez a család múltjáról. Találkozásuk után fordulatokkal teli sorsukat Mili nemcsak követi, hanem alakítja is, ugyanis jó barátságot köt a testvérpár idősebb tagjával, Erzsivel, és próbál útmutatást adni neki a házasságkötéshez. Erzsi és Gergely szerelmét tiszta, nemes érzésként ábrázolja. Az elvileg tehetős gyártulajdonos Mukit azonban elitéli anyagi és faragatlan magatartása miatt, és figyelmezteti a nővéreket, hogy kerüljék toladó udvarlását. Erzsi megszökik, hogy Gergellyel maradhasson, ezért Muki – az egyszerre hiszékeny és nagyravágyó Csóka István unszolására – Zsuzsit veszi feleségül. A házasságkötés a család pusztulásához vezet: a kapzsi szélhámos kiforgatja őket a vagyonukból, Csóka úr pedig vétke súlya alatt megbolondul.

A *Mit nem tesz a gazdagság!* egy család történetén keresztül azt „tanítja” az olvasónak, hogyan vezet sorsromláshoz, ha valaki hiú, és ha a „belső értékek”, a „tiszta szeretet” helyett az anyagi javakkal foglalkozik. A két elbeszélés hasonló célzatú; ha tanulságuk lényegét egyetlen mondatban akarnánk megragadni, úgy fogalmazhatnánk: a gazdagság (önmagában) bizonyosan nem tesz boldoggá. Mindkét beszély egy lánytestvérpár történetére épül, ahol a családot az apátúlzó nagyravágyása dönti romba. Hasonló retorikai elem a város-vidék ellentét is, ami mindkét elbeszélésben értékrendek és társadalmi státuszkülönbségek ütköztetésére szolgál. Emma és Róza Pestről falura, Erzsi és Zsuzsi egy mezővárosból a fővárosba utazik; mindkét szövegben eltér a testvérpár tagjai között, hogy miként élik meg életük első tapasztalatát az idegen környezetben. Róza és Erzsi a falut és a vidéki várost olyan térként értelmezik, amely lehetőséget biztosít az óhajtott egyszerű, tisztességes, munkával teli életformához; Emma és Zsuzsi számára a főváros a gazdagság, a vágyott, munka nélküli fényűzés és pompa jelképe.³⁴ A sugalmazott üzenetnek, valamint a hasonló karaktereknek és cselekménypaneleknek köszönhetően a két beszély egymás párdarabjának tekinthető, az egyik

33 [KÁNYA] EMILIA, „Mit nem tesz a gazdagság!”, *Hölgyfutár* 10, 41–49. sz. (1859): 345–346, 353–354, 361–363, 369–370, 377–378, 387–389, 395–397, 403–404, 411–412.

34 Vö. uo., 361; KÁNYA, „Emma és Róza...”, 40–44.

felnőtt-, a másik gyerekolvasókra szabva. Az eltérő korcsoportok számára írt, de hasonló célkitűzésű szövegek különbsége éppen ezért még egyértelműbben jelzi, hogy miben áll az *Emma és Róza* sajátossága.

Egyrészt más a két elbeszélés célzott olvasóközönsége, ami abban mutatkozik meg, hogy elsősorban mely szereplők kerülnek középpontba. Míg az *Emma és Róza* jórészt a fiatalabb és a kisebb lányok, kisérszt az őket nevelő anyák befogadóközönségével számol, addig a *Mit nem tesz a gazdagság!* egyaránt nevelni kívánja felnőtt női és férfi olvasóit. Az *Emma és Róza* narrátora az apa alakját is érinti, ám a testvérpárhoz képest jóval kevesebb szerepet kap. A *Mit nem tesz a gazdagság!* voltaképpen főhősei ezzel szemben nem a lányok, hanem Csóka István, akinek figurája dramaturgiai szinten és a karakterkidolgozás szempontjából is hangsúlyosabb, mint Darányi Tivadaré. A narrátor szerint Csóka úr jellemromlásának oka elsősorban a fővárosi fényűző életmód és az anyagi érdekek által vezérelt szemlélet:

Csóka István jelleme e néhány hó alatt, hogy a fővárosban élt, gyökeres változáson ment keresztül; a régi érzések eltompultak, a régi viszonyok széttágtak szívében az újabb viszonyok által; a szeretet helyét az érdekek kezdték pótolni; az a gondolat, hogy gazdag, elfelejtették vele a boldogságot; ami szabad ideje volt, azt a szórakozások és mulatságok töltötték be; [...] lelke elfásult, elaljasodott, mint az már úgy szokott lenni olyan embereknel, kiknél a pénz eszméje elhatalmasodik.³⁵

Másrészt figyelemre méltó a két szövegben a narrátorok életkori különbsége. Az *Emma és Róza* anyai beszédpozíciójára már láthattunk példát. A *Mit nem tesz a gazdagság!* elbeszélője egy felnőtt nő perspektívájából beszél, aki felnőtt nőkhöz szól. Egy ponton így fogalmaz:

[I]llemtanok és gouvernante-ok nagy vétségnek declarálják ugyan a társaságbanisuttogást, és méltán, de azért nem hiszem, hogy Éva anyánktól kezdve napjainkig valaha két leánybarátné csak egy óráig is egymás mellett ült anélkül, hogy valami sottogni valójuk ne lett volna; sottogni kell, ha csak egy szót is.³⁶

Az „Éva anyánk” retorikai formula a korábban részletezett női közösségépítés elemeként értelmezhető.

³⁵ Uo., 377.

³⁶ KÁNYA, „Mit nem tesz a gazdagság!”, 369.

Harmadrészt a *Mit nem tesz a gazdagság!* című elbeszélésben – az 1859-es megjelenés időpontjából is következően – a nemzeti tematika nem számottevő. Ezzel szemben az 1861-ben publikált *Emma és Róza* című műben a nemzeti tematika olyannyira hangsúlyos, hogy a lányok számára követendő magatartásrepertoár nem csupán általánosnak vélt emberi-erkölcsi elvek és női sorsminták alapján szerveződik, hanem *kizárólag* a honleányi szerep keretében nyer értelmet.

A honleányság meghatározó téma az *Emma és Róza*ban. A beszély elsődleges feladatát az útmutatásban látja: célja világossá tenni, hogy mi lehet a helyes módja az önformálásnak egy nemzetért munkálkodó magyar kislány számára a lehető legalacsonyabb életkortól. A következő narrátori kitérő a szerző értekező szövegeivel talán még nagyobb rokonságot mutat, mint szépprózai munkáival; a passzus kis módosítással szinte bármely publicisztikai írásában helyet kaphatott volna:

[A] gyermeknek, ha egykoron hasznos, szeretett tagja akar lenni a polgári társaságnak, jókor kell szoktatni lelkét, hogy a hazát mindenek felett szeresse; a haza, a nemzet drágább legyen előtte mindennél e világon, mert csak akkor válhatik belőle igazán jó, nem es irányu, nagy tettekre, nagy áldozatokra képes ember. Hazaszeretet nélkül az ember nem sokkal különb az állatnál, a mely mindenütt eltengődik, ahol enni inni valót talál [...]. Azért kell minden embernek forrón, mindenek felett, élethalálra készséges szeretettel ragaszkodni a hazához, édes gyermekim! Még apánál, anyánál is drágább, szentebb a haza; ezt én mondom nektek, édes gyermekim, én, a kit az ég kedves, jó gyermekkel áldott meg [...]. [H]a a sors azt a szerencsétlenséget mérné reám, hogy valamelyik gyermekemnek választania kellene anyja és a haza között, akkor, oh akkor, ne hajtson a gyöngye anya szívszakadó fájdalmára, [...] hanem tépje ki magát a kintől reszkető anyai karok öleléséből, és kövesse a drága haza hívó szózatát; mert ennek elsősege van apa, anya felett_[1] (19–20.)

Az elbeszélő szerint *mindenkinek* minden egyes cselekedetével a haza sorsát kell szolgálnia, s a hazaszeretet (vagyis egy eszme iránti hűség) különbözteti meg az embert az olyan természeti létezőtől, mint az állat. A „Még apánál, anyánál is drágább, szentebb a haza” vagy a „kövesse a drága haza hívó szózatát; mert ennek elsősege van apa, anya felett” kijelentés azt tükrözi, hogy a hazaszeretetnek valóban mindenekfölött kell állnia: még a szülői köteléken is túlmutató kötelességnek kell lennie. A megfogalmazáson áttetszik az „aki apját vagy anyját jobban szereti, mint engem, nem méltó hozzám” jézusi parancs (Mt 10,37); a nemzet–család–Isten fogalmak retorikai összefonódásával pedig a 19. századi nacionalista

nyelvek olyan szótára is megmutatkozik, amely a nemzetről való gondolkodás során nagymértékben merített a keresztény vallás szókincséből.³⁷

A szövegbetét és a választott narrátori szólam követendő példát állít, hogyan nevelhetők honleánnyá a kislányok, mégpedig minél korábban. Kérdés, hogy mit tartalmaz pontosan ez a program: hogyan lesz a lány már fiatalkorától kezdve jó honleány? A következő fejezet azt elemzi, hogy milyen karakterjegyeit alkotja meg az *Emma és Róza* a fiatalabb és kisebb lányok által is betöltendő honleányi szerepek.

Közösségiség és önformálás

Az *Emma és Róza*ban a példamutató honleány olyan erényeket testesít meg, mint az áldozatkészség, a megbocsátás képessége, a közösségi magatartás, valamint az önformálás és a társadalmi valóság mélyebb megértésének igénye; tehát a kereszténység és a felvilágosodás elveiből eredő magatartásmintát követ. A szöveg szerint az az ideális honleány, aki kerüli a külsőségekre összpontosító, felületes szemléletet, morális és intellektuális önképését pedig tudatosan közösségi céllal végzi: vagyis aki önmaga helyett mindig az adott közösség érdekeit állítja előtérbe. A beszély alapján a kislányok akkor tölthetik be megfelelően a honleányi szerepet, ha viselkedésük és gondolkodásmódjuk egyértelműen a közösség javát szolgálja; ha törekvésük egy vektorhoz hasonlóan mindig a *közösség*, és nem pedig önmaguk irányába mutat.

Az elbeszélői szólam egyértelműen kijelöli, hogy melyik testvér alakja szolgál követendő mintaként a fiatal lány szerep kidolgozásához, és melyiktől óvja az olvasót. Emma és Róza a történet kezdetén olyan szereplőknek tűnnek, akiknek magatartása nem követendő, vagy csak részben példamutató, de jellemük még alakítható. A narrátor a nyitó jelenet egyik pontján úgy fejezi ki a jellemformálódás szükségességét, hogy szolamát az odaértett olvasó tudásszintjéhez igazítja, mintha ő sem ismerné a cselekmény folytatását:

37 A második tagmondatban szereplő kijelentést vö. TAKÁTS József, „Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise”, in TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, 171–201 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007), 190; TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris, 2007), 63.

És a szerencsétlen Emma a legnagyobb figyelemmel hallgatta e tanácsokat [ti. Camilla javaslatait arról, hogy nyugodtan kövessen el szófogadatlan cselekedeteket], és megnyitotta fiatal szívét a csábítás veszedelmes szavainak. Adja isten, hogy a gonoszság elhíntett magvai kárhozatos gyümölcsöket ne teremjenek. (8.)

A mesélés gyakorlatához köthető, a feltételezett olvasót bevonó gesztus olyan kommunikációs helyzetet teremt, ahol elengedhetetlenné válik, hogy a befogadó az elbeszélő értékrendjével azonosuljon.

Camilla jellemét egyértelműen bírálja a narrátor, egyrészt hiúsága miatt,³⁸ másrészt azért, mert lenézi alacsonyabb társadalmi státuszú társait: „[A] báró kisasszonynak már kicsi gyermekkorában bele vették azt a szerencsétlen gondolatot elméjébe, hogy a gyermeknek csak magához hasonló rangbeli gyermekkel szabad társalogni és barátságot kötni.” (3.) Az elbeszélő arra az eszmére építve fogalmazza meg kritikáját, hogy Isten előtt minden ember egyenlő: „Mintha az isten nem mind egy formán a maga képére teremtette volna az embereket, és mintha a közönséges ember gyermeke nem lehetne olyan tiszta szivü, nemes lelkü, szépre jóra hajló, mint a gazdag, czimeres úr magzatja!” (3.)

Emma figurája szintén negatív példa, mert kizárólag a külsőségekre, elsősorban a magas rangra koncentrál, miközben figyelme elkerüli társait és az általa létrehozott közösség dinamikáját; a születésnap mulatság során nem ismeri fel, hogy megsértette társnőit és hogy megbomlott a társaság összhangja.

Mióta Camilla bárónő megérkezett, csak ezzel foglalkozott [...]. Vagy tán azért, mert ez bárónő volt? Nagyon fájt ez a leánykának, és ha Emma csak egy tekintetre méltatta volna őket, nem egynek közülük könyeket látott volna szemében a miket az a gondolat sajgolt ki szivükből, mi által érdemelték ők meg e megsértést? [...] De semmit sem vett észre e keserű érzelmekből vendégei arcán, hanem annál jobban vette azt észre a kis Róza. (5.)

Róza karakterének példamutató jellege összetettebb, mint a többieké. Az elbeszélő kiemeli, hogy a kerti jelenetben túlságosan szertelenül viselkedett; a virágágysok összetapósása, az összekoszolódás és a szófogadatlanság nem helyes:

A jelenlévő leánykák becsületére kell mondanom, hogy egytől egyig mélyen megbotráncokztak Róza ily viseletén [ti. mikor gúnyosan mosolygott a nevelőnőre megdorgálása során]. [...] Nem is lehet eléggé inteni a fiatalságot, hogy e roszt lelki tulajdonságot ne engedje

38 „[C]sak hogy a szépségisten adományát szinte elhomályosította a sok pipere és cziczoma, a mivel tele aggatta magát, és a hiúság, a mely minden mozdulatából kilátszott.” (4.) Vö. továbbá: 18.

meggyökerezni szívében, hanem irtsa ki ideje korán; mert a dacz és makacs önfejlőség, igen sok szerencsétlenségnek kutfeje. (13.)

Mindeközben azonban Róza viselkedése közel sem tűnik olyan elítélendőnek, mint ugyanebben a jelenetben nővéréé: Emma önös érdekek szerint cselekszik és a magasabb társadalmi rangra koncentrál, ami gögös jellemről árulkodik. Ezzel szemben a kisebbik Darányi lányról a narrátor kifejezetten elnézően, megbocsátó hangon beszél, ami azt sugallja, hogy Róza magatartását példaértékűnek tartja, amiért figyel a körülötte lévő társaságra. Az elbeszélő így kommentálja azt a jelenetet, amikor felismeri felelősségét és önfeláldozóan lép fel: „És valóban minden daczossága mellett igen szeretetreméltó volt most a kis Róza arcza, mert szép tettet követett el, nemes érzés gerjedt szívében, és csak akkor igazán szép az ember, mikor szívében nemes érzések áradoznak.”³⁹ (16.) Róza, Emmával ellentétben, nemcsak éber és együttérző „[n]agyon fájt tehát neki az a méltatlanság” (6.), de úgy éri el, hogy a lányok kifejezzék elégedetlenségüket és vigaszt találjanak, hogy csoportot formál belőlük. A páva szimbolikáját kijátszva, a közös cselekvést kezdeményező játékkal arra ösztönzi őket, hogy együtt tudatosodjon bennük: Emma mulasztásának fő oka a hiú magatartása, aminek köszönhetően saját örömeit az általa létrehozott barátnői közösség érdekei elé helyezi. Róza az elbeszélő szerint „nagyon eleven kis leányka volt, egész kis »ördög«, mint mondani szokták” (5.), hiszen nemcsak társadalmi státusza, hanem neme normáit is áthágja: Pesten nevelkedő jómódú kislánként, aki miután kárt okozott környezetében, magatehetetlenül, szakadt és koszos ruhában csüng a barackfán, kiszolgáltatva a kamasz napszámosfiúk gúnyos tekintetének (11.). A beszélyben azonban még a társadalmi szabályok megszegése sem számít olyan súlyos véteknek, mint a közösségi szemlélet mellőzése.

A történet másik kiemelt epizódja szintén a karakterek ütköztetésére és a szerző által javasolt viselkedésminta szemléltetésére szolgál. A petendi kirándulás elbeszélésekor a narrátor Emma és Erzsike ismerkedésére összpontosít. Az unokatestvérek rendszeresen rácsodálkoznak a neveltetésükből adódó eltérésekre: Erzsike korán kel, segítség nélkül öltözik, képes állatot etetni, növényt gondozni, vacsorát készíteni, gyakran végez házkörüli munkát. Nem érdeklik a drága ruhák és ékszerek, szerény, őszinte, jóhiszemű, és noha kevesebb idegen nyelven

39 Vö. továbbá: „[D]e azért mégis jól látta a fitymálkodó tekintetet a büszke bárónő és a könyeket a többi leányka szemében, és erre neki is megilletődött a szíve; érezte, milyen méltatlanul bánnak itt a kedves pajtásnékkal; mert bármilyen eleven volt is a kis leányka, nagyon jó szíve volt, és ha jobban nevelik, ki tudja, ha a legjobb, legkedvesebb leányka nem vált-e volna belőle!” (6.)

beszél, mint Emma, azon nem csupán sekélyes társalgásra képes, hanem rendszeresen imádkozik és olvas is magyarul. Emmára éppen az ellenkezője igaz: gögös, felületes, indulatos, nem a belső értékekre figyel, és mivel sosem öltözködött cseléd nélkül, háztartási munkát sem képes végezni.

A két karakter fő különbsége a mélységre való törekvés és a felületesség ellentétében ragadható meg: míg Erzsike lényeglátó, Emma hajlamos mindent félreérteni. Erzsike egyetlen tanítójára nem felügyelőként, hanem olyan közvetítőként tekint, aki javát szolgálja; nem félelemből tanulja a leckét, hanem elvi kötelességtudatból. Számára a tudás olyan érték, amely egyben közösségi funkcióval bír. (55–56.) Emma ezzel szemben, bár hat tanító foglalkozik vele, alig olvas, gyakorlati és műveltségi ismeretei hiányosak. Erzsike, noha csupán egyetlen tanítótól tanul, „hasznos könyvekkel” tölti az idejét. Olvasmányai egyrészt „szív- és léleknevelésre” irányuló – mai szóval önreflexióra készítő – művek, másrészt olyan könyvek, amelyek közvetetten a közösség, például egy család javát szolgálhatják. Praktikus ismeretekre nevelő szövegeket tanulmányoz, amelyeknek köszönhetően fiatalabb lányként kétkezi munkához kötődő, gyakorlati tudásra is szert tehet. (61–62.) Amikor *Magyarország története* című könyvére Emma gúnyosan azzal legyint, hogy „Nem leánynak való ez a tudomány, fiúknak kell azt tanulni!”, Erzsike csodálkozva, „fenséges tűzben ragyogó szemekkel” így válaszol:

Hát nem kötelessége minden magyar leánynak, csak úgy mint férfiuknak, ismerni édes hazánk történetét? [...] hogy szeressük, hogy szívünkbe oltuk azon dicső elődök szent emlékét, a kik a haza boldogságáért éltek haltak, hogy megtanuljuk, mennyi hálával, mennyi szent kötelességgel tartozunk a mindennél drágább hazának! (56–57.)

Erzsike érvelése azt a meggyőződést tükrözi, hogy csak az válhat a közösség (a nemzet) teljes jogú tagjává, aki ismeri annak történelmét, vagyis érti működésének alapját. A kettejük közötti műveltség- és jellembeli különbség sérti Emma híúságát, aminek hatására vetélkedni kezd vele külsőségekben: büszkélkedik drága ékszereivel, ruháival, a főváros fényével. Amikor észreveszi, hogy Erzsikét mindez nem érdekli, sőt versengeni sem hajlandó, hanem inkább az irodalom és a történelem tanulmányozása foglalkoztatja, Camilla bárónő után sóvárogva csaldódotan eltávolodik új barátnőjétől.

Erzsike a szövegben ugyanazt a funkciót tölti be, mint az első jelenetben Róza: Emma ellenpontjául szolgál. Kontrasztjuk ismét lehetőséget ad, hogy még világosabban kirajzolódjanak Emma azon karakterjegyei, amelyeket nem tanácsos követnie az olvasónak. Mivel Erzsike pozitív példaként, ellenpólusként jelenik meg, az általa képviselt tanulásmodell is követendő mintává válik. A beszély azt

„tanítja”, hogy az ismeretek elsajátítására és a művelődésre úgy helyes tekinteni, ahogyan Erzsike teszi: olyan tevékenységként, amely a közösség javát szolgálja; az önformálás eszközeként, amely segíti az egyént, hogy saját közössége múltját ismerő, tudatos honpolgárrá váljon.

Emma sekélyes értelmezőnek mutatkozik, aki nemcsak hogy nem érti Erzsike gyakorlatait, de le is nézi azokat. Abban a tévhitben él, hogy kettejük különbözősége pusztán eltérő vagyoni helyzetükből, illetve a városi és a falusi életmód különbségéből ered. (47.) Az elbeszélő több alkalommal utal rá, hogy Emma tévesen tartja szegénynek Erzsikét, a vélt szegénység miatt pedig egyszerre nézi le és sajnálja őt.

Emma el sem akarta azt hinni, hogyan lakhatnak az ő rokonai csak ilyen egyszerű, szegényes külsejű faluban? Talán bizony szegények! Édes atya igyekezett ugyan meg magyarázni neki, hogy ilyen egyszerű helységben gyakran sokkal boldogabbak az emberek, mint a nagy városokban; de a leány nem bírta ezt fölfogni, és azt gondolta, csak azért mondja neki ezt édes atya, hogy jó véleményt gerjesszen benne rokonai iránt, a mi bizony nem igen sikerült neki; a leányka tökéletesen azt hitte, hogy rokonai nagyon szegények, és ebeli hitében még inkább megerősödött, midőn a házat pillantotta meg, a melyben rokonai laktak; egyszerű, ugynevezett udvarház volt az, teres udvarral, de minden külső pompa nélkül, mint a milyenek rendesen a falusi birtokosok lakásai, a melyeknél inkább néznek a kényelem és czélszerűsége, mint a külső fény és hasztalan pompára. (42–43.)

Emma még mindig nagyon meg volt zavarodva; nem birt megbarátkozni azon gondolat-tal, hogy ez egyszerű emberek az ő közel rokonai legyenek. Hiszen odahaza az ő szobaleányuk szebb ruhában jár, mint ez az Erzsike! Annál könnyebben barátkozott meg vele a kis Róza, a ki csak arra várt, hogy az ő „Erzsi rokona” egy pár szót intézzon hozzá, és azonnal felszólította, vezetné őt ahhoz a sok baromfihoz, melyet az imént önnön kezéből etetgetett. (45–46.)

Emma nem csudálkozott azon, hogy a háziasszony olyan jókor fen van már; hisz a nagy városban is jókor szoktak fölkelni a szegény emberek, ő pedig rokonait szegény embereknek tartotta. (53.)

Már a narrátori távolságtartás is jelzi, hogy Emma felületes értelmező, de a cselekményvezetés egy ponton ki is játssza tévedését, amivel kénytelen szembesülni. Meglepetésként éri, hogy éppen Erzsike apja nyújt anyagi segítséget a Darányi családnak. Rá kell tehát döbbennie, hogy a Peterdy család nemhogy szegényebb,

hanem valójában vagyonosabb is, pusztán szerényebb, kevésbé hivalkodó vidéki életmódot élnek.

A beszélyben Emma a tévúton járó honleány, szemben Erzsikével, aki a min-tahonleányt testesíti meg. Kettejük különbözősége egyértelművé válik az olvasó számára a narrátori szólamnak köszönhetően. Emma szemében azonban az eltérésük alapja a vagyoni különbség, amely kapcsán végül rá kell döbbernienie tévedésére. Balítélete és annak lelepleződése a szöveg olyan dramaturgiai eleme, amely nevelő funkciót tölt be: azt tanítja, hogy a felületes értelmezés – vagyis annak a törekvésnek az elmulasztása, hogy megértsük mások és a környezet valódi mélységeit – elkerülhetetlenül tévedések sorához vezet.

Felületessége miatt Emma az életében később sem érti a jelenségek és az összefüggések lényegét, amit a szöveg továbbra is a közösségi szemlélet hiányaként tüntet fel. Az események előrehaladtával „a haza drága földje véres csaták, elkeseredett harczok színhelyévé lőn” (67.) – mely megjegyzés a cselekmény ideje alapján akár az 1848-as eseményekre is utalhat – aminek következtében Darányi elveszti hivatalát, vagyonát, és családjuk tovább szegényedik. Emma nem tudja elfogadni a társadalmi státuszváltás következményeit; nem hajlandó – és nem is képes – aktívan tenni azért, hogy visszaszerezze korábbi jólétüket. Apját lelkiileg gyöttri, múltbéli hibája miatt őt teszi felelőssé a család nyomoráért. Az akkor tizennégy éves, éppen Petenden élő Róza a narrátor szavaival „sietett haza szegény atyjához; szent kötelességének tartotta: osztozkodni övéi szerencsétlenségében, és segíteni, a mint csak lehetett”. (71.) Nagynénje nevelésének köszönhetően példás, munkavégzésre kész honleánnyá válik, aki praktikus ismereteivel jó gazdasszonyként ideiglenesen rendbe teszi a családi gazdaságot és a háztartást. Némi vigaszt is nyújt apjuk számára, ám csupán feloldozást képes adni neki; a haláltól már nem tudja megmenteni. Eközben Emma továbbra is henyél, féltékeny húgára önzetlen szeretetért és talpraesettségeért, sértegeti és cselédként kezeli őt. Róza azonban szeretetteljes szelídséggel tűri nővére bántó magatartását.

Apjuk halála után Emma, elhanyagolva húgát, kizárólag Camilla társaságát keresi és a fővárosi gazdagság után vágyakozik. Egykori arisztokrata barátnője azonban rá sem hederít az elszegényedett lányra. Az elbeszélő kommentárjából továbbra is egyértelmű, hogy Emma karaktere negatív példa a szövegben:

Most már bekezdé látni! hogy minden olyan vonzalom, a mely nem tisztán a lélek rokonérzetéből, hanem külső érdekekből: *pénz, gazdagságból* vagy *szépség* és szemtetsző csillogásból származik, az ilyen vonzalom, mondom, nevezzék azt bár *barátságnak* vagy akármi másnak, soha sem tartós, és csaknem mindig boldogtalanságra vezet; azért korán szokják hozzá a fiatal szív, csak is olyan vonzódásnak engedni, a mely tisztán a nemes

lélek rokonérzületéből származik, amazokat pedig fojtta el azonnal első gerjedezésük-kor, kerülje messze, mint a hogy a nagy veszedelmet kerülni kell, és jusson eszébe a szerencsétlen Emma sorsa. (84., kiemelés az eredetiben.)

Kánya Emília csaknem minden szépirodalmi munkája azt firtatja, hogy mi a különbség az igaz, tiszta és a hamis, hazug szeretet között. A fenti részlet azt is világossá teszi, hogy Emma és Róza barátságai az életművön végigvonuló, a külsőségeket minél inkább háttérbe szorító szeretettaxonómiának is példái. Amikor Emmát magasabb társadalmi státuszú társnői cselédként kezelik, az idősebb Darányi lány pusztán büszkeségből nem kér segítséget hűgától. A narrátor ezt a döntését is bírálja:

[a] pénze is elfogyott már, és a fővárosban senkije sem volt, a ki részvétellel közeledett volna hozzá, legjobb lett volna neki, rokonihoz menni, a hű testvérhez, a jó nagynénéhez, a kik bizonyára tárt karokkal fogadják a megtérő szerencsétlent; de azt nem tehetette, boldogtalan szívében mélyen bennült az *álbüszkeség*, az *álszégyen*, és kész volt inkább mindent tűrni, inkább meghalni, mint őszintén megvallani keserű csalódásait.^[1] (85., kiemelés az eredetiben.)

Emmának tehát a történet folytatásában sem fejlődik a közösségi érzéke: továbbra is hiú, verseng hűgával, nem támogatja családját gazdaságilag, elhanyagolja apját és nővérét, figyelme kizárólag önmagára és a külsőségekre (az anyagi javakra, a rangra) irányul; nem képezi magát olyan olvasmányokkal, amelyek formálnák jellemét, amelyek praktikus ismereteket nyújtanának vagy amelyek erősítenék nemzettudatát. Közösségi szemlélete egyértelműen hiányzik, legyen szó nőkből álló baráti és rokoni társaságáról, családjáról vagy a nemzet közösségéről. A testvérpár élettörténete példázatszerűen működik: míg Róza, a jó honleány boldogan él, Emma, a rossz honleány elszegényedik, megbetegszik, és belehal a magányba.

A honleányi szerep lényege, hogy annak betöltésével elviekben a (köztes és felsőbb társadalmi státuszú) nők és lányok számára is lehetővé vált, hogy a nemzet elképzelt közösségéhez tartozzanak. Bizonyos tevékenységi körök és életterek – mint a gyereknevelés vagy a család – diszkurzív szinten alapvetően a nők számára fenntartott szférát jelentették. A reformkortól kezdve a honleányság a női szerepeket – például az anyaságot – nyilvános megvitatásra érdemes, a nemzet egészét érintő témává tette. A honleányság fogalma – annak terjesztése és megvitatása – lehetővé tette, hogy a nők számára kijelölt szerepek a nyilvánosság formálására is alkalmas közös, vagyis (tágan, esztétörténeti értelemben értett) politikai ügyé

váljanak.⁴⁰ Az *Emma és Róza* a honleányságnak a *közösre* irányuló aspektusát át-
emelte olyan területekre is, amelyek a nők számára elérhető egyéb csoportokat és
társas kapcsolatokat jelentették (család, nővéri viszony, női közösség, anyák kö-
zössége, baráti társaságok), ezáltal tovább hangsúlyozta a szerep alapvetően kö-
zösségi jellegét. Közvetített értékrendje szerint fiatalabb lányok számára jó hon-
leánynak lenni elsősorban azt jelenti, hogy amikor és ahol csak adódik, közösségi
embernek kell lenni, tehát mindig az éppen aktuális közös ügy iránt kell elhiva-
tottnak lenni. A beszély elrettentő benyomást akar kelteni (a gyerekek számára)
a honleányi szerep elhanyagolásával kapcsolatban. Nemcsak azt hirdeti, hogy aki
nem viselkedik jó honleányhoz méltóan, az nem válhat a nemzet közösségének
tagjává, hanem azt is, hogy boldogtalanság, magány és halál vár rá. Kánya Emí-
lia *Emma és Róza* című elbeszélése szerint a honleányi szerep megfelelő betölté-
se (a közösre irányuló szemlélet fenntartása) már tízéves kortól is feltétele a bol-
dagságnak és a jó életnek.

A szöveg azonban végső soron korántsem ennyire szigorú a gyerekekkel. Em-
ma és Róza félárva, ami meghatározó szerepet kap megítélésükben. Amikor
Emma a magyar történelem tanulását kizárólag a férfiak feladataként határoz-
za meg, Erzsike saját édesanyjára hivatkozva válaszol: „A leánynak nincsen köze
a hazához? Hallanád csak édes anyámat a hazáról beszélni! Pedig ő is nő, és ne-
kem nincsen forróbb óhajvásom, mint hozzá hasonló lenni!” (57). Sójaja egyér-
telművé teszi, hogy Erzsike nemcsak honleányi magatartása miatt példakép, ha-
nem azért is, mert édesanyjához szeretne hasonlítani. Hasonlóan épül fel az első
jelenet is. Amikor az elbeszélő Róza szertelenségét, makacsságát, szófogadatlan-
ságát és Emma önző és felszínes magatartását taglalja, hibáikat édesanyjuk hiá-
nyával magyarázza:

És az is innen van, édes olvasóim, hogy a két Darányi leánykát nem látjuk úgy nevelve, a
mint ezt jó szülék gyermekeitől méltán megkívánhatnók; azért, édes gyermekeim, mert
nem volt anyjuk, mert árvák voltak, mert nem volt, a ki szívükhöz beszélt volna, mikor
hibát követek el, vagy buzdította volna őket a jóra, a szépre_[1] (36.)

A narrátor tehát azt sugallja, hogy amikor Emma nem érti, miért fontos egy
leánynak a magyar történelem szisztematikus megismerése, azt nem pusztán

40 E változás nyomon követhető például az alábbi szöveggyűjtemény vonatkozó részében, amely a kor-
szak kanonikus női szerepeiről érkező nyilvános szövegekből közöl válogatást: FÁBRI Anna, szerk.,
A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865 (Budapest: Kortárs
Kiadó, 1999), 57–148.

önhibájának köszönheti. Kánya Emília és a korszak társadalmi elvárásai szerint a magyar történelem és irodalom közvetítésének feladata az anyákra hárult, mert a művelődés elsődleges közegét a családi kör jelentette. Emma azért jár tévúton, mert nem kapott lehetőséget arra, hogy felismerje ezeknek az ismereteknek a fontosságát, hiszen életében hiányzott az a személy, aki elsősorban e feladat elvégzéséért felelt. Hasonlóan jóindulatú és megértő Erzsike édesanyja is: amikor lánya Emma sértő és hiú viselkedéséről panaszkodik, Peterdyné az anyai gondoskodás hiányára hivatkozva inti őt megértésre: „édes leányom, csak szánakoznunk szabad rajta, de szeretetünket meg nem vonhatjuk tőle; mert nem ő az oka, hogy olyan rozsul van nevelve, hanem inkább az, hogy anya nélküli árva!” (64.)

Az elbeszélés ezen a ponton bővíti a célzott olvasók körét; a szöveg nemcsak a gyerekeknek, hanem az anyáknak is szól: arra kívánja tanítani őket, hogy vegyék komolyan szülői szerepük tétjét. A *Családi Kör* folyóirat főként a felnőtt női olvasók számára készült; Kánya Emília az *Emma és Rózában* kihasználja a lehetőséget, hogy közvetlenül a gyerekeket, ugyanakkor az anyákat is megszólítsa. Mivel a történet elsősorban az anyák közvetítő szerepére van utalva, azért, hogy elérje címzettjeit, a szerző nem mulasztja el az alkalmat, hogy az anyai szerepről is elgondolkodtassa potenciális olvasóit. A beszély olyan – a nemzetközi kontextusban is meghatározó – tendenciába illeszkedik, amely a biológiai szerep mellett kulturálisan és szimbolikusan is kiemelt funkciót tulajdonított a nőknek a nemzetek létrejöttében és működésében.⁴¹ Az elbeszélésben az anyai szerepkör olyan felelősség, amely nemcsak biológiai, hanem kulturális értelemben is felelős az élet újratermeléséért. Az idősebb, felnőtt honleányi szerep az utódok világra hozásán és felnevelésén túl arra is kiterjed, hogy megtanítsa a fiatalabb és a kisebb lányokat: miként válhatnak a nemzet politikai közösségének szimbolikus tagjává. Az *Emma és Róza* eltűlözva ábrázolja ennek a kötelességmulasztásnak a következményét: a szó legszorosabb értelmében életbevágóvá formálja az ügyet. A beszély a szó szerinti didaxis eszközét használja, hogy a befogadók minél fiatalabb életkoruktól megértsék és komolyan vegyék a közvetíteni kívánt gondolatot.

41 A női nemnek a nemzet létrehozásában és újratermelésében betöltött szerepéről átfogóan: NIRA YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet*, ford. SZABÓ Valéria és SZENTMIKLÓSI Tamás, Nemiség és társadalom 4 (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2005), 9–61, 99–111; TAMAR MAYER, „Gender ironies of nationalism: setting the stage”, in *Gender Ironies of Nationalism*, szerk. TAMAR MAYER, 1–22 (London: Routledge, 2000). Továbbá a nők és a társadalmi reprodukció kapitalista gazdaságban betöltött szerepéről szóló elméleteket lásd összefoglalóan: CSÁNYI Gergely, GAGYI Ágnes és KERÉKGYÁRTÓ Ágnes, „Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban”, *Fordulat*, 24. sz. (2018): 5–29; Gergely CSÁNYI, „Rethinking social reproduction analysis and indirectly productive labour focusing on value, the body and intimacy”, *Capital and Class* 48, 3. sz. (2023): 399–418.

Az elbeszélés a kérlelhetetlenül szigorú elvhűség ellenére a felnőttek számára is kínál feloldozást. Emma jelleme ugyanis mindenek dacára formálhatónak tűnik: a két varrólány nővéri közösséget teremtve elnéző szeretettel fordul hozzá, aminek hatására minden bűnét belátja, megbánja, sőt még vigasztalja is hűgát, hogy megérdemli saját szenvedését. Noha a történet Emma halálával zárul, a narrátor utolsó mondata szerint bűne megbocsáttatik: „A szegény Emma emlékének pedig áldozatok egy könyvét, ő megérdemli azt; mert ha hibás volt élete, keserűen meg is bűnhődött érte, és meg is bánta hibáit, a bűnbánónak pedig isten is megbocsát.” (88.) Kánya Emília beszélyében a közösség elleni véték alól tehát csak egyvalami adhat feloldozást: az isteni bűnbocsánat. A nemzet közössége elleni vétéket csak egy másik, a keresztény közösséghez való tartozás írhatja fölül.

Összegzés

Ha elfogadjuk, hogy a felnőttek által írt, gyerekeknek szánt „gyerekirodalom” – különösen a 19. században – elsősorban a nevelés (a pedagógia és a didaxis) kontextusában értelmezhető, vagyis tanító jellege magától értetődő,⁴² akkor belátható, hogy egy fiatal olvasókat célzó szöveg képes körvonalazni, hogy a szerző milyen elveket és értékeket szeretne mindenféleképpen átadni az ifúságnak. Kánya Emília *Emma és Róza* című elbeszélése ezért mindenekelőtt súlypontkijelölő funkcióval bír. Didaktikus jellege révén a legtisztább képletét adja a közvetíteni kívánt elgondolásnak – a honleányság népszerűsítésének –, valamint a honleányi szerep alapvető kellékeinek. Az eltérő célzott olvasóközönség miatt a szöveg az életmű többi darabjához képest más kommunikációs szituációt teremt, ami befolyásolja az üzenet közvetítését. A közvetlen didaxis új súlypontokat eredményez, aminek köszönhetően a honleányi szerep más megvilágításba kerül mind az egykori befogadó, mind az annak eszmei és történeti jelentőségén gondolkodó utókor számára. A beszély szervesen illeszkedik Kánya Emília felnőtt női olvasóközönség számára írt köz- és szépírói életművének darabjai közé, amelyek, az *Emma és Róza*-hoz hasonlóan, magukon viselik a történelmi körülmények nyomait. Mindközben az elbeszélés korosztályi és nemi alapon is kijelöli ideális olvasóit: részben a fiatalabb és a kisebb lányok, részben az anyák közönségét szólítja meg. Az

42 E kérdést lásd történeti kontextusba ágyazva, kultúraelméleti horizontot nyitva: KUCSERKA Zsófia, „Gyerekirodalom: mi az, és kié?”, in *Medialitás és gyerekirodalom*, szerk. HERMANN Zoltán, LOVÁSZ Andrea, MÉSZÁROS Márton, PATAKI Viktor és VINCZE Ferenc, 173–186 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2020).

Emma és Róza, akárcsak a szerző többi szépirodalmi műve, kifejezetten didaktikus szöveg, sőt azoknál még hangsúlyosabban és nyíltabban érvényesül benne a tanító jelleg. Ugyanakkor az anyai beszédpozíció megteremtésével és a honleányi szerep irodalmi tematizálásával olyan prózapoétikai megoldásokat alkalmaz, amelyek a vizsgált időszak többi elbeszélésére nem jellemzők.

Kánya Emília felnőtt női olvasóközönségnek szóló publicisztikai írásai alapján a honleányi szereprepertoár legfontosabb elemei közé tartozik a műveltség és képzettség, a magyar nyelvű irodalom termelése, fogyasztása, pártolása és közvetítése. Kiemelt jelentőségű az önfenntartáshoz szükséges ismeretek megszerzése, a jótékonykodás, az egyletagság, a női (honleányi) erények tudatosítása és formálása, valamint az önzetlen, szeretetre méltó jellem. Az *Emma és Róza* ennek az elgondolásnak két aspektusát emeli alapvetővé: az *önformálás* és a *közösségi szemlélet* fontosságát. A honleányi szerepformálásra vonatkozóan a Bildungnak – mint a modernitás egyik alapjaiban meghatározó eszméjének – a hangsúlyozása megfelel annak a nő történeti felismerésnek, hogy a magyar női emancipáció folyamatában kiemelt jelentőséggel bírt a kultúra, a művelődés és az önképzés.⁴³ Az önformálás e logikája szerint az én valójában nem cél, hanem eszköz: egy közösség – jelen esetben a nemzet – szolgálatának és alakításának eszköze; az egyén nevelődése tehát a közjót hivatott szolgálni.⁴⁴ Az *Emma és Róza*ban a közösségi-élsődlegessége, részben Kánya Emília evangélikus neveltetéséből fakadóan, a kereszténység gondolköréből is ered.

43 E téziszről eseti elemzésen keresztül lásd KUCSERKA Zsófia, „A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölcsy Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában”, in *Női íráshasználat és kézíratos kultúra a hosszú 19. században*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 18, 59–74 (Budapest: Reciti, 2022), különösen 65–66; továbbá a nőemancipációs változások és a művelődés összefüggéseiről átfogóan: PAPP Júlia, „»Ti vagytok a' polgári Erény's Nemzetiség védangyali...«: Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában”, in *A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, 141–161 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014); V. LÁSZLÓ Zsófia, *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században*, in *uo.*, 95–125; a leánynevelés és a női művelődés történetéről összefoglalóan: KÉRI, *Leánynevelés és női művelődés...*, 171–483.

44 A Bildung összetettségét lásd fogalomtörténetén keresztül: Rudolf VIERHAUS, „Bildung”, in *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, I, szerk. Otto BRUNNER, Werner CONZE és Reinhart KOSELLECK (Stuttgart: 1972), 508–551. Egyén, közösség és nevelődés összefüggéseiről részletesen magyar korpuszon keresztül: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében* (Budapest: Ráció, 2013), 68–101; ill. tágabb keretben az „önformálás-történetek” sajátosságairól és interpretációs eszközökkel sokféleségéről összefoglalóan: SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája: A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása* (Budapest: Balassi, 2011), 26–37.

A *közösségi fókuszú önformálás* elgondolásának terjesztésével az *Emma és Róza* nemcsak a gyerekeknek szóló kommunikációs szituációhoz igazodik, hanem a korszak elvárt (anyai, tanítónői) szerepelvárásaihoz is. Az anyai beszédpozíció kialakításával a gyerekek mellett az anyák számára is lehetővé teszi, hogy felvegyék a befogadói perspektívát, így a szöveg potenciális olvasóköre bővül. A narrációs megoldásnak köszönhetően a gyerekek mellett az anyák számára is edukatív jellegű olvasmányként tekinthetünk a beszélyre, mely arra tanítja az anyákat, hogyan oktathatják lányaikat a helyes honleányi szerepre: elsősorban a honleányság értékeinek és a honleánnyá válás szükségességének tudatosításával. Vagyis az elbeszélés azt közvetíti, hogy a honleánnyá nevelés csak akkor lehetséges, ha a lányokat önreflexióra tanítják: *honleányi öntudatra ébresztik*.

A 19. századi Magyarországon a honleányi szerep volt az a keret, amelyen belül (modern értelemben vett) nőemancipációs változások zajlottak. A honleányság egyszerre jelentett korlátozást és biztosított hatalomnövekedést. Részben normatív fogalomként működött, mely szűkítette a cselekvési teret; célja a keretek kijelölése volt, előírva azt a viselkedésrepertoárt, amelyből egy köztes és felsőbb társadalmi státuszú nő választhatott. Ebből a szempontból a honleányság terméke és fenntartója volt a rendi, kapitalista és patriarchális elnyomó struktúráknak. A honleányság megformálása és népszerűsítése azonban olyan diszkurzív törekvés részeként is értelmezhető, amely eredendően nem a korlátozás, hanem a felszabadulás irányába mutatott. Hatalommal ruházta föl a szerep betöltőit: cselekvési lehetőséget biztosított olyanoknak, akik strukturális okokból korábban nem rendelkeztek vele. Meghatározó eszközét jelentette ugyanis a 19. századi nacionalizmus politikai eszmei törekvéseinek. Eszerint a nemzeti kultúra elsajátításával – elvileg, meghatározott keretek között – bármely társadalmi csoport a nemzet részévé válhat: így bárki aktív tagja lehet egy politikai közösségnek; tehát bárki képes formálni azt, és érdemben részt venni a közös ügyek rendezésében.

Kánya Emília *Emma és Róza* című elbeszélése alapján úgy tűnik, a honleányi szerep előíró, életformát és viselkedést szabályozó jellege már a gyerekekre is érvényes volt, méghozzá az egyedüli helyes és követendő mintaként. Emellett az is kirajzolódik, hogy a szerző számára a honleányság legfőbb sajátossága a közösségi aspektus. A 19–20. századi magyar női emancipáció történetét gyakran individuumbközpontú elbeszélés keretében, az egyéni autonómia kiteljesedésének útjaként értelmezik.⁴⁵ Kánya Emília munkásságát és különösen *Emma és Róza*

45 A fenti megállapítást itt fejtettem ki részletesebben: BOZSOKI Petra, „Politizáló nőtörténetírás: A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat)”, *Verso* 6, 2. sz. (2023): 9–31, 16–20.

című beszélyét elemezve inkább az a megközelítés tűnik meggyőzőnek, amely a női emancipáció eszméjét nem az egyénhez, hanem a közösségiséghez köti; amikor az egyén önmaga helyett a közös jót – a család, a nemzet és az emberiség javát – tartja szem előtt. Az *Emma és Róza* az egykori befogadók számára a honleányi szerep legelemibb aspektusát mutathatta föl: a közösségiséget. Számunkra talán ennél is többet nyújthat: segít mérlegelni, hogy milyen emancipatorikus vagy az emancipáció ellenébe ható vonásokat tulajdoníthatunk a honleányság, azon keresztül pedig a 19. századi magyar nacionalizmus politikai eszméjének.

„Beteg, nagyon beteg volt e haza...”

Vachott Sándorné: *Sziklárý Ilona*, történeti beszély
az ifjúság számára

Vachott Sándorné Csapó Mária 1861-ben megjelent *Sziklárý Ilona* című történelmi elbeszélésével két fontos tanulmány, Török Zsuzsa Vachottnéről írt pályaképe és Domokos Mariann Vachottné gyerekirodalmi munkáiról, meseközléseiről szóló tanulmánya is foglalkozott az utóbbi időben.¹ A tanulmányok kimondatlanul is sokkal fontosabb tényeket állapítanak meg azonban Vachottné irodalmi tevékenységéről, Vachottné Lisztóczy László által összeállított műjegyzékének sajátosságairól, mint ahogy a szerzők témamegjelöléseiből ezt előre sejthetnénk. Vachott Sándorné irodalmi működése, kényszerű irodalmi professziója ugyanis nem általában a magyar gyerekirodalom nyilvánosságának megteremtését, hanem kifejezetten a magyar lányirodalom elindítását szolgálta. Másfelől, ha közelebbről vesszük szemügyre a nevéhez köthető publikációkat, nagyon is feltűnő jelenség az, hogy milyen sokszor működik a közmegebecsülésnek örvendő, írói-szerkesztői tevékenységét félbehagyni kénytelen férj nevének használata a *szerzői név* foucault-i értelemben vett „védjegyeként” is.²

* A tanulmány a *Korunk* folyóirat 2024-es évfolyamának harmadik számában megjelent szöveg újszerkesztett utánközlése.

- 1 TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye: Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114; DOMOKOS Mariann, „Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom: Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 133–163 (Budapest: Reciti, 2020).
- 2 Michel FOUCAULT, „Mi a szerző?”, ford. ERŐS Ferenc és KICSÁK Lóránt, in Michel FOUCAULT, *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. SUTYÁK Tibor, 119–145 (Debrecen, Latin Betűk: 2000).

Semmi meglepő nincs ebben, az európai irodalmi „gépezetek”³ fejlődésének, az olvasáskultúra alakulástörténetének sajátossága volt a 18. század végétől, hogy a mai értelemben vett gyerekirodalom a női olvasók közvetítésével jött létre.⁴ Pontosabban, a könyvpiar, a kiadók ezt az utat választották a piaci célcsoportként addig komolyan nem vett gyerekbefogadók elérésére. A 19. század elején megjelenő „lányos” gyerekkönyveknek természetesen előzményei is voltak a 18. században; a valláserkölcsi elmélkedések, a moralizáló, didaktikus történetek műfajai, az érzékeny regényirodalom és a líra látványosan feminin jegyei (alakjai, beszédmódja, az empátiás olvasásmódok jelenléte stb.) által megjelenített diskurzusformák lettek „újraírva” a 19. századi, fiatal lányok, bakfisok számára írt irodalom szövegeiben.

Vachottné lányirodalmi művei esetében nem is nagyon érzékeljük a szövegek elszakadását ettől a moralizáló, didaktikus diskurzustól, legfeljebb azt, hogy egy határozott patrióta beszédmóddal egészülnek ki az előzményekből jól ismert diskurzuslemek. Még Vachottné Grimm- vagy Andersen-meseközlései esetében is feltűnő, hogy többnyire női mesehősöket szerepeltető szövegeket publikált a gyűjteményeiben, a *Gyermekvilágban*, a *Szünórákban* és máshol:⁵ *A három fonó leányt* (KHM 14),⁶ *A hat hattyút* (KHM 49), a *Csipkerózsát* (KHM 50), a *Mária pohárkáját* (KHM 207) és másokat; Andersentől – Szendrey Júliától kölcsönözve – *A kis Ida virágait* (EK 4)⁷, *A pásztorlányka és a kéményseprőt* (EK 32), *A kis gyufaárus leánykát* (EK 37) stb.⁸ Valószínűleg német kiadásokból készültek Vachottné Cooper-átdolgozásai (a megjelenés sorrendjében: *Vadölő* [1868], *Az útmutató* [1870 körül], *Bőrharisnya* [1870 után], *A vadfogó* [1871], *Az utolsó mohikán* [1873]),⁹ de ezek sem egyszerű kalandregények, a fordítás-rövidítés-átdolgozás a gyámolítandó, a veszélyektől megmentendő nők, lányok, gyerek-lányok történeteszálát mindig épségben megtartja: *Az utolsó mohikán* például minden kétséget kizáróan egy romantikus, szerelmes regény a jó vadember és a civilizált európai lány között.¹⁰

3 MARGÓCSY István, „Petőfi és az irodalmi gépezet: Petőfi mint modern polgári író”, in MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek*, 52–79 (Pozsony: Kalligram, 2011).

4 Martin LYONS, „A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLLO és Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, 348–380 (Budapest: Balassi, 2000), különösen: 364.

5 DOMOKOS, „Vachott Sándorné...”, 159–160.

6 A Grimm-filológia katalógizáló rövidítését használom: KHM (Kinder- und HausMärchen).

7 EK (EventyrKode), az Andersen-mesék Svend Juel Møller által összeállított katalógusának számozása.

8 DOMOKOS, „Vachott Sándorné...”, 157–158.

9 Vachottné Cooper-átdolgozásait a Légrády-testvérek kiadója jelentette meg Pesten.

10 A regény első, átdolgozásoktól mentes, hiánytalan magyar fordítása: James Fenimore COOPER, *Az utolsó mohikán*, ford. GY. HORVÁTH László (Budapest: Park, 2019).

Vachottné – legalábbis így tűnik – makacs tervszerűséggel végigvitt szándékát, a 6–18 éves lányoknak szóló magyar nyelvű irodalom bevezetését az 1850-es évek utáni könyvpiacra, nem szabad anélkül vizsgálnunk, hogy ne vessünk egy pillantást a gyerekirodalmat/lányirodalmat létrehozó valós és virtuális intézményrendszerekre. A német szakirodalomban Hans-Heino Ewers nyomán nagyon sokan beszélnek 1) a szövegeket létrehozó *szerzői*, 2) a voltaképpeni könyvmédiumot létrehozó és felette rendelkező *kiadói*, 3) a *kritikai* és 4) a *befogadói* „intézményekről”.¹¹ Ezekről azért sem szabad megfeledkezni, mert a gyerekirodalom jórészt a könyvpiac, könyvpiar által létrehozott jelenség, és ugyan megjelenik benne az irodalom esztétikai működése is, ez azonban sok minden mással is társulhat, a didaxissal, az ismeretterjesztéssel, a társadalmi, pszichológiai, nyelvi, ideológiai vagy például az esztétikai akkulturáció sokféle funkciójával.¹²

Az 1850-es évek utáni évtizedek magyar gyerekirodalma amúgy is sajátos helyzetben volt, mert sem kiadói/ipari, sem virtuális/befogadói intézményei nem váltak még le a német könyvkultúrához való kötöttségeikről. Vagyis, a polgári olvasóközönség markánsan kétnyelvű volt a 19. század végéig. A könyvkereskedelem – nyilván az 1850-es évek kultúr- és nyelvpolitikai nyomására – többségében német (gyerek)irodalmat forgalmazott. A magyar gyerekirodalom is – akárcsak a „felnőtt” irodalom – valamiféle protest-jelenség lesz ebben a közegben.¹³ Heckenast Gusztáv és más kiadók a német mellett egyre több magyar nyelvű könyvet is megjelentetnek. Vachottné műveit, a *Sziklárty Ilonát* is Heckenast adja ki, a kiadó 1873-as átalakulása után pedig a harmadik és további kiadások is a Franklin Társulatnál jelennek meg.¹⁴ A szerzői intézmények, a szerzői jog, vagy a Vachottné javát is szolgáló Írói Segélyegylet csak az 1860-as években kezdett működni; a gyerekirodalomról írott kritika gyakorlatilag nem létezett: különösnek kell tartanunk, hogy éppen a *Sziklárty Ilonáról* írt Salamon Ferenc recenziót a *Szépirodalmi Figyelő* 1861-es évfolyamának 45. számában!¹⁵

11 Hans-Heino EWERS, *Literatur für Kinder und Jugendliche* (München: Fink, 2012), 89.

12 Uo., 167.

13 Ennek a folyamatnak egy különös, ifjúsági irodalmi lenyomata Faylné Hentaller Mária 1905-ös lányregénye, *A Sződy leányok*. Az 1849-es hadiesemények miatt egymástól elszakadó lánytestvérek egyike, Boriska Németországba kerül, és ott érik „bakfissá”. A regény története arról szól, hogy erős mintákkal, rábeszéléssel, néha pedig pszichológiai agresszióval hogyan neveli a Sződy család a német rokonoktól visszakapott Boriskát magyar honleánnyá, hogyan teszik őt a magyar irodalom, zene, a magyaros öltözködés rajongójává és kizárólagos „használójává”. FAYLNÉ HENTALLER Mária, *A Sződy leányok* (Budapest: Lampel, 1905).

14 Sajátos, hogy a Lisztóczy-jegyzék nem közli a könyvkiadók adatait. Vö. LISZTÓCZKY László, „Vachott Sándorné művei”, in VACHOTT Sándorné, *Rajzok a múltból: Emlékiratok (Szemlévények)*, 41–44 (Gyöngyös: Vachott Sándor Városi Könyvtár, 2007).

15 [SALAMON Ferenc] – m –, „Sziklárty Ilona. Történeti beszély az ifjuság számára. Irta Vachott Sándorné. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1861.”, *Szépirodalmi Figyelő* 1, 45. sz. (1861): 717–719.

A kritikai, a visszajelzést biztosító intézmények közé tartoznak a *díjak*, itt is figyelemre méltó kivételként kell tekintenünk a *Sziklárly Ilona* esetére, „[a] gróf Károlyi Györgyné, Zichy Karolina grófné által a M. Tud. Akadémia rendelkezésére bocsátott” negyven arany jutalomra, amit éppen Vachottné regénye nyert el.

A Károlyi-Zichy Karolina grófnő által ifjúságképző s a magyar történelemből merített elbeszélésre kitűzött 40 aranyos pályadíjra a kijelölt határnapig a következő négy pályamű érkezett be: 1. „Sziklárly Ilona”, történeti beszély a török időkből, növendék leánykák számára. 2. „Történeti lant”, olvasmányul és szavalmányul mindkét nembeli ifjúság számára. 3. „Az özvegy asszony leánya.” 4. „Az utolsó Zrinyi.” A pályaművek megbírálására Fáy András és Lukács Móricz tiszteleti- és Peregriny Elek levelező tagok neveztettek ki.

– írta a *Nefelejts* című lap tudósítása.¹⁶

Ha fellapozzuk a német gyerekirodalom történetéről szóló, Reiner Wild által szerkesztett kézikönyvet,¹⁷ láthatjuk, hogy Vachottné művei is egy korábbi, az 1820–1850 közötti, biedermeier típusú, németes irodalmi és kiadói kánonhoz igazodnak. Ez igaz a kiadványtípusokra és a biedermeier polgári mentalitást reprezentáló témákra is: a kiszámítható polgári egzisztencia, a gazdagság és a szegénység társadalmi problémái, az együttérzés erénye ilyen alaptémák; a lányoknak szóló elbeszélésekben mindig nagyon fontos az apához való viszony (a klasszikus polgári családmodellben a nők és a férfiak élesen kettéválasztott világának nagyon gyakran a leány és az apa viszonya lesz az irodalmi témákká váló áttörési pontja),¹⁸ a család mint érték elsődlegessége (ahol az ideálisnak tekintett női szereplehetőségek a család kereteit csak a nemzeti értékek irányába léphetik át), illetve a nemzeti identitás, a történelem (amit az identitásközösség számára egységes diskurzusként kíván az irodalom reprezentálni, a gyerekolvasóknak is).

A *Sziklárly Ilona* 1549-ben játszódik.¹⁹ Az apa, Sziklárly Dezső, megmenti a török rablóktól Báthory Endrét, Ferdinánd király követét, aki éppen Izabella királynéhoz tart. A követ távozása után a török rablók újra megostromolják a Sziklárly

16 *Nefelejts* 2, 2. sz. (1860. ápr. 8.): 23. A tudósításban szereplő másik három pályaművet egyelőre nem sikerült azonosítani.

17 Klaus-Ulrich PECH, „Vom Biedermeier zum Realismus”, in *Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur*, 3. kiad., szerk. Reiner WILD, 131–170 (Stuttgart-Weimar: J. B. Metzler, 2008).

18 A téma a szentimentális irodalom és a német polgári szomorújáték tipikus alapkonfliktusait viszi tovább a 19. századi (lektűr)irodalomba.

19 VACHOTT Sándorné, *Legújabb ifjúsági iratai: Sziklárly Ilona és más beszélyek* (Budapest: Franklin, 1886). A tanulmányban az idézetek ebből a kiadásból származnak. Első kiadása: VACHOTT Sándorné, *Sziklárly Ilona: Történeti beszély az ifjúság számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861).

család udvarházát, Sziklár Dezsőt várfogságra hurcolják, felesége és Ilona nevű leánya egy titkos járaton át elmenekülnek. Ilonát egy cigányasszonyra bízva az anyja, majd Bécsbe indul, hogy Ferdinándtól kérjen segítséget (persze, a túlon túl hazafias Sziklár Dezső egyáltalán nem biztos, hogy jóindulatot várhat a Habsburg királytól). Ilona a cigányasszony segítségével „pesztonka” lesz annak a magyar foglárnak a családjában, aki a vártoronyban Ilona apját őrzi. Ilona tisztaságra, rendszeretetre szoktatja a börtönőr elvadult gyerekeit, még imádkozni is megtanítja őket. Megbízna benne, így tudja kihallgatni, hogy a várkatonaság portyára indul, ő maga pedig éjjel kiszökik a várból, a havas erdőn át élete kockáztatása árán jut el Nádasdy Tamás várába, hogy segítséget kérjen. A vár vendége éppen, a küldetéséből visszaúton, Báthory Endre, aki ráveszi a házigazdát a gyors cselekvésre. Az Ilona által megmutatott rejtékutat használva a magyar vitézek elfoglalják az őrség nélkül maradt várat, és kiszabadítják Sziklár Dezsőt. Közben Sziklár felesége is megérkezik Bécsből, Ferdinánd levelét hozza, Báthory Endre ez alapján rendeli el, hogy a vár úrnője ettől fogva Sziklár Ilona legyen, apját pedig a vár kapitányává nevezi ki.

Különösen érdekes, hogy a túlfűtött hazafias érzelmek a „történeti beszélő” elbeszélői szólamának nagy részét uralják:

Idegen uralom alatt nyögött a haza; idegen nyelv, idegen hangok tölték be téreit; idegen zsoldosok s vad törökök csapatai rablák és zsarolták a népet s pusztították s gyujtogatták a falvakat s békés nemesi házakat.²⁰

Beteg, nagyon beteg volt e haza, – üldözve, zsarolva, nyomva, mintha tengődő élete arra volna már csak kárhozthatva, hogy szíve forró vérét cseppenként ontsa ki.²¹

Ilona [...] megérté a legfőbbet, megérté: hogy ismét a hazai nagy métely forog kicsiben fenn: hogy ismét *pártoskodás* van szóban, egy új seb, melyet a hon tépett keblén saját fiai szeretnek ütni.²²

Az elbeszélés számtalan más helyén is csak az ilyesfajta kitérők után lép vissza a történet a török kori kontextusba, vagyis ezeket a részeket az 1850–1860-as évekre való allegorizáló áthallásokként, sugalmazásokként lehetett olvasni. A másik ér-

20 VACHOTT Sándorné, „Sziklár Ilona”, in VACHOTT, *Legújabb...*, 1–90, 3.

21 Uo., 45.

22 Uo., 50. Kiemelés az eredetiben. H. Z.

dekes megoldása a narrációnak – illet Vachottné *Irma*-regényében is láthattunk²³ –, hogy a bevezető rész és az utána következő húsz fejezet elején a reformkori magyar költészet hazafias diskurzusának kultikus darabjaiból választott mottók állnak: Eötvös *Bucsu* című verséből, Vörösmarty *Szózat*ából, Garay János *Magyar hölgyéből*, Kölcsey *Zrínyi dalából*, Arany *Mátyás anyja* című balladájából és a *Fiamnak* című verséből, Petőfi *Nemzeti dalából*; Berzsenyi *A magyarokhoz* ódájának első négy versszaka áll a VIII. fejezet elején, a következő mottó Vörösmarty *A magyar költőjéből* van, a tizedik Kölcsey *Himnuszával* és Kisfaludy Károly *Epréslányából* vett idézettel indul, majd Fáy András *Egy tántorithatatlan hazafihoz* című költeménye, Vachott Sándor *Ima országunk Védasszonyához* című versének részlete, egy Katona *Bánk bánjából* vett idézet (Petur: „Egy oly teremtes, akinek nem ez hazája...” Második szakasz, Első jelenet), részlet Czuczor Gergely *Ilma* című hőskölteményéből,²⁴ majd megint Arany János, a *Hiú sóvárgás*,²⁵ Kisfaludy Károly *Honvágya*, Kazinczy Ferenc *Tusakodása*, és végül újra Vörösmarty, a *Jóslat* 7–8. szakasza jönnek sorra. Az elbeszélés vége megismétli az Eötvös *Bucsu*jából vett szakaszt:

S oh én szeretlek néma bánatodban,
 Hazám, szeretlek könnyeid között,
 Égön szeretlek özvegy-fátyolodban[.]²⁶

Vachott Sándorné 1858-as *Remény* versantológiájához hasonló a hazafias verseknek az az összeállítása, ami a *Sziklárny Ilonában* paratextuálisan, mottóként jelenik meg: mindenesetre a magyar patrióta vershagyományba is igyekszik a regény bekapcsolni az ifjú olvasókat.²⁷

A Vachottnéről szóló újabb szakirodalom, Török Zsuzsa és Domokos Mariann idézett tanulmányai, nem mulasztják el idézni Salamon Ferenc kritikájának

23 Az egyes szám első személyben íródo regény mottói Eötvös József *A karthausijából* valók. Lásd VACHOTT Sándorné, *Irma hagyományai* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1859).

24 „Te monád / Esténként, mikoron regélél nekem ősi regéket...” A regény hibásan idézi az *Ilmát*, helyesen: „Te monád / Esténként, mikoron múltattál ősi regékkel...” Lásd CZUCZOR Gergely, *Összes költői művei*, 3. köt, kiad. ZOLTVÁNYI Irén (Budapest: Franklin, 1899), 210.

25 „Ilona érzéseit nem kísértjük festeni, őszinte hálája nem szavakban, hanem tiszta kék szemeiben fejezi ki magát.” VACHOTT, „Sziklárny Ilona”, 75.

26 Uo., 90.

27 Török Zsuzsa idézett tanulmányából tudjuk, hogy feltehetőleg Gyulai Pál és Arany János voltak az antológia szerkesztői, de nagylelkűen átengedték a szerkesztői címet és a „honoráriumot” Vachottnénak. A *Remény* huszonkét Eötvös-verset közölt, míg más költőktől kettőt-hármat, és a *Bucsu* is köztük van. *Remény: Zsebkönyv az 1858. évre*, szerk. VACHOTT Sándorné (Pest: Pfeifer Ferdinánd, 1858), 13–15.

dicsérő szakaszait,²⁸ Salamon szigorú, de igazságosnak tűnő ítéletét azonban nem szokás megemlíteni:

Az indok, mely a tizennégy éves Sziklárly Ilonát hősi önfeláldozásra vezeti egyfelől az apja iránti, másfelől a haza-szeretet; valóban a legszebb érzelmek ketteje e földön. De a költői művek hatásának egyik titka, hogy *egy* főérzelem szolgáljon a tettek indokául, s ha csak elkerülhető, nem kell más érzelmeket is segítségül híni, – a mi a helyett, hogy erősítené, csak gyengíti a hatást. [...] Az előttünk fekvő ifjusági regényben szükségtelennek is látszik a kétféle motívum. Sziklárly Ilona minden tettét teljesen megfejtí az apja iránti szeretet, – s nem tetszik egészen természetesnek, hogy mikor e csupa gyermeklány apjának megmentésében jár, olyan hősnek képzelet magát, ki nemcsak gyermeki, hanem egyszersmind honleányi kötelességet teljesít.²⁹

Szokás még idézni Eötvös József Vachottnénak írt levelét, amelyben szinte ledikálja a *Sziklárly Ilona* cselekményvázlatát:

Ne felejtkezzék meg a Károlyi-díjra írandó beszélyről. Históriai tanulmányokra semmi szüksége nincs. – Vegyen egy egyszerű nemes családot a török időkben. Hozza őket bajba. Például azáltal, hogy egy portyázó csapat nemes házakat feldúlja, s a családfőt rablásba viszi; szükség esetén az egész családot is el lehet fogatni. A leány, vagy esze vagy jósága által, apját vagy az egész családot megmenti fogságából.³⁰

És így tovább... De az idézetek talányossága és a *Sziklárly Ilonának* címzett egykorú kitüntető figyelem mögött más problémák is meghúzódnak.

Az 1860-as évek elejének magyar, serdülő lány olvasóközönsége (vagy idősebb nőrokonai) számára a beszély egy sokkal korábbi irodalmi ízlést, családfogalmat, mentalitást, nemzeti ideológiát reprezentált, olyasmit, ami az 1860-as években a magyarral szimbiózisban élő német gyerekirodalomban (már) megjelent. A Reiner Wild-féle irodalomtörténet idevágó fejezetének szerzője, Gisela Wilkending a század utolsó harmadáról már nem mint a biedermeier ízlés és életérzés irodalmáról, nem a gyermeki erkölcsrajzok (*Sittenromane*) világáról, hanem mint a gyerekirodalom műfaji differencializálódásáról, a témák sokféleségének a megjelenéséről, a realiztikus és lélektani tendenciák erősödéséről, az újdonságként jelentkező,

28 TÖRÖK, „A nemzet özvegye...”, 109; DOMOKOS, „Vachott Sándorné...”, 139–140.

29 SALAMON, „Sziklárly Ilona...”, 718.

30 Eötvös József Vachott Sándornénak, 1859. szept. 3., idézi TÖRÖK, „A nemzet özvegye...”, 108. Eötvös Vachottnéhoz fűződő kapcsolata körül sok az elhallgatás, ebben a levélben például erősen érződik Eötvös „indignált” hangja. Lásd még uo., 106–112.

szerelmes kamaszlány-regények (*Backfischromane*) strukturális és funkcionális sajátosságairól ír.³¹ Ha innen nézzük, Salamon Ferenc egyfelől dicséri ugyan az elbeszélés biedermeier erkölcsanát és biedermeier hazafiságának eszméit, mégis az egyszerűbb, de hatásosabb és újszerűbb lélektani „motívum”, az apa iránti szeretet előtérbe állítását hiányolja a *Szépirodalmi Figyelő*ben megjelent recenziójában.

Hogy a *Sziklárny Ilona* mennyire nem a saját korának, nyilván a magyarországi kétnyelvű családok számára sem ismeretlen, új irodalmi diskurzusát mutatja meg, ahhoz egy másik furcsa rejtély is kapcsolódik. Az Eötvös által javasolt történet ugyanis felettébb hasonlít Christoph von Schmid 1823-ban megjelent *Rosa von Tannenburg* című elbeszélésére.³² Ha csak a középkori Németországban, Svábföldön játszódó regény tartalomjegyzékét nézzük meg, a fejezeteket nyitó paratextusok, címek / tartalmi összefoglalók is ugyanazokat a fordulópontokat mutatják mint a *Sziklárny Ilonában*: Rosa apja, Edelbert lovag fogságba esését (egy rivális lovag veti rabságba), a bolyongást a havas erdőben (a lányt itt nem egy cigányasszony, hanem Burkhart, az erdei szénéégető és a felesége fogadja be), a cselednek szegődő lány hamupipőke-sorsát (ellensége itt nem a foglár, hanem egy „kapusnő”), a szabadítás eseményeit (Rosa megmenti a gonosz, apját fogva tartó Kunerik lovag kútba esett gyerekét, és egy hosszú fejezetnyi erkölcsi prédikációval lágyítja meg előbb a lovag feleségének szívét, majd ők együtt a lovagét).³³ De a történetekbe beleolvasva több más hasonlóságot is látunk.

31 Gisela WILKENDING, „Vom letzten Drittel des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg”, in WILD, *Geschichte...*, 171–240.

32 Christoph von SCHMID, *Rosa von Tannenburg: Eine Geschichte des Althertums für Aeltern und Kinder* (Augsburg: Veith und Rieger, 1823).

33 A *Rosa von Tannenburg* fejezetcímei: *Rosa wird von einer guten Mutter erzogen* [Rózát egy jó anyától neveltetik], *Rosa verliert ihre Mutter* [Róza elveszti anyját], *Rosa verpflegt ihren Vater* [Róza atyját ápolja], *Rosa wird von ihrem Vater getrennt* [Róza atyjától elszakasztatik], *Rosa nimmt ihre Zuflucht zu einem armen Köhler* [Róza egy szegény szénéégetőhez menekül], *Rosa in der Köhlerwohnung* [Róza a szénéégető lakában], *Rosa als Köhlermädchen* [Róza mint szénéégető leány], *Rosa sucht Dienste in der feindlichen Burg* [Róza egy ellenséges várban szolgálatot keres], *Rosa als Dienstmädchen* [Róza mint szolgáldó], *Rosa kommt zu ihrem Vater ins Gefängnis* [Róza bebörtönözött atyjához jó], *Rosa gibt sich ihrem Vater zu erkennen* [Róza fölfedezi magát atyjának], *Rosa erleichtert das Elend ihres Vaters* [Róza atyja nyomorúságát enyhíti], *Rosa giebt den Ermahnungen ihres Vaters Gehör* [Róza atyja intéseire hallgat], *Rosas Heldenmuth* [Róza hőstette], *Rosas edelmütige Gesinnungen* [Róza nemes érzelmei], *Rosas adelige Abkunft wird entdeckt* [Róza nemes származása fölfedeztetik], *Rosa bittet um die Befreiung ihres Vaters* [Róza atyja kiszabadításáért könyörög], *Rosa kündigt ihrem Vater seine Befreiung an* [Róza tudatja atyjával megszabadulását], *Rosa und ihr Vater erhalten ihre Güter zurück* [Róza és atyja visszakapják javaikat], *Was von Rosas Schicksalen noch weiter bekannt ist* [Róza további sorsa előadatik]. Az 1823-as német kiadás fejezetcímeinek fordításait az 1850-es magyar fordításból idézem. Vö. SCHMID Kristóf, *Ifjusági iratai*, 3. kiad., 6. köt. szerk. SUJÁNSZKY Antal, 1–171 (Pest: Emich Gusztáv, 1850).

Christoph von Schmid haláláig, 1854-ig szolgált az augsburgi dóm plébánosaként, a német biedermeier vitán felül legnépszerűbb és legnagyobb példányszámban eladott gyerekirodalmi szerzője volt, tekintélyes életművet hagyott maga után. Újramesélt bibliai történeteket, írt kalandos, de erkölcsi tanulságoktól sosem mentes elbeszéléseket, írt a családi ünnepekké váló egyházi ünnepekről, a karácsonyról és a húsvétról. Egykori – a német könyvkultúra teljes régióját betöltő – népszerűségére nem kell más bizonyíték, mint a magyar antikváriumok polcainak hátsó sorait, vagy az online antikváriumok virtuális bugyait végigböngészni, és rácsodálkozni arra, mennyi német nyelvű, gótbetűs könyvét, füzetét árulják még nálunk, ma is, 150–200 év elteltével. Népszerűségét az a zavarba ejtő tény is tetézi, hogy 1828-tól magyar fordításban is megjelentek művei: Emich Gusztáv kiadójánál például 1847 és 1860 között egy húsz kötetet megélt „magyar” sorozat, a *Schmid Kristóf ifjúsági iratai*.³⁴ Még különösebb, hogy 1850-ben, ennek a sorozatnak a 6. kötetében magyarul is megjelent a *Tannenburgi Róza*, *A fiatal remete* című elbeszéléssel együtt, „Sujánszky Antal szerkesztése alatt”.³⁵

Vajon elhiheti-e az irodalomtörténész, hogy Vachottné kezébe nem került valamelyik eredeti nyelvű változat, vagy akár az 1850-es kiadású magyar *Tannenburgi Róza*? Eötvös tényleg diktálta a levelében a *Sziklárny Ilona* vázlatát, vagy csak arra tett javaslatot, azt sorolta, hogyan tegye át Vachottné magyar környezetbe és a török korba a Schmid-történetet? Ahogy a 19. századi ítések mondanák, a „kidolgozás”, a nemzeti gyászra és a dacos ellenállásra utaló, ügyes retorikával megírt bekezdések, a hazafias költészet paratextusainak összeválogatása Vachott Sándorné írói-szerkesztői tehetségét tükrözik. De vajon Salamon Ferenc sem tudott az eredetiről? Vagy a Zichy Karolina által felajánlott pénzjutalom odaítélőihöz, Fáy Andrásához, Lukács Mórchoz és Peregriny Elekhez sem jutott el Schmid Kristóf beszélye? Vagy aki tudta, nem akart szólni erről?

Elképzelhető, hogy a bíráló akadémiai tagok (a két tiszteleti és Peregriny, a levezető) nem olvastak sem németül, sem magyarul gyerekirodalmi műveket. Bizony, lehet, hogy gyerekként Tacituson és Kölcseyn nőttek fel és nem egykorú német gyerekirodalmi szövegeken. A környezetükben élő nőket pedig aligha kérdezték meg, hogy olvasnak-e ilyesmiket, akár németül, akár magyarul. Vagy egyszerűen szemet hunytak Vachottné eljárása felett.

34 1828 és 1920 között (az első kiadás Kassán, Werfer Károly kiadójánál) Schmid (Smid) Kristófnak több mint negyven magyar fordítását említi Petrik Géza bibliográfiája. Vö. PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája*, hozzáférés: 2025.06.04, <https://adt.arcanum.com/hu/collection/Petrik/>

35 Sőt, 1888-ban Lauffer Vilmosnál egy második magyar fordítás is megjelent: SCHMID Kristóf, *Tannenburgi Róza és négy más elbeszélés az ifjúság számára*, ford. GYÖRY Ilona (Budapest: Lauffer Vilmos, 1888).

Másfelől pontosan mutatja a *Sziklárny Ilona* példája azt, hogy a 19. századi, nyilvánvaló német–magyar irodalmi és kiadói kooperáció ellenére az irodalomról való diskurzusok, a félprofi és profi kritikusok és irodalomtörténészek lényegében Kazinczy halála óta elhallgatják a német, a magyarországi német és a magyar irodalom szerzői, kiadói, kritikai és olvasói kapcsolatrendszerét. Mintha a magyar irodalom és benne a magyar gyerekirodalom is a semmiből termett volna, mintha mindenfajta idegenségtől érintetlen, színmagyar hagyományokból nőtt volna ki.

„[F]iatal leány irt: tele álmokkal”

Wohl Stephanie regekönyve (1865)

A hazai gyerekirodalom kezdetét hagyományosan Bezerédj Amália nagy sikerű, több kiadást megélt *Flóri könyve* (1840) című művéhez, mint az első eredeti, magyar nyelvű, kicsiknek szánt kiadvány megjelenéséhez kötik. Korábban vallási, illetve pedagógiai-didaktikai jellegű művek, valamint fordítások uralták a kínálatot. A későbbi évtizedekben szintén meghatározók maradtak az átdolgozások (például James Fenimore Cooper indiánregényei Vachott Sándorné tolmácsolásában), de akadtak már hazai népmese-gyűjtemények is (például Gaal György, Erdélyi János, Arany László szerkesztésében).¹ Az önálló magyar nyelvű gyerekolvasmányok kérdése gyakran a női szerzőkkel kapcsolatban merült fel a 19. század folyamán, legalábbis Gyulai Pál őket kérte számon az 1858-ban közreadott, írónörségről szóló, nagyhatású cikksorozatában, mert meglátása szerint éppen nemükhöz volnának illők: a nő „helyzeténél, hajlamainál, kedélyénél fogva igen alkalmas meséket, beszélykéket írni gyerekek, kivált fiatal leányok számára s talán jobbakat, mint a férfiak. Kár, hogy e tért annál inkább lenézi, mennél tehetségesebb és szellemdúsabb.”² Ezért üdvözölte ugyanitt Szendrey Júlia Andersen-mesefordításait, és tanácsolta neki, hogy kíséreljen meg eredeti munkákat írni ezen a téren.

- 1 Lásd SZEMÁK István, *A magyar ifjúsági irodalom története* (Budapest: Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, 1924); DRESCHER Pál, *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1934); KOMÁROMI Gabriella, „A gyermekirodalom története”, in *Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella (Budapest: Helikon, 1999), 19–31; HERMANN Zoltán, „Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez”, in *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikoletta, Minerva Könyvek 8 (Budapest: FISZ, 2017), 15–31; DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, Néprajzi Tanulmányok (Budapest: Akadémiai, 2015).
- 2 GYULAI Pál, „Írónőink”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok (1854–1861)* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 286.

Wohl Stefánia regéi pár évvel később kezdtek feltűnni a honi sajtóban, visszhangjuk mind a szakmai, mind a szélesebb közönség részéről pozitívnak mondható, ami a kedvező bírálatokon és a kötetalakban való többszöri kiadáson (1865, 1871, 1875, 1898) mérhető le. A jelen tanulmány címébe emelt, Justh Zsigmond-tól vett idézet jól mutatja a *Regekönyv* fogadtatásának kettősségét. Miközben a sajtóhirdetések gyerek célközönséget körvonalaztak, a kritikusok – egy-két kivételtől eltekintve – a szerző társadalmi neméből kiindulva, a nőirodalom korabeli elképzelései felől értékelték a kötetet. Írójához és olvasójához egyaránt a fiatal hajdon képét kapcsolták. Ugyanakkor később, a 20. század első felére a *Regekönyv* már egyértelműen a gyerek- és az iskolai kultúra részét képezte. A mű kiadástörténete abba a folyamatba illeszkedik, amelynek során a mese gyerekirodalmi műfajjává vált. Tanulmányomban a *Regekönyv* és a gyerekirodalom összetett viszonyának alakulását vizsgálom a recepció tükrében.

A szerző családi háttere

Wohl Stefánia középosztálybeli, zsidó származású protestáns családban született 1846-ban, Pesten.³ Visszaemlékezése szerint gondos neveltetésben részesült ő és idősebb testvére, Janka: „a legkitünőbb mestereket tartották nekünk”.⁴ Az orvos édesapa és a művelt édesanya magántanárokat fogadott melléjük, támogatta művészi képességeik kibontakozását, valamint az önálló szellemi pályán való érvényesülésüket. A Wohl nővérek a Hild József által tervezett, klasszicista Nákóházban nőttek fel, amely a mai Széchenyi téren, a Gresham-palota helyén állt. Hevesi Lajos diákéveit rokongyerekként a Wohl-házban töltötte, visszaemlékezése értékes forrás a számunkra, mivel bepillantást enged a család mindennapjaiba és különös hangulatú lakókörnyezetébe, ahol az ablakpárkányokon és a ruhásszekrényekben tornyokban álltak a 17. és 18. századi könyvek.⁵ Vörös szakállú, mindig jókedvű nagybátyja, Wohl Sándor, a nővérek édesapja, kifogyhatatlan volt az

3 TÖRÖK Zsuzsa, „A Wohl nővérek keresztvíz alatt: Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete”, *Századvég* 68 (2013): 41–58.

4 Wohl Stefánia Illésy Györgynek, Pest, 1870. dec. 26., OSZK Kt., Levelestár.

5 Ezekről a művektől eltiltották a gyerekeket, egész pontosan Jankát és Lajost, mert Stefánia akkor még kicsi volt, de éppen ezért mindent elolvastak, amihez csak hozzáfértek. Hevesi a következő címeket említi: Paul Scarron: *Roman comique* (1651–1657), Alain-René Lesage: *Histoire de Gil Blas de Santillane* (1715–1735), Don Francisco Quevedo Villegas: *Les visions* (1632), Jean-Jacques Barthélemy: *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (1788), valamint 18. századi angol humoristákat, levélgyűjteményeket, Sévigné né leveleit és Saint-Simon memoárját. Lásd H-i. [HEVESI Lajos], „Janka Wohl. Jugenderinnerungen”, *Pester Lloyd*, 1901. máj. 30., 2.

anekdotákból, és a szabadságharcban végzett sebészi működéséhez kötődő honvédtörténetekből. Nagynénje, Löwy Mária autodidakta módon képezte magát, és rendkívüli olvasottsággal bírt. Előszeretettel beszélt franciául, és ezt tette meg a ház hivatalos nyelvének, amely szabály a gyerekekre is vonatkozott. Hevesi kitért a francia és az olasz házitanítókra, valamint arra, hogy a *Pester Lloyd* több munkatársa járt Wohlékhoz, például Walter Rogge vezércikkíró, vagy Dux Adolf, aki egy alkalommal felolvasóestet tartott házi körben. A családra a legnagyobb hatást Ballagi Mór gyakorolta, aki, Hevesivel szólva, „pelikánként hasította fel mellét”, úgy látta el szellemi táplálékkal mindannyiukat.⁶

A szülői házban tehát élénk szellemi élet folyt, ami elsősorban az édesanyának volt az érdeme a fennmaradt források tükrében. Kánya Emília „művelt, nem köznapinő”-ként emlékezett meg Löwy Máriáról, akit szívesen kerestek fel értelmiségiek, tudósok. Az általa felsorolt látogatók: Ballagi Mór, Schedius Lajos, Székács József, Tavassy Lajos vagy éppen maga az emlékiró. Ez a lista azt mutatja, hogy a Wohl családot nemcsak megbecsülték a pesti evangélikus közösségben, hanem annak vezető tagjai társasági körükbe is fogadták.⁷ Az anya továbbá jó kapcsolatot ápolt Brunszvik Terézszel (aki a Wohl nővérekre is vigyázott gyerekkorukban), Teleki Blankával, Szemere Pállal, Döbrentei Gáborral.⁸ A nővérek tizenéves koruktól fogva publikáltak a sajtóban, jelentkeztek kötetekkel, ismeretségi körükben nagyra becsülték írói tehetségüket, és irodalmi téren fényes jövőt jósoltak számukra, ahogyan Tolnai Lajos megjegyezte: „Jól emlékezem reá, hogy Ballagi Mór, a nagy tudós, a kitűnő nyelvész, mily elragadtatással dicsérte előttünk Jankát magasröptű ódáiért, megkapó elégiáiért és bájos dalaiért.”⁹ A Wohl család különösen Stefánia pályafutására tekintett bizakodó várakozással: „Mindannyian

6 „Ballagi war ein geistiger Pelikan des Hauses, der sich die Brust aufriß, um die Damen mit Gehirnfutter erster Dualität zu stopfen.” Uo.

7 KÁNYA Emília, *Réges-régi időkről: Egy 19. századi írónő emlékiratai*, kiad. FÁBRI Anna és KISS Bori (Budapest: Kortárs, 1998), 48. A Deák téri evangélikus gyülekezet meghatározó szerepet töltött be Pest társasági és kulturális életében a 19. században, erről lásd LÁSZLÓ Ferenc, „Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán”, *Budapesti Negyed* 12, 4. sz. (2004): 165–184. Az evangélikus értelmiség korabeli kapcsolati hálójáról és társasági életéről lásd még LIPTÁK Dorottya, „Polgári létformák és társasági élet a pilismaróti szalonban”, in *A vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó*, szerk. LIPTÁK Dorottya (Budapest – Eger: Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012), 251–282.

8 W. S. [WOHL Stefánia], „Gróf Brunswick Teréz”, *A Divat* 6, 21–23. sz. (1871): 162–163, 170, 177; „Wohl Stefánia”, *Vasárnapi Ujság* 36, 44. sz. (1889): 718; „Wohl Janka meghalt”, *Budapesti Hírlap*, 1901. máj. 24., 5.

9 TOLNAI Lajos, „A hatvanas évek irodalma (Wohl Stephanie)”, *Képes Családi Lapok* 11, 49. sz. (1889): 772.

reméljük, hogy belőle nem közönséges író válik.”¹⁰ Végül mindkét lányuk az írói hivatást választotta. Karrierjük elején Janka versekkel, Stefánia mesékkel indult, akinek személyes vonzódása a műfajhoz már korán megmutatkozott nővére elbeszélése szerint: „Valahányszor jó anyánk megdorgálta, – a mi elég gyakran történt, – elrejtőzött s fél napokig nem mutatta magát. Mire előkerült, készen volt egy rege, vagy legalább egy része s azon nem is simítgatott többet.”¹¹

Az írói bemutatkozás és a meseirodalom elismertetésének szándéka

1862 januárjában az akkor tizenhat éves Wohl Stefánia *Virágálmak, A nagymama könyvei, Hová röpködnek a madarak?* című regéit Arany János a következő szavakkal vezette a közönség elé a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain:

A képzelem, kedély és érzelem oly frissessége ömlik el e naiv szerzeményeken, hogy méltóknak láttuk megismertetni a Figyelő olvasóival. Már több csinos regéje fordult meg kezünkön, leginkább virágokról, de mi ezekből csak egyet vevénk fel, az I. számot, hogy a másik kettőben más-más oldalról mutathassuk be a fiatal szerző tehetségét. Ez igen kedves, kétségteljes; csupán azt ajánljuk neki, ne írjon felettébb sokat, nehogy ismétlésbe találjon esni, s egyhangúvá legyen utoljára. S igyekezzék a nyelvet egészen sajátjává tenni, azaz a németesség legkisebb árnyalatától is megszabadítani, – mi olykor most még zavarja az élvezést.¹²

Érdemes röviden tisztázni a *rege* szó jelentését. Szajbély Mihály kutatásaiból kiderül, hogy a 19. század első felében a regét olyan népköltészetből műköltészetté váló, lírai vonásokat mutató műfajként tartották nyilván a magyar irodalomban, amely rendelkezett ugyan mondai, történeti alapokkal, de alapvetően költői képzeleten, fikcionalitáson alapult. Léteztek prózai és verses feldolgozásai is.¹³ Wohl Stefánia prózában írt regéinek esetében a tanító célzatú állatmesék antikvitásig

10 Wohl Janka Wass Ottiliának, Buda, 1862. szept. 25., Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale [Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága], Fond Personal Wass Otilia (inventar nr. 1228).

11 WOHL Janka, „Emléklap”, in *Wohl Stephanie hátrahagyott iratai*, szerk. és bev. WOHL Janka, 2 köt. (Budapest: Athenaeum, 1891 [1890]), I:V.

12 Szerk. [ARANY János], „Wohl Stephania...”, *Szépirodalmi Figyelő* 2, 12. sz. (1862): 186. Újraközölve: ARANY János, *Prózai Művek 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 12 (Budapest: Akadémiai, 1963), 292.

13 SZAJBÉLY Mihály, „A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában”, *Irodalomtörténet* 80, 3. sz. (1999): 424–440.

visszamenő hagyományával és külföldi előképekkel számolhatunk. Fodor István nyelvész a „regekönyv” címadást a szerző erős német műveltségére, ebből kifolyólag közvetlen német hatásra vezeti vissza: a regekönyvet a *Fabelbuch* (‘mesekönyv’) alkalmi tükörfordításának véli, amely változat végül nem terjedt el a magyar nyelvközösségben.¹⁴ A *Regekönyv* antropomorf ábrázolásmódjának hazai párhuzamaként kínálkoznak Tompa Mihály verses virágregéi (1854), amelyekben növények személyesítenek meg emberi tulajdonságokat. A korabeli kritika reflektált a két mű rokonságára, ahogy majd látni fogjuk.

Wohl Stefánia regéinek megjelenése a *Szépirodalmi Figyelő*ben – a korabeli sajtóreagálások tükrében – eseményszámba ment. Különösen a *Családi Kör* ünnepelte az ifjú szerzőt; a lap szerkesztője, Kánya Emília úgy nyilatkozott róla, hogy „ebből a fiatal leányból még nagy ironő válhatik.”¹⁵ Bár Wohl Stefánia három évvel korábban *Rege a nefelejcsről* címmel már publikált ilyen műfajú szöveget a *Nefelejts* című divatlap, illetve 1862. január 1-jén *Rege a pityangról* címmel a *Gombostű* hasábjain, a nagy nemzeti költő méltató sorai és az általa szerkesztett folyóirat presztízse révén írói indulása a *Szépirodalmi Figyelő*höz kapcsolódott. Sőt, pár évvel később, amikor Wohl Stefánia kötetbe rendezte ezeket a történeteit, nemcsak az előfizetési ívre szánt, megrendelésre serkentő ajánló, hanem az előszó megírására is Arany Jánost kérte fel, legalábbis erre következtethetünk a költő válaszeleveléből: „Ime itt van néhány [!] sorban, a mit jónak és czélszerűnek láttam; használja fel – ha ugyan az én szavam nyom valamit a közönség előtt, – s örülni fogok ha sikere lesz. Ugyan ez talán megjárna előszó helyett is, vagy beszöve az előszóba, miután egyebet nem igen mondhatnék.”¹⁶ Előszó végül nem lett a kötethez, de a szöveg kisebb változtatásokkal rákerült az 1864. szeptember 15-én kibocsátott aláírási felhívásra.

Wohl Stefánia regekönyve 1865-ben jelent meg nyomtatásban Osterlamm Károlynál. Az első kiadás még nem tartalmazott képeket, az 1875-ös második kiadás

14 FODOR István, „A mesekönyv és a jelöletlen névszói összetételek védelmében”, *Magyar Nyelvőr* 91, 1. sz. (1967): 15–16.

15 [N. N.] [KÁNYA Emília], „Egy hét története”, *Családi Kör* 3, 29. sz. (1862): 459.

16 „Arany János Wohl Stefániának, Pest, 1864. aug. 25.”, in ARANY János, *Levelezése (1862–1865)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 18 (Budapest: Universitas – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014), 486. Az irodalmi összeköttetés mellett személyes barátság is szövődött Arany és a Wohl nővérek között. Ennek hátteréről lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében”, in *Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, 140–155 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012).

már kiegészült hat fametszettel,¹⁷ az 1898-as edíció pedig a *Vasárnapi Ujság* és az *Új Idők* munkatársaként is tevékenykedő, biztos kezű, népszerű rajzoló, Goró Lajos közreműködésével valósult meg.¹⁸ Az első kiadás tizenhat elbeszélést tartalmazott, a második húszat, a harmadik tartalmában és sorrendjében a másodikat követte. A második kiadás egyrészt új történetekkel bővült (*Az északi fény, Tüzi liliom, A fa, mely télen virágzik, Amit a napsugarak látnak, Füred, A kis Gyula leckéje, Egy ismeretlen bölcsész életéből*), másrészt az elsőben szereplők közül három történet kimaradt belőle (*A nagymama könyvei, Nefejejts, Pillangók*), illetve helyenként apróbb módosításokra figyelhetünk fel a szövegekben.¹⁹

A kötet hivatkozásaival, stílusjegyeivel, szereplőivel, témáival nem hagyott kétséget afelől, hogy mely irodalmi hagyományhoz illeszkedik, erre Arany János is felhívta a kor olvasójának figyelmét az előfizetőkhoz címzett ajánlójában: „dacára Andersen észrevehető hatásának, nem vesztek el eredetiségüket”.²⁰ Az Andersen hazai fogadtatástörténetében való elhelyezéstől, illetve Andersen és Wohl Stefánia meséinek összehasonlító elemzésétől eltekintve, most csak utalok arra, hogy a dán meseíró *Regekönyvre* gyakorolt ösztönző hatását többek között az állatok, növények és tárgyak megszemélyesítésében, a novellisztikus vonásokban, a moralizáló szándékban, a halál motívumában és az allegorikus beszédmódban fedezhetjük fel.²¹ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy eddig nem találtam reflexiót Wohl Stefánia más írásaiban, leveleiben Andersen életművére vonatkozóan, azon

17 A Franklin Elischer rajzaival tervezte a regék második, bővített kiadását. *Athenaeum* 2, 48. sz. (1874): 3068. A *Vasárnapi Ujság* közölt belőlük kettőt: *Az északi fény, Az öreg ház öreg órája* (Wohl Stephanie *regekönyvéből*) címmel. *Vasárnapi Ujság* 21, 51. sz. (1874): 816. A publikált képeken kibetűzhető szignó és az *Athenaeum* beharangozója alapján Elischer Lajos (1842–1892) festő és grafikus lehetett a készítőjük, aki rajztanárként működött Budapesten, valamint *Az Ország Tükre* és a *Vasárnapi Ujság* foglalkoztatta rajzolóként.

18 Wohl Stephanie *regekönyve* (Pest: Osterlamm Károly, 1865); WOHL Stefánia, *Regék*, 2. bőv. kiadás, ill. ELISCHER Lajos (Budapest: Franklin, 1875); WOHL Stefánia, *Regék*, 3. bőv. kiadás, ill. GORÓ Lajos (Budapest: Franklin, 1898).

19 Az első kiadás szövegei: *A nagymama könyvei, Szákszorszép, Az öreg vaslámpás élményei, Nefejejts, Hová röpködnek a madarak?, Pillangók, Hogy lett a tudós halmocska agglegény, Pitypang, Hogy lett a fiatal egérke denevérré, Virágalmak, Napszálak, Az öreg ház öreg órája, Árvalányhaj, Egy régi történet, Hol a boldogság, Egy mese, melynek nincs címe*.

20 Idézi *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 14, 39. sz. (1871): 1240.

21 Lásd VASVÁRI Zoltán, „...vége a mesének is...»: A fabulózus felszámolása Hans Christian Andersen történeteiben”, *Debreceni Disputa* 4, 1. sz. (2006): 66–72; Andersen 19. századi magyar recepciójáról lásd GULYÁS Judit, „Andersen meséinek korai magyar recepciója (1840–1858)”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 91–131 (Budapest: Reciti, 2020); DOMOKOS Mariann, „Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom: Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években”, in *uo.*, 133–163.

kívül, hogy a kötet nyitódarabja, *A nagymama könyvei* név szerint is hivatkozza őt egyfajta példaképként.

A történet szerint Marika olvasnivalót keres nagymamája könyvtárában, de az egységesen bekötött művek némák maradnak előtte: „sorba kérdezgette őket, kérte, hogy beszéljenek neki is valamit, de a könyvek nem feleltek”.²² Végül rábukkan egy, a többitől eltérő küllemű, vaskos kötetre, amely szölongatására lábaihoz esik. Marikát annyira lenyűgözik a benne lévő képek, hogy egész nap magánál tartja, este pedig az ágya melletti asztalkára teszi nagyanyja legújabb olvasmányai – a történelmi dráma, a világtörténeti munka, az útleírás, a grammatika, az aranyvágású regény és a bölcsészeti értekezés – mellé. A kislány álmában meg-elevenednek ezek a könyvek, és saját fontosságukat hangsúlyozva, együttes erővel az asztal fiókjába száműzik az általuk lenézett mesekönyvet. Ekkor a fiókból előtörő aransugarak pompás kertet varázsolnak a szobába, harangvirágokkal, pálmákkal, dalos madarakkal, drágakövektől csillogó köntösben sétáló nőkkel, rózsalugasból kivillanó férfitekintetekkel. A mesekönyvből szappanbuborékok szállnak fel, amelyek fényes meteorrá állnak össze, rajta a következő lángoló felirattal: „Andersen regéi”. Majd a ragyogó égitestből kiömlő lángfolyamok felémésztik a rátarti könyveket.

A nagymama könyvei, azontúl, hogy reflektál a gyerekirodalom marginális helyzetére és kétes megítélésére, egyfajta előhangként vezeti be a mesegyűjteményt. A mese műfaját – az értelmiségiek egy lelkes, szűk csoportján kívül – mostohán kezelték a korabeli magyar kultúrában, mivel a gyerekeket, főleg a fiatal lányokat megszólító szerzői alkotásoknak az írók és a felnőtt olvasók nem tulajdonítottak magas irodalmi értéket, ahogy erre Gyulai is utalt a fenti idézetben.²³ Wohl Stefánia történetében a nagymama fejt ki lesújtó véleményét a mesekönyvekről, szerinte haszontalanok, és „jóformán nem is tartoznak az irodalomhoz s azért könyvtárba nem valók, legföljebb a gyermekszobába”.²⁴ Ehhez a minőség- és térbeli megkülönböztetéshez életkori elkülönítést is társít. Unokája azon kérdésére, hogy a könyvek miért nem akarnak vele beszélgetni, következőképpen felel: „»Mert azok jól nevelt könyvek, [...] kis leányoknak még nem beszélhetik el történeteiket. Az én könyveim csupa classicusok, tudós könyvek, és

22 Wohl Stephanie *regekönyve*, 3.

23 GULYÁS Judit, „Női műfaj volt-e a mese? Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók”, in *Nőszervezők a 19. században: Lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 293–335 (Budapest: Reciti, 2019), 295–296. Ő is felfigyel *A nagymama könyvei* mesekönyvekre és mesemondásra vonatkozó metanarratív kitételeire. Uo., 334.

24 Wohl Stephanie *regekönyve*, 4.

regények.«²⁵ A nagymama úgy véli, hogy a gyerekeknek mesék, a felnőtteknek felnőtt kiadványok valók, mert kölcsönösen nem érthetik és nem élvezhetik a másik olvasmányait. A cselekmény további alakulása azonban megbontja ezt a merev dichotómiát. Marika a hosszas keresés során olyan, a többitől eltérő kötetű kötetre bukkan a könyvtárban, amely reagál hívására. Az elbeszélő szavaival élve „azt bizonyosan csak azért tették oda, hogy a hely üresen ne maradjon.”²⁶ Bár félreeső sarokban találunk rá, jelzi a mese térfoglalását, hogy igenis van helye a könyvtár polcain. Majd e szerény értékűként számon tartott, megtúrt műfaj megdicsőül az álomjelenetben, ahol felszínre tör mindent elsöprő ereje. A nagy előd, Andersen neve úgy jelenik meg, mint aki a mesét emancipálta és művészi rangra emelte a 19. századi irodalomban. Mellette másik hivatkozás is feltűnik, amikor az egzotikus kertté változott szoba láttán a többi könyv megilletődve suttogja: „Ezeregy éj”.²⁷ A két irodalmi utalás kontinensről kontinensre, az ősinék tekintett időktől a 19. századig ívelő elbeszélői hagyományt jelöl ki, ezáltal a mesét az egyetemes kultúra, valamint az emberi tapasztalatok hordozójaként mutatja fel az olvasónak. Ráadásul, a fantázia időtlensége és gazdagsága mellett, a zárójelenet nem kevesebbet állít, mint hogy a költői képzelet legtisztábban a mesében nyilatkozik meg. Egyelőre félreeső helyre száműzik (gyerekszoba, sarok, fiók), de előbb-utóbb kivívja az őt megillető elismerést. A *Regekönyv* első története, illetve maga az egész gyűjtemény a mese irodalmi rehabilitációjára törekszik, olyan közös szellemi örökségként tételezve, amely egyaránt szolgálja az erkölcsi épülést és az esztétikai élvezetet, az alkotást és a művelődést.

A paratextusok szintén a mese kulturális legitimálását jelzik. A belső címlap hátoldalán olvasható felirat szerint „[N]yomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál, Pesten, 1865.” Ez az adatsor némi módosítással megismétlődik ornamentális keretbe helyezve a hátsó borító középrészen: „PEST, / NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV / m. akad. nyomdásznál.” A nyomdász nevét kiegészítő titulus garanciát és presztízst ad a műnek, arról biztosítva az olvasót, hogy igényes könyvet vesz a kezébe, amely mind kiállításában, mind beltartalmában magasabb rendű céloknak felel meg, hiszen ugyanott készült, ahol a hazai szellemi

25 Uo., 3.

26 Uo., 4.

27 Az arab mesegyűjtemény a 18. századtól kezdve épült be az európai műveltségbe és vált a világirodalom részévé. Magyar fordítástörténetéről és európai recepciójáról lásd SIMON Róbert, „Az első hiteles magyar Ezeregyéjszaka története az európai recepció tükrében”, in *Az Ezeregyéjszaka meséi I.*, 11–31 (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999).

életet irányító intézmény, a Magyar Tudományos Akadémia kiadványai is.²⁸ A *Regekönyv* egyes történeteit az 1850-es évek végétől felnőtteket, többnyire nőket célzó szépirodalmi, illetve divatlapok közölték (*Nefelejts, Gombostű, Szépirodalmi Figyelő, Koszorú, Hölgyfutár, Családi Kör, Fővárosi Lapok*). Mindez Wohl Stefánia írói stratégiájára mutat, vagyis a mese műfajának legitimálásán keresztül artikulálni saját írói hangját, és belépni az irodalomba. Ugyanakkor a korabeli publikációs gyakorlatot követte, vagyis a tervezett kiadvány anyagából közölt részleteket a sajtóban, hogy megismerjék nevét, és hogy érdeklődést keltsen írásai iránt – nem csupán a szakmai elismerés, hanem olvasók, pontosabban leendő előfizetők vagy vásárlók megszerzése érdekében. Számíthatott a divat- és szépirodalmi lapokat járató édesanyákra, akiken keresztül azok gyerekeihez juthattak el a regék.

Wohl Stefánia nemzetközi terveiről árulkodnak a regék külföldi közlései. A fordításoknak helyet biztosító orgánusok sem a kiskorúakhoz fordultak. A bécsi *Debatte* című napilap a *Regekönyv* megjelenése kapcsán dicsérte a mesék kompozícióját, fantáziáját, egyszerűségét, könnyedségét, amely jellemzők bizonyítására *A nagymama könyveinek* német fordítását adta.²⁹ Néhány évvel később, 1872-ben, az *Österreichische Badezeitung* lehozta a *Quellenmärchen aus Ungarn (Füred)* című elbeszélést, amely a *Regekönyv* második, bővített kiadásában jelent meg.³⁰ 1873 őszén-telén pedig a *Good Words* című képes brit havilap bocsátotta közönsége elé a *Virágálmak*, a *Százszorszép* és *Hova röpködnek a madarak?* című regék angol nyelvű változatait.³¹ A nemzetközi szellemi vérkeringésbe való bekapcsolódás mindkét nővér pályáját jellemezte. Wohl Stefánia élete végén sem tett le a *Regekönyv* külföldi megjelentetéséről, 1889 októberében bekövetkező halála előtt nővére számára lajstromba szedett meghagyásai között szerepelt a regék német és angol nyelvű illusztrált kiadása. Janka ezirányú erőfeszítései végül nem jártak eredménnyel.³²

28 Az első kiadás elején található, Gróf Batthyány Gézáné, született gróf Batthyány Emma, a vértanú miniszterelnök lányának szóló ajánlás nemzeti kontextust is körvonalaz.

29 S_r, „Aus der Mährchenwelt – Die Bibliothek der Grossmutter [A nagymama könyvei]”, *Die Debatte* 2, 49. sz. (1865): 1–2.

30 Stephanie WOHL, „Quellenmärchen aus Ungarn [Füred]”, *Österreichische Badezeitung* 1, 9. sz. (1872): 87–90.

31 Stephanie WOHL, „Flower Legends. I. Dreaming Flowers [Virágálmak], II. Daisy [Százszorszép]”, „More Hungarian Legends. I. Birdies, wither are you flying? [Hova röpködnek a madarak?]”, *Good Words* 14, (1873): 489–490, 543–544, 630–632.

32 „Kétségbeesésemben »headlong« munkába fogom ölni magamat – oly munkába, melyet Egyetlenem egy hosszú lajstromban feljegyezve hagyott számomra hátra. Ezeknek egyike Regéinek *angol és német* illusztrált kiadása. – Ő maga remekül lefordított néhányat angolra ’s meg is jelentek »Good

A soknyelvűség és a világirodalmi hivatkozások már az első kiadást is jellemezték. Ennek magyarázatát a szerző kitűnő neveltetése, valamint családi környezetének intellektuális légköre adhatja. Bizonyos elbeszéléseket, szám szerint négyet francia, egyet olasz, hármat magyar nyelvű idézet vezet be a következő szerzőktől: George Sand, Victor Hugo, Lamartine, Rousseau, Dante, Wohl Janka, Petőfi. A regék többek között e referenciák révén esztétikai akkulturációt érvényesítenek. Hans-Heino Ewers megfogalmazása szerint a gyerekirodalom célja „az olvasásgyakorlat megszerzése, az összetettebb irodalmi formák befogadására, az esztétikai/művészettudományi diskurzusok alkalmazása és elsajátít(tat)ása, az esztétikai szempontból rétegzettebb, komplexebb olvasmányok intellektuális értelmezői szerepeire való felkészülés.”³³ A tudásközvetítés a cselekmény szintjén is megjelenik *A nagymama könyveiben*, nevezetesen a női generációk viszonylatában. A nagymama egész szobát betöltő, irodalmi klasszikusokból és tudományos munkákból álló könyvtárral rendelkezik, amit örökségül unokájának szán. Attól tart, ha Mariska meséket olvas, később nem fogja értékelni és használni a könyvtárat: „a tudományokra gondolt, melyek majd nem féréndnek kis unokája fejécskéjébe.”³⁴ Figyelemre méltó, hogy itt nem csupán a 19. századi kortársak és a mai médiatörténészek által sokat hivatkozott női olvasóval találkozunk, hanem a tudós nő alakjával, aki saját könyvgyűjtemény felett diszponál, amellett, hogy magába olvasztja a hagyományosnak tekintett családi szerepeket (nagymama) és tevékenységeket (harisnyakötés). A klasszikus szerzőktől vett, zömében idegennyelvű mottók műveltségi kerete pedig a nagymama éppen azon korabeli közvélekedést visszhangzó előfeltevését ássa alá, miszerint a meseolvasás és a tanulás két egymást kizáró tevékenység.

Words«-ban – a többit most kell lefordítani. Mondja kedves, akar-é nekem segíteni? Megkísérti-é?... Kegyeletes munkát végez 's mi szépek, azt mondanom sem kell.” Wohl Janka Wass Ottiliának, h. n., 1889. okt. 30., Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale [Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága], Fond Personal Wass Otilia (inventar nr. 1228). (Kiemelés az eredetiben. M. Zs.) Wohl Janka és Stefánia külföldi publikációiról lásd MÉSZÁROS Zsolt, „A Wohl-nővérek nemzetközi fogadtatásáról transznacionális kontextusban”, *Helikon* 63, 3. sz. (2017): 418–429.

33 HERMANN, „Vázlat a magyar...”, 24.

34 Wohl Stephanie *regekönyve*, 8.

Megszólított olvasók és kritikai fogadtatás

Az öreg vaslámpás élményeinek költő főszereplőjét versírás közben kis szárnyas szellemlények, angyalkák, démonok látogatják meg. A levegőben nagy képes könyvet tartanak az ifúnak, aki a szebbnél szebb ábrázolásokból merít ihletet. Egy alkalommal, amikor illatos rózsát, kedvese ajándékát találja padláslakásában, asztalhoz ül, de írás helyett elmereng. Megjelennek a villik, és nyitott könyvükben bíbor kelyhű virágok, szivárványszínű kolibrik, kék pillangók képei követik egymást, a szoba megtelik fénnel, énekhanggal: „Ő [a fiú] a költészet villik szép képes könyvének egy oly lapjára talált, melyre örökre emlékezni, melyről ábrándozni, melyet átálmodni lehet, de elbeszélni és leírni soha. Azon lap pedig – a szerelem lapja volt.”³⁵ Ennek az allegorikus jelenetnek a leírása *A nagymama könyvei* fentiekben elemzett zárójelenetének ábrázolásával rokon: ott a mese, itt a szerelem kerül a középpontba, mindkettőhöz egy-egy könyv képe társul, közös forrásuk a képzelet. Nemcsak *Az öreg vaslámpás élményei* szól a szerelemről, hanem a téma végighúzódik az egész *Regekönyvön*. A kötet történeteivel, mottóival az érzelem elsőségét, az érezni tudás erényét hirdeti, ahogy a *Pitypang* fecske-elbeszélője fogalmaz: „A virág elfeledé, hogy a lét üdvössége nem a győzelem, de a boldogítás.”³⁶ Az *Egy mese, melynek nincsen címe* lilium-elbeszélője pedig a következő szentenciaszerű kijelentést teszi: „Szeretni és boldognak lenni a szerelemben, ez rendeltetésünk, ez képezi a virágélet tartalmát.”³⁷ A főként növény- és állatvilágból származó meseszereplők társadalmi nemi markerekkel jelöltek: a helyhez kötött virágok női, a repülő-mozgó madarak és pillangók férfi karakterek. Az érzelmi dimenzió és a boldogítás a nőalakokhoz rendelődik, aminél fogva a kötet esztétikai akkulturációja társadalmi nemi szocializációval egészül ki, vagyis az elvárt viselkedési normák, beállítódások kialakítása érdekében az érzelmi „iskolázáson” keresztül a nőiséget beszéli el és teszi elgondolhatóvá az olvasók számára. Vajon milyen közönség lebegett a szerző és a kiadó lelki szemei előtt?

A *Regekönyv* nyitódarabja, *A nagymama könyvei*, ahogy a fentiekben láthatuk, a gyerekeknek való olvasmányok hiányáról beszél, amely hiány pótlására a mesét ajánlja. Meg is teremti az ideális olvasót a kisunoka alakjában. *Az öreg ház öreg órája* szintén a gyereket tünteti fel a mesék befogadjaként: a kislány elbeszélő elalvás előtt várja az ilyenkor szokásos mesét. Az *Egy régi történetben* is egy kisunoka jelenik meg olvasóként. Mindhárom esetben a gyerekszereplő – a regék

35 Uo., 34.

36 Uo., 86.

37 Uo., 220.

Goró Lajos borítója Wohl Stefánia regéihez, 1898

hőse és a regék címzettje – kislány. A *Regekönyv* kiadásainak időzítése, reklámja világosan definiálta a célközönséget. Az első kiadást húsvétra időzítették, a másodikat karácsonyra, a harmadikat ismét húsvétra dobták könyvpiacra, és 10–14 éves lányoknak szánták.³⁸ A Goró Lajos által gazdagon illusztrált 1898-as edíció vizuálisan is utalt a megszólítani kívánt olvasó nemére a borítót díszítő lombos-virágos háttérből előbukkanó, lehunyt szemű fiatal lány fedetlen vállú mellképével, valamint a belső rajzok allegorikus, vagy a kor divatja szerint öltözött nőalakjaival.

38 „Fiatalabb leánykáknak kedves olvasmányul szolgálhat”, *Vasárnapi Ujság* 12, 17. sz. (1865): 200; „A karácsonyi ünnepek közeledtével nem ajánlhatunk a tisztelt szülőknek kedvezőbb meglepetést gyermekeik számára, mint Wohl Stephanie »Regekönyvét«”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 14, 39. sz. (1871): 1240; „a remek kiállítású kötet s a szép tartalom méltóvá teszi arra, hogy mint husvéti piros tojást serdülő leányok számára ajándéku ajánljuk”, *Ország-Világ* 19, 15. sz. (1898): 238; „10–14 éves leánykák számára”, *Vasárnapi Ujság* 47, 50. sz. (1900): 843.

Amíg a *Regekönyv* elbeszélői eljárásai és sajtóhirdetési gyerek (kislány) olvasókat, addig az irodalmárok – egy-két kivételtől eltekintve – női olvasóközönséget feltételeztek. Például a *Figyelő* névtelen munkatársa „különösen női olvasmányul alkalmas” műként ajánlotta a *Regekönyvet*.³⁹ A bírálatok tehát nem annyira az ifjúsági, mint inkább a nőirodalom 19. századi fogalmi keretein belül értelmezték Wohl Stefánia munkáját. A kritikusok a szerző neméből és fiatal életkorából indultak ki. Az esztétikai megállapításaik mögött meghúzódó társadalmi nemi előfeltevések a *gyermeki* és a *női* jegyek egymást feltételező viszonyán alapultak. A korabeli társadalmi-kulturális diskurzusból vett olyan kulcsszavak, mint a naivitás, a képzelet, a kedély, az érzelem, az ösztönösség, a kedvesség mindkét csoportra vonatkoztak. Arany János a *Szépirodalmi Figyelő*-ben közölt regékhez kapcsolódó jegyzetében „naiv” szerzeményeknek nevezte a szövegeket, amelyeket áthat a képzelet, kedély és érzelem frissessége. Később, a kötet megjelenésekor, Vadnai Károly hasonló véleményre jutott bírálatában: „naiv, eszes, enyelgő gyermek beszéli el azok [a virágok] regéjét, oly kedves egyszerűséggel, mint egy patak csevegése.”⁴⁰ Maga a szerző egyébként valóban fiatalon, bevallása szerint tizenhárom és tizenöt éves kora között írta ezeket a történeteket.⁴¹ Ebből a szempontból a cím – *Stephanie regekönyvéből (Szépirodalmi Figyelő)*, *Wohl Stephanie regekönyve* (első kiadás) – kettős értelmű: egyrészt azt sugallja, hogy Wohl Stefánia a mesekönyv írója, másrészt azt, hogy a mesekönyv tulajdonosa. A recenziók a *nőiség* dimenzióját állították előtérbe, és a *női* lélek megnyilatkozásaiként értékelték a regéket. Közvetve-közvetlenül fiatal nők körébe utalták ezeket. Vadnai Károly másik írásában „bájos és eszes női munkának” tartotta a *Regekönyvet*.⁴² Justh Zsigmond a fiatal lány képzeletvilágába utalta a kiadványt: „Ime egy »Rege könyv«, a melyet fiatal leány irt: tele álmokkal a még nem ismert élet ködképeiből s a jól ismert ábrándokból összeszöve.”⁴³ Malonyay Dezső tetszését pedig azért nyerte el, mert „minden során, valamennyi ötletén, gondolatán és ítéletén éreztem, hogy nő írta.”⁴⁴ Mindezen példák jól mutatják, hogy a kritikusok energiáit főként a szerző eszményi portréjának megalkotása kötötte le, ami nem független a nők írói munkáját övező 19. századi véleményektől és vitáktól.

39 *Figyelő* 1, 44. sz. (1871): 528. (*Irodalom és művészet* című rovat.)

40 ARANY, „Wohl Stephanía...”, 292; (V.) [VADNAI Károly], „Wohl Stephanie regekönyve”, *Fővárosi Lapok*, 1865. máj. 30., 490.

41 Wohl Stefánia Illésy Györgynek, Pest, 1870. dec. 26., OSZK Kt., Levelestár. Közlését alátámasztja a jelen ismereteink szerint első, 1859-ben tizenhárom évesen publikált regéje a *Nefejejs* hasábjain.

42 VADNAI Károly, „Egy hét története”, *Hazánk s a Külföld* 1, 22. sz. (1865): 351.

43 JUSTH Zsigmond, „Wohl Stephanie”, *Ország-Világ* 10, 6. sz. (1889): 81.

44 MALONYAY Dezső, „Hol a boldogság?”, *Budapesti Hírlap*, 1898. máj. 25., 2.

A *Családi Kör* a női szerzők önállósodása, irodalmi jelenlétének erősödése felől ünnepelte a *Regekönyvet* és alkotóját. A szerkesztő Kánya Emília gyerekkoruk óta ismerte a Wohl nővéreket. Tehát közelről nyomon követhette Stefánia szellemi fejlődését, írói tehetségének kibontakozását, ezen kívül a *Regekönyv* kedvező fogadtatása jól illeszkedett lapja programjába, amely többek között a nők szellemi teljesítményeinek támogatását, láthatóvá tételét, elismertetését tűzte ki célul.⁴⁵ A *Regekönyv* aláírási felhívását az egyik lapszámhoz mellékelve, Kánya Emília így buzdította előfizetésre olvasótáborát: „én részemről csak annyit mondhatok, hogy Wohl Stefánia művei különösen a magyar hölgyek pártolására méltók, mert e fiatal írónő hivatva van, nagy fényt és dicsőséget szerezni a magyar írónői czimnek.”⁴⁶ Sőt, a *Családi Kör* 1866-os második félévi műlapját ékesítő magyar írók és költők arcképei (például Abonyi Lajos, Dalmady Győző, Hajnalka [Rózaági Antalné Bálintffy Etelka], Izidóra [Gróf Bethlen Miklósné Petrichevich-Horváth Ida], Jósika Júlia, Podmaniczky Frigyes, Thaly Kálmán, Vértesi Arnold) sorában Wohl Stefániának is helyet kapott. Mindezek fényében íróvá avatása Arany János és a *Szépirodalmi Figyelő* mellett Kánya Emíliához és a *Családi Kör*höz is kötődött.

Áldor Imre, a nők és a szigorú kritikusok mellett, kivételes módon megemlítette a gyerekeket is, mint akiknek az érdeklődésére számot tarthat a *Regekönyv*.⁴⁷ A recenzensek közül először Vadnai Károly kísérelte meg Wohl Stefánia kötetét beilleszteni a nemzetközi és a magyar meseirodalomba. Előzményként, illetve párhuzamként Aiszóposzt, Phaedrúst, Fáy Andrást és Tompa Mihályt említette, akiknél az állatok-növények megszemélyesítése morális végkicsengéssel bír.⁴⁸ A későbbi kiadások forgalmazása azonban egyre inkább a gyerek- és iskolai kultúrára korlátozódott. Áttekintve az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében fellelhető 19. század végi és 20. század eleji egyházi és állami gimnáziumi, valamint leányiskolai könyvtárak katalógusait, a *Regekönyvet* többnyire ott találjuk az alsó osztályosok könyvtáraiban, ami részben annak köszönhető, hogy két meseje bekerült a polgári- és felsőbb leányiskolák első és második osztályának olvasókönyveibe.⁴⁹ Sőt, a *Regék* harmadik kiadását 1904-ben a közép- és polgári iskolák alsó és az elemi népiskolák felsőbb osztályai számára közreadott, vizsgai

45 BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 30, 3. sz. (2019): 19–54, 50.

46 *Családi Kör* 5, 39. sz. (1864): 930. (*Irodalom és művészet* című rovat.)

47 ÁLDOR Imre, „Wohl Stefánia”, *A Divat* 2, 2. sz. (1867): 17.

48 VADNAI, „Wohl Stephanie...”, 490.

49 WOHL Stefánia, „Nefejejs”, in TORKOS László, *Magyar olvasókönyv: Polgári- és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára*, 15–16 (Budapest: Eggenberger, 1891); WOHL Stefánia, „Virágalmok”, in TORKOS

jutalomkönyvek jegyzékébe is felvették, külön jelezve, hogy lányoknak ajánlják.⁵⁰ A mű oktatási rendszerben való jelenléte hivatalosan 1950-ben szakadt meg, amikor a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére a szocialista szellemű nevelés érdekében kiselejtezték más kötetekkel együtt az iskolai ifjúsági könyvtárakból, mivel a feudál-kapitalista rendszer nacionalista, klerikális, polgári gondolkodását látták bennük tükröződni.⁵¹

A *Regekönyv* fogadtatástörténeti folyamata felveti viszonyát a hazai gyerekirodalmi kánonnal, aminek vizsgálatát, valamint elhelyezését a 19–20. századi magyar gyerekkiadásban akadályozza, hogy a gyerekirodalom története, annak szélesebb társadalmi, esztétikai, intézménytörténeti, kulturális és könyvpiaci kontextusa mindmáig megíratlan.⁵² Később azzal a paradoxonnal szembesülünk, hogy bár többször kiadták, és szinte minden iskolai könyvtárban megvolt 1945 előtt, a *Regekönyv* mégsem került bele ifjúsági- és gyerekirodalmi összefoglalókba, könyvészeti kiadványokba, amelyek egyúttal utalnak arra, hogy az egykori kínálat töredékét érintik csupán.⁵³ Mindazonáltal a 19. századi korpusz eddig feltárt részének ismeretében megkockáztatható az a feltevés, hogy a *Regekönyv* műveltségi hátterével, nyelvi megformáltságával azok közé a 19. századi magyar gyerekolvasmányok közé tartozik (mint például Szendrey Júlia Andersen-fordításai és saját meséi), amelyek városias nyelvhasználatra, polgári olvasói és fogyasztói kultúrára támaszkodnak.

Összefoglalás

Wohl Stefánia *Regekönyvének* jelentőségét abban látom, hogy nemcsak reflektált a mese korabeli marginális helyzetére, kétes megítélésére, hanem világos állásfoglalást is megfogalmazott a tekintetben, hogy az emberiség szellemi örökségének részeként igen is lehet irodalmi rangú a mese műfaja. Pályakezdő alkotóként olyan műfajjal kezdte pályáját, amelyet bár neméhez illőnek tartottak, alacsony presztízse volt, miközben eleve kisebb súlyt tulajdonítottak a női

László, *Magyar olvasókönyv: Polgári- és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára*, 20–22 (Budapest: Eggenberger, 1891).

50 „Vizsgai jutalomkönyvek (a közép- és polgári iskolák alsó és az elemi népiskolák felsőbb osztályai számára)”, *Hivatalos Közlöny*, 1904. máj. 15., 222.

51 „Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése”, *Köznevelés*, 1950. márc. 1., 19; 19–28; a könyvjegyzékben: 26.

52 Erről bővebben lásd HERMANN, „Vázlat a magyar...”

53 A *Regekönyv* említés szintjén: SZEMÁK, *A magyar ifjúsági...*, 32.

szervezők tevékenységének. Tudatos stratégiáról árulkodik részéről, ahogy e kettős hátrányból kovácsolt művészeti programot az irodalmi belépőnek szánt első könyve számára. Ilyen módon a mese, pontosabban a szerzői mese irodalmi emancipálásának szándéka összekapcsolódott nála az írói debütálással. Kettős ambícióját siker koronázta, a kor kritikája kedvező módon fogadta, az írói befogadás aktuusa megtörtént, ezáltal a *Regekönyv* kijelölte a szerzői életmű kezdőpontját. A célközönségre vonatkozóan a kötet elbeszélői eljárásai és sajtóhirdetése 10 és 14 év közötti lányok csoportját körvonalzták. A 19. századi recepció viszont inkább a korabeli nőeszmények felől olvasta, ami aztán megváltozott a 20. század elejére. Mindezek fényében Wohl Stefánia munkájának kiadás- és fogadtatástörténete abból a szempontból is tanulságos, ahogy a mese hosszú és összetett folyamat révén gyerekirodalmi műfajjá vált.

Megtalálni a boldogság útját

Tutsek Anna lányregényeinek narratív mintázatai
és a serdülő lány ifjúsági irodalmi típusa¹

„– Akarom, – felelt Ilus napfényes mosollyal nézve a Berti hűséges szemébe. – Rájöttem arra, hogy talán mindig is csak ezt akartam... Csak közben egy kicsit eltévelyegtem... De most már rátaláltam az igaz utra...”²

Előzetes megfontolások

A populáris regiszterhez tartozó fikciós lányirodalom hazai kibontakoztatásában Tutsek Anna (1865–1944) központi szerepet játszott. Elismert szerzőként és a *Magyar Lányok* (1894–1944) című hetilap főszerkesztőjeként közreműködött a 19. század végén formálódó ifjúsági irodalmi hálózat létrehozásában, és ötven éven keresztül aktív alakítója volt a serdülő lányokat érintő kulturális diskurzusnak. Vezércikkek, tárcák, hirdetések hangsúlyozták kitüntetett státuszát és diskurzusformáló hatását, kortársai a középosztálybeli serdülő lányok pszichéjének szakértőjeként tekintettek rá.³ Az 1933-ban, a *Magyar Lányok* 40. évfolyamában

- 1 A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.
- 2 TUTSEK Anna, *Mikor a rózsák nyílnak*, Százszorszép Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1933), 64.
- 3 Dánielné Lengyel Laura alábbi cikkének keletkezésekor Tutsek kanonizált ifjúsági szerzőként már három évtizede a *Magyar Lányok* elismert szerkesztője volt. „*Táboriné Tutsek* Anna a legnépszerűbb és legkedveltebb ifjúsági íróink egyike. Több mint egy negyedszázada, hogy a *Magyar Lányok* című ifjúsági lapot szerkeszti és hűségesen gondoskodik arról, hogy a fiatal, serdülő nemzedéknek mindig megfelelő irodalmi becsü, magyar szellemü, helyes és erkölcsös olvasmánya legyen. *Táboriné Tutsek* Anna újságja becsületes és hűséges munkatársa volt az iskolának s egész leánynemzedékeket nevelt

megjelent *Tutsek Anna könyvei* című, a főszerkesztő kultuszát építő cikk emlékeztetformáló, emlékeztetalapító hatása miatt (is) jelentős kordokumentum. Arra világít rá, hogy Tutsek pozíciója az 1930-as évekre megkérdőjelezhetetlen lett az ifjúsági irodalmi diskurzusban, valamint, hogy a Singer és Wolfner Kiadó hálózataiban megjelent könyvei szinte kiadásuk pillanatában bestsellerré váltak.

A magyar lányok olvasótáborán kívül valamennyi édesanyjának és nevelőnek, tanítónak is igaz ünnepe, mikor *Tutsek Annának* új könyve jelenik meg. De ünnepe ez az egész magyar ifjúsági irodalomnak! Mert hogy ez az irodalom ma megvan és különb a legtöbb külföldinél, az nagyrészen *Tutsek Anna* érdeme. Az ő finom, gyöngéd lelke érezte meg először, hogy a selejtes, elavult német és más idegen irodalmi termékek érzelgős, élettel, hazug világa nem való a mi leányainknak, ő írta az első igazán szép, élettel teli, zengő magyarságú fiatal lányregényeket és ő nevelt a *Magyar Lányok*-ban olyan írótabort, akinek lelkes, tehetséges munkája nemzeti tényezővé vált. Az ő munkája ma felmérhetetlen értékű, mert még túlságosan közel állunk hozzá, hála Istennek. Közöttünk, velünk él, ma is tanít, nevel, halkan, finoman, mosolyogva, igaz megértéssel és mindig új meg újabb tehetségek felkutatásával, önzetlen munkával dolgozik a magyar ifjúsági irodalom ügyének előbbrevitelén.⁴

Érdemes kritikusan kezelnünk a fenti idézethez hasonló, egyszerre kultuszépítő és reklámcélból készült szövegeket, hiszen korántsem Tutsek Anna volt az egyetlen, aki kezdetben az eredeti magyar lányirodalom ügye körül bábáskodott, azonban ifjúsági irodalmi munkáival valóban közreműködött egy új műfaj, a *lányregény* formálásában. Első, *Vidorka* című regényét 1902-ben publikálta, amelyet szinte évente követett egy-egy újabb munka. A kötetes megjelenések előtt több regényét és elbeszélését is a nyomtatott sajtóban közölte, készülők és megjelent köteteket ugyanitt reklámozta.⁵ Fordításkötetein kívül serdülők számára huszonkilenc

fel az ő szellemi gondozása és irányítása alatt. Ifjúsági könyvei, melyek ugyanazon az uton haladtak, mint ujságja, méltán váltak népszerű és kedvelt olvasmánnyá az egész országban.” D. L. L. [DÁNIEL-NÉ LENGYEL Laura], „Cilike”, *Budapesti Hírlap*, 1924. nov. 23., 14. (Kiemelés az eredetiben.) „Tutsek Anna nem elégedett meg azzal, hogy csak a »15 éves leány« rajzolója legyen. Ő felölelte munkássága körébe a »gyöngébb nem« egész életét s így a nő, az anya, a hitves, a gyermek művészi rajzolója lett.” PAÁL Árpád, „A harmadik kötet”, *Székel Nemzet*, 1893. ápr. 29., [2–3], [2.] „A magyar leánylelket ma talán Tutsek Anna ismeri legjobban és az ő értő és finom ízlésű kritikája kitűnően látja meg az élet jelenségeiből azokat, amelyekből a fiatal leányoknak való regény témája felépülhet.” [N. N.], „Ifjúsági könyvek”, *Az Ujság*, 1911. dec. 17., 80.

⁴ [N. N.], „Tutsek Anna könyvei”, *Magyar Lányok* 40, 11. sz. (1933): 174. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵ A vonatkozó munkák közül csak néhányat válogatva: TUTSEK Anna, „Évike vándorlása”, *Az Én Ujságom* 5, 5. sz. (1894): 78–80; TUTSEK, „Lottika”, *Magyar Lányok* 2, 7. sz. (1896): 100–104; TUTSEK,

lányregényt, öt elbeszéléskötetet, egy szakácskönyvet és egy életrajzi munkát jelentetett meg, amelyek aztán számos újrakiadást is megértek.⁶ Tutsek Anna ifjúsági irodalmi szövegtörzsét azért tartom releváns vizsgálódási terepnek, mivel lányregényeinek narratív megoldásai és politikuma irányadó volt kortársai számára,⁷ így szövegeinek elemzésével nemcsak saját életművéről, hanem a magyar

„Aranyvirág a dudva között”, *Uj Idők* 6, 41. sz. (1900): 312–313; TUTSEK, „Magda”, *Pesti Napló*, 1906. nov. 25., 33–34; TUTSEK, „Ágnes története. I. rész”, *Magyar Lányok* 28, 28. sz. (1922): 433–435.

- 6 A rendelkezésre álló életrajzi lexikonokban Tutsek Anna hiányosan és hibás adatokkal szereplő bibliográfiája miatt szükségét érzem, hogy tételesen felsoroljam lányifjúsági munkáit. A műveket műfajok szerint csoportosítva, kronologikus rendben közlöm.

Elbeszéléskötetei: TUTSEK Anna, *Rózsák között: Fiatal lányok számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1898); TUTSEK Anna, *Lottika és más elbeszélések*, Jó Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1898); TUTSEK Anna, „Szélvész-kisasszony”, in *Leányélet: Elbeszélések fiatal lányok számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1900); TUTSEK Anna, *Apró történetek* (Budapest: Szent István Társulat, 1904); TUTSEK Anna, *Égig érő rózsafa* (Budapest: Singer és Wolfner, 1939).

Lányregényei: TUTSEK Anna, *Vidorka: Regény fiatal lányok számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1902); TUTSEK Anna, *Az édes otthon: Regény fiatal lányok számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1903); TUTSEK Anna, *Az élet iskolája: Regény* (Budapest: Athenaeum, 1904); TUTSEK Anna, *Cilike viszontagságai* (Budapest: Singer és Wolfner, 1904); TUTSEK Anna, *Cilike rövid ruhában* (Budapest: Singer és Wolfner, 1909); TUTSEK Anna, *Cilike menyasszony lesz* (Budapest: Singer és Wolfner, 1909); TUTSEK Anna, *Marietta* (Budapest: Singer és Wolfner, 1912); TUTSEK Anna, *Cilike mátkasága* (Budapest: Singer és Wolfner, 1912); TUTSEK Anna, *Cilike férjhez megy* (Budapest: Singer és Wolfner, 1915); TUTSEK Anna, *Hegyek között: Regény fiatal lányok számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1920); TUTSEK Anna, *Judith: Ifjúsági regény* (Budapest: Ifjúság Kiadó, 1919); TUTSEK Anna, *Cilike mint asszony* (Budapest: Singer és Wolfner, 1922); TUTSEK Anna, *Cilike bajtársai* (Budapest: Singer és Wolfner, 1924); TUTSEK Anna, *Ágnes története: Ifjúsági regény* (Budapest: Dante, 1924); TUTSEK Anna, *Klárika szerencséje*, Magyar Jövő Leánykönyvtára (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1924); TUTSEK Anna, *Évike feljegyzései*, Százszorszép Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1925); TUTSEK Anna, *Régi emlékek* (Budapest: Dante, 1925); TUTSEK Anna, *Kis anyám: Regény* (Budapest: Singer és Wolfner, 1926); TUTSEK Anna, *Jázminvirág: Regény fiatal lányok számára* (Budapest: Athenaeum, 1927); TUTSEK Anna, *Évike feljegyzései: Elvonuló felhők* (Budapest: Singer és Wolfner, 1928); TUTSEK Anna, *Nagymama naplója: Regény*, Százszorszép Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1928); TUTSEK Anna, *Évike feljegyzései: Küzdelmes évek* (Budapest: Singer és Wolfner, 1930); TUTSEK Anna, *Aranyfátyol*, Százszorszép Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1931); TUTSEK Anna, *Vetés és aratás*, Százszorszép Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1932); TUTSEK Anna, *Szerencse gyermeke*, Százszorszép Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1932); TUTSEK, *Mikor a rózsák nyílnak*; TUTSEK Anna, *A negyedik parancsolat*, Százszorszép Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1933); TUTSEK Anna, *Mindig lesznek Cilikék* (Budapest: Singer és Wolfner, 1934); TUTSEK Anna, *Az utolsó Eörssy-lány: Regény* (Budapest: Singer és Wolfner, 1934); TUTSEK Anna, *Cilike búcsúja* (Budapest: Singer és Wolfner, 1937).

Szakácskönyve és regényes önéletrajza: TUTSEK Anna, *Katóka szakácskönyve* (Budapest: Singer és Wolfner, 1912); TUTSEK Anna, *Az én utam* (Budapest: Singer és Wolfner, 1936).

- 7 A *politika* szón Terry Eagleton munkája nyomán annak klasszikus jelentését értem: azokat a hatalmi viszonyokat, amelyekkel társadalmi életünk együttes megszervezése jár. Eagleton alapvetése, hogy ahogy minden irodalomelméleti perspektíva átpolitizált, úgy nincsenek „ártatlan”, politikától mentes

lányregény műfajáról és a serdülő lány ifjúsági irodalmi típusáról is átfogó megállapítások tehetők.

A gyerek- és ifjúsági irodalmi almező szereplői a kezdetektől fogva felismerték, hogy a szövegek az emberi átalakulás eszközeként is működhetnek.⁸ Tutsek Anna kamaszlányhősöket színre vivő szövegei identifikációs mintákat kínáltak olvasói számára, miközben követendő tanulságokat fogalmaztak meg a *nemzet*, a *nem* és a *társadalmi osztály* fogalmi összefüggéseiben. Az író szövegkorpuszában a *boldogság útja* toposz rendszeresen visszatér, és olyan metaforikus térként tételeződik, amely csakis a korszakban széles körben népszerűsített (és a szerző által nyomatékositott) normáknak és szerepeknek megfelelő lányok számára vált elérhetővé. De mit is értett „boldog élet” alatt, illetve hogyan képzelte el a fiatal lányok érvényesülését? Tutsek Anna a hajadonok boldogulásának (élet)lehetőségeit a kor polgári moráljának megfelelően igyekezett megmutatni. Életművét a fennálló hatalmi ideológiák elfogadtatásának szándéka⁹ és bevett viselkedési minták közvetítése jellemezte: munkáiban csakis olyan magatartásformákat népszerűsített, amelyek az adott szöveg keletkezésekor társadalmilag (az elsődleges publikumának számító középosztály körében) már elfogadottnak számítottak. Tutsek Anna (politikai) önmeghatározása azonban mást sugall: szerzői önmenedzsmént-jének ékes példaként, korábbi konzervatív nézeteinek liberálissá írásaként olvasható *Az élet iskolája* című regénye 1939-es, harmadik kiadásának előszava, amelyben önmagát a nők jogkiterjesztéséért aktívan harcoló, emancipatorikus „kékharisnyaként” láttatja:

1896-ot írtak akkor. [...]

[F]őleg vidéken, nagyon sokáig állott az előítéletek ledönthetetlennek látszó válaszfala és – milyen jól tudom, – különösen mennyire sujtotta a lelkisínylő közvélemény azt

szövegek sem. Ennek megfelelően érdemes feltenni a kérdést, hogy milyen az a politika, amelyet Tutsek Anna képvisel munkáiban. Terry EAGLETON, *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*, ford. SZILI József (Budapest: Helikon, 2000), 168, 182.

8 A szövegek átforgató hatásáról többek között Jonathan Culler értekezik a női olvasással foglalkozó munkájában. Jonathan CULLER, *Dekonstrukció*, ford. MÓDOS Magdolna (Budapest: Osiris, 1997), 61.

9 Eagleton az ideológia fogalmáról értekező könyvében óva int attól, hogy minden egyes írásos vagy szóbeli megnyilvánulást ideologikusnak tekintsünk, hiszen „[h]a nincs semmi, ami nem ideológiai, akkor a fogalom végképp eltörlődik, és eltűnik a látóterünkéből”, ezzel együtt azonban azt is állítja, hogy „olyan diskurzus sem létezik, amely a megfelelő feltételek mellett ne lehetne ideologikus.” Tehát értelmezésében a kijelentés ideologikussága annak diszkurzív kontextusától függ. Ezt a nézetet szem előtt tartva Tutsek szövegeit azok társadalmi kontextusában vizsgálom. Terry EAGLETON, *Ideology: An introduction* (London–New York: Verso Books, 1991), 9. Az idézet saját fordításom. V. R. R.

a leányt, akiről tudták, hogy folyton csak tanulni szeretne, sokat-sokat, mindent tanulni. Ezek voltak a lekicsinylett, bizony ki is gúnyolt „kékharisnyák”. Akik oly vakmerően félreismerik az igazi női hivatást, amely kizárólag abból áll, hogy főzni, takarítani tudjon és legyen annyi esze, hogy ne álljon a csurgó alá, ha esik az eső! Bizony, aki csak egy lépéssel tovább lépett, mint ahova az akkori közvélemény és társadalmi rend a fiatal leány helyzetét a világban előírta, annak számolnia kellett azzal, hogy nem tartozik többé abba az exkluzív körbe, ahol az előkelő úri, fiatal leányok tündérálomszerű életüket élték.

És mégis, lassan-lassan mind többen és többen indultak el az élet iskolájában a munka rögzös útja felé és mind többen és többen kezdték a tündérálmot kidörzsölni szemükből és a való élettel szembenézni.

Ma már tudjuk, hogy ez akkor igazi hősiesség volt.¹⁰

A szerző 1939-ből visszatekintve a női öntudat kiteljesedéseként értelmezi a nők továbbtanulásának és munkába állásának lehetőségét, és üdvözli a női szereprepertoár kibővülésének társadalmi akceptálását. Tutsek állításának abban az értelemben valóban van igazságalapja, hogy a ténylegesen először 1903-ban kiadott kötet megjelenésének időszakában ő is támogatta a női szereprepertoár bővítést. Azonban a 20. század elején ezt az álláspontot nem csak a „kevesek”, a „hősök” és a „kékharisnyák” osztották, hanem a társadalom domináns része. Dolgozatom az említett megfontolások alapján arra vállalkozik, hogy megmutassa Tutsek Anna lányifúsági irodalmi munkásságán keresztül a lánynevelésben betöltött szerepvállalását. Ennélfogva a *boldogság útja* trópuszt fókuszba helyezve azt vizsgálom, hogy az író nő milyen képzetek és elvárások mentén alkotta meg munkáiban a *serdülő lány* ifúsági irodalmi kategóriáját, és milyen narratív mintázatokból építkezett szövegei megkonstruálása során. A tanulmány első szakaszában egy megkezdett kutatás nő- és műfaj történeti vizsgálódásait folytatom a populáris lányirodalom magyarországi kialakulásával kapcsolatosan; a második részben a narratológia eszköztárát (különösen Bahtyin *kronotoposz* fogalmát) hívom segítségül a lányregények tér-, idő- és történetsemáinak feltárásához; az utolsó fejezetben pedig a serdülő lányok irodalmi reprezentációját elemzem társadalmi történeti megközelítésből.

10 TUTSEK Anna, *Az élet iskolája*, 3. kiad. (Budapest: Singer és Wolfner, 1939), 4, 6.

A lányregény műfajának hazai kibontakozásáról

A magyar könyvpiacra a 19. század utolsó évtizedeiben jelentek meg az első magyar nyelvű, serdülő lányokat célzó, tömegesen gyártott szórakoztató irodalmi munkák.¹¹ Az új típusú lányifjúsági korpusz a hagyományosan nőknek és lányoknak szánt erkölcsi, vallási és illemtani szövegek szórakoztató alternatívájaként szolgált. Ezek a populáris regiszterű munkák átvették a korábbi lányirodalmi műfajok funkcióját, és az általuk képviselt értékeket közvetítették. A 19. század második felétől indultak virágzásnak a nőknek és lányoknak szóló, passzív tulajdonságokat megtestesítő (alázatos, szerény, hallgató) nőt piedesztálra állító magatartás- és illemtankönyvek,¹² amelyek egyaránt a zavartalan, derűs házasság és családi élet biztosításához szükséges magatartás kimunkálására törekedtek, és a háztartást a társadalmi kapcsolatok sajátos formájával rendelkező világként, egy speciálisan női mozgástérként ábrázolták. „[R]endes, boldog otthonunk békét és enyhet ad nekünk, és e boldogító érzés mindannyiszor megújul bennünk, valahányszor a külső élet zűrzavarából otthonunkba lépünk”¹³ – írja Kalocsa Róza *Az illem könyve* című, a századforduló egyik legnépszerűbb tanácsadó munkájában. Kalocsa a családban betöltött szerepük felől, voltaképpen aktivitást igénylő erények mentén értelmezi a nőket. A női szerepkör részének tekinti a háztartás szervezését és a lakás biedermeier idilljének megteremtését, a gyereknevelést,

- 11 A magyarországi lányregények német és angolszász műfaji mintáiról és szövegelőzményeiről Tutsek Anna *Cilike viszontagságai* című sorozata kapcsán írtam. VOJNICS-ROGICS Réka, „Tutsek Anna Cilike viszontagságai című bestseller-sorozata”, *Irodalomtörténet* 104, 4. sz. (2023): 420–446, 426–429.
- 12 A teljesség igénye nélkül szemlézek néhány, a korszakban széles körben olvasott munkát. DR. SIKOR József, *A feleség* (Budapest: Franklin-Társulat, 1878); K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A társadalmi illemszabályok kézikönyve* (Budapest: Franklin-Társulat, 1880); K. BENICZKY Irma, *A leány érzélemvilága* (Budapest: Franklin-Társulat, 1883); KALOCSA Róza, *Az illem könyve: A művelt izlés és tapintatos modor az élet különböző viszonyaiban: A családi és társadalmi életben követendő illemszabályok kézikönyve* (Budapest: Révai Testvérek, 1884); JÓSIKA Julia, *Pályavezető fiatal leányok számára*, átdolg. KULIFFAY BENICZKY Irma (Budapest: Franklin-Társulat, 1885); KALOCSA Róza, *A családi boldogság: Mindenrendű asszonyok és leányok számára* (Budapest: Franklin-Társulat, 1890); WOHL Janka, *Az illem* (Budapest: Athenaeum, 1891); SZABÓNÉ NOGÁLL Janka, *A jó modor* (Budapest: Érdekes Könyvtár Kiadóhivatala, 1904).

A tanácsadó-, életvezetési és illemtankönyvek magyarországi megjelenéséről lásd FÁBRI Anna, szerk., *A művelt és udvarias ember: A társas viselkedés szabályai magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935* (Budapest: Mágus, 2001); KERPICS Judit, „»Az ifju elme jobban föl fogja«: Jósika Julia *Pályavezető* című nőnevelési tanácsadójának megjelenése és műfaji előzményei”, *Tempevölgy* 10, 3. sz. (2019): 65–82; MIKOS Éva, „Egy nemesasszony esete a popularitással”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötet 9, 245–272 (Budapest: Reciti, 2020), 261–263.

- 13 KALOCSA, *Az illem könyve...*, 11.

a cselédek irányítását, valamint – a férj boldogságának és otthoni nyugalmanak megalapozásával – a párkapcsolat harmóniájának biztosítását.

A férfi a háznak feje, a központ, mely körül az egész háztartás forog; de a háznak lelke az asszony. Az ő alkotása, gyarapítása, az ő lénye az, a mi erős várrá teszi a férfi számára a házat. [...] A házban uralkodó szokás és hangulatért első helyen a nő felelős, nem a férfi. [...] A házi nő a ház jó erkölcsének és szokásainak teremtménye és őriző anyaga, és jobban nem érheti el e nemes célt, mintha egész valójának irányadójái [sic!] az egyszerűséget teszi. A férj sohasem érezheti házi körének enyhét-adó légkört jobban, mint mikor ha-zaérkezéskor a feleség barátságos arczzal, szeretetteljes tekintettel egyszerű tiszta öltözkében megy eléje. *És férjének boldogítása legyen a nő életének* – minden körülmények között – *első és legfőbb célja*.¹⁴

Nancy Armstrong mellett érvel az angol regény történetéről írt monográfiájában, hogy a 18. század végi Angliában nem azért csökkent a női viselkedésszabályozó kötetek száma, mert „az általuk képviselt női eszmény kiment a divatból”, hanem „éppen ellenkezőleg, minden okunk megvan azt gondolni, hogy ez az eszmény ekkorra már átkerült a józan ész területére, ahol más típusú írásoknak, köztük a regénynek is viszonyítási keretet adott.”¹⁵ Armstrong gondolatmenete a magyarországi viszonyokra is érvényes, hiszen a magatartáskorrekciós könyvekben lefektetett szisztematikus, újra és újra elismételt szabályok a 19. század végére olyannyira magától értetődővé váltak, hogy – mint azt Tutsek Anna munkáiban látjuk majd – a lányoknak szóló, elbeszélő fikciós irodalmat is áthatották. A regényműfaj naturalisztikus igénytel megírt, gyakran pornográf és társadalomkritikus jegyeket magán viselő (rendszerint „francia regényként” emlegetett) altípusa¹⁶ ellenében

¹⁴ Uo., 56, 68. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁵ Az eredeti szöveg így hangzik: „That the relative number of conduct books appeared to decrease as the eighteenth century came to an end was not because the female ideal they represented passed out of vogue. To the contrary, there is every reason to think that by this time the ideal had passed into the domain of common sense where it provided the frame of reference for other kinds of writing, among them the novel.” Nancy ARMSTRONG, *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1989), 63. Az idézet saját fordításom. V. R. R.

¹⁶ Francia szerzők naturalista munkái gyakran képezték bírálat tárgyát, ahogy azt a következő idézet is tanúsítja: „Tíz francia regény közül kilencről el lehet mondani, hogy nem fiatal leányok kezébe való. Nem tesznek kivételt a legnagyobb mesterek művei sem. A Sand »Leliá«-ját és »Lucretiá«-ját, a Hugo Viktor »L'homme, qui rit«-jét sem lehet akárki kezébe adni, hogy a Balzac »Physiologie du mariage«-át s »Ursule Mirout«-ját, – melyet pedig egyenesen egy gyermekleány számára írt – ne is említsük. [...] S ha francia írók nem ismernek fiatal leány olvasó közönséget, Zola már nem ismer női közönséget sem. A »Nana« minden tárgyas bírálója bele jut abba a furcsa helyzetbe, hogy el kell is-

lányok számára azokat a szövegeket ajánlották, amelyek a tanácsadó könyvek által népszerűsített elvek mentén íródtak. Ahogy az ideáltipikus középosztálybeli nő fókusza a magánszférára irányult, úgy a kor uralkodó, a világot visszatükrözni vágyó realista irodalomesztétikája a nőírók figyelmébe is „saját, ismert közegüket” ajánlotta.¹⁷ Például egy 1893-ban íródott, Tutsek Anna elbeszéléskötetét méltató cikk szerzője a nők által létrehozott irodalmi szövegeket akkor értékeli autentikusként, amikor azok a korszakban alapvetően feminin közegként értelmezett privátszféra, s ezzel együtt a karakterek lelki és érzelmi életének, és a családi és rokoni kapcsolatoknak a leírásait adják.

Az olvasó pedig – szintén ez összevetésben – élénk megvilágítását találhatja fel amaz érdekes kérdésnek: miben kell különbözni a nő írónak a férfiaktól; főleg nálunk, hol a társadalmi élet jóval szűkebb korlátok közé szorítja, mint például a francziáknál, akiknek épp ezért vannak a legnagyobb írónők.

A felelet világos az előbbi tételekből. Igazi író csak az lehet, kinek mestere az – élet. Nálunk, magyaroknál, a társas élet a nőt, főleg a leányt, szűkebb korlátok közé szorítja, semhogy mélyebben tekinthessen bele az élet sodró árába. Tehát: a maga nemében igazán kiváló alkotást egy leány-író csak az általa igazán kiösmérhető világból vett dolgozatában mutathat fel s ez a világ: a női szív és gyermek élet világa.¹⁸

A társadalom és a benne foglalt irodalmi rendszer nemileg kódolt: a nőírók és a nő-, illetve lányolvasók terepét meghatározott témákban jelölték ki,¹⁹ amely olyan femininként értelmezett elbeszélő formák és műfajok kialakulását eredményezte, mint a szentimentális női regény, az „apró történetek” (elbeszélések, rajzok, zsánerképek) és a romantikus lányregény. A jellemzően férfiak által írt kaland-, utazási- és indiánirodalom pedig a nemzet katonáiként elképzelt fiúkat célozta meg. Mind a lányokat, mind a fiúkat megszólító szövegek a fiatalok hasznos

mernie a mű jellességeit s mégis kénytelen azt ajánlani, hogy – ne olvassák el.” T. Z., „Nana”, *Fővárosi Lapok*, 1880. febr. 26., 224–225, 224.

17 A nemi alapon eltérő szférák felismeréseként mutat rá Török Zsuzsa, hogy a női szerkesztők pályakezdését, vagyis a számukra kijelölt privát térből való kilépésüket pontosan „az őket korlátozó eltérő életterek normájának stratégiai manipulációja tette lehetővé.” TÖRÖK Zsuzsa, „Lapszerkesztő nők az 1860-as években: Módszertani megfontolások”, *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 35, 1. sz. (2003): 64–68, 68.

18 PAÁL, „A harmadik kötet”, [2.]

19 A nőíró-vita kiروbbantó szövege, Gyulai Pál 1858-as *Írónőink* című írása a nőknek az irodalomban való részvételét, íráshoz való jogát és a nők biológiai meghatározottságát tárgyalja. GYULAI Pál, „Írónőink”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908). A szöveg értelmezéséhez lásd TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).

állampolgárrá nevelését szolgálták, ami bináris nemi kódok mentén zajlott. Részben a társadalmi szocializáció nemi kódoltságának lenyomata, hogy a lányoknak szánt munkákat legtöbbször paratextusokkal (lánynevet szerepeltető címmel, a célközönséget meghatározó alcímmel, esetleg kommentárokkal) is körülírták.²⁰ Másfelől ezt a megoldást maga az irodalmi hálózat termelte ki, amikor is annak ágensei igyekeztek becsatornázni a kamaszlányokat egy jól körülhatárolt szövegtörzsszel bíró, ellenőrzés alatt tartott irodalmi almezőbe. A populáris lányregény vizsgálatával többek között erre a folyamatra próbálok rámutatni.

A *lányregény* műfaji kategóriát az 1890-es évektől kezdték el használni,²¹ de széles körben, önálló műfaji megnevezésként az 1910-es évekre terjedt el (ami a korpusz piaci tényezővé válásából is következik), és kezdett el visszamenőleg is, a korábban megjelent munkák megjelöléseként szolgálni.²² A műfaj megteremtőjeként Szabóné Nogáll Jankát tartja számon az irodalmi emlékezet,²³ aki *Pipiske*

20 Csak néhány példát emelek ki az olvasóközönséget nemi identitása és életkora alapján megszólító címek és alcímek közül: *Lányok Lapja: Képeslap leánygyermek számára*, szerk. DOLINAY Gyula (Budapest: Légrády Testvérek Kiadása, 1875–1893); *Magyar Lányok: Képes hetilap fiatal leányok számára*, szerk. TUTSEK Anna (Budapest: Singer és Wolfner, 1894–1944); B. BÜTTNER Lina, *Egy rút kis leány története: Elbeszélés fiatal leányok számára* (Budapest: Franklin-Társulat, 1880); HELM Clementina, *Futri Kata: Olvasmány fiatal leányok számára*, ford. [KÁNYA] EMÍLIA (Budapest: Franklin-Társulat, 1880). A kiadók eltérő típusú könyvekkel, ennél fogva különböző könyvlistákkal célozták a fiú- és lányolvasókat. A bejáratott piaci stratégia mellett sajátos megoldások is születtek: a Franklin-Társulat oktatási intézmények számára összeállított könyvjegyzéke a lányiskolai használatra is adekvátnak vélt példányokat megkülönböztető jelzéssel illette: „A *-gal ellátottak leányiskolák számára is igen alkalmasak.” [N. N.], „[A Franklin-Társulat könyvjegyzéke]”, *Vasárnapi Ujság* 27, 23. sz. (1880. jún. 6.): 379.

21 Ezt bizonyítják a kiadói felhívások, könyvlisták, árjegyzékek. „A legújabb, legdiszesebb és legbecsebb magyar ajándékkönyvek (Díszművek, klasszikusok, ifjúsági iratok, leányregények, imakönyvek stb. stb.)” [N. N.], „Athenaeum karácsonyi hirdetése”, *Nemzet: Esti kiadás*, 1895. dec. 12., [2.] „Egyéb-iránt tösgyökeres, tiszta magyarsággal írta meg regényét Gaal. Neki s Benedeknek még sok ilyen szép leányregényt kell írnia. Mindkettő olyan kiváló író, a minő bármely nagy nemzetnek is dicsőre válnék. Én azt hiszem, leányregényeink megérdemelnék, hogy a mívelt nemzetek nyelvére is lefordítsák.” (Kiemelés tőlem. V. R. R.) BÖNGÉRFI János, „Újabb ifjúsági iratok”, *Magyar Tanítóképző* 12, 2. sz. (1897): 132–138, 135; BENEDEK Elek, *Katalin*, Fiatal Leányok Regénytára (Budapest: Athenaeum, 1896); GAÁL Mózes, *A legkisebbik leány*, Fiatal Leányok Regénytára (Budapest: Athenaeum, 1897).

22 Az *Ujság* című napilapban közölt könyvlistán Faylné Hentaller Mária, Lengyel Laura, Rhoden Emma (Emmy von Rhoden) és Zempléni P. Gyuláné egy-egy újrakiadott munkája is a *leányregény* műfaji meghatározással jelentek meg. [N. N.], „Karácsonyi könyvujdonosságok”, *Az Ujság*, 1911. dec. 14., 39.

23 [N. N.], „Szabóné Nogáll”, in *A Pallas Nagy Lexikona*, 18 köt. (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1897), 15:354; SZINNYEI József, „Szabó Endréné (Nogáll Janka)”, in *Magyar írók élete és munkái*, szerk. SZINNYEI József, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1909), 13:183.

című munkáját 1896-ban, az Athenaeum Kiadó gondozásában megjelenő *Fiatallányok Regénytára* című sorozat első darabjaként publikálta.²⁴

Ha van az egész magyar írógárdában, aki hivatott arra, hogy fiatal lányoknak írjon: az bizonyára Sz. Nogál [sic!] Janka. [...] Az ő írói jótulajdonságai egytől egyik [!] megvannak a „Pipiske” című regényben is [...]. Édes mamák. Itt a jó alkalom, hogy oly könyvet adjanak leánykaik kezébe, amelynek minden sorát éppen a *tisztalelkű* fiatal leányoknak szánta az az író, *tökéletesen tudja azt a hangot, amelyen a fiatal nőkhez szólani szabad*.²⁵

A lányregény műfaját tehát az a közösségi vágy hívta életre, hogy hajadonok számára társadalmilag elfogadott témákról *társadalmilag elfogadott hangon* írjanak. Ennél fogva érthető, hogy a lányifjúsági munkákra elvételre ugyan, de a *fehérirodalom* elnevezést is használták, amely a „tiszt”, „makulátlan”, vagyis fiatal lányok által is biztonságosan olvasható szövegekre utalt.²⁶ A „lányregény” megjelölés már a kezdetektől jellemzően olyan regények vagy regényes elbeszélések paratextusaként tűnt fel, amelyek a serdülő lányolvasókat jelölik ki címzettként, hajadon szereplőt visznek színre, és amelyek középpontjában a női sorsot és szubjektumot érintő aktuális társadalmi kérdések és konfliktusok állnak. A lányregények a főhős életét teleologikusan, a romantikus párkapcsolat kialakulásának nézőpontjából viszik színre. A kamaszkort nem önmagában is értékes, hanem szükségszerűen végbemenő időszakként mutatják be, amely a biztonságos, ártatlan gyerekkorból az elérendő célként beállított felnőttkor felé vezet.

A lányregények a serdülőkori identitásképződés folyamatainak azon elemeit ábrázolják, amelyek az adott szerző politikai perspektívájából láthatók, és tükrözik a lánynevelést illető állásfoglalását. Ebből logikusan az következne, hogy a műfajon belül diverz szövegtörzsek jön létre, amely a lányifjúsági diskurzussal kapcsolatos nézetek különbségeiről tesz tanúbizonyságot. A századfordulós lányirodalmi alrendszer működésmódja azonban eltér ettől: leginkább a *kontroll*, a *szelekció* és a *cenzúra* fogalmaival írható körül. A cenzúra jelenségének hagyományos értelmezése szerint a cenzúrát az állam vagy egyéb hatalmi szervek gyakorolják a kevesebb hatalommal

24 SZABÓNÉ NOGÁLL Janka, *Pipiske: Regény fiatal leányok számára*, Fiatal Lányok Regénytára (Budapest: Athenaeum, 1896).

25 [N. N.], „Karácsonyi könyvpiacz”, *Magyar Hírlap*, 1895. dec. 15., 18. Kiemelés tőlem. V. R. R.

26 „Hogy pedig a *fehér* irodalom, a fiatal leányoknak való könyvírás mestersége mennyire fejlődött már nálunk, mutatja egy egész sorozat kiváló, jelestartalmu kötet [...]. Itt van Tutsek Anna »Vidorka« című elbeszélése, egy vidámlelkű, verőfényes kedélyű leánykának története, kinek mosolyától megfutamodik a gond.” (Kiemelés az eredetiben.) IGRIC [TÁBORI Róbert], „Hogyan olvasson a gyermek?”, *Új Idők* 7, 51. sz. (1901): 536–537, 537.

bírók felett, és a sértő, tartalmilag nem elfogadott szöveg/beszéd keletkezése után lép életbe a szabályozó ágencia. Ezzel szemben (vagy inkább a hagyományos cenzúra-fogalmat kiegészítve) a butleri értelemben vett *burkolt cenzúra* másféle működési mechanizmust rejt magában: „a hatalom olyan burkoltan zajló műveleteire utal, amelyek kimondatlanul zárják ki, ami ezután kimondhatatlan lesz.”²⁷ Judith Butler a cenzúrát nemcsak következményként, hanem mint öncenzúrát, a szövegek előzményjelenségeként is tárgyalja: „Ha viszont a cenzúrát úgy tekintjük, mint ami *létrehozza* a beszédet, ez az időbeli viszony a visszájára fordul: a cenzúra időben megelőzi a szöveget [...] és valamilyen értelemben felelős a létrehozásáért.”²⁸ A 19. század utolsó harmadában kialakuló nagy irodalmi részvénytársaságok, mint például az Athenaeum Kiadó, a Franklin Társulat és a Singer és Wolfner Kiadó, összekapcsolták a kiadói, nyomdai és terjesztési tevékenységeket, vagyis a produkciós intézményrendszerhez immáron közvetlenül kapcsolódtak a közvetítő-disztributív intézmények (olyan különféle mediális színterek, mint a gyereklapok, könyvpiac, oktatási és könyvtári hálózatok stb.) és a fogyasztói oldal.²⁹ Ez azt eredményezte, hogy az ifjúsági irodalom kitermelésében szerepet játszó produkciós oldal (a korszak irodalmi autoritása) jelölte ki a lányirodalom terén akceptált témákat, megszólalási módot és kulturális ideológiákat. Annak érdekében, hogy egy szöveg befogadhatóvá váljék, át kell esnie egy szelekciós folyamaton, amelyet azonban nemcsak a produkciós oldal résztvevői (szerző, szerkesztő, kiadó stb.) tudatos, egyéni döntései befolyásolnak, hanem eleve meghatározott, hallgatólagos szabályok is.

[A] cenzúra arra törekszik, hogy nyílt és burkolt normákhoz igazodva hozza létre a szubjektumot, és a szubjektum létrehozása csak és kizárólag a nyelv szabályozásával van kapcsolatban. A szubjektum létrehozása nem csupán az adott szubjektum beszédének korlátozása által történik, hanem a beszélhető diskurzus társadalmi tartományának szabályozásán keresztül is. Nem az a kérdés, hogy én mit tudok majd elmondani, hanem az, hogy mi alkotja majd a kimondható tartományát, amelyen belül egyáltalán beszélni kezdek.³⁰

27 Judith BUTLER, „Burkolt cenzúra és diszkurzív ágencia”, ford. REICHMANN Angelika, in *Performatív fordulatok*, szerk. ANTAL Éva, KICSÁK Lóránt és SZÉPLAKY Gerda, 111–151 (Budapest: Líceum, 2015), 114.

28 Uo., 112.

29 A gyerekirodalmi intézményrendszer átfogó leírását Hans-Heino Ewers végezte el először. Hans-Heino EWERS, *Literatur für Kinder und Jugendliche: Eine Einführung* (München: Wilhelm Fink Verlag, 2000), 47. A Singer és Wolfner Kiadó gyerekkönyv-piaci stratégiáiról Magyarországon Németh Luca Anna írt. NÉMETH Luca Anna, „A Singer és Wolfner Kiadó gyerekkönyv-kiadási és hirdetési tevékenysége a századfordulón: 1888–1920”, *Magyar Könyvszemle* 134, 4. sz. (2018): 411–443. A témához kifejezetten: 414–415, 419–421.

30 BUTLER, „Burkolt cenzúra...”, 117.

Vagyis a cenzúra nemcsak megfosztó erővel bír, hanem a hatalom produktív formájaként alakítja a szubjektumokat és a beszéd legitim korlátait is: a normarendszerhez igazodó állampolgárokat „lehetségessé”, míg az aktuális normarendszernek nem megfelelőket „lehetetlenné” teszi.³¹ A lányifjúsági irodalmi diskurzusban a kimondható tartományon kívüli megnyilvánulásokat szelekció vette körül, hiszen bizonyos dolgoknak – mint a szexualitás korporális formációinak vagy a deviáns viselkedésalakzatoknak – kimondhatatlannak kellett maradniuk annak érdekében, hogy a fennálló rendszer továbbra is hatalmon maradjon. A lányregény a női sorsról és a nemi karakterről szóló diskurzus szerves részeként funkcionál, és szorosan összefonódik a lányok és nők nevelés- és társadalomtörténetével.³² A bakfisok³³ instabil és befolyásolható pszichológiai állapotának képzetét társadalmi konszenzus övezte, amely a lányok olvasmányainak ellenőrzésében és szelektálásában mutatkozott meg. Az erotikus tartalmú, illetve a fennálló erkölcsi és társadalmi normákkal szembehelyezkedő műveket tiltották, míg a házasság előtti tiszta, szűzies időszakot tematizáló lányregényt alkalmas olvasmánynak ítélték a pubertáskorúak számára. Ez az ideológia húzódik meg Relkovič Mita polgári leányiskolai tanítónő cikkében, aki fejlődéslélektani okokkal magyarázza a lányregények népszerűségét.

A 13–15 éves leány feje (talán még később is), szíve, egész lelke tele van a jövőnek fátyolos, sejtelmes, rózsaszínű, ártatlan bohó álmaival. [...] A lassan kibontakozó, lassan átalakuló női lélekben még megvan a gyermekkor nagy, ösztönszerű önzése, mely az ént helyezi a maga kis világa kellő közepébe, arról álmodik, arról ábrándozik; nincs az a mesebeli kaland, melyet képzeletben át nem élne és mivel a gyermekkor törpéi és királyfiaival az életben mégsem találkozott, észrevétlenül átsiklik a realisabb alapra, nem képzeletben már sárkányőrizte királykisasszonynak, mint pár évvel ezelőtt, de szeretne valamit, legalább *képzeletben* átélni, valami nagy eseményben résztvenni, és képzelete a leg-tetszetősebb anyagot a regényben találja meg.³⁴

31 Uo., 116–117, 122.

32 Gisela WILKENDING, *Kinder- und Jugendliteratur, Mädchenliteratur. Vom 18. Jahrhundert bis zum zweiten Weltkrieg: Eine Textsammlung* (Stuttgart: Reclam Verlag, 1994), 244.

33 Bár a *bakfis* kifejezés a korabeli magyarországi közbeszédben (a német nyelvterületen kibontakozó, akár merész és szubverzív lányalakokat is színre vivő *Backfischroman* zsánere miatt) jellemzően pejoratív értelemben jelenik meg, a dolgozat értéksemleges kategóriaként, a *hajadon*, *pubertáskorú lány* és *serdülő lány* szinonimájaként használja.

34 RELKOVIČ Mita, „Mit olvasnak a növendék lányok legszívesebben?”, *Nemzeti Nénevelés* 29, 5–6. sz. (1908): 222–230, 225–226. (Kiemelés az eredetiben.)

A cikk szerzője azt a századfordulóra megszilárduló érvrendszert használja fel, amely szerint tizenéves lányok körében azért a lányifjúsági fikciós-populáris munkák számítanak a legkedveltebb kiadványoknak, mert lányokat érintő témáikkal kielégítik a korosztályra jellemző élénk fantáziát; az olvasókkal azonos korú lány-szereplők azonosulási-projekciós lehetőséget biztosítanak;³⁵ témáik nem a lányok mindennapi problémáitól távol eső természettudományok és történelem területről, hanem a női diskurzusok tárgyköréből kerülnek ki;³⁶ szabatos, könnyű stílusuk miatt képesek szabadidős magánolvasmányként funkcionálni;³⁷ és erkölcsi példamutatásukkal kielégítik a célközönség morális érzékét is.³⁸

Weertje Willms a Német Birodalom gyerek- és ifjúsági irodalmi viszonyait összefoglaló munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy a 19. század végére túlsúlyba kerül a konzervatív, vagyis a tradicionális értékeket közvetítő nevelődési irodalom.³⁹ A németországi jelenség magyarázatul szolgálhat arra, hogy a – német irodalmi rendszer alrendszereként működő⁴⁰ – 19. század végi magyar gyerek- és ifjúsági könyvpiacot miért dominálják konzervatív, rendszerstabilizáló szövegek. A 20. század elejének lányregény-szerzői (többek között Tutsek Anna, Gaál Mózes, Altay Margit, Tábori Róbert, Dánielné Lengyel Laura, Benedek Elek, Szabóné Nogáll Janka és Faylné Hentaller Mária) a szereplők boldogulásának, azaz megbecsültségének, elismertségének és elégedettségének feltételét a fennálló hatalmi viszonyok akceptálásában látják, tehát munkáik alapvetően konzervatív

35 „Azon fiatal leány alakjával, ki a kis regénynek vagy elbeszélésnek hősnője, teljesen azonosítja magát, bánata az ő bánata, öröme az ő öröme, sorsa az ő sorsa. Legkedvesebb olvasmány tehát mindig az olyan regény, melyben fiatal leány sorsa van elbeszélve, a rendesen előforduló szerelmi történet nem is érdekli annyira, mint maga a leány, annak sorsa, hogyan, mit beszél, hogyan viselkedik.” Uo., 226.

36 „jobban vonzódik a maga leányregényének vele rokon alakjaihoz. [...] A leány érdekköre minden modern nevelés ellenére, sokkal kisebb, ízlése egyoldalúbb és egyöntetűbb. Fiú gyorsan érdeklődik, nemcsak az indián mesék, vagy derék vitézek verekedése, hanem földrajzi, természetrajzi, természettani téma iránt is.” Uo., 227–228.

37 „A lányok válogatosabbak [a fiúkhoz képest] és rendesen csak azt a könyvet olvassák végig, mi valóban leköti érdeklődésüket, megnyeri tetszésüket. [...] Náluk csak egy célja van az olvasásnak, a gyönyörködtetés, a szórakoztatás, tanulás kedvéért a gyermekleány nem igen olvasgat, azt tartva, hogy arra tankönyvei valók.” Uo., 222.

38 „a fiatal leányok számára írt könyvekben igen szépen kidomborodó erkölcsi tanulságot igen szívesen veszik, önként levonják és igazságérzetüknek jólesik az erkölcsi igazságtétel. Ez egyrészt a fiatal lelkekben élő morális érzék erős volta mellett bizonyít.” Uo., 226.

39 Weertje WILLMS, „Epochenüberblick”, in *Gender in der deutschsprachigen Kinder- und Jugendliteratur: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, szerk. Weertje WILLMS, 113–114 (Berlin–Boston: De Gruyter Verlag, 2022), 113.

40 HERMANN Zoltán, „Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez”, in *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SEKERES Nikolett, 15–31 (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2017), 20.

beállítottságúak. (Ami természetesen nem zárja ki, hogy lányregényeikben liberális, a hagyományos értékeket finoman módosító elemekkel is éljenek.) Másfelől Willms arra is rámutat, hogy jellemzően a konzervatív politikai irányultságú művek választják szét nemi hovatarozásuk szerint az olvasóközönséget, hiszen „az állam iránti ideológiai orientáció mindig együtt jár nemi konstrukciókkal.”⁴¹ Ennek értelmében Tutsek Anna és kortársainak kamaszlányokat expliciten megszólító, az eszményi nő értékeit közvetítő lányregényei kétségtelenül konzervatív keretrendszerbe illeszkednek. Azok a munkák azonban, amelyek a lánykarakternek és tapasztalati világának más szempontú, kritikus, szubverzív (és emiatt veszélyesnek ítélt) megközelítését képviselik, ellentmondanak a műfajt a 20. század elején meghatározó magatartáskorrekciós kritériumnak.

Az 1920–1930-as évekre az irodalomtudományos közegben egyre inkább pejorativan szemlélt lányregény műfaja nem véletlenül vált a kritikai diskurzus hangzatos viszonykategóriájává. Például Hegedűs Béla népszerű érvelési technikával él Kosáryné Réz Lola *Álom* című kötetéről írt kritikájában, amikor a szöveget úgy illeti dicsérettel, hogy közben leválasztja a lányregény műfajáról: „De azért korántsem afféle leányregény ideális hőse ez a Hilduska: az ironő művészi mérséklete meg tudta találni a jó és rossz között az élet igazságának egyensúlyát.”⁴² Tehát a lányregények és a leánysorsot tematizáló emancipatorikus, feminista, társadalomkritikus regények között az a különbség, hogy az utóbbi korpusz produktumait a kortársak nem nevezik és értelmezik lányregényként. A „leányregény”-ként megjelölt műfajt az a szándék hívta életre, hogy a szövegek a középosztálybeli hajadonok számára követendőnek ítélt viselkedésminták közvetítésével reprodukálják a fennálló hatalmi rendszert. Éppen ezért az olyan rendszerkritikus, polgári értékrendet felforgató vagy akár erotikus munkákat, mint amilyenek például Ritoók Emma, Herczeg Ferenc, Beniczky Lenke, Kaffka Margit, Erdős Renée, sőt (!) még Tutsek Anna és Szabóné Nogáll Janka egyes, hajadon lányokat színre vivő szövegei,⁴³ az irodalom disztributív rendszerének aktorai nem (lány)ifjúsági olvasmányként csatornázták be az irodalmi körforgásba.

41 WILLMS, „Epochenüberblick”, 113. „Innerhalb dieser Strömung [in der konservativen systemstabilisierenden Erziehungsliteratur] entstanden zahlreiche Werke, die sich speziell an Mädchen oder Jungen richteten, was nur folgerichtig ist, da die ideologische Ausrichtung auf den Staat stets auch mit Genderkonstrukten einhergeht.” Az idézet saját fordításom. V. R. R.

42 HEGEDŰS Béla, „Kosáryné Réz Lola: Álom” [Szemlék és kritikák], *Magyar Kultúra* 8, 1. sz. (1921): 53–55, 54; KOSÁRYNÉ RÉZ Lola, *Álom* (Budapest: Athenaeum, 1921).

43 RITOÓK Emma, *Egyenes uton – egyedül*, Egyetemes Regénytár (Budapest: Singer és Wolfner, 1905); HERCZEG Ferenc, *Böske, Erzsébet*, Vidám Könyvek (Budapest: Singer és Wolfner, 1905); BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *A hegység tündére*, Egyetemes Regénytár (Budapest: Singer és Wolfner, 1890); KAFFKA Margit, *Színek és évek* (Budapest: Franklin-Társulat, 1912); ERDŐS Renée, *A nagy*

Tér, idő és történetsémák Tutsek Anna lányregényeiben

Tutsek Anna összesen huszonkilenc lányregényt publikált, amelyek idő- és tér- vonatkozásai a regényműfaj egy olyan sajátos alszánerét alakították ki, amely mai napig a kamaszlányok egyik legkedveltebb olvasmánytípusát képezi. Mihail Bahtyin *kronotoposz*nak nevezi a tér- és időbeli viszonylatok összefüggéseit, és mint metaforát, a tér és (a tér negyedik dimenziójaként felfogott) idő egymástól való elszakíthatatlanságának jelölésére használja.⁴⁴ A kronotoposz jelenségének műfaji relevanciát tulajdonít: meglátása szerint különböző műfajtypusaink eltérő idő- és térsémákból épülnek fel, más-más módszerekkel veszik birtokba és öntik művészi formába a „történeti valóságot”.⁴⁵ Tutsek felhasznált történetsémáinak elemzésével arra igyekszem választ találni, hogy a magyar lányregények tér- és időkonstrukciói hogyan, milyen szelekciók mentén szervezik narratívába a 20. századi lányok tapasztalati világát. Bahtyin a „próbatételes kalandregény” görög alapváltozata kapcsán veti fel, hogy a kiterjedt mozgásigényű cselekvések, próbák, kalandok (mint az üldözés, menekülés, elrablás stb.) szükségszerűen a regényvilág sokszínűségének, tágasságának hatását fokozzák.⁴⁶

A nagy mozgástartomány nagy cselekedetekkel is együtt jár: a főszereplőt hősként, az eseményeket hőiesként dekódoljuk. A lányregények ezzel szemben viszonylag kis kiterjedésű térben játszódnak, amit a korabeli polgárlányok szűk mozgástartománya implikál. Ezek a szövegek a hajadon főszereplőt a hőiesesség más típusú alakzataival ruházzák fel, és (a fiúirodalomra jellemző) militarista szókészlet felhasználásával érvelnek amellett, hogy a nők sorsa – a lemondások, szenvedések és önfeláldozás árán – éppen annyira hőies, mint a férfiaké. Míg a fiúknak szánt történelmi regények a múltba (például az oszmán hódítás, a Rákóczi- és az 1848–1849-es szabadságharc idejébe), a kalandregények pedig egzotikus tájakra (őserdőbe, tengerre, lakatlan szigetre vagy a vadnyugatra) vezetik az olva-

sikoly (Budapest: Dick Manó Könyvkiadója, 1923); TUTSEK Anna, *Viola története* (Budapest: Singer és Wolfner, 1895); SZABÓNÉ NOGÁLL Janka, *Leány-álmok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvtár Kiadóhivatala, 1893).

44 „Az irodalmi-művészeti értelemben vett kronotoposzban a tér- és az időbeli ismérvek konkrét, tartalmas egységben olvadnak össze. Az idő itt besűrűsödik, összetömörül, művészileg látható alakot ölt; a tér pedig intenzívvé válik, időfolyamattá, szűzsévé, történetté nyúlik ki. Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik meg és töltődik föl tartalommal. E kereszteződések, a tér- és időbeli ismérveknek ez az összeolvadása határozza meg a művészi kronotoposz jellegét.” Mihail Mihajlovics BAHTYIN, „A tér és az idő a regényben”, in Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A szó esztétikája*, ford. KONCZÖL Csaba, 257–302 (Budapest: Gondolat, 1976), 257–258.

45 Uo., 258.

46 Uo., 258–260.

sót,⁴⁷ addig a lányoknak szóló munkák a referenciális világon belüli privát szféra helyszíneire kötöttek. A lányregényekben a polgári intimitás tereként felfogott *otthon*, és az oda koncentrálódó tevékenységekörök, családi és rokon kapcsolatok, illetve a szereplő pszichikai, belső lelki folyamatai tematizálódnak. Ebben a szűkös élettérben értelemszerűen felértékelődnek a *rendelkezésre álló* cselekvéslehetőségek, mint például a párválasztás, a gyereknevelés, a szülőkről való gondoskodás, a cselédek irányítása, a jótékonyság, a továbbtanulás vagy akár a pénzkeresés módjai. A fiúknak szánt regények időkidolgozása, a „kalandidő”⁴⁸ (azaz a kalandszerűen szervezett idő) gyorsan pergő, cselekményes narratívát eredményez, hiszen a cselekményszekvenciák sűrűn váltogatják egymást. A lányregények időszervesítése eltérő, a kevesebb térbeli helyzetváltás okán az idő lelassul, statikusá válik, amely a hősnők életének türelemre és passzív várakozásra berendezett életmódját is leképezi. Az ifjúsági regények a serdülőkort a gyerek- és a felnőttkor közti átmeneti állapotként, gyakran az utazás, az úton levés metaforájával írják körül. A fiúknak szóló munkákkal szemben azonban, amelyek protagonistái horizontálisan, nagy idő- és térbeli távolságokat legyőzve válnak szimbolikusan is felnőtté, a lányregények hősei jellemzően vertikálisan mozdulnak ki megszokott életükből. A konfliktust a család elszegényedése miatti társadalmi státusz megváltozása vagy a szerelmespár különböző vagyoni- és származási helyzete szolgáltatja, így az utazás többnyire metaforikusan, a bakfisok átalakuló viselkedésére értendő. A serdülőkort tehát egy olyan szimbolikus tér, amelyben a gyereknek újra kell magát definiálnia, hogy immáron érett, felelősségteljes nőként a társadalom megbecsült tagjává válhasson.⁴⁹

Az összehasonlító gyerekirodalom-tudomány egyik kurrens aldiszciplínájának, az intertextualitás-elemzésnek fontos alaptétele, hogy a gyerek- és ifjúsági irodalom

47 GAÁL Mózes, *Szondi két apródja*, Hazafias Könyvtár (Pozsony: Stampfel Károly, 1892); TÁBORI Róbert, *A Hajdukirály: Rodostóban, Rákóczy lelke: Történeti elbeszélések a magyar ifjúság számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1897); RÁKOSI Viktor, *Hős fiúk: Regényes történet a szabadságharcból: A magyar ifjúság számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1900); Rudyard KIPLING, *Történetek az őserdőből (Jungle Book)*, ford. BÉKÉSI Gyula (Budapest: Athenaeum, 1899); HEVESI Lajos, *Jelky András bajai fíu rendkívüli kalandjai ötödfél világrészben: Történeti kútforrások alapján. Magyar népkönyv, különös tekintettel a serdültebb ifjúságra* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1872); *Robinson Crusoe élete és kalandjai*, DE FOE D. [Daniel DEFOE] angol eredetije után a magyar ifjúság számára átdolgozta DR. RADÓ Antal (Budapest: Lampel Róbert Könyvkereskedése, 1889); [James Fenimore] COOPER, *Vadölő*, átdolg. VACHOTT Sándorné, Ifjúsági Könyvtár (Pest: Grill Károly Könyvkereskedése, 1870).

48 BAHTYIN, „A tér és az idő...”, 258–259.

49 WILKENDING, *Kinder- und Jugendliteratur, Mädchenliteratur...*, 204.

inkább nemzetközi, mint nemzeti jellegű.⁵⁰ A legkorábbi gyerekirodalmi alkotások többsége eredetileg felnőtteknek írt munka átdolgozott verziója, vagyis „[a] gyermekirodalom a fogantatásától kezdve adaptációkra, újraelbeszélésekre építő intertextuális irodalmi forma.”⁵¹ Kaffka Margit alábbi, 1910-ben írt cikkében a lányregény műfaját annak repetitív formai megoldásai és ideológiai természete miatt bírálja. A szövegeket tömeggyártott, sematikus jelleggel vádolja, tehát az adorno-i értelemben vett kultúripar kritikáját előlegezi meg.⁵²

Hanem a lányolvasmányok! Okos ember, könyvkiadó mondta egyszer gondolkodva és resignáltan, hogy nem is lehet más irány jogosult itt, mint a lágyan szentimentális, vagy a kedélyeskedőn gyakorlatias, gazdasszonykodó irány. S a tucatszámtermő süldőlány-regények és novellák összes alakjai unalomig egyformán erre a két kaptafára szabódtak. [...] Csakhogy mi köze lehet az élethez egy otthontartott, védett, akarva-tévesen informált, selyemgubószerűn várakozó állapotú kis mai úrileánynak. A varróiskolás iparoslány-növendékeimnek hamarabb tudnám, mi olvasnivalót adjak, de a középosztálybeli gyerek, – – – nehéz sor! *Ki merné más törvények ismeretében, más élet-levegőben lélekezethez juttatni a gyermekét, mint ami előreláthatóan hűsz-harminc esztendeig még élete eleme lesz?* Mit adhatunk a fiatal leánygyerek kezébe az émelgős és üzletszerű hanyagsággal sablonra gyártott lányregények helyett...?⁵³

Kaffka pontosan érzékeli a polgári lételem paradox mivoltát: a középosztály fennmaradása bizonyos normákhoz kötött, ám ezek a morális szabályok korlátozó jelleggel bírnak. A lányregények sematikusságára irányuló kritikája az intertextualitás mellett a kronotoposz fogalma felől is magyarázható. Bahtyin a kalandregények narratívái kapcsán azt figyelmeztet, hogy szüzséik rendkívül hasonlítanak egymásra: ugyanazokból az elemekből és motívumokból épülnek fel, amelyeknek csupán részaránya és kombinációja változik.⁵⁴ Megállapítása a kalandregény

50 Emer O’SULLIVAN, „Összehasonlító gyermekirodalom-tudomány”, ford. KÉRCHY Anna, *mesecentrum.hu*, 2021.03.01, hozzáférés: 2024.08.26, <https://igyc.hu/esszektanulmanyok/az-osszehasonlito-gyermekirodalom-tudomanya.html>. Eredeti megjelenés: Emer O’SULLIVAN, „Comparative Children’s Literature”, *PMLA* 126, 1. sz. (2011): 189–196.

51 Uo.

52 Amikor Theodor Adorno a kapitalista kultúripart illeti kritikával, akkor a fogyasztói tömegkultúra manipulatív jellegét, a tőke totális hatalmának alárendelt médium-monopóliumok hatalmi rendszert kiszolgáló működésmódját bírálja. Theodor W. ADORNO és Max HORKHEIMER, „A kultúripar”, ford. BAYER József, in *A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*, 147–200 (Budapest: Atlantisz – Gondolat, 1990).

53 KAFFKA Margit, „Jézuskavásár”, *Renaissance* 1, 16. sz. (1910): 720–723, 723. Kiemelés tőlem. V. R. R.

54 BAHTYIN, „A tér és az idő...”, 259.

szekvencialitásáról bármely, szájhagyományban gyökerező elbeszélő műfajra kiterjeszthető, a szövegek sémákra tagolhatóságának felismerése ihlette például a 20. századi varázsmese- és mítosz kutatásokat is. Nézete ezért többek között Vladimir Propp és Northrop Frye formalista-strukturalista módszertanú vizsgálódásaival rokonítható, hiszen mindhárom irodalomteoretikus egy műfajilag kijelölt szövegtörzshöz a benne megjelenő történetiségek mentén végrehajtott kategorizációját végezte el.⁵⁵ A kronotoposz fogalma kapcsán Bahtyin azt is állítja, hogy egy mű nem felhasználta motívumait és sémáit, hanem ezek újszerű összerendezettségét nyerte el autenticitását. „Bár a görög regényben [...] elvontan nézve egyetlen motívum sem új, mert már korábban kialakult más műfajokban, mégis, a kalandregény új kronotoposzában – alávétve e kronotoposz következetes logikájának – gyökeresen új jelentést és funkciókat kapott.”⁵⁶ A lányregények ifjúsági és egyben elbeszélő irodalmi műfajként széles körben elterjedt vándormotívumokra, elbeszélésmintákra épülnek. Populáris természetük éppen abból fakad, hogy motívumaik nem mutatnak új elrendeződést – szemben az esztétikai, experimentális irodalom alkotásaival.

A Tutsek-féle populáris lányregényben a valaha újszerűnek számító variációkból sémák variációja lesz, hiszen széles körben ismert és használt motívumokat rendez össze szabványos, a publikum által már megszokott módon. Az alábbiakban Tutsek Anna lányregényein keresztül mutatom be a korszakban forgalomban lévő szövegvariánsokat, hogy láttassam a lányregény műfajának sajátos tér- és időösszefüggéseit:

1) családtag halála / üzleti tevékenység kudarca; vagyoni veszteség; költözés; megismerkedés a leendő férjjel; továbbtanulás / munkába állás; szerelem kibontakozása; félreértés (az anyós vagy a férfi részéről); kibékülés; eljegyzés;

2) pszichikailag vagy szociálisan atipikus személyiség; megismerkedés a leendő férjjel; társadalmi szocializáció; szerelem; párkapcsolat ellenzése / félreértés; érzelmi intelligencia fejlődése; főhős vagy szerelmének betegsége; kibékülés; eljegyzés;

3) vagyoni veszteség; munkába állás / továbbtanulás / vagyon öröklése; aktuális udvarló / jegyes / érdekházasság elutasítása / jegyestárs halála; megismerkedés egy másik férfival / újraismerkedés egy gyerekkori baráttal; párkapcsolat sejtetése / eljegyzés.

55 Northrop FRYE, „Az irodalom archetipusai”, ford. FEJÉR Katalin, in *A hermeneutika elmélete II.*, szerk. FABINY Tibor (Szeged: JATE Press, 1987), 545–564, különösen: 562; Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A varázsmese történeti gyökerei*, ford. ISTVÁNOVITS Márton (Budapest: L’Harmattan, 2005).

56 BAHTYIN, „A tér és az idő...”, 272.

Egy efféle strukturalista típusú leírás könnyen keltheti azt az illúziót, hogy tipologizálás segítségével tökéletesen el tudjuk határolni a lányregényeket más műfajoktól, sőt az elemzendő műfajon belüli altípusokat is egymástól. Azonban a szövegek működésmódja eltér ettől a sematizáló felfogástól: a szekvenciák felcserélhetők, egyes elemek hiányoznak vagy akár többször is ismétlődnek. Vagyis egyik általam felvázolt alapváltozat sem valósul meg tiszta formákban, maguk a szövegek a három összesűrített történetséma átmeneteiként realizálódnak.

Mindhárom lányregény-alapséma egy lányszereplő inszenírozásával indul, aki vagy már eleve egy középosztálybeli család férjhez menendő sarja, vagy az örök-befogadás aktusa során, még gyerekként válik egy polgári nukleáris család tagjává.⁵⁷ A konfliktus jellemzően két tényezőből, a családfenntartó halálából, esetleg üzleti kudarcából következő elszegényedéséből és/vagy a főhős atipikus személyiségéből fakad. Az előbbi séma szerint a vagyont elvesztő család egy szűkös fővárosi lakásra cseréli kényelmes vidéki otthonát, és rossz anyagi helyzetben, de a mikrocsalád biedermeier idilljét továbbra is fenntartva, tisztességes szegénységben igyekszik élni. A család szoros kapcsolatba kerül a főbérlő vagy a szomszéd családdal, amelynek elköteleződni kész férfitagja szimpatizálni kezd az eladósorban lévő, erényes lányprotagonistával. A hajadon az aktuális női szereprepertoárnak megfelelő szakma kitanulásával, vagy képzettsége esetén azonnali munkavállalással igyekszik javítani családjá szűkös anyagi körülményein. A férfi tanácsokkal, a lányt érintő jogi probléma megoldásával, munkahelykereséssel, anyagiakkal vagy kedvező házasság felkínálásával próbál segíteni szerelme és családjá helyzetén. A hősök eljegyzésének útjában állhat, hogy a férfi anyja ellenzi a párkapcsolatot a fiatalok társadalmi és vagyoni különbsége miatt, de végül a lány megkérdőjelezhetetlen moralitása miatt elfogadja gyereke döntését.

A második alapszűzsé konfliktusa a hős fizikailag, szociálisan vagy pszichikailag atipikusnak beállított személyisége. Ez a séma fejletlen mozgáskoordinációjú és tapasztalatlan, különféle „balesetek”, ügyetlenségek elkövetésére hajlamos szereplőket visz színre. A narráció azt a szemléletet közvetíti, hogy a pubertáskorral együtt a megpróbáltatások korszaka is lezárul, és az immáron felnőtt, érett karakterre egy könnyebb, harmonikusabb élet vár. A szociálisan atipikus lányt inszenírozó szűzsé szerint a hős elhanyagolt neveléséből fakadóan „vad” és „fiús”

57 Ez a nyilvánvalóan általánosításra törekvő leírás némi fenntartással kezelendő, hiszen egy sémaosztályozás esetén szinte minden állítás esetén kivételekkel is számolnunk kell. Például az *Ágnes története* című regényben nem feltétlenül Ágnes játssza a főszerepet, ugyanis a regény a leendő férj szempontjából íródik, a szerző a férfi nézőpontjából fókuszálja az eseményeket. TUTSEK, *Ágnes története: Az utolsó Eörssy-lány* című lányregényben szereplő család társadalmi osztályukat tekintve pedig nem polgári, hanem elszegényedett nemesi dinasztia. TUTSEK, *Az utolsó Eörssy-lány*.

gyerekként él, nem viselkedik a társadalmi normarendszernek megfelelően, de az örökbefogadó családhoz kerülve elsajátítja az asszimilációhoz szükséges követelményeket (az alfabetizációt, a keresztény hitet, a tisztálkodásra és kontrollra épülő testkultúrát és a női magatartásménnyt).

Hiszen ez a gyermek egy valóságos kis vadállat! Ordít, karmol, harap – sőt még el is káromkodja magát, mint egy bakakáplár. [...]

Hihetetlen módon ügyetlen volt a szegény kisleány. Nem tudott egy kést, villát a kezében tartani, nem tudta, hogyan kell enni-inni, köszönni, vagy valakivel illedelmesen beszélni.

De ez még mind csak csekélység volt ahhoz képest, hogy lelke is teljesen el volt hanyagolva.

Nem tudott sem írni, sem olvasni, sem imádkozni.⁵⁸

A társadalmi szocializáció jutalmaként a protagonista végül elnyeri a közösség megbecsült férfitagjának szerelmét. Egy másik jellemző lánytípus konfliktusát az okozza, hogy nem tudja megfelelően szabályozni érzelmeit (erőltetetten vidámnak tettetni magát szülei felvidítása érdekében, vagy nem képes sírással enyhíteni bánatán). A testi és a pszichikai állapot közötti feszültség félreértést szül: a környezet, a leendő férj vagy annak családja a normától eltérő viselkedést lelketlenségként, sznobizmusként vagy más negatív tulajdonságként értelmezi. A félreértés csak akkor simul el, amikor a lány egy nagy horderejű esemény következtében képessé válik érzelmei kimutatására.

Ismertem egyszer egy nagyon különös kis leányt. [...]

Judit soha sem sírt. [...]

De hát egyáltalán: könnyű-e sírni?

Ó nem, nagyon nehéz.

A síráshoz nemcsak a könny kell, ami kibuggyan csillogón a szemszöglet táján; a síráshoz nemcsak a fájó, nehéz hang kell, ami zokogás – a síráshoz hangulat kell. Valami kinzó, gyötrő, szivetszorító hangulat, ami úgy lepi meg az embert, mint a váratlan baj, védelem nélkül találja. [...]

Ugy maradt fekvé az ágyon mozdulatlanul, mintha lázbeteg volna ő is [mint szerelme, Zsigmond] – és a két szeméből patakzott a könny. [...]

Judit engedelmesen megitta a vizet, de a könnyek csak patakozottak tovább szeméből, föltartóztathatatlanul, mintha minden, el nem sírt könnye most egyszerre törne ki a szívéből.⁵⁹

A lányregények a sírás többféle típusát is megkülönböztetik. A nők esetében pozitívan értékelik, és a megkönnyebbülés praktikus eszközeként írják körül ezt a fajta érzelmegnyilvánulást. Tutsek értelmezésében a sírás nemcsak helyreállítja az ember pszichikai-érzelmi háztartását, hanem azt is elősegíti, hogy a lányhősök minél hamarabb „visszataláljanak” az őket kíváncsossá tévő vidámsághoz.

Utána megkönnyebbül az ember mintha a fájdalmat szépen kivették, kisimitották volna a szívéből; lecsendesedik, megpihen – s nemsokára újra tud mosolyogni, nevetni.

Jaj annak, aki sírni nem tud...

Jaj, akinek kellene és nem bir.

Az el nem hullajtott könnyü kinosabb a vigasztalanságnál. Fojtogatja a torkot, égeti a szemet, ránehezedik a szívre, a kedélyre, s a fájdalom, a szomorúság, a bánat ezerszer kinosabb, nehezebb lesz tőle.⁶⁰

A harmadik és egyben legszerteágazóbb alaptípus témáját az újraházasodás, illetve a hosszú, vagy második jegyesség szolgáltatja. Gyakori a háborús kerettörténet: a szerelmes fiatalok idilljének az első világháború vet véget, a lány jegyese odavész / fogságba kerül. A főhős honleányi kötelességeit teljesítve csomagokat küld a frontra, esetleg ápolja a sebesült katonákat a háború lezárultáig. Miután jegyese hazatér, összeházasodnak – amennyiben pedig párja elhunyt a hadszíntéren, másík, de szintén „hozzá méltó” férfival házasodik össze. Egy eltérő, immár nem háborús narratíva szerint az eljegyzett lányhős rádöbben párja negatív tulajdonságaira, és egy véletlennek köszönhetően gyerekkori játszótársával találnak végül egymásra.

Zsófia megkönnyebbülten lélezett fel, mint aki valami nagy tehertől szabadult meg, s aztán egymásra néztek Janival, nyílt, meleg, napsugaras tekintettel. Olyan komoly, becsületes, egymás lelkébe látó tekintettel, mint akik szavak nélkül is megértik egymást... [...]

[Bakos néni] anyai szíve megsejtette az igazi boldogság közeledését egyetlen gyermeke felé és érezte, tudta, hogy ez most az igazi...⁶¹

59 TUTSEK Anna, *Két leány élete: Judith: Régi emlékek* (Budapest: Dante, 1942), 3–4, 94.

60 Uo., 4.

61 TUTSEK, *Szerencse gyermeke*, 57.

De az is előfordul, hogy az anya válik főhőssé: az özvegyként házassági ajánlatot kapó nőkarakter kikoszarazza kérőjét, és inkább társ nélkül éli le életét, minthogy egy harmonikus házasság fenntartására alkalmatlannak tartott férfival alakítson ki párkapcsolatot. A lányregény műfaji követelménye azonban itt is teljesül, hiszen, ha a főszereplőre nem is, de hajadon lányára az utolsó oldalakon „rátalál a szerelem”. Tutsek Anna *szerелеm* alatt korántsem az érzelem euforikus, gyakran irracionális cselekvésekkel, tehát a „józan ész elvesztésével” járó típusát érti, hiszen egy ilyenfajta kontrollálhatatlan magatartásforma a lánynevelés szempontjából veszélyesnek bizonyulna. A nemek közti társas viszonyok és társalgási illemszabályok sokat alakultak Tutsek Anna négy évtizedes aktív alkotói időszakában (és ezáltal szövegtörpuszában is), de néhány általános érvényű állítás azért megfogalmazható e téren. Jellemzően a férfi karakter árul el „komoly” érzelmeiket, míg a lányhősök érzései homályosak maradnak mind a férfi, mind saját maguk számára, vagy pedig „kislányos” rajongással viszonyulnak kiszemeltjükhöz.

Zsófia életében most jelent meg az első fiatalember.

– Borzasztóan szeretném anyus, ha egyszer te is látnád. Aztán megmondanád nekem, hogy csakugyan olyan csinos, vagy csak én látom annak? [...] És ugye-e az nagyon szép tőle, hogy nem szólított meg egyszer sem, pedig én látom, hogy szeretne beszélgetni velem, de ő tudja, hogy mi illik, hogy uri leányokat nem szabad megszólítani, ha nincs bemutatva. [...]

A véletlen azonban, a szerelmes kislányok védőangyala, segítségére sietett [...].

Mikor kiszállottak a fogaskerekükből [Zsófia és édesanyja], megeredt az eső. [...]

Alig haladtak azonban pár lépést, a fiatalember utánok sietett. [...]

Oh áldott, drága, kedves jó eső! Hiszen te tetted lehetővé, hogy ők megismerkedjenek, a te suhogó, zuhogó csöppjeid hozták a rég sóvárgott, rég várt alkalmat!...

És soha még esernyőt, szerény, barna félselyem, kampósnyelű esernyőt olyan féltő gonddal, olyan szeretettel konyhában még ki nem feszítettek száradni, mint most Zsófia az átázott, víztől csurgó ernyőt kifeszítette.

Még meg is simogatta s még kedvesen, hálásan rá is mosolygott.⁶²

A hajadonokban fizikai, testi vágy nem fogalmazódik meg, a férfi iránti vonzódásukat sokszor csak maga a lánykérés vagy az udvarlás kezdete generálja. Tutsek lányregényei patriarchális szemléletet közvetítenek: a narrátor a férfi kezdeményezőkétséget pozitívan, a hajadonok aktivitását azonban negatívan értékeli. Az elbeszélő amellet foglal állást, hogy a kapcsolat kialakításában a férfiak játsszák

a tevékeny szerepet, a lányok pedig az udvarló (sohasem testi, hanem tisztán morális) igényeihez alkalmazkodva váljanak potenciális feleségjelöltté. A vonzalom nem első pillantásra, hanem hosszabb folyamat eredményeként, a családtagok ellenőrzése alatt alakul ki. A lányregények nem a férfi és a nő testi vágyát színre vivő szenvedélyes, első látásra kifejlődő szerelem motívumával élnek, hanem a hősök vágyának domesztikálásával az erényes, racionális, szenvedélymentes párkapcsolatok érvényességét hirdetik. Sugallatukban a sikeres házasság létrejöttéhez sokkal inkább a társadalmilag megfontolt, észszerű viselkedés és a „nagyvilági élvezetekről” való önkéntes lemondás szükséges. A történetek zárlatát és egyben megoldását jelentő lánykérés legtöbbször a *lányprotagonista jutalmaként*, olyan szimbolikus elismerésként jelenik meg, amely a lányhős átalakulását a „boldog élet lehetőségével” járó házasság intézményével díjazza. Természetesen a férfi-hősök is profitálnak egy jól működő házasságból, de a tanácsadókönyvek a *boldogság* fogalomkörét egyértelműen nemi kódok alapján definiálják, és a női hivatás körébe utalják.

[M]i e helyen a boldogság alatt korántsem értünk dúsgazdagságot, sok pénzt, gyakori mulatságot és zajos örömeket; ezek nem teszik az embert elégedetté, ellenkezőleg boldoggá teszi az embert a szép egyetértés és békés családi élet.

A valódi családi boldogság abban áll, hogy mindazok, kik a házhoz tartoznak: apa, anya és gyermekek meg legyenek elégedve a családi körülményekkel, legjobban érezzék magukat otthon s örömeiket egymás boldogításában találják föl.

A nő, az anya van első helyen hivatva a családi boldogság megalapítására, az ő szorgalmától, az ő szeretetteljes gondoskodásától függ legnagyobb részben a család benső életének boldog vagy boldogtalansága.⁶³

A lányregények gyakran használt toposza a *boldogság útja*, amely térbeli metaforaként láttatja az életet, és azt a szemléletet közvetíti, hogy a lányok egyéni felelősségén és döntésén múlik saját boldogságuk beteljesülése. A szövegek az elérendő célként beállított *boldog életet* egy olyan végleges állapotként ábrázolják, amelynek tartománya felé hosszú és nehéz, de a női lét kiteljesedésével járó út vezet. A társadalom által legitimált együttélési forma, a házasság ugyanis magában hordozza a családalapítás, a társasági életben való aktívabb részvétel és bizonyos hatalommal járó, femininként felfogott feladatok végzésének lehetőségét is – amely egyúttal azt is jelenti, hogy kitér a rendelkezésre álló cselekvéslehetőségek köre.

63 KALOCSA RÓZA, *A családi boldogság: Mindenrendű asszonyok és leányok számára* (Budapest: Franklin-Társulat, 1890), 9.

A középosztály történetéről írt monográfiájában Franco Moretti az otthonlét divatossá válását a protestáns etikán alapuló 18. századi angol polgári értékrendre vezeti vissza.⁶⁴ Az alapvető szükségletek (*necessaries*) és a luxuscikkek (*luxuries*) két szélsőséges kategóriát képviselő fogalma között elképzelt kényelem (*comfort*) az angol középosztály meghatározó eszméjévé vált.⁶⁵ A komfort angolszász koncepciója meghatározta az európai polgárság életmódját: limitálta a morálisan megengedhető költségek mértékét, egyszerűséget és praktikusságot hirdetett a feudális pompa hivalkodásával szemben.⁶⁶ A család és az otthon tere a boldogság egy új típusát kínálta, amelyet a kortársak a tisztaságot, szilárdságot és józanságot megtestesítő polgári kényelem fogalmával azonosítottak.⁶⁷ Ez a fajta otthonértelmezés Tutsek Anna lányregényei közül a *Régi emlékek* című munkában fogalmazódik meg legnyíltabban.

[Pál] [m]űvészete, fényes tehetsége most bontakozik ki teljes erejében; elismerés, hírnév, vagyon és dicsőség áradnak reá mindenfelől, [b]ejárhatná az egész világot babérokat aratni, – de neki a mi kis otthonunk az egész világ.

– Te adtál vissza az életnek, édes asszonyom, – mondogatja nekem sokszor, – én csak itt érzem jól magam közöttetek.

És szeme gyönyörködve pihen meg két szép kis gyermekünkön, Palikán és Sárikán, kik ott játszanak körülöttünk [...].

Olga meg, a szép Koháry báróné künn él a nagy világban.

Nevét ott lehet olvasni minden báli tudósításban, minden koncertben, lóversenyen, a jelenvoltak között. [...]

Hogy boldog-e Olga, vagy nem, azt nem tudom, de nem hiszem, hogy az legyen.

Akinek olyan üres a szíve, üres a lelke, az sohasem találja fel az igazi harmóniát, a megelégedést az életben.⁶⁸

Tutsek Anna az istenszerető, erényesnek tartott kispolgári osztálygondolkodás mintáit követte munkáiban. Lányregényei kivételes, egyedi esetekkel és karakterekkel, nem pedig az egyént általánosan érintő konfliktusokkal (például a polgári életforma belső feszültségeivel) foglalkoznak. Csakis olyan problémákat dolgoznak fel, amelyekre a fennálló hatalmi rendszer keretén belül tudnak megoldást

64 Franco MORETTI, *The Bourgeois: Between History and Literature* (New York–London: Verso Books, 2013), 45.

65 Uo., 47.

66 Uo., 45.

67 Uo.

68 TUTSEK, *Két leány élete...*, 149–150.

kínálni. Tutsek a lányok boldogulását tehát nem (a szocialista gondolkodásra jellemző) közösségi, hanem egyéni alapon képzelte el. Konzervatív álláspontjának megfelelően a történeti folytonosság híve volt,⁶⁹ munkáiban statikus világképet közvetített: a bakfisokat arra buzdította, hogy életük végéig ugyanabban a társadalmi osztályban maradjanak, amelybe beleszülettek. Szövegei a szegénységet a sors próbájaként ábrázolják, hiszen az új, nehezebb élethelyzet azt mutatja meg, hogy a hős különböző problémák mellett is osztálya méltó tagja tud-e maradni. Tutsek stabil rendet feltételezett a világban,⁷⁰ amelyért alapvetően maszkulin kódoltságú erők a felelősek. Meggyőződése szerint a *boldogság útja* csak azok számára nyílik meg, akik attitűdje nem rendszerkritikus, akik kétely nélkül belenyugszanak Isten, a sors, a férfi vagy a világi hatalom – de mindig egy igazságosító intézmény felülről jövő – elrendelésébe.

És ime, most enyém lett Pál, szeretetből, szerelemből és *vele az élet teljessége és boldogsága*, és én alázattal hajtottam le fejemet Isten jósága előtt, a ki – mondjanak bármit – soha sem enged egyetlen igaz érzést sem kárbaveszni. [...]

Kis tanítványaim, valamennyien rózsaszín ruhában, sorfalat álltak a templom bejáratától az oltárig. [...]

Oly kedves, poétikus volt ez a jelenet, hogy Pálnak is, nekem is megtelt a szemünk könnyel [...].

... És most akár be is fejezhetném történetemet, hiszen a *boldogságnak nincsen története*.⁷¹

Az idézet utolsó tagmondata („a boldogságnak nincsen története”) magyarázatul szolgálhat a lányregények elbeszél idejének intervallumára. A cselekmény a párkapcsolat kialakulásával, a hősök eljegyzésével vagy házasságkötésével fejeződik be. A lányregény-narratívák megoldásaként a főszereplő elsajátítja a megkövetelt

69 Ahogyan Takáts József írja politikatörténeti munkájában, a konzervatív eszmei irányultságú ember a „politikai cselekvést illetően a történeti folytonosság híve. Az emberi elme korlátoltságának és az emberi akarat korlátozottságának hangsúlyozása pedig konzervatív vonás.” TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris, 2007), 45.

70 „[A] konzervatív beállítottság legfőbb jellemzője [...] a bizalom a létező intézmények és értékek iránt. Ha egy konzervatív elkerülhetetlennek látja a változtatást, akkor ellenőrzött és a meglévőből kiinduló változást szeretne. Vonzódik a rendezett állapotokhoz és tart a rendezetlenségtől. Fontosnak és természetesnek tartja az emberi közösségekben a tekintély szerepét, legyen az az államé, intézményké, egy társadalmi csoporté vagy egyetlen emberé. Gyakran úgy látja, meg kell védeni valamely felsőbbrendűnek ítélt csoport érdekeit, szerepét, politikai vagy kulturális mintáit ahhoz, hogy a változás ne vezessen rossz következményekhez.” Uo., 47.

71 TUTSEK, *Két leány élete...*, 148–149. Kiemelés tőlem. V. R. R.

társadalmi normákat, így a művek zárlatában immáron feddhetetlennek beállított szubjektum már nem tud regénytémát szolgáltatni.⁷² A lányregények fejlődéselvűek, narratívájuk a főszereplő pozitívként feltüntetett átalakulására irányul, ezért a kívánt értékek elsajátítása után a lány mint regényhős megszűnik, és feloldódik egy univerzálisként tételezett, ideáltipikus női szubjektumban. A regényműfaj témáját általában egyedi, kirívó, de legalábbis a normától eltérő esetek szolgáltatják. Ennek értelmében a „boldogságnak” azért nincsen története, mert a normáknak megfelelő személyek egyformán *hétköznapi* – harmonikus, megelégedett, bensőséges – családi életet élnek. Ez a hozzáállás igencsak emlékeztet Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényének első sorára, amelyben a szerző pont a „boldog házasság” mítoszát bontja le. „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az.”⁷³ A lányregény tehát ott zárul, ahol a felnőtteknek szóló regények és drámák kezdődnek. Amiatt, hogy a társadalomszabályozó funkcióval bíró lányregény műfaja eleve a nem-fikciós lányifjúsági munkák szórakoztató variánsaként jött létre, célkitűzései között nem szerepelhet a női sors rendszerszintű felülvizsgálata. Az idézett lányregény utolsó mondata tehát Tutsek populáris-szövegírói stratégiáját is leleplezi. Munkái bejáratott (és éppen ezért a felismerés örömeivel járó, könnyen befogadható) képzeteknek és mítoszoknak adnak felületet. Az elbeszélés determinálja a lányregények cselekményét azáltal, hogy időbeli végpontját szinte kivétel nélkül a „révbe érés” pillanataiban jelöli ki. Az író a boldogságot jelentő családi életet nemcsak elérendő célként, hanem olyan konstans, stabil állapotként állítja be, amelynek fenntartása kizárólag emberi tényező függvénye. A lányregények – a tanácsadókönyvekkel egyetemben –, a bakfisokat önmaguk „jobb verziójának” megalkotására buzdítják, és azt sugallják, hogy a közvetített értékek akceptálása esetén a lányokra felhőtlen családi élet és sikeres házasság vár. Tutsek annak érdekében, hogy történeteinek befejezését emelkedőnek (pozitívnak) érezhessék az olvasók, igyekezett megszilárdítani a családi életnek mint a *boldogsághoz vezető útnak* a metaforáját, miközben elfedte célközönsége előtt a házasesetben felmerülő problémákat és a nőkkel szemben támasztott valós követelményeket. A populáris lányregény társadalmi elismertségét, valamint a lányok (és anyáik) körében aratott sikerét viszont éppen ennek a „kíméletességnek” köszönhetette.

72 A lányregény-sorozatokra (például a *Cilike viszontagságai*, az *Anne* és a *Makranczos Erzsike* című szériákra) jellemző, hogy miután a hős „keresztülmegy” az átalakuláson, és viselkedése mintaszerűvé válik, a szerző a lánygyereket vagy -unokát helyezi főszereplői pozícióba. VOJNICS-ROGICS, „Tutsek Anna Cilike viszontagságai...”, 433–434.

73 LEV TOLSTOJ, *Anna Karenina*, ford. NÉMETH László (Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1951), 1.

A „serdülő lány” irodalmi alakja

A 20. század eleji magyarországi lányregények történetismái a századfordulón élő serdülők életét konzervatív értékrend szerint keretezik, miközben a szövegek az egyéni szabadságot is hirdetik. Mivel a lányregények tér- és időspecifikusak, ezért az aktuális társadalmi szituációtól is függött Tutsek női diskurzust illető állásfoglalása. Lányregényeinek hitelessége érdekében döntően azokat a cselekvéshetőségeket emelte be a szövegvilágba, amelyekkel a regényen kívüli nők (mindenesetre jogilag) szabadon élhettek. Főszereplői 16–22 éves polgárlányok, akik karakterisztikájukat tekintve vidámak, alkalmazkodók, jókedvvel és megelégedéssel végzik munkájukat. Első munkáinak hősei kizárólag olyan, a nő szereprepertoárhoz tartozó munkákat végeznek, amelyek a privát térben is megoldhatóak: varrnak, felolvasnak, magántanítást vállalnak. *Vidorka* (1902) című regényének szereplője a család szűkös anyagi helyzete miatt virágkötőként szeretne elhelyezkedni, azonban a lány patronálója (és későbbi férje) kockázatot lát a privátszférától elváló tevékenységben. Többek között a szexuális szabadság szabályozása érdekében a családi térben, a külvilágtól elzárva akarja rögzíteni a nő pozícióját.

Ernő kissé összeráncolta a homlokát.

– Vajjon az üzletbe kellene majd járnia? – kérdezte. – Azt nem hiszem, hogy jó volna az ő számára. Néha, mikor arrafelé megyek, látom a nagy üveglablak mögött a leányokat; nevetgélnek és a járó-kelőkre nézegetnek. És sokat kell dolgozniok és este későn mennek haza. Az nem való Nellikének.⁷⁴

A néhány évvel később megjelent regények szereplői már nagyobb mozgástérrel bírnak. Az író nő igazodott a megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyokhoz – hőseinek mozgástartománya és életlehetőségei követték a társadalom- és foglalkozásszerkezet átalakulását –, de mindig csak bizonyos temporális késéssel. A századfordulóra egyre több egyedülálló nő próbálta valamilyen fizetett foglalkozással fenntartani megszokott polgári létmódját.⁷⁵ Tutsek lánykarakterei az 1910-es évektől kezdve meseíróként, ápolónőként, tanítónőként, postáskisasszonyként keresik kenyerüket. Kizárólag olyan foglalkozásokat űznek, amelyeket a korban femininként kódoltak, és amelyek az azonos társadalmi státuszú férfiakétól eltérő

74 TUTSEK Anna, *Vidorka: Új élet: Regény fiatal leányok számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1918), 52–53.

75 BORBÍRÓ Fanni, „»A nő szüli ugyan a férfit, de a férfi alkotja a törvényt«: A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon”, *Árkádia*, 2011, hozzáférés: 2024.03.26, http://arkadiafolyoirat.hu/images/000_irodalom/IRO004_TAN_borbiro.pdf

munkakörben zajlottak. Tutsek dolgozó hőseinek nagy része nem az öntudatos, a kulturális és társadalmi életben aktívan részt vevő nő típusához kapcsolódik. Munkába állásuk nem az újonnan kivívott női autonómia tudatos kifejeződése, hanem a megélhetés érdekében vállalt gazdasági szükséglet. Az anyagi jólét visszaszerzésével vagy férjhezmenetelükkel párhuzamosan felhagynak a fizetett munkavégzéssel.

Az író 1920-as és 1930-as években megjelent művei viszont már felkínálnak újfajta női szereplehetőségeket is, amely tendencia a magyarországi társadalmi változásokra rezonál. 1910-ben a 15–19 éves nők fele kereső volt, míg a statisztikák azt mutatják, hogy az életkor növekedésével (vagyis a potenciális férjhezmenetellel együtt) csökkent a foglalkoztatott nők száma.⁷⁶ A 20. század első harmadának népszámlálásaiból származó adatok azt mutatják, hogy a korlétrán feljebb haladva fogyatkozott a női munkavállalók aránya.⁷⁷ A kereső nők átlagéletkora idővel azonban (főleg az első világháború időszakában) fokozatosan emelkedett.⁷⁸ Tutsek Anna aktív alkotói időszakának végén, 1935-ben, a 20–25 éves nők között volt leggyakoribb a fizetett munkavégzés,⁷⁹ ennek megfelelően az 1930-as években keletkezett lányregényeinek cselekménye a munkájukat hivatásszinten űző, és azt a párkapcsolat kialakulása mellett is tovább folytató bakfisokat jelenített meg.

A foglalkozásszerkezet átalakulása mellett az oktatási rendszer kiépülésére is reflektáltak a szövegek. Bár Eötvös József népiskolai törvénye 1868-ban lányok számára is bevezette a kötelező elemi oktatást, de a középfokú, azaz felsőbb leányiskolai hálózat megszervezése csak a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött meg.⁸⁰ Érettségit is adó leánygimnáziumot először 1896-ban létesítettek Magyarországon, amelynek jelentőségéről a *Magyar Lányok*-ban is közöltek cikket.⁸¹ A világháború utáni lányregények természetes jelenséggént kezelték a nők iskoláztatását, és a lányok előtt elérhető célként ábrázolták a bizonyítvány- vagy diplomaszerezést.

Az ő idejében – mikor még nagymama fiatal volt – egészen más életet éltek a lányok.

Otthon ültek, foglalkoztak a háztartással, gazdaasszonykodtak, kézimunkáztak, egy kicsit tanultak zongorázni, egy kicsit tanultak németül vagy franciául és – várták, amíg férjhez mennek.

76 GYÁNI Gábor, „Női munka és a család Magyarországon (1900–1930)”, *Történelmi Szemle* 30, 3. sz. (1987): 366–378, 369.

77 Uo., 369–370.

78 Uo.

79 GYÁNI Gábor, „Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon”, *Rubicon Online Plusz*, 2009, hozzáférés: 2024.08.28, <https://rubicon.hu/index.php/cikkek/tarsadalmi-nemek-a-munkaeropiacon-a-polgari-magyarorszagon>

80 BORBÍRÓ, „»A nő szüli ugyan a férfiút...«”.

81 [TUTSEK Anna], „A szerkesztő postája”, *Magyar Lányok* 2, 2. sz. (1896): 32.

Ma – önállóan jönnek-mennek, egyetemre járnak, tanulnak éppen úgy, mint a fiuk, hivatalban dolgoznak, a háztartással nem törődnek – és ma is éppen úgy várják, amíg férjhez mennek, mint azelőtt.

Mert hiába minden, a leánynak mégis csak az az igazi célja, hivatása.⁸²

A lányalakok munkába állásukkal, továbbtanulásukkal vagy művészpályára lépésükkel a nőket kívánatossá tévő patriarchális normáknak igyekeznek megfelelni: a szövegek férfihősei nemcsak legitimálják, hanem elő is írják a női szerepreperatoár fokozatos bővülését. Tutsek időben egymástól legtávolabb eső önálló (tehát nem sorozatban megjelent) lányregényei főszereplőinek, Torday Nellinek (1902) és Eörsy Ildikónak (1934) a viselkedését ugyanúgy meghatározza a férfiak (és az általuk képviselt társadalmi nyilvánosság) felé irányuló megfelelési szándék. A két regény között eltelt három évtized alatt jelentősen átalakult a nők jogköre, oktatási helyzete, foglalkoztatottsága, test- és mozgáskultúrája, ám ezek a különbségek csupán a szövegek „díszleteként” funkcionálnak. Tutsek Anna lányregényeinek permanens motívuma a polgári létmód felsőbbrendűsége: ahogyan a 20. század elejének Vidorkája, úgy a Horthy-korszak Ildikója is tipikus középosztálybeli értékekkel nyeri el a férfi karakter szimpátiáját. Ildikó, az elszegényedett Eörsy család utolsó sarja úgy küzd le a kisbirtokos Pista társadalmi előítéletét, hogy nemesi származása ellenére dolgozni kezd. A férfi számára a dzsentrilány azáltal válik potenciális partnerré, hogy – nemesi osztálygondolkodását szimbolikusan feladva – az ősi Eörsy-kúriát panzióvá alakítja, és saját vállalkozásában ugyan, de háztartásbeli szerepet lát el. Tutsek az emancipatorikus törekvéseket (mint a nők polgári munkavállalását és továbbtanulását) a hagyományos női szerepek hangsúlyozásával legitimálja. Az írói hivatást úgy népszerűsítette például *Ágnes története* (1924) című regényében, hogy a meseírást nem az önkifejezés vagy a szórakozás eszközeként, hanem megélhetési kényszerként tüntette fel. Emellett Ágnest az ideáltipikus mintalány tulajdonságaival ruházta fel, hogy ezáltal vegye elejét a korszak társadalmi előítéleteit megtestesítő Bánkuthyné író-nők iránt tanúsított ellenszenvének.

Bánkuthyné [...] tulajdonképpen nem szerette a nőírókat. Meg volt a maga egyéni véleménye róluk.

Azt tartotta, hogy az nem nőnek való foglalkozás, s hogy amelyik nő írással, firkalással tölti idejét, az nem lehet jó gazdasszony, az lompos, lusta, rendetlen és excentrikus, fellengzős észjárású.

82 TUTSEK, *Nagymama naplója*, 1–2.

Persze Ágnesre mindez nem illett rá, olyan egészen más volt, mint amilyennek a nő-írókat általában képzelte. Egyszerű, finomlelkű, mélyérzésű leány benyomását tette, szelíd, csendes, házias, jó kis gazdasszonyét.⁸³

A *serdülő lány* színreviteli módja tehát társadalomalakító eszközként is funkcionált. Tutsek például a munkavállalás szükségességének és a művészpályára lépő nők háziasszonyi szerepének hangsúlyozásával, vagy akár a szabad párválasztással igyekezett óvatosan tágitani saját lányhőseinek cselekvési horizontját. Szereplői nemcsak a háztartási feladatokból veszik ki tevékenyen részüket, hanem – a szülőkkel és a fiútestvérekkel egyenrangú családtagként – hosszútávú és felelős döntéseket is hoznak saját és családjuk életére nézve. Tutsek regényeiben a *serdülő lány* az, aki példát mutat környezete számára, aki erkölcsi makulátlanságánál és praktikus, józan gondolkodásánál fogva alkalmas a középosztálynak tulajdonított erények megtestesítésére.

Az őszbe hajló férfi oly komolyan beszélt a szóke, rövid ruhás kis lánynyal, mintha legjobb barátja, meghittje, tanácsadója lett volna. Vidorka meg ép oly komolyan, figyelmesen hallgatta. [...]

– Most tehát halld az én tervemet, édes apám. Nagyszerűen összevág minden! Én úgy gondoltam, hogy szeptemberben fölmegyünk mi is a fiúkkal együtt Budapestre; veszünk ott ki egy kis lakást, akkor a fiúkért nem kell külön fizetni, s abból az ötven forintból, a mi így megmarad, azt hiszem, meg tudunk valamennyien élni, ha jól gazdálkodunk. [...]

Apja bámulva nézett reá.

– Honnan veszed te ezeket a praktikus eszméket?⁸⁴

A *serdülő lány* – családban betöltött szerepét tekintve – szórakoztató funkcióval is bír, amely különböző performatív megnyilvánulásokkal jár együtt. A bakfisok a polgári műveltségisménynek megfelelően zongoráznak, énekelnek, szavalnak, felolvasnak, de tréfálnak és játszanak is – mindenestre folyamatosan *szerepelnek*.⁸⁵ A protagonisták felelnek a családtagok érzelmi tehermentesítéséért is. Utóbbi a

83 TUTSEK, *Ágnes története*, 30.

84 TUTSEK, *Vidorka: Új élet*, 11, 13.

85 Seth Lerer azt állapítja meg a fikciós lányifjúsági munkák kapcsán, hogy bennük a lányhősök folyton „színpadra vannak állítva”, ezért a női lét valójában előadásként (*show*) is értelmezhető. „[O]ne of the controlling themes of female fiction, almost from its origin: that girls are always on the stage; that being female is a show.” A lányhősökben feszültséget szül, hogy állandóan választaniuk kell a közönség által elvárt teatralitás (szereplés) és a közönség figyelmen kívül hagyása (elmélyülés) között. SETH LERER, „Theaters of Girlhood: Domesticity, Desire, and Performance in Female Fiction”, in SETH LERER, *Children's Literature: A Reader's History from Aesop to Harry Potter*, 228–252 (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2008), 228–229.

szerepjátszás reflexszerű és spontán megnyilvánulásaként is azonosítható, hiszen a lányok tényleges érzelmi állapotukat erőltetett vidámsággal álcázzák, vagy elrejtik a külvilág elől.⁸⁶ Azonban a mikrocsalád intim közegéből kilépve, a lányoknak már más szabályoknak kell megfelelniük. A lányregények kommunikációs módzatait vizsgálva szembeötlő, hogy a narrátor a verbális aktivitást és a szókimondást a nők számára negatívan, a férfiaknál viszont pozitívan értékeli. Ahogyan azt a tanácsadókönyvek útmutatásai is tükrözik, a társasági életben nyugodtan és tartózkodóan viselkedő, passzivitásra törekvő lánykarakter idealizálódik.

Azonban a leánytól minden tekintetben több tapintatot s finomabb modort követel a világ, mint a fiatal férfitől. Sokkal jobban figyelnek reá, minden szavát, minden mozdulatát, minden tettét élesebben megítélik és megmérlegelik. Az ifúnak kiszaladhat olykor egy-egy szó a száján, mely a finom modor ítélőszéke előtt tán meg nem állhatna; fiatal leánynál ilyesmi méltó rosztalást vonna maga után. Iparkodjék tehát a serdülő leányka magát művelt társalgási nyelvhez szoktatni, kerüljön minden illetlen szót, még testvéreivel szemben se használjon közönséges vagy éppen aljas kifejezéseket; és iparkodjék azon, hogy igazi szép társalgási nyelv második természetévé váljék. [...] [V]éleménykülömböskéknél ne bizonyozzanak, ne akarják erőszakosan, hogy nekik legyen igazuk, és hogy az övék legyen az utolsó szó. Ezek mind olyan dolgok, melyeket a műveltség a fiatal leányoknál szigorúan tilt.⁸⁷

A hajadon szereplők megítélése nagyban függ attól, hogy a nyilvános terekben (cukrászdában, fürdőhelyen, bálteremben) alkalmazkodnak-e a nőket voltaképpen alárendelt szerepbe kényszerítő társalgási nyelv szabályaihoz. Simone Loleit és Liane Schüller azonban arra mutatnak rá a romantika korabeli női viselkedésminták kapcsán, hogy az aktív-passzív dichotómia mentén szerveződő nőmodellt érdemes kritikusan kezelni, hiszen a társadalom által rákényszerített szerep fenntartása aktív cselekedetként is értelmezhető.⁸⁸ Egyes lányregények – mint például a *Mikor a rózsák nyílnak* című kötet – idealizálják a mártíromságot, hiszen

86 „Közeledett Emma elutazásának napja. [...]

Emma maga is – mi tagadás benne – mindegyre sírva fakadt, ha a válasz jutott az eszébe. Hiszen még sohasem volt távol a szülői háztól.

De csak akkor sírt, mikor senki sem látta.

Anyja és Klárka előtt teljesen nyugodtnak mutatta magát; nem akarta még jobban búsítani őket.”

TUTSEK, *Az élet iskolája*, 60.

87 KALOCSA, *Az illem könyve...*, 38–39.

88 Simone LOLEIT és Liane SCHÜLLER, „Zu Genderkonstrukten in Zaubermärchen der Brüder Grimm”, in *Gender in der deutschsprachigen Kinder- und Jugendliteratur: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, szerk. Weertje WILLMS, 63–85 (Berlin–Boston: De Gruyter Verlag, 2022), 69.

Iluskának, az alábbi munka hősének, jelentős erőfeszítésébe kerül, hogy alkalmazkodjon a tőle elvárt viselkedésmintához.

De a másik pillanatban, mintha gyökeret vert volna a lába, megtorpant s a szíve őrlült kalapálással kezdett a torkában verni.

Hadházy Gábor állott előtte...

– Iluska, – mondta halkán, feléje nyujtva mind a két kezét. – Iluska, én vagyok!... Megismer még?... Megbocsát?...

Ilus gyorsan összeszedte magát. Kezet nyujtott s kissé elfulladó lélekzettel, de nyugodtan felelt.

– Azonnal megismertem. Nem változott semmit. De hogy kerül maga ide? [...]

[–] Nagyot vétettem. Nem úgy viselkedtem, ahogy egy igaz férfinak viselkedni kell! Nem tartottam ki maga mellett szilárdan, hűségesen, hanem az első akadálnál gyáván meghátráltam!... [...]

Három nap óta vagyok Budapesten, – kezdte Gábor – és azóta nem tettem egyebet, mint hogy kutattam maguk után, hol, merre vannak! Milyen munkába került, amíg föl tudtam fedezni!

– Pedig milyen könnyen megtudhatta volna, ha két év alatt csak egyetlen-egyszer is érdeklődött volna! – gondolta magában Ilus, de nem szólt semmit.⁸⁹

Még ha a lányhősökben elvétve meg is fogalmazódnak illetlen gondolatok, nem kommunikálják a külvilág számára. A szereplők azonban legtöbbször nemcsak verbálisan, hanem tudat alatti, gondolati szinten is alkalmazkodnak az társadalmi elvárásokhoz. A serdülőknek más-más követelményeknek kell megfelelniük családjuk körében és a nyilvánosságban. Az udvarló magánszférába történő „behatolása” rendszerint elnémítja a lányhősöket, hiszen az idegen férfi a külvilágot jeleníti meg, amelyben a nőknek kevesebb megszólalási lehetőség adatik. Amint azonban a férfi a lány ismerősévé és a család barátjává kezd válni, a lányprotagonista egyre többször hallatja hangját. A párkapcsolat kialakulása a lányregényekben tehát kettős irányú mozgás feltétele: ahhoz, hogy a hajadon a normáknak megfelelően viselkedhessen, a férfinak is a magánszféra részévé kell válnia.

89 TUTSEK, *Mikor a rózsák nyílnak*, 60–61.

Következtetés

A gyerek- és ifjúsági irodalom politikailag ellenőrzött terep.⁹⁰ Az állam a jövő le-téteményeseiként, a kultúra hordozóiként felfogott fiataloknak természetszerűleg olyan olvasmányokat szán, amelyek a hatalmi berendezkedés fennállását biztosítják. Ahogyan Nancy Armstrong kutatása igazolja, a társadalmi változásokat sokszor megelőzi magára a változásra vonatkozó igény. Armstrong az angol tanácsadókönyveknek a középosztály kialakulásában játszott szerepét vizsgálja, és megállapítja, hogy a polgárság megerősödésében a nők tevékenyen vettek részt.⁹¹ A háziasszonyt megalkotó irodalom a nő szubjektumát politikamentes, univerzális kategóriaként vitte színre, amely képes volt összekötő funkciót betölteni a társadalmi osztály különböző rétegei számára.⁹² A tanácsadó irodalom ugyanis „[e]gyedül a nőkről merete azt állítani, hogy sem a születés, sem a cím és státusz kellékei nem reprezentálják pontosan az egyént, csak a viselkedés finomabb árnyalatai mutatják meg, hogy mit is ér az illető valójában.”⁹³

Jelen tanulmány a lányregény műfajának kialakulását társadalmi és politikai változásokból vezette le, a középosztálybeli női szubjektum megteremtésére törekedő ifjúsági irodalmi szövegek ideológiájának kimutatására koncentrált. Kutatásom tehát arra a belátásra épül, hogy a szövegek nem semlegesek, hanem szerves részei annak a politikai mezőnek is, amely (részben) a lánynevelésen keresztül igyekszik rögzíteni a középosztály vezető pozícióját. Jelen dolgozat három nézőpontból kísérelte meg bemutatni Tutsek Anna lányregényeinek diszkurzív hatóképességét. Az első fejezetben a tanácsadókönyvekben idealizált polgári női identitás térnyerését, a populáris-fikciós lányregényekben történő beszűrődését, a második részben a szerző női diskurzust illető politikai nézeteinek a mai napig használatban lévő lányregény-séma megszilárdításában játszott szerepét, a harmadik fejezetben pedig a serdülő lány ifjúsági irodalmi típusának megformálása mögött rejlő társadalmi aktualitásokat vizsgáltam. A 19. század végén kibontakozó populáris, speciálisan lányoknak szóló ifjúsági irodalom a célközönséget életkori és nemi szempontok mentén kezelte egy közösségként. Az interpellációk

90 Perry NODELMAN, „The Other: Orientalism, Colonialism, and Children’s Literature”, *Children’s Literature Association Quarterly* 17, 1. sz. (1992): 29–35, 31–32.

91 ARMSTRONG, *Desire and Domestic Fiction...*, 63.

92 Uo., 59–69.

93 Uo., 4. (Az idézet saját fordításom. V. V. R.) Az eredeti szöveget idézve: „Literature devoted to producing the domestic woman thus appeared to ignore the political world run by men. Of the female alone did it presume to say that neither birth nor the accoutrements of title and status accurately represented the individual; only the more subtle nuances of behavior indicated what one was really worth.”

– amelyeket Butler „az idők folyamán ritualizálódott és szedimentálódott társadalmi performatív megnyilatkozásoknak” nevez – központi szerepet játszanak a szubjektum életre hívásában.⁹⁴ Tutsek Anna lányregényeiben úgy vitte színre „a magyar” vagy „a serdülő lány” ifjúsági irodalmi típusát, hogy a lánynevelő irodalom és a női nemről szóló társadalmi diskurzus akceptált téziseit válogatta ki az olvasók számára. Judith Butler feltevése nyomán láthatóvá válik, hogy a századfordulós lányok szubjektummá válása voltaképpen a burkoltan és nyíltan kimondott normákból álló rendszernek való alávetettséget jelentette, hiszen mindig a fennálló társadalmi autoritás az, amely meghatározza a szubjektum paramétereit, illetve azt, hogy „milyen fajta beszéd lesz a szubjektum beszédeként olvasható”.⁹⁵ A lányregényekben reprezentált bakfisok szociábilissá, egyúttal „éretté” válásához a bevett normák akceptálása azonban csak az első lépcsőfokot jelenti. A mindenkor társadalom csakis azon személyeket veszi komolyan és tekinti a közösség tagjának, akik a nyelvben elfoglalt helyüknek megfelelően viselkednek, és nem lépnek ki szubjektum-státuszuk kockáztatásával a beszélhetőség tartományából.⁹⁶ A kamaszlányok szubjektum-létének (szubjektummá iktatásának) tétje tehát valójában abban rejlik, hogy belépnek-e a nyelv normativitásának terébe. A térbe, amelynek alakításában a gyerek- és ifjúsági diskurzusban elfoglalt hatalmi pozíciója révén Tutsek Anna is aktívan közreműködött.

A magyar nyelvű ifjúsági irodalomban Tutsek és kortársai fektették le először a *serdülő lány* mint szubjektum attribútumait, de ami még fontosabb: a bakfisok irodalmi formába öntése az ideális kamaszolás cselekvéstartományának és nyelvének megalkotásával is együtt járt. A hatalmas népszerűségnek örvendő lányregények ugyanis vonatkozási pontot, identifikációs mintát jelentettek a publikum számára, ennél fogva szerepet játszottak a bakfisok magatartására (ezzel együtt a nyelvhasználatukra) vonatkozó lehetőségek és korlátok meghatározásában is. A felnőtt vásárlóközönség (szülők, pedagógusok) igényeit kiszolgáló populáris lányregény komoly üzleti hasznot jelentett, ráadásul magas eladási mutatóit éppen a bakfisok körében (legalább annyira, ha nem még inkább) népszerű „francia típusú” regénynek köszönhetette. Vagyis a lányregény műfaját (és offenzív terjesztési stratégiáit) az ideális kamaszlányra vonatkozó társadalmi képzetek és igények, valamint az irodalmi piacon elérhető, a lánynevelő eszméknek ellentmondó munkák feszültsége termelte ki.

94 BUTLER, „Burkolt cenzúra...”, 140.

95 Uo., 117, 119. Butler a hatalmi rendszer beszélhetőséget szabályozó gyakorlatait szintén a burkolt cenzúra működésmódjához kapcsolja. Nézete szerint „[a] hatalom viszonylagos sebezhetetlenségének egyik forrása nem más, mint hogy folyton kivehetetlenül működik.” Uo., 118.

96 Uo.

OKTATÁS ÉS NEVELÉS

A gyerekliteratúra kezdetei

Kontextusok Bezerédj Amália *Földesi estvék* című művéhez

Az alábbi dolgozat irodalom- és neveléstörténeti szempontokat mozgatva közelít Bezerédj Amália (1804–1837) posztumusz művéhez, azt a didaktikába tartozó szövegek kései örököseként a régiség osztatlan literatúrafelfogásának felbomlása és a modern szépirodalom kialakulása közötti *átmeneti* időszak¹ átmeneti szövegproduktumaként értelmezve.

A tüdőbetegségben szenvedő Bezerédj Amália utolsó évei buzgó munkával teltek.² A halála után hátra maradt tekintélyes kézirat hagyatékat özvegy férje gondozta, a hazai gyerekirodalom és a gyerekkönyv-kiadás történetében kiemelkedő jelentőségű *Flóri könyve* (1840) és az azzal feltételezhetően egyidejűleg készült *Földesi estvék* végső változata tehát Bezerédj István intenciói és szerkesztői instrukciói szerint alakult ki. A szövegek sajtó alá rendezésével és utólagos publikálásával³ a

* A szerző a mű megírásának idején a Petőfi Irodalmi Múzeum Móricz Zsigmond-ösztöndíjasa volt.

1 „A régiség és a modernség korszaka közé természetesen nem húzható éles határ, épp ellenkezőleg: a 18. század végét és a 19. század első felét a két paradigma huzamosabb együttélése jellemzi, amelynek során gyengülő és felerősödő, centrálissá váló és perifériára szoruló, elágazó és összeolvadó, párhuzamosan futó, közeledő és távolodó, elhaló és nagy virulenciával dinamizálódó folyamatok több évtizedes jelenségei jelzik azt az átrendeződést, irány- és súlypontváltozást, ahogyan az irodalmi rendszerek közötti átalakulás végbemegy.” KECSKEMÉTI Gábor, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 6. sz. (2014): 747–783, 769.

2 Vö. KURUCZ Rózsa, *Bezerédj Amália és Bezerédj István a gyermekekért* (Szekszárd: Szekszárd Város Önkormányzata, 1994), 49–58.

3 Művei egytől egyig Heckenast Gusztáv kiadásában jelentek meg: BEZERÉDY Amália, „A’ remetek”, in *Budapesti Arvízkönyv*, szerk. EÖTVÖS József, 5 köt. (Pesten: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1839–1841), 2:159–211; BEZERÉDY Amália, *Flóri’ könyve sok szép képekkel, földrajzokkal és muzsika melléklettel* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1840); BEZERÉDY Amália, *Földesi estvék: Olvasókönyv a magyar ifjúság számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1840); Amalie BEZERÉDY, *Novellen und Erzählungen: Aus den hinterlassenen Papieren*, 2 köt. (Pesth: Gustav Heckenast, 1840); BEZERÉDY Amália, „Vi-

férj a Bezerédj Amália nevű szerzőt, a korabeli irodalmi nyilvánosságban azidáig nem létező fenomént is létrehozta.⁴ Amint a *Hírnök* egyik recenzense is kiemeli, „Bezerédj Amáliát, a’ korán elhunytat, csak halála után kezdi ismerni, mint írónőt, az olvasó közönség; őt, kit éltében a’ közelében lakozó szegények és ügyefogyottak anyjoknak ismertek; s ki minden szép és jó iránt, olly bő szívvel lángolt.”⁵

A Bezerédj család vámoscsaládi ágából származó, gondos nevelésben részesült, több nyelven beszélő Bezerédj Amália 1821-ben ment férjhez rokonához, a család szerdahelyi ágából származó Bezerédj Istvánhoz, majd a férj Tolna vármegyei birtokán, a környékbeli nemesi, értelmiségi közösség társasági életének centrumává váló Hidján telepedtek le.⁶ Korai műveit Bezerédj Amália németül írta, azaz ő is azon gazdag birtokos családból származó kétnyelvű nők közé tartozott, akik neveltetésüknél fogva németül általában könnyebben és természetesebben fejezték ki magukat.⁷ Csak a gyereke születését követően (1834) tért át – a családon belül uralkodó nyelvhasználatához igazodva – a magyar nyelvre, a *Flóri könyve* törzsanyagát képező verseket, meséket, mondókákat már az anyanyelvén jegyezve le. Az eredeti kézirat⁸ sok tekintetben különbözik a Heckenast-kiadóból kikerült verziótól,⁹ az azonban mindegyik szövegváltozatban közös, hogy azok a társadalmi érzékenységről ismert asszony filantróp törekvéseinek irodalmi kifejeződései. A kötet 1839. szeptember 1-i datálású előszava is a közösségi cselekvés kontextusában vezeti fel Bezerédj Amália töredékben maradt írását, a használni és gyönyörködtetni régi – de még virulens – közhelyének mozgósításával:

Ezen gyermek-könyvecske, egy nemeslelkű hölgy’ munkálatinak köszöni eredetét; ki a’ kisedet nevelés’ és oktatás’ ügyét körében előmozdítani fáradohatatlan’ iparkodott. [...] Habár e’ gyermek-könyvnek teljesb kidolgozása s’ bevégezése az írónő’ kora halálával félbenszakadt – eme’ hátrahagyott töredékeket is kíváncsú és jótékony adományul fogadhatjuk, mellyeket örömmel ajánlunk a’ zsenge ifjúságnak. És ha majd a’ gyermek gyönyörködve forgatja e’ könyvecské, ha kedvesen mondogatja az elmés verseket és da-

rág-regék”, *Emlény* (1840): 97–98; Amalia BEZERÉDI, „Cäcilie”, *Iris: Taschenbuch* 1 (1840): 1–56; Amalie BEZERÉDY, „Die Fantasie”, *Iris: Taschenbuch* 1 (1840): 366–368.

4 Éltében csak egyetlen elbeszélést publikált, Malby álnéven.

5 *Hírnök* 4, 103. sz. (1840): [3].

6 KURUCZ Rózsa, „A tehetséges, európai műveltségű Bezerédj Amália (1804–1837) öröksége”, *Neveléstörténet* 1, 3–4. sz. (2004): 34–54, 38–40.

7 Vö. FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs, 1996), 48.

8 OSZK Kt. Quart. Hung. 1996.

9 A kéziratról: SZONDY György, *Bezerédj Amália* (Debrecen: Tisza István Tudományos Társaság, 1937), 14–16.

nol a' kedélyes énekekből, ha ezen felül csak egy két lelkes magyar anyában eszme 's kedv foganzik a' magyar kisdedek' képeztetésőket hasonló mód' elősegíteni – gazdag jutalma, szép emléke lesz a' nemes idvezültnek.¹⁰

Bezerédj Amáliát főként az elemi oktatás első lépcsőfokának számító óvodai nevelés intézményi, módszertani kérdései foglalkoztatták.¹¹ Pedagógiai elképzeléseit a gyakorlatban is kipróbálta: Hidján „kisiskolát” hoztak létre a helyi parasztyerekek számára, amely a magyarországi óvodai mozgalom kibontakozásának időszakában az első falusi kisdedóvó volt. A hidjai óvoda integrált intézményként funkcionált, ahol az óvodás- és a kisiskoláskorú gyerekek közösen tanultak, sőt a társadalmi rangkülönbséget figyelmen kívül hagyva a Bezerédj család Flóri nevű kislánya is ebbe az intézménybe járt. Kezdetben Bezerédj Amália a kis Flórikának írta tanító versikéit, mondókáit, művei azonban hamar kikerültek a család privát közegéből – először a hidjai óvoda növendékei körében váltak népszerűvé, a sajtó alá rendezésüket követően pedig országosan is. Bezerédj Amália irodalmi alkotótevékenységét, csakúgy, mint az óvodaalapításokat szorgalmazó közösségi működését a használni akarás motiválta, élet(műv)e tehát egészében a társadalmi céloknak alárendelve alakult. Már a *Flóri könyve* keletkezéstörténete is efelől szemlélhető. A szerző olyan olvasókönyvet akart létrehozni, amely a kis Flórika, valamint a hidjai óvodások nevelésében is alkalmas oktatási segédeszközként hasznosítható. A kötet műfaji szempontból meglehetősen heterogén, az oktatás mediális komplexitását leképező gyűjtemény, a tárgyi tudás megszerzését és az erkölcsi értékrend formálását egyaránt segítő versek, aforizmák, mondások, találós kérdések, dalbetétek, képek, kották alkotják. A kötetkompozíció a tanulási-tanítási folyamatot híven követő struktúrát mutat: az ábécétől az apró mondókákon, imádságokon, játékokon keresztül jut el a madarakról, az évszakokról, a városokról, az országokról, a földrészekről praktikus ismereteket közlő versekig.¹² Vegyünk egy példát ez utóbbira:

A' mit világnak nevezünk,
Nem csak e' földi lakhelyünk,
Hanem az egész mindenség:
Fölöttünk a nap, hold 's az ég,

10 BEZERÉDJ, *Flóri' könyve...*, o. n.

11 Vö. KURUCZ „A tehetséges...”, 47–48.

12 Vö. BOKÁNYI Péter, „Könyvek a hátsó sorból – Bezerédj Amália: Flóri könyve”, *Életünk* 45, 1. sz. (2007): 93–95.

Ama' sok ezer csillagok,
 A' mellyeknek távolságok
 Olly nagy, hogy csak alig látjuk
 Mint kis szikrát; ámbár tudjuk,
 Hogy mi napunkhoz hasonlók,
 Nagyok, forrók és ragyogók. (*A' világról*)¹³

A legkisebbek értelmi képességéhez, nyelvi-kommunikációs kompetenciájához igazodó szövegek a szülők, az embertársak, valamint Isten szeretetére, az állatok védelmére, a takarékosagra, az igazmondásra, a rendszeretetre nevelnek, óva intenek a rossz gyerekeket a jó gyerekektől megkülönböztető magatartásbeli hibáktól, különösen a kevélységtől, a hanyagságtól, a restségtől.¹⁴ A „fejezetcímek, a betűformák, a betűméretek, a tagolások, a számozások, a színes illetve fekete-fehér képek mind-mind a könyv jó áttekinthetőségét, egyszerű, kellemes és logikus használhatóságát voltak hivatottak elősegíteni.”¹⁵

A recepció a *Flóri könyve* kiadásához köti a magyarországi gyerekirodalom, szűkebb értelemben a gyereklíra születését, ugyanis Bezerédj Amália kötete tekinthető az első magyar nyelvű, kifejezetten a gyerekolvasóknak szánt kiadványnak. A gyerekirodalom és a gyerekkönyv-piac kialakulása egyrészt a női olvasók számának gyors növekedéséhez, másrészt a női olvasók által az olvasáskultúrába integrált befogadói csoportokhoz kapcsolható. A modern gyerekfelfogás felé vezető szemléleti változás hatásai – melyet Philippe Ariès a „gyermekkor felfedezésének” nevez¹⁶ – a művelődés területére is behatoltak: a kultúra korabeli aktorai a kiskorú, olvasni nem tudó vagy az olvasásban gyakorlatlan gyerekeket mint potenciális célcsoportot fedezték fel, akiknek a szükségleteit az olvasástechnikákhoz vagy más befogadásformákhoz, a kognitív készségekhez alkalmazkodó, azaz a gyerekek igényeit tudatosan lekövető új típusú kiadványokkal igyekeztek kielégíteni.¹⁷ Mivel a korabeli magyarországi irodalmiságot a kétnyelvűség, a

13 BEZERÉDJ, *Flóri könyve*..., 76.

14 Vö. SZONDY, *Bezerédj Amália*, 11.

15 TANCZ Tünde, „»Szitával merít vizet az, aki könyv nélkül akar tanulni«: Néhány gondolat Bezerédj Amália gyermekkönyvéről”, in *Értékörzés és -átadás: Nevelés- és művelődéstörténeti tanulmányok: Jubileumi kötet Kurucz Rózsa tiszteletére*, szerk. BÜS Imre, KLEIN Ágnes és TANCZ Tünde, 41–54 (Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, 2012), 43.

16 Philippe ARIÈS, „A gyermek és a családi élet az ancien régime korában”, ford. SZAPOR Judit, in Philippe ARIÈS, *Gyermek, család, halál: Tanulmányok*, vál. ÁDÁM Péter és SZAPOR Judit, Társadalomtudományi könyvtár, 7–317 (Budapest: Gondolat, 1987), 35–58. Vö. PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története*, Pedagógus könyvek (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2001), 9–31.

17 HERMANN Zoltán, „Irányok a gyerekirodalom-kutatásban”, *Helikon* 67, 4. sz. (2021): 555–559, 557.

magyar és a német nyelv szinkron jelenléte határozta meg, a 19. század első harmadában a hazai gyerekirodalom még zömében német nyelvű munkák, átdolgozások, fordítások korpuszaként írható le, az eredeti, nemzeti gyerekirodalom kibontakozása a kulturális-irodalmi intézményrendszer kiépülésével, a nyilvánosság kiszélesedésével párhuzamosan ment végbe.¹⁸ A *Flóri könyve* fogadtatástörténete a mű páratlan népszerűségéről tanúskodik: nemzedékek egész sorának jelentette az első, elemi olvasmányélményt, a 20. századra pedig már a gyerekirodalom klasszikusává vált.

Az első kiadás gyors sikerében az igényes külformának is döntő szerepe volt. Az oktatási jellegű kiadványok, az iskolás-, ábécés-, vagy a gyerek- és ifjúsági irodalomként kínált olvasókönyvek iránti keresletre reagálva Heckenast számos, színezett körrajzokkal, fametszetes képekkel gazdagon illusztrált, gyerekolvasókat célzó kiadványt jelentetett meg. Bezerédj Amália kötete is e program keretében készült és került a nyilvánosság elé. A *Flóri könyve* címképe a biedermeier család intimizációját viszi színre a zongoránál ülő édesanya és az ölében kottát böngésző kislány bensőséges párosával, betekintést engedve a család privát szférájába, az anya-gyerek kapcsolat harmóniájába. A címkép kivételével a kötetben látható színezett litográfiák közvetlenül a szöveghez kötődnek, kiemelve a kötet dramaturgiaiilag fontosabb egységeit, míg a kis szövegek közti fametszetek részint a mondókákat kísérik, részint a szöveges leírásokhoz társuló képi reprezentációk.¹⁹

Köztudomású, hogy a gyerekirodalom felfogásában, értelmezésében, pozicionálásában két, egymástól eltérő szemlélet uralkodik. Az egyik megközelítés a gyerek- és ifjúsági irodalmat a világirodalom és a nemzeti irodalom integráns részének tekinti, „a szövegek irodalom jellegére helyezi a hangsúlyt. Azaz az alkotások megformáltsága, nyelvi teljesítménye, vagy az elbeszélésmód és a történet építkezésének különlegességei mind-mind olyan élményt közvetítenek, amelynek köszönhetően a világot másként és másnak láthatjuk egy-egy szöveg befogadását követően.”²⁰ Míg a másik értelmezés a gyerekirodalmat pragmatikai szempont-

18 Vö. KOMÁROMI Gabriella, szerk., *Gyermekirodalom* (Budapest: Helikon, 1999), 19–31; HERMANN Zoltán, „Szerény javaslat”, *Szépirodalmi Figyelő* 11, 5. sz. (2012): 25–33, 26.

19 RÉVÉSZ Emese, „»Külső csínjának emelésére sem kímélem a költséget«: Heckenast Gusztáv illusztrált kiadványai”, in *A vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó (1811–1878)*, szerk. LIPTÁK Dorottya, Kulturális Örökség, 219–249 (Budapest – Eger: Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012), 225–226.

20 Vö. BARANYAI Norbert, „Klasszikus gyerekirodalom az alsó tagozatos oktatásban”, in *Ölbéli játékoktól az iskolai játékmáig: Gyerek- és ifjúsági irodalom a közoktatás különböző szintjein*, szerk. BARANYAI Norbert és GESZTELYI Hermina, Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek, 83–101 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2020), 83.

ból közelíti meg, ennél fogva a pedagógiai hasznosíthatóságát emeli ki,²¹ eszerint „a gyerek- és ifjúsági művek az alkalmazott irodalom kategóriájába tartoznak. Olyan erkölcsi mintákat vagy elsajátítandó, hasznos ismereteket tartalmaznak, amely miatt inkább a pedagógia körébe tartozó szövegekként kellene tekintenünk rájuk.”²² Alighanem egyértelmű, hogy Bezerédj Amália írásaiban elsődlegesen a nevelési szándék, a tudásközvetítő funkció dominált: a *litterae* hagyományos diskurzusterében elgondolt (gyerek)irodalom-szemlélete és szövegfelfogása lényegét tekintve tehát gyökeresen más paradigmában álló irodalmiságot testesít meg,²³ gyakorlata egyidejű egyidejűtlenségként is felfogható. Mindez azt teszi láthatóvá, hogy a régiség irodalmi hagyományának, a *litterae* egységes rendszerének felbomlása, a tudományosságtól az esztétikum felé forduló literatúra autonómmá válása, a különmeművé váló diszciplínák szakosodása, specializálódása, az irodalmi és nem-irodalmi szövegtípusok elkülönülése komplex, változó időtartamú processzus, egyes életművek esetében módosíthatók a határai. A betegszobában fogant műveit Bezerédj Amália a gyerekekben lappangó lehetőségek kibontakoztatásának, másrésről az óvodai mozgalom széles körű népszerűsítésének rendelte alá: Bezerédj Amália esetében (még) a szöveg eszközszerepe (*utile*) az elsőrendű.

A *Flóri könyve* a legkisebbeknek készült, míg a kevert műfajiságú²⁴ *Földesi estvék* már a nagyobb gyerekeket – és azok szüleit – célozta meg. Sokatmondó, hogy a *Flóri könyvével* szemben a *Földesi estvék* gyakorlatilag kiesett a köztudatból, az irodalom- és neveléstörténeti szakmunkák csak érintőlegesen említik, rendszerint az életmű vázlatos bemutatásakor. Tegyük hozzá: Bezerédj Amália német nyelvű elbeszélései még ennél is kevesebb figyelmet kaptak. A *Földesi estvék* címe, poétikai stratégiája, szerkezete a keretes elbeszélés formaelvét követő korai magyar kísérlleteket idézi fel:²⁵ a fikció szerint előszóban elhangzó moralizáló történetek a

21 KOMÁROMI, *Gyermekirodalom*, 8–9.

22 Vö. BARANYAI, „Klasszikus...”, 83.

23 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A régiség irodalomtörténetének vizsgálati elveiről”, *Alföld* 63, 3. sz. (2012): 60–67, 62.

24 Az alcím műfajmegjelölése (*olvasókönyv*) explicit utalás a különböző műfaji kódokat örvöző korpusz heterogenitására.

25 A lehetséges nemzetközi pretextusok közül érdemes megemlíteni az eredetileg tanítónőként és nevelőnőként dolgozó Jeanne-Marie Leprince de Beaumont (1711–1780) francia szerző Európa-szerte népszerű művét, a *Le Magasin des Enfants*-t (1759). A *Magyar Hírmondó* már 1781. március 21-én beszámolt különböző magyar fordításkísérletekről: „ama híres Franczia Tanító Aszszonynak, *Bomon* (Beaumont) Máriának azon nagy hasznú s mindenek előtt kedvet talált könyvei felől, mellyek *Magazin* név alatt, először Franciaútl, az-után majd tsak-nem minden Európai nyelvekre fordítatva, az ifjúságnak, nevezetesen pedig a fehér népnek oktattatása végett, közre bocsátattak. Ezeket régóta fordítgatja Magyarra, sok darabjait már el-is készítette, valamely *Nógrád-Vármegyei ifjú Aszszonyság, Darvas Ilona* Aszszonynak Leánya; kinek-is egyéb, ide tavaly nyomtatás végett fel-küldetett mun-

példaadás igényével lépnek fel, erkölcsi tanulságokat hordoznak, miközben a ke-retrészeket alkotó párbeszédnek a szülő–gyerek-, tanító–diák-konverzációk peda-gógiai alaphelyzetét gondolják tovább.²⁶ A *Figyelmező*ben közölt recenzió névte-len szerzője a következőképpen nyilatkozik a kötet jellegadó dialogikusságáról:

Valóságos nevelői talentummal szövi a 'szerző a' gyermekélet' kellő közepéből vett themák felett a 'társalkodást: Mindjárt eleinte Emmi' tartózkodása és félénksége nyújt alkalmat Földesinek egy érdekes történet' beszélésére, mely e' bal tulajdon' sokszor ká-ros következtetéseit tünteti ki; ehhez ismét száz életszerű pont' megvitatása kapcsolódik [sic!]: mesterségek és külön tudományok, kivált a' természet- és történettan' haszna, kér-ke-dés, megszólás, stb; ezt egy újabb beszéd váltja fel a' bátorságról, életrevalóságról, eb-ből újra több kérdések rejlenek, 's ezeknek oktató feloldása, 's ez így megy mind végig.²⁷

A kötet címe Földes községre vonatkozik, ahol Földesi úr házában összegyűlnek a környékbeli tehetős családok, hogy gyerekeiket szórakoztassák. A későbbiek-ben három másik fiktív település birtokosainál is látogatást tesznek. A szórako-zás részint különféle tudományos vagy erkölcsi tárgyakról való beszélgetésekből, részint hosszú, kalandos elbeszélések hallgatásából áll.²⁸ Az már az egykorú olva-sók számára is egyértelmű volt, hogy a főhelyszínt adó Földes Hidja, a házigazda Földesi úr Bezerédj István, az idő előtt elhunyt Földesiné pedig Bezerédj Amália fikcionalizált alakváltozata. Mind Földesiék, mind a társaságukat alkotó birto-kosok és haladó értelmiségiek statikus figurák, Bezerédj Amália elképzeléseinek, gondolatainak szócsövei. A karakterek közvetítőszerepe kerül előtérbe, hiszen amíg a felnőttek a tanuláshoz való jogról, a nőnevelésről, a nők szereplehetősége-

káiról talám jövendőbenn fogunk emlékezhetni. Most leg-közelebb pedig, *Kolozsvárról* hozzám küldött levelekben, több jeles könyvek között, a melyek ottan a Ref. Kollégium könyv-nyomtató műhelyében rész szerint sajtó alatt vágnak, rész szerint a nyomtatásra el-készültenek, ezt-is olva-som: *Kisdedek Tár-háza*, melyet Francia nyelven *Beaumont Mária* Aszszony írt volt *Magazin des Enfants* titulus alatt, mostan Német fordításból Magyarra fordítva, nyomtattatik 8 rétű formában; a több *Magazinjai*-is ezen Aszszonynak utánna következnek rövid időn, most éppen munkában lé-vén." *Magyar Hirmondó* 2, 21. sz. (1781): 165. A tudósítás szerint a magyar átlüktetések német transz-ferszövegből készülnek, azaz feltételezhetően a *Lehrreiches Magazin für junge Leute, besonders junges Frauenzimmer* című változatot követve. Magyarul *Kisdedek tudománnyal telles tárháza* címen jelent meg, Derzsi János és Tordai Sámuel fordításában (1781).

26 Vö. SZILÁGYI Márton, „A keretes elbeszélés poétikai lehetőségei a 18. századi magyar prózában (Mi-kes Kelemen: *Mulattságos napok*; Faludi Ferenc: *Téli Éjszakák*)”, in SZILÁGYI Márton, *A második Pro-métheusz: Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról*, Historia Litteraria 35, 229–235 (Buda-pest: Universitas, 2022).

27 *Figyelmező* 4, 52. sz. (1840): 838–840, 839.

28 SZONDY, *Bezerédj Amália*, 18.

iról, a közösségi gyereknevelésről, a kisdédóvók létesítésének anyagi és társadalmi feltételeiről, azaz az egykorú politikai és kulturális elitet foglalkoztató közéleti kérdésekről elmélkednek,²⁹ addig a gyerekek számot adnak a tanulmányaikról, referálnak az újonnan elsajátított tananyagról. Az idevágó elbeszélésegségekben a gyerekek kivételes lexikális tudásról tesznek tanúságot, olyan zavarba ejtő részletességgel, hogy az már-már kikezdi a gyermeki szólam autentikusságát. Amikor a tizenéves diákok lexikonszerű definíciót adnak egy-egy fogalomra,³⁰ vagy vég nélküli előadások keretében számolnak be biológiai, geográfiai, filozófiai, történelmi ismereteikről, az olvasó számára nyilvánvalóvá válik, hogy a *Földesi estvék*ben feltűnő fiktív gyerekszereplők az idealisztikus „mintadiák” képében szólnak meg. A stúdiumok elmélyítésére az oktatás szituativitását leképező diskurzusok alkalmával kerül sor, a dialógusok során elhangzó kérdések, magyarázatok, visszacsatolások, kiegészítések, valamint a tévedések pontosítása révén. A gyerekek beszámolóí gyakorlatilag enciklopédikus tudástárként funkcionálnak, ezáltal a rendkívül gazdag ismeretanyagot magukba sűrítő szövegegységek kvázi-tankönyvi minőségben lép(het)nek működésbe a gyerekolvasók körében. Más kérdés, hogy a tudásközvetítés explicit szándéka milyen módon befolyásolta a szöveg esztétikumát. Bár alapvetően a gyerekek („a magyar ifjúság”) számára készült olvasókönyvről van szó, a didaxis látványos „betolakodásával” az esztétikai hatáskeltés funkciója veszít a súlyából, egyértelműsítve, hogy a Bezerédj Amália által képviselt felfogás szerint a gyerek- és ifjúsági irodalom mindenekelőtt nevelési eszmét szolgál, lényegét tekintve alárendelődik különböző pedagógiai céloknak.³¹

A felnőttek szólamai a világi morált hirdetik, bevezetik a fiatalkorúakat a társasélet normáiba, az általános viselkedéskultúra magatartásmintáiba: öszinteségre, kötelességtudatra, hűségre, szeretetre, a család iránti szolidaritásra nevelnek. A hétköznapi életben és a társadalmi érintkezésben érvényesülő viselkedési szokások mibenlétén elmélkednek, moralizáló reflexióik a normatív elvárások jelentőségére irányítják a gyerekek figyelmét, hangsúlyozva, hogy a magatartásbeli

29 KURUCZ, *Bezerédj Amália...*, 54–55.

30 „Az érzékek azon organumok vagy eszközök, melyek által a ’ természet’ külső benyomásai testünkre hatnak, és testünk által lelkünkre is; az érzékek által esik tudunkra minden formája a’ külső világnak; ezek által vehetjük csak észre mind azt, mi körülöttünk van. Az érzékek ötfélek, úgymint: a’ látás, mely a’ szem által eszközöltetik; a’ hallás, melyre a’ fül szolgál; a’ szaglás, mely az orr, az izlés, mely a’ száj, és az érzékenység, mely az egész testünkben való idegek által történik.” BEZERÉDJ, *Földesi estvék...*, 40–41.

31 Vö. DOMOKOS Mariann, „Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom: Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 133–163 (Buda-pest: Reciti, 2020), 143.

szabályok zsinórmértékül szolgálnak a társas kapcsolatok kialakításában, betartásuk a társadalomba való befogadást jelenti az egyén számára: „Minden embernek vannak kötelességei isten-, felebarátja- és maga iránt. Ezen kötelességekre, mint éltünk’ fő állapotira nézve igen kíváncsiak vagyunk, hogy az életnek sokszor igen zavart helyzeteiben se akadjunk föl.”³² A földesi kompánia beszélgetéseiben tehát az ember értékítéletei, belső tulajdonságai, habitusának formai megnyilvánulásai éppúgy a műveltség alapvető elemei közé tartoznak, mint a tanulás során elsajátított tárgyi ismeretek.³³ Tekintve, hogy az elvárt, egyén és közege számára egyaránt üdvös viselkedésmódokat hirdetik, a kötetben olvasható kis betéttörténetek voltaképp hasonló revelációt készítenek elő.

A didaktikus történeteket minden esetben azonos narratopoétikai séma szerint beszéljük el, auktoriális, mindentudó elbeszélői nézőpontból. Perspektíva-váltásra egyetlen esetben kerül sor, amikor a negyedik és az ötödik estén mesélt történet egyik szereplője a diegézisbe ágyazódó narratív egység (én)elbeszélőjévé lép elő. A narrátori omniszcienciának kiemelt jelentősége van a parabolisztikus történetek értelmezésében, ugyanis a narratíva interpretációját – az elbeszélő által levont konklúzió szerint – egyetlen legitimnek gondolt olvasatra szűkíti, és közben lezár minden más értelmezési lehetőséget. A szemléltető elbeszélések különböző embertípusokat reprezentáló gyerekfőszereplőket mozgatnak, akik (ellen)példaszerű figurák, egy-egy jellem- vagy viselkedésbeli defektus megtestesítői (*imago*). Érzékenyítő történet hangzik el az egyén boldogulását, társas kapcsolatainak kialakítását ellehetetlenítő féltékenységről; az alkalmazkodókészségről; a gyermeki gőg, az önteltség, vagy épp a hazugság destruktív hatásairól. A negatív személyiségjegyeket hordozó gyerekek indulatokról, káros beidegződésekről, dactól, cselekvésképtelenségtől terhes élete a szükségszerű konfliktus felé halad, ami töréspontot jelent számukra, hiszen fokozatosan felismerik, hogy az új élet-szituáció kihívásaival szemben az általuk képviselt értékrend vagy viselkedésmintázat alapján gyakorlatilag tehetetlenek: a tagadás, a szándékos negligálás, az áthárítás gesztusai már működésképtelenek. Olyan tapasztalatokra tesznek szert, olyan eseteket szenvednek el, amelyek alapvető befolyást gyakorolnak énképükre, önértékelésükre, szemlélet- és életmódváltásra kényszerítve őket. Természetesen mindegyik szűzsé a gyerekek „jó útra térésével” zárul, illetéknéppen a boldog végkimenetel egy alternatív életmodellt vázol fel a gyerekbefogadónak, hangsú-

32 BEZERÉDJ, *Földesi estvék...*, 52.

33 Vö. SILLE István, *Illem, etikett, protokoll* (Budapest: Akadémiai, 2015), 25–30; Martin LYONS, „A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, ford. Sajó Tamás, 348–380 (Budapest: Balassi, 2000), 362.

lyozván: mivé válhat az egyén, miként vehet örömteli fordulatot az élete, hogyha kész levetközni a rossz tulajdonságait és kész szakítani a konfliktusok sokaságát előidéző szokásaival. Az engedetlen gyerekek boldogtalanságát körülíró narratívumok az elborzasztás hatásmechanizmusa szerint rendeződnek el és negatív exemplumként értelmezhetők.

Bezerédj Amália számára, aki a morálról való gondolkodás tekintetében az erkölcstről meditáló 18. századi értelmiségiek, írástudók örökösének tartható, kézenfekvő poétikai tradíciónak bizonyult a *példázat* gazdag hagyománya. A *Földesi estvék*ben olvasható épületes prózai elbeszélések – mint a 18–19. századi erkölcsstani irodalomban gyökerező exemplum szekularizált változatai – már nem a kegyes életvitelre oktatnak, hanem merőben világias életvezetési regulákat, viselkedési alapelveket propagálnak: kerülendő példákat és követésre méltó mintákat mutatnak fel.³⁴ A példatörténetek olyan valóságprezentációra törekednek, amely igazodik a befogadóközönség értelmezői kompetenciáihoz, a jelentéslétesítés minden esetben erőfeszítés nélkül mehet végbe. Az exemplum a rávezetés logikai műveletén (*inductio*) keresztül éri el, „hogy a hallgatók, azon dolgok hasonlósága alapján, melyek igazságáról már korábban meg voltak győződve, elfogadják az egyelőre még kétségesnek látszó s az előbbiekkal összehasonlított dolgokat.”³⁵ A szűzsé csupán eszköz az exemplum számára, közvetítő közeg, amelyen keresztül viheti az üzenetét, értelmét tehát a szövegkontextustól nyeri el és az applikáció során válik parabolává.³⁶ A beszédbe vagy szövegbe foglalt példázatokban rendre a pragmatikus funkció élvez elsőbbséget az esztétikaival szemben.

A második estén hangzik el Róbert, az angol kereskedő fiának története, az egyetlen narratíva, amely egy mindenki számára vonzó magatartásmodellt példáz. A robinsoni mintákat³⁷ követő kalandos történet az önmagát mindenkor feltalálni képes ember ideális alakját állítja eszményképnek a fiatalság elé:

A' hasznost mindig elébe kell tenni a' csupán kellemesnek; de reménylem nem lesz haszontalan elbeszélésem is, mellyel példáját hozom fel: milly sokat segít az emberen a'

34 A 18. század közepének/végének erkölcsstani irodalmáról lásd BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai, 1976), 5–18; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi, 1998), 27–34.

35 SZABÓ G. Zoltán és SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika* (Budapest: Helikon, 1997), 88.

36 Vö. TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János, Historia Litteraria 3 (Budapest: Universitas, 1997), 84–88.

37 A *Földesi estvék* szerkezetét, edukatív vonatkozásait tekintve erős a késztetés, hogy az *Ifjabbik Robinson* valamelyik változatát is a szövegelőzmények közé soroljuk. Vö. BÉRES Norbert, *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 63 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2023), 97–103.

bátorság és azon csüggedhetlen jó kedv, mely mindig a' körülményekhez alkalmaztatja magát, a' nélkül, hogy ezeknek szomorú és súlyos voltak által el hagyná magát nyomtatni; sőt inkább még ekkor is azokat, mint csak lehet, használni, és minél jobbra fordítani igyekezik.³⁸

Bármilyen fordulatot is vesz az élete, szaktudásának, tapasztalatának, leleményességének köszönhetően a legváratlanabb szituációkban is képes józan maradni, mérlegelni és megfontolt döntéseket hozni. A túlélés kulcsát minduntalan Róbert talpraesettsége jelenti: mivel a tudományokban és a különféle mesterségekben egyaránt jártas, a kilátástalannak tűnő helyzetek szerint tudja alkalmazni a korábban megszerzett tudását. Róbert előzetes neveltetésének tehát kiemelkedő jelentősége van az életút alakulására – egyáltalán: az életben maradásra – nézve. A főszereplő boldogulását egyrészt az abszolút pozitív világlátása és lelkiülete (a legkétségbeejtőbb viszonytárságok közepette is megőrzi derűlátását), másrészt a komplex tudása teszi lehetővé. Ám az legalább az antikvitás óta tudható, hogy eltérő tudástípusok léteznek és mindegyik más-más célt szolgál. Különbséget tehetünk a teoretikus tudás (*szophia*), a technikai felvérteztség (*tekhné*), valamint a gyakorlati életbölcesség (*fronézis*) között. Míg a szophia alapvetően elméleti, tudományos tudást, a tekhné pedig mesterségbeli (kézműves) szakértelmet jelent – aminek a kiépülésében a tévedés, az elhibázás tapasztalata is konstitutív lehet³⁹ –, a fronézis jártasságként, a készségek együtteseként, az életvezetésbeli döntések hálózataként írható le. Felfogható praktikus belátásként, gondolkodásbeli erényként, a helyes helyzetfelismerés képességeként is. A fronétikus tudás a hétköznapi cselekvéseiben konkretizálódik, orientáló minta az ember számára, hogy képes legyen a különféle életszituációkban mérlegelni, dönteni, cselekedni, elméleti és gyakorlati tudását alkalmazni. Szemben a szophiával és a tekhnével, nem tanítható, a mindennapi tapasztalatok felhalmozása teheti az embert a fronétikus tudás birtokosává – okossá.⁴⁰ Róbert története ráirányítja a hallgatóság figyelmét

38 BEZERÉDJ, *Földesi estvék...*, 59.

39 LENGYEL Zsuzsanna Mariann, „Megjegyzések a phronészisz-gondolatról: Heidegger, Gadamer, Caputo”, in *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*, szerk. FEHÉR M. István és KULCSÁR SZABÓ Ernő, Osiris könyvtár, 333–358 (Budapest: Osiris, 2004), 338.

40 „Az okos ember jellemző tulajdonságának azt tartjuk, hogy jól meg tudja fontolni mindazt, ami neki jó és hasznos; és pedig nemcsak részlegesen, pl. hogy mi felel meg egészségének és testi ereje fenntartásának, hanem általában véve, hogy mi válik javára a jó élet szempontjából. Erre mutat az, hogy akkor mondunk valakit valamiben okosnak, ha komoly erkölcsi cél érdekében alkalmazza a helyes mérlegelést, oly dolgokban, amelyekkel kapcsolatban mesterségről nem beszélhetünk. Tehát általános értelemben is azt mondhatjuk okos embernek, aki mindent jól megfontol.” ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós (Budapest: Európa, 1997), 193. Vö. Hans-Georg GADAMER,

arra, hogy a mindenkori szituáció megértése a fronézis által történik, vagyis az alkalmazkodóképesség egyfajta létmódként értelmezhető.⁴¹ Másrészről felismerteti a gyerekekkel, hogy a munkás hétköznapiak praktikus ismeretei is (a szőlőszedés, a cséplés, a kertészkedés, a kézműves munka stb.) képezhetik az egyén előmenetelének, boldogulásának alapzatát.

Az érzékletes tanítópéldázatok az elmesélt történet valóságvonatkozásainak közös feltárása, a következtetések levonása követi. A szülők segítségével a gyerekek tanulságokat fogalmaznak meg maguk számára, a jövőbeni viselkedésre nézve. A szöveg első fele tehát maradéktalanul eleget tesz a pedagógiai hasznosíthatóság elvárásának, a második felében azonban látványosan elmozdul a fókusz.

A harmadik estén Földesiné felveti egy kisdédóvó/kisiskola létrehozásának ötletét, egy alaposan kiérlelt koncepciót vázolja fel a létesítendő „gyerekmegőrzővel” kapcsolatban:

Az intézet, melyről szólok, kis gyermekek’ óvóintézetének neveztetik, ’s leginkább azon célra szolgál, hogy szegény szülőknek – kik kényteleníttetnek élelmők’ keresése után lakásukat elhagyni, és így kisdedeikre nem vigyázhatnak – gyermekeik felvigyázat alatt tartassanak, tehetségeik kiképeztessenek, és azok szerint hasznos foglalatossághoz szoktathassanak.⁴²

A leírás szerint az intézmény összetett célt szolgál, egyrésztől biztosítja a kisgyerekek felügyeletét, másrészről elősegíti a gyerekekben szunnyadó energiák kibontakoztatását. Az óvoda kifejezetten a szegénysorból származó gyerekek védelmére és nevelésére koncentrál, szorgalomra, rendtartásra, tisztaságra, munkaerkölcsre tanítva őket, elejét véve a rosszra való hajlandóság kifejlődésének – azaz a társadalom számára hasznos emberek szocializálásának elsődleges színtere.⁴³ A kisgyerekek iskolában a tanulnivaló kiválasztása is gyakorlati szempontok szerint történik, a hétköznapi élet elvárásai, illetve a kisdíjak egyéni szükségletei alapján. A széles körű elemi oktatás sajátos pedagógiai eljárások és didaktikai alapelvek szerint folyik, a játszva tanulás módszerével és a diákok aktív bevonásával a középpontban.⁴⁴

Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata, ford. BONYHAI Gábor, Sapientia humana (Budapest: Osiris, 2003), 349, 357; BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csizoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 51 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2012), 48–49.

41 VÖ. LENGYEL, „Megjegyzések a phronészis-gondolatról...”, 333.

42 BEZERÉDJ, *Földesi estvék...*, 114.

43 PUKÁNSZKY, *A gyermekkor története*, 146.

44 MOLNÁR Balázs, PÁLFI Sándor, SZEREPI Sándor és VARGÁNÉ NAGY Anikó, „Kisgyermekkori nevelés Magyarországon”, *Educatio* 24, 3. sz. (2015): 121–128, 121.

Mindez Johann Heinrich Pestalozzi nézeteinek hatását szemlélteti. A népoktatást szorgalmazó svájci pedagógus elképzelései Magyarországon is hamar bekerültek a köztudatba, nevelési módszereiről az egykorú sajtóban élénk vita folyt.⁴⁵ Életműve Bezerédj Amáliát is inspirálta. „Pestalozzi szerint az elemi iskolai – tehát minden további művelődést megalapozó – oktatás lényege *a környező világ tárgyai-nak alapos, sokoldalú, tevékeny megtapasztalása*, mivel ez fejleszti a tanulók belső erőit, lényegében azt a képességet, hogy később, felnőttkorukban önállóan tudjanak tájékozódni a világban.”⁴⁶ Vagyis az oktatás nem korlátozódhat kizárólag az elméleti ismeretek átadására.

A felvezetést követő diskurzusban szó esik az óvodák létesítésének és működtetésének alapfeltételeiről, az oktatás lehetséges pedagógiai módszereiről, valamint a nemesi társadalom felelősségvállalásáról. Utóbbira érdemes külön kitérnünk. Földesiné és beszélgetőpartnerei tanácskozásából ugyanis fokozatosan kibontakozik egy már-már propagandisztikus felhívás az intézményes kisgyerekgondozás- és nevelés anyagi támogatásával kapcsolatban. Mivel az óvodaalapítás és -működtetés pénzügyi fedezetét „csak kellő mennyiségű és szabadon felhasználható, rugalmasan konvertálható vagy”⁴⁷ birtokában lehet biztosítani, az ügy előremozdításához a földbirtokosok, mágnások, arisztokraták önkéntes hozzájárulására van szükség. Ilyeténképpen a magántőke bevonása nem csupán az intézmény felállításának és fenntartásának alapfeltételeit teremti meg, hanem az óvodai mozgalom társadalmi bázisának a szélesítésére is kihathat, a látványos felajánlások ugyanis a közadakozásnak is impulzust adhatnak. Az alapítási törekvések sikere nagymértékben attól függ, hogy miként lehet kapacitálni a nemesi társadalmat a tőkehiány kompenzálására. A szóban forgó szövegegységek közvetlen szándéka a gazdasági szereplők toborzása, amely során kétféle érvelési stratégia érvényesül. Az egyik úgyszólván *kötelezettségként* tekint az óvodák finanszírozására, a nagy- és középbirtokos nemesség *feladatai* közé sorolva az ilyesféle hazai kezdeményezések támogatását;⁴⁸ míg a másik inkább a hazafias érzületre próbál hatni,

45 Vö. DÖBRENTÉI Gábor, „Pestalozzi Henrik, híres Nevelési-Író”, *Erdélyi Múzeum* 4, 8. sz. (1817): 114–125; FEHÉR Katalin, „Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben”, *Magyar Könyvszemle* 115, 1. sz. (1999): 97–103.

46 MÉSZÁROS István, „Pestalozzi változó arca 19. századi népoktatásunkban”, *Pedagógiai Szemle* 33, 2. sz. (1983): 118–134, 124–125. Kiemelés az eredetiben. B. N.

47 DOBSZAY Tamás, „Önfelmentéstől a felelősségvállalásig, konszenzustól a diskurzusig: Széchenyi és a magyar mentalitás”, in *Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Hagyományfrissítés 2, 77–93 (Budapest: Reciti, 2014), 80.

48 „az igazság éppen a' sorshoz köti a' kötelességeket is, és valóban azt kívánja, hogy bár mi éldejük közvetlen legtöbb javait, azok' áldásaiból ember társainkat végkép' ki ne tagadjuk; és azt kívánja, hogy midőn a' dolgozó nép számunkra oly javakat szerez meg, melyeket mi önmunkánkkal alig állíthat-

hangsúlyozván, hogy a kisdednevelés patronálása a nemzetért tett erőfeszítésként méltányolható. Mindkét meggyőzőési mód az áldozathozatal szükségességét exponálja, egyetlen témakör, a magyarországi kisgyerekiskoláztatás kontextusában mutatva fel a közösségi szerepvállalás lehetséges módozatait.

A jövőbeli adományozók mozgósítása egyfajta látens stratégiai célkitűzésként koncipiálódik a kisdedóvó intézet körüli eszmecserében. A következő estéken a didaktikus történetbetéteket leszámítva csak az óvodáról folyik a beszélgetés: a strukturális felépítés részleteitől kezdve egészen az oktatás során használható/használandó szemléltetőeszközök számbavételéig. A felvázolt elgondolás szerint a kiskorúak szocializációs színtereként funkcionáló intézmény elsődlegesen a gyerekek társadalmasítását szolgálja, míg a tanulásra való hajlam felébresztése csupán másodlagos. A gyerekek kognitív-szociális fejlődését a békés, családias légkör kialakításával, a foglalkozások optimalizálásával lehet/kell elősegíteni. A játékos tanulás során a gyerekek felfedezik az őket körülvevő világot, alapvető ismereteket és készségeket sajátítanak el, miközben a tanító feladata az, hogy koordinálja a nevelés, az oktatás és a játék dinamikájából kibontakozó szituációt. A tanulás úgy kapcsolódik össze a játék örömteli, élménygazdag tevékenységével, hogy az lényegében észrevétlen marad a gyerekek számára.

Természetesen szót kapnak az akadémikusok is. A kialakuló vita során a szkeptikusok kételkednek a kisdedóvó-létesítés társadalmi hasznában, kifogásainak adnak hangot, ám a társalgás előremozdításában fontos szerepet töltenek be, hiszen a konzervatív érvek minduntalan az ideáik továbbgondolására készítetik a társaság haladó eszmeiségű tagjait. A szemléletek egymásnak feszülése végül jelentős hatást vált ki, számvetésre ösztönzi a kételkedőket: „Azon nézet, hogy mindegyik némiképp köteles a köz haszonra fordítani vagyonát és munkáját, előttem új, de már is olly nyilván igazságosnak, olly természetesnek látom, hogy egészen fölzavarta eddigi nyugalmamat.”⁴⁹ A társaság diskurzusa gyakran a „brainstorming” benyomását kelti, ahogyan ötleteiket egymásra licitálva törekednek a kisdedóvó részleteinek kidolgozására, amihez sok esetben az okoskodó gyerekek is hozzáfűzik „magvas” gondolataikat. A tanácskozás során egyértelműen a filantróp szellemiségű Földesiné küldetéstudata dominál, az ő nézetei kerülnek előtérbe, aki

nánk elő, más részről mi is őket olyakra segítsük, a' mellyek nélkül szűkölködnek, és mellyeket mostani helyzetükben magoknak meg nem szerezhetnek; t. i. a' kimivelődést, az elméleti előmenetel által a' felvilágosodás' javait; máskülönbben mi, mint haszontalan tagjai az emberi társaságnak, ennek csak terhére élnénk, és azon javakat, mellyeket úgy is érdemünk nélkül bírnunk, mivel már születésünknel fogva adattak nekünk – a' mikor ugyancsak éppen semmi érdemünk nem lehetett – tovább is az emberi társaság' kárára bírnánk.” BEZERÉDJ, *Földesi estvék...*, 126–127.

49 Uo., 169.

anyaként, szervezőként, elméleti gondolkodóként, pedagógusként, alapítóként tulajdonképpen Bezerédj Amália elképzeléseinek a fiktív médiuma. A hangsúly a metodológiai tárgyú gondolatmenetek során is a *közösségiség*en van: eszerint a közéletben részt vevő egyén (honpolgár) a „közboldogságért” való munkálkodásban, a társadalom szolgálatában lelhet rá saját maga szerepére:⁵⁰

A' felsőbb műveltségű ember képes némikép' az egész emberiség' ügyét magáévá tenni, és magát mint az egésznek tagját tudván tekinteni 's érezni, így az egész' boldogságában fel is tudja találni a' magát, a' nélkül, hogy legközelebb köre és családja iránt kötelességeit elmulasztaná.⁵¹

A kisgyerekekrevelést körüljáró elgondolások manapság már banalitásnak tűnhetnek, ám a magyarországi óvodáztatás kezdeti időszakában korántsem voltak magától értetődők. Bezerédj Amália munkája a korabeli óvodaalapítási ambíciók átpoetizált láttelekeként az új típusú intézmény sebezhetőségét, pénzügyi bizonytalanságait, egyszersmind a törekvéseket figyelemmel kísérő társadalom ambivalens viszonyulását szemlélteti. A szegénysorsú családok gyerekeinek támogatására Brunsvík Teréz hozta létre az első intézetet, a wilderspini alapokon nyugvó, az angol *infant school*-ok mintáját követő krisztinavárosi óvodát, 1828-ban. A kisdednevelés a grófnő tevékenységének eredményeképpen vált országos jelentőségű társadalmi kérdéssé, mindazonáltal az egyes intézetek működtetésében tapasztalható, főként anyagi természetű nehézségeket az óvodai mozgalomnak sem sikerült minden esetben orvosolnia. A magánalapítású „kisgyermekiskolák” költségeit részint közadakozásból, részint az alapítóhoz hasonló filantróp személyek egyéni adományaiból fedezték, ám a szubvenció kiszámíthatatlansága sok esetben az óvodák bezárásához vezetett. Az első kísérletektől és kudarcoktól a prosperálásig, a kormányzati elutasítástól az engedélyezésig, a társadalmi érdektelenségtől az országos szervezet, a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület létrehozásáig (1836) az új intézménytípus magyarországi meghonosítása hosszadalmas, évtizedeken átívelő, sokáig közönnyel szemlélt folyamat volt. Azonkívül az egyesületet is belső feszültségek terhelték. Mint a mozgalom pártfogói és elsőrendű ágensei, Bezerédj István és felesége személyes példával jártak elől a vidéki óvodák megteremtésében: a jobbágy- és béresgyerekek gondozását és nevelését biztosító hidjai kisdedóvó, a pedagógiai használhatóságot célzó *Fló-*

50 TAKÁTS József, „Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise”, in TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet: Politikai eszméletörténeti tanulmányok*, 53–81 (Budapest: Osiris, 2014), 54–55.

51 BEZERÉDJ, *Földesi estvék...*, 183.

ri könyve, valamint a kezdeményezéseket nyíltan propagáló *Földesi estvék* gyakorlatilag a család illetően aspirációinak konkrét eredményeként szemlélhetők.⁵²

Bezerédj Amália életműve a nemesi udvarház mikroközegében, egy fokozatosan szélesedő társadalmi program kontextusában alakult. A 19. században a korábbi évszázadok hagyományát folytató kéziratos kultúrában az írás szerkesztését, az írott szövegek használatát, olvasását, előadását változatos írásszokások, habitusok (rítusok, gesztusok, cselekvések), szituációk és attitűdök szabályozták.⁵³ Az egyes produktumok gyakran magánhasználatra korlátozódtak, ám számos olyan kéziratos szövegtípusról van tudomásunk, amely a család, a barátok, vagy egy pontosan körülhatárolható szűk olvasóközönség körében talált befogadóra. Kezdetben mind a *Flóri könyve*, mind a *Földesi estvék* „nyilvánossága” a nyomtatott kiadványokétól eltérő módon alakult, hiszen alapvetően a hidjai udvarház kisközösségét foglalta magába, ámbar egyértelmű, hogy a *Földesi estvéket* Bezerédj Amália a *Flóri könyve* olvasóközönségénél jóval szélesebb publikumnak szánta.⁵⁴ A tragikus vég azonban keresztülhúzta a terveit, életműve torzóban maradt. Ezt a felfoghatatlan veszteséget a *Földesi estvék* is színre viszi. Az ötödik estén tett ígéret szerint a hatodikon színdarab előadása következne, csak hogy a mű váratlanul befejeződik: az esték lelke, Földesiné meghal. Az utolsó egység gyakorlatilag epilógusként funkcionál, arra téve kísérletet, hogy valahogyan lezárja a félbeszakadt szöveget, miközben nyilvánvaló, hogy az mindörökre befejezetlen marad. Bezerédj Amália halála tehát utólagosan a fikció alakulását is befolyásolta, mindazonáltal az kérdéses, hogy kitől származhat a mű zárata. Noha a szerzőség (egyelőre) tisztázatlan, feltételezhető,

52 Vö. BODNÁR István és GÁRDONYI Albert, *Bezerédj István (1796–1856)*, 2 köt., Magyar Történeti Életrajzok (Budapest: Athenaeum, 1918), 1:348–388; KÖVÉR Sándorné, *Az értelmi nevelés története óvodáinkban 1828–1975 között* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987) 9–22; „Nőttön nő tiszta fénye”: *Tanulmányok Brunsvik Teréz emlékezetére*, szerk. HORNYÁK Mária (Martonvásár: Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, 1996); TÓTH Árpád, *Önszervező polgárok: A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, A múlt ösvényén (Budapest: L'Harmattan, 2005), 95–104; SZTRINKÓNÉ NAGY Irén, *Óvó-iskola, gyermekkert, óvoda: A kisgyermekkor neveléstörténete* (Debrecen: Didakt, 2009), 102–113; DEÁK Ágnes, *A koronás Wargha: Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában* (Budapest: Akadémiai, 2010), 23–33.

53 KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség: Egyetemi jegyzet*, Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3. (Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008), 165–166.

54 A kéziratos szövegprodukción és -disszemináción 19. századi jelenségről lásd TÖRÖK Zsuzsa, „1848–49 családi használatra: Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa írásszokásai”, in *Kelj föl és járj, Petőfi Sándor! 1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben*, szerk. DOBÁS Kata, KALLA Zsuzsa, PARÁDI Andrea és TÓTH Dóra, 293–332 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021); TÖRÖK Zsuzsa, „»Szállnak e könyvből szép emlékeim«: Majthényi Flóra kéziratos verseskönyve”, in *Női íráshasználat és kéziratos kultúra a hosszú 19. században*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 18, 127–155 (Budapest: Reciti, 2022).

A gyászolók

Forrás: Bezerédj Amália, *Földesi estvék: Olvasókönyv a magyar ifjúság számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1840), belső címloldal

hogy a Földesiné haláláról tudósító utolsó rész a Bezerédj Amália hagyatékát rendező Bezerédj István írása, aki a fikciós alakmás elsiratásával kívánta feleségét elbúcsúztatni. A *Földesi estvék* egyetlen színes litográfiája is a gyászhoz és az emlékezéshez kapcsolódik, a kép médiumába emelve át a záróegység egyik fontos mondatát: „nem sok idő múlva sírtanak édes atyjokkal az árvák Földesiné’ sírja fölött.”⁵⁵ Az, hogy kik szerepelnek a kötet nyitóképen, a szöveg utalásaiból derül ki: Földesi úr, a tizenegy éves Andor, a kilencéves Imre, valamint a bánatukban az édesapa ölelésébe temetkező tizenkét éves Cili és a hatéves Juli (a Földesi család négy gyereke) áll az elhunyt édesanya fejfája előtt, mintegy előrevetítve a szomorú végkimenetelt.⁵⁶

⁵⁵ BEZERÉDJ, *Földesi estvék...*, 219.

⁵⁶ A címképre a *Figyelmező* recenzense külön kitér: „Különösen kedves, mint érdekeltük már, a’ czímkép, melly Földesi árváival, anyjok’ sírja előtt mutatja, a’ csoportozat’ elhelyezésével ’s az arcok’ jellemző ’s megillető kifejezésével.” *Figyelmező* 4, 52. sz. (1840): 838–840, 839–840.

Bezerédj Amália művének két potenciális olvasóréteg volt a megcélzott közönsége: míg a tudásközvetítést szolgáló szövegrészek, valamint az épületes, parabolisztikus betéttörténetek a gyerekek, addig a kisdédóvók létesítésének szükségessége, továbbá a társadalmi felelősségvállalásra felhívó egységek egyértelműen a felnőtt olvasók számára készültek. Mivel a kiskorú olvasókat célzó szövegek legoptimálisabb befogadási formája az együttlolasás, a mindenkorí szépirodalmi műfajkánomban leképezhető gyerekirodalom egyszerűen szól a gyerek- és a felnőtt közönséghez.⁵⁷ Ennélfogva a *Földesi estvék* kapcsán eltérő használatmódok különíthetők el, hiszen jóval összetettebb a kizárólag a fiatalkorú befogadónak szánt olvasókönyveknél, egyben egy narrativizált társadalmi üzenetet is hordoz, másként fogalmazva tehát: propagandaszöveggként is működhet. Bezerédj Amália a *Földesi estvék*ben olyan társadalmi/pedagógiai kérdésekre kereste a választ, melyek sokak szívügye volt a korabeli reformértelmiség körében. A pedagógiai céltételezés, a moralizáló beszédmód, az erőteljes didaktikusság és az intencionált programosság egyben a szerző irodalomszemléletét is láthatóvá teszi, amely a szövegprodukción hasznosságelvű felfogásán alapult. Egy olyan időszak alkotójáról van szó, melyet Hites Sándor a művelődés- és irodalomtörténeti makro-korszakok között átmenetként emleget, olyan periódusként, amelyben egymásba tagolódnak a régiséghez, illetve a modernitáshoz köthető jegyek, „műfajokban, emberképben, szerző és mű fogalmában, invención és utásképzés viszonyában, intézmények léteben és nem-létében, az irodalmi nyilvánosság szerkezetében, az időfelfogásban és a hagyománykezelésben, az irodalom társadalmi helyében, mediális közegeiben, finanszírozásában” egyaránt.⁵⁸ Bezerédj Amália törekvései a 18. században gyökereznek: az irodalmi alkotómunkában elsősorban az erkölcsnemesítő, pedagógiai, közéleti szempontok vezérelték,⁵⁹ az esztétikaiak, azaz a művészi ambíciók kevésbé vagy egyáltalán nem. Miután a *Földesi estvék* sohasem vált olyan népszerűvé az olvasók körében, mint a *Flóri könyve* (a *Flóri könyvével* szemben a már-már expliciten propagandisztikus *Földesi estvék* esetében nem került sor újrakiadásra), Bezerédj Amália mindmáig „egykönyves” szerzőként van jelen az irodalom- és a pedagógia történeti köztudatban.

57 HERMANN, „Szerény javaslat...”, 32.

58 HITES Sándor, „Magyar irodalom a 19. században: Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 651–692, 660.

59 FÁBRI Anna, „Közíró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írók munkásságában”, in *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit, 61–73 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997).

Tanító nők

Didaxis, irodalom, nők

Tanulmányomban a tanítónő mint a 19. században formálódó társadalmi szerep és a 19. századi gyerek- és ifjúsági irodalom kapcsolatát vizsgálom.¹ Feltevésem szerint a tanítónői szerep olyan prizmaként tud működni a 19. századi nő-történeti kutatás számára, amely nagyon sok aspektust magába gyűjt, és sokféle tovább mutató folyamatok gyűjtőpontjában helyezkedik el. Kutatásmódszertani szempontból a tanítónő társadalmi és retorikai alakzata számos történeti folyamat értelmezését és vizsgálatát teszi lehetővé.

Az irodalmi műfajok alakulásának vizsgálata nem választható el a társadalmi folyamatok vizsgálatától. Vagyis a műfajok nemcsak formai, nyelvi alakzatok, hanem közös társadalmi gyakorlatok. És mint ilyenek, egy adott korszak társadalmi, gazdasági és ideológiai környezetével kölcsönhatásban működnek. Ez minden műfaj működésmódjára igaz, de hangsúlyozottan áll a gyerekirodalmi műfajok működésmódjára, hiszen ott az irodalom társadalmi rendszerén kívül még legalább egy társadalmi rendszer érdekelt: a gyerekkorral és a neveléssel foglalkozó pedagógia (korábbi időszakokban teológiai-vallásos, a 19. században elsősorban nemzeti, későbbi korokban pszichológiai, fejlődéslélektani) rendszere.² A női szerzők és a gyerekirodalom kapcsolatának számos lehetséges társadalomtörténeti aspektusa közül a következőkben egyet szeretnék közelebbről megvizsgálni: mégpedig a tanítónői szakma és az ifjúságnak szóló irodalom kapcsolatát.

- 1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.
- 2 Korábbi írásomban összefoglalóan írtam erről: KUCSERKA Zsófia, „Gyerekirodalom: mi az, és kié?”, in *Medialitás és gyerekirodalom*, szerk. HERMANN Zoltán, LOVÁSZ Andrea, MÉSZÁROS Márton, PATAKI Viktor és VINCZE Ferenc, 173–186 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2020).

A tanítónő társadalmi szerepe gazdaságtörténeti, oktatástörténeti és nőtörténeti összefüggéseiben

A tanítónő az első olyan modern értelemben vett értelmiségi szakma, amely nők tömegei számára nyújtott önálló megélhetési lehetőséget.³ A 19. századi modernizálódó társadalomban az egyedülálló nők gazdasági szempontból végtelenül sérülékeny csoportot jelentettek, így egyre több nő kényszerült rá, hogy eltartsa magát. A jelenség nem magyar sajátosság, Európa szerte hasonló folyamatok játszódtak le: a rendi társadalom felbomlásával megszűntek azok a korábbi keretek, amelyek megélhetést és biztonságos életkörülményeket biztosítottak az egyedülálló nők számára,⁴ ugyanakkor a középosztálybeli nőknek a kétkezi munka nem jelentett valódi megélhetési lehetőséget, így fokozatosan bővült a nők számára is művelhető szakmák köre.⁵ Angliában nagyjából száz évvel korábban, vagyis a 18. század második felében vált tömegessé a középosztálybeli egyedülálló nők számára a tanítónői pálya.⁶

A gazdasági-társadalmi átalakulás a korszak regényein is nyomot hagyott. Míg Jane Austen (1775–1817) regényeiben a lányok számára egyetlen biztonságos megélhetési lehetőség nyílik: férjhez kell menniük, addig egy nemzedékkel később, Charlotte Brontë (1816–1855) regényeiben a tanári szakma már lehetséges alternatívaként jelenik meg a regényszereplők számára. Amikor Charlotte Brontë első (noha csak posztumusz megjelent), *The Professor* című regényének főszereplője, William Crimsworth megkéri Frances kezét, a nő egyetlen feltételt szab. Feleségként is szeretne tovább tanítani, mivel a tanári munka anyagi függetlenséget és ugyanakkor értelmes időtöltést, sokoldalú személyiségének kibontakoztatását, vagyis végső soron szellemi függetlenséget jelent számára. A 23. fejezet lánykérési jelenete a regényben egészen racionális alku-megbeszéléssé válik, amelyben Frances meggyőzően és határozottan érvel vőlegényével szemben, hogy ha a hagyományos feleség szerepét választaná a háztartással, az otthon biztonságával (és bezártságával), akkor házasságuk hamarosan tönkre menne. William

3 Lásd Kiss József adatait, különösen a 19. század második felére vonatkozóan: KISS József, *Nők a tanítói pályán* (Budapest: Dunántúli Egyetemi Nyomdája, 1929).

4 Ruth PERRY, *Novel Relations: The Transformation of Kinship in English Literature and Culture, 1748–1818* (Cambridge: University Press, 2004), 38–76.

5 KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), 367–376.

6 Cheryl TURNER, *Living by the Pen: Women Writers in the Eighteenth Century* (London–New York: Routledge, 1992), 66–74; Alan RICHARDSON, „Mary Wollstonecraft on education”, in *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, szerk. Claudia L. JOHNSON, 24–41 (Cambridge: University Press, 2002), 26.

Crimsworth elfogadja menyasszonya érveit, és így a két szereplő önálló keresettel rendelkező, dolgozó tanárként kezd egészen modern házasságot. A regény cselekménye azért is meglepő (vagy akár felforgató), mert a 19. században a férjezett nők tanítói alkalmazása rendkívül ritka volt. Habár „kevés ország alkalmazott explicit tiltásokat a férjezett tanítónők alkalmazásával szemben, az ő ritkább alkalmazásuk elterjedt gyakorlat volt.”⁷ Gazdasági szempontból tehát a tanítónői szakma az önálló kereset és a gazdaságilag független élet lehetőségét jelentette a tanult nők számára.

Az intézményes, professzionális tanítónői szakma Magyarországon a 19. század közepén jelent meg, és rendkívül rövid idő alatt, lényegében robbanásszerűen vált tömeges társadalmi jelenséggé. Az első magyar tanítónő címére a szakirodalomban többen is pályáznak. Száklányi Johanna az első, aki az angol kisasszonyoknál 1857-ben tanítónőként oklevelet szerzett,⁸ Kalocsa Róza pedig az első diplomás tanítónő.⁹ A statisztikai adatok alapján mindenesetre elmondható, hogy 1868 után a tanítónők száma országosan megnőtt, és ugyanekkor megváltoztak a szakmán belüli nemi arányok. Az 1870-es években már látszik az a tendencia, hogy a tanári szakmát inkább választják nők, mint férfiak.¹⁰ A 19. század végére általános problémát jelentett, hogy a férfi tanítói állásokat nagyon nehéz volt betölteni, hiszen alapvetően keveset fizető, lényegében előmeneteli lehetőség nélküli szakmáról volt szó, alacsony társadalmi presztízzsel. A tanult férfiak számára a tanítói szakma annak ellenére sem jelentett vonzó lehetőséget, hogy a fizetésük jóval magasabb volt, mint női kollégáiké.¹¹ Mindeközben a század végére már jelentkeztek a tanítónői szakma „túltermelési” válságjelei: messze több nő szerzett képesítést tanítónőként, mint amennyien el tudtak volna helyezkedni a tanítónői pályán.

A tanítónői szakma megjelenését és tömegessé válását a gazdasági-társadalmi átalakulások serkentették, ugyanakkor az oktatástörténeti változások tették lehetővé. A 19. századi közéleti diskurzus egyik fő témája a nevelés, különösen a nőnevelés kérdése. A nők iskoláztatásának igénye már a reformkorban is nagy

7 NÓBIK Attila, *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmásodás a dualizmus korában* (Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2019), 53. A témáról további adatok: *uo.*, 55.

8 KISS, *Nők a tanítói pályán*, 19.

9 GYÓRI L. János, „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek... világosító lámpása”: *A Debreceni Református Kollégium története* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006), 70.

10 A tanítói szakma feminizációjáról lásd NÓBIK, *A pedagógiai szaksajtó...*, 51–64. A tanítói pálya feminizációjának dinamikus növekedéséről statisztikai adatok tükrében: *uo.*, 54.

11 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin, *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969), 226–227.

társadalmi vitákat kiváltó téma volt.¹² Abban mindenki egyetértett, hogy a lányokat nevelni, taníttatni kell, hiszen a lányok a leendő anyák, és mint ilyenek a honfiak és honleányok első nevelői. Mivel az anyák a kulturális és nyelvi közösségeként elgondolt nemzet fenntartói (nemcsak biológiai értelemben reprodukálói, de elsősorban a nyelvi és kulturális közösségeként elgondolt nemzet letéteményesei), ezért a lánynevelés egyúttal nemzeti létkérdéssé vált.¹³ Paradigmatikusnak tekinthető Fáy András megfogalmazása a nőnevelő intézetek felállítása ügyében írott könyvének záró passzusában: „Én részemről, ha hazám’ nemtője [...] választanom hagyna kegyeiből jó hazám’ javára, nem kérném jelenre Anglia’ gazdag gyárait, nem Amerika’ intézeteit, hanem azt, hogy leányaink, nőink, szívvel, lélekkel, nyelvvel magyarok legyenek. [...] Ennek kezeibe van letéve sorsa Hunniának!”¹⁴

Noha a nőnevelés fontossága általánosan elismert volt, a nevelés részletei nagy társadalmi vitákat váltottak ki. Az oktatás színtere és keretei (otthon vagy intézményben, egyházi vagy világi intézetben); az ideális nevelő személye (anya vagy képzett nevelőnő); a tananyag tartalma (idegen nyelvek vagy magyar nyelv, human- vagy természettudományok, az elméleti és gyakorlati ismeretek aránya); a képzés hossza; a szalonban hasznosuló kompetenciák (zeneismeret, társalgás, finom kézimunka) és a háztartási-gyakorlati tudás elsőbbsége; a különböző társadalmi helyzetű lányok integrált vagy szegregált oktatása: mind társadalmi viták ütközőpontjai voltak. A tananyag tartalma és az oktatás mikéntje az ideális női szerepek körülírására, kanonizálására és rögzítésére törekvő küzdelmek fókuszában állt. A korszak közéleti diskurzusa nem az önmagában vett nőnevelés kérdésére volt ennyire érzékeny; a nőnevelés kérdéséhez nyilvánosan hozzászólók a nevelésben megvalósuló társadalmi szerepformálást igyekeztek uralni.

Az ideális női szerepek előírására és meghatározására irányuló szándék érvényesült például Karacs Teréz és Erdélyi Róza 1845–1846-os nevelésügyi vitájában is. A *Honderű* hasábjain zajló vita – látszólag – a nőnevelés tananyagára,

- 12 Sőt, már Újfalvy Krisztinának is kiemelten fontos témája volt a nőnevelés: MOLNÁR Borbála, *Barátságai vetélkedés: vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal a két nem’ hibáik és érdemei felől folytatott levelezései* (Kolozsvár: Református Kollégium, 1804). A fontosabb reformkori álláspontok szemelvényes válogatásával a témáról áttekintést nyújt: FÁBRI Anna, szerk., *A nő és bivatása: Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből, 1777–1865* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 129–148. Átfogóan és részletesen lásd NAGYNÉ SZEGVÁRI, *A nők művelődési jogaiért...*, 23–49.
- 13 A nőkről mint a nemzet kulturális-szimbolikus jelentésének hordozóiról és újratermelőiről általános elméleti keretben: NIRA YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2005), 53–86. 19. századi magyar kontextusban a kérdéstről: KERESZTY Orsolya, *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon, 1867–1918* (h. n.: novum eco, 2010).
- 14 FÁY András, *Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban: Különös tekintettel nemesek’, főbb polgárok’ és tisztas karuak’ lánykaira* (Pest: Trattner-Károly, 1841), 142.

azon belül is a zenei tantárgyak szerepére irányult. Míg Erdélyi Róza szerint a zenei nevelés, az ének, a tánc és a zongora fontos részét kell hogy képezzék a nőnevelésnek, addig Karacs Teréz szerint semmi szükség nincsen a zenei tantárgyakra a nőnevelésben. A vita lényege azonban nem a zenéről szólt, hanem az ideális feleségtől elvárt szerepekről. Az egyik álláspont szerint a zene, a tánc és az éneklés hozzátartozik a kellemes és művelt feleségtől elvárt képességekhez: „a nő, ki nek mégis végczélja tetszeni a férfinak, kihez egykor fűződik, köteles megszerezni mindazon tulajdonokat, mikkel e célját elérni reméli. [...] szükséges minél kiterjedtebb, minél gyöngédebb nevelés, mert csak így lesz képes, bármily követelésű férj’ igényeinek megfelelni.”¹⁵

A zenélés a női vonzerő egyik legfontosabb eszköze, amelyre szükség van a boldog házasság fenntartásához – érvelt Erdélyi Róza. Karacs Teréz álláspontja szerint azonban a házasság nem szabad, hogy a női „tetszvágyra” vagy vonzerőre épüljön, hiszen az ilyen kapcsolat nem kölcsönös és nem egyenrangú. Cikkében amellet érvel, hogy a józan háziasszony és értelmes feleség nem a közös „zenélgetésben” (vagyis felületes időtöltésben) kell hogy társa legyen férjének, hanem az élet munkásabb, komolyabb terén.¹⁶ Házasságélményének modellje a barátság, amelyet két szabad ember egyenrangú és kölcsönös szövetségként ír le.¹⁷ A jó anya egyszerre nevelője gyerekeinek és szorgalmas, szigorú öre háztartásának: mindezek a női kötelességek pedig teljesen kitöltik egy polgári vagy köznemesi asszony mindennapjait. A kötelességek józan teljesítése mellett nem feltétlenül jut idő a „zongorázgatásra” vagy a szaloncsevegésre. A nőnevelési vita tétje egyértelműen túlmutat az oktatás keretein. A valódi kérdés az, hogy milyen az ideális asszony? Művelt társalgó, csiszolt művészeti tehetséggel és zenei érzékenységgel,¹⁸ vagy a józan kötelességek munkás teljesítője, a polgári otthon háztartásának és erényeinek puritán öre, ugyanakkor gyerekeinek következetes nevelője.¹⁹ Az ideális női szerep és az ideális házastársi viszony kanonizálására irányuló törekvéseket a korszak politikai céljai és beszédmódjai határozták meg. Nem vé-

15 ERDÉLYI Róza, „Jegyzetek Karacs Teréz’ nőnevelésrőlí nézeteire”, *Honderü* 3, 25–26. sz. (1845): 481–483, 501–503, 481–482.

16 KARACS Teréz, „Erdélyi Róza jegyzeteinek átnézése”, *Honderü* 4, 10–11. sz. (1846): 189–191, 209–212.

17 Uo., 190.

18 Erdélyi Róza nevelési elvei mintha a jó fél évszázaddal korábban meghirdetett csiszolódás képzési modelljéhez illeszkednének. Vö. FÓRIZS Gergely, „Kontextusok az *Uránia* programszövegeinek képzési modelljéhez”, *Irodalomtörténet* 96, 2. sz. (2015): 119–145.

19 A republikánus beszédmód térnyeréséről a női szerepek értelmezésében lásd: VADERNA Gábor, „A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4, 117–154 (Budapest: Reciti, 2016).

letlen, hogy a század nőtörténetének (avagy a 19. századi női emancipáció történetének) ismert hősei szinte kivétel nélkül kapcsolódtak az oktatástörténethez valamiképpen. Teleki Blanka, Takáts Éva, Karacs Teréz, Veres Pálné, Zirzen Janka, Leőwey Klára, Hugonnai Vilma, Glücklich Vilma mind részt vett a nők oktatásának megreformálásában, az intézményes nőnevelés kereteinek bővítésében.

A II. *Ratio Educationis* (1806) az első olyan törvényi szabályozás, amely általánosan kötelezővé tette az elemi lányoktatást, továbbá rendelkezett tanítónőképzők felállításáról is. A rendelet azonban nagyon sokáig nem lépett érvénybe, az első állami tanítónőképző intézet csak 1856-ban nyílt meg Budán, Zirzen Janka vezetésével. Ettől kezdve egészen 1895-ig, vagyis közel fél évszázadon át a tanítónőképző biztosította a lehető legmagasabb fokú intézményi képzettséget a nők számára Magyarországon.²⁰ Éppen ezért a dualizmus időszakában nemcsak azok mentek a tanítónőképzőbe, akik a tanári pályán szerettek volna elhelyezkedni, hanem minden olyan lány, aki a lehető legmagasabb fokú végzettséget és legszélesebb körű műveltséget szeretne volna megszerezni.²¹ A tanítónőképző így nem egyszerűen szakmát (megélhetést, a gazdasági függetlenség lehetőségét) nyújtott az odajáróknak, hanem olyan tudást, ami amúgy máshol (intézményi keretek között) nem volt hozzáférhető 1895 előtt, mielőtt, ahogyan az összes oktatástörténeti szakirodalom fogalmaz, „Wlassics Gyula megnyitotta az egyetemeket kapuit a nők előtt”. Veres Pálné és az Országos Nőképző Egyesület sok évtizedes küzdelmét a nők gimnáziumáért – vagyis végső soron az egyetemi képzés lehetőségéért – gazdagon feldolgozta a neveléstörténeti szakirodalom.²² Ismert tény, hogy 1895-ben három egyetemi képzés nyílt meg a nők előtt: a bölcsészettudományi kar (ami a tanárképzés helye volt), az orvostudományi karnak a nő- és gyerekorvosi fakultása, és a gyógyszerészeti kar. Vagyis nem általában nyílt meg az egyetemi képzés, hanem pusztán három képzési forma vált lehetségessé nők számára. A többi egyetemi képzés a következő évtizedekben, fokozatosan vált elérhetővé számukra, legutoljára a jogi kar, 1918-ban. Az 1895-ös évszám így nem egy sok évtizedes vita és küzdelem végpontja, hanem inkább köztes állomása. A legélesebb hangú társadalmi vita egyébként nem is az 1895-ös nyitást övezte, hanem a jogi kar megnyitását (mivel a jogász diploma közvetlenül kapcsolódott össze a politikai jogok gyakorlásával).²³

20 NAGYNÉ SZEGVÁRI, *A nők művelődési jogaiért...*, 96–100.

21 KERESZTY, *Nőnevelés és nemzetépítés...*, 82–85, 214–222.

22 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin és LADÁNYI Andor, *Nők az egyetemeken I.: Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért*, Felsőoktatástörténeti kiadványok 4 (Budapest: Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, 1976); NAGYNÉ SZEGVÁRI, *A nők művelődési jogaiért...*, 307–407.

23 Uo., 400–407.

A neveléstörténeti szakirodalomnak alighanem a női művelődési jogokért folytatott küzdelmek és a felsőoktatás nők számára való megnyitása a leggazdagabban és legalaposabban feldolgozott területe. Arra azonban a szakirodalomban nem szokás rákérdezni, hogy vajon miért éppen ez a három képzés nyílt meg elsőnek, és nem bármely másik. A 19. század második felének sajtójában folyó viták is akörül folytak, hogy jó-e az, ha a nők egyetemre járnak vagy nem – az azonban nem is merült fel kérdésként, hogy ha és amennyiben a nők bejuthatnak az egyetemre, akkor az ezt a három képzést jelenti, és nem mást. Ami a korszak beszélői számára természetes, az meglepő, de mindenesetre jelentéssel bírhat a kései kutató számára. Mi lehet a közös a három egyetemi képzésben, amelyeket először sikerült megnyitniuk az elsősorban Veres Pálné körül összpontosuló nőmozgalmaknak? Az orvosi, a gyógyszerészeti és a bölcsész képzés közös eleme, hogy mind a három a lehető legszorosabb kapcsolatban áll az archaikus, lényegében a középkor óta folytonos női szerepelvárásokkal, az ideális nő társadalmi szerepeivel. A korai egyetemi képzés lehetősége nem más, mint a hagyományos példás asszony érényeihez illeszkedő elvárt közösségi gyakorlatok kiterjesztése a magánélet vagy a szűk környezet határain túlra.²⁴ Az intézményes nőoktatás 19. századi bővülése nem tett sem többet, sem kevesebbet, mint hogy a nők hagyományosan elvárt szereprepertoárját és érényes gyakorlatait kiterjesztette a szűk közösség (család, falu, közvetlen társas környezet) határain túlra, és a nemzeti közösség szintjére emelte. A 19. századi nőnevelés történetének tüzetesebb vizsgálata alapján azt mondhatjuk, hogy a 19. századi nőemancipáció elsősorban nem a közösségileg elvárt női szerep tartalmán módosított, hanem a meglévő szerepelvárást emelte nemzeti szintre. A régi kegyes asszony gyógyította a betegeket, gyámolította a gyengéket, és ápolta az elesetteket. A bábaasszony segítette a gyerekszülést, a füves asszony ismerte a gyógyfüvek és a gyógyítás titkait.²⁵ A nőgyógyász, a gyermekorvos és a gyógyszerész szakma ugyanezeknek az archaikus társadalmi szerepeknek a mo-

24 Hasonló keretben értelmezi Kánya Emília munkásságát és szerepértelmezését: BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 30, 3. sz. (2019): 19–54. A példás asszony érényeiről: V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)* (Budapest: Ráció, 2020), különösen: 130–139, 172–187.

25 Az archaikus női szerepekkel már korán összekapcsolódik a női szerzők írásgyakorlata. Bethlen Kata önéletírásán kívül orvosló könyvet is írt. Vályi Klárának bábaasszonyi munkájával megteremtett anyagi függetlensége is hozzájárulhatott költői öntudatához. BETHLEN Kata, *Bethlen Kata orvosló könyve*, szerk. S. SÁRDI Margit (Máriabesnyő: Attraktor, 2012); VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas, 2017), 212–242.

dern társadalmi változatai. Végül pedig (vagy inkább elsősorban) a jó anya neve-lője és első tanítója gyerekeinek.

A 19. századi tanítónő olyan társadalmi szerep, amelyben a legelemibb női tevékenységi kör, az anyaság egyrészt nemzeti szintet kap, másrészt pedig társadalmi (nyilvános és intézményi) szintre emelkedik. A tanítónő társadalmi szerepe egyszerre illeszkedik az elvárt női szerephez, hiszen nem más, mint az anyaszerep kiterjesztése, ugyanakkor illeszkedik a 19. századi nemzet eszméjéhez is, hiszen a nyelvi és kulturális közösségeként elgondolt nemzet létrehozásában a magyar nyelvű oktatásnak alapvető szerepe van. Vagyis a tanítónői pályán úgy tudott egy nő gazdasági függetlenségre és széles körű műveltségre (tudásra), azaz csupa férfias előnyre szert tenni, hogy közben mindez nem veszélyeztette sem a nemi identitását, sem pedig a nemzet elképzelt közösségéhez való tartozását.

A 19. századi tanítónőket sem a nemvesztés, sem a nemzetietlenség vádja nem fenyegette. Ugyanakkor a tanítónő társadalmi szerepének közösségi megítélése koránt sem volt egyértelmű, hiszen az anyagi függetlenség és a férjzetlen státusz mégis kikezdte a társadalom konszenzusos elvárásait. Majthényi Flóra 1883-as *A tanítónő* című elbeszélése²⁶ két lány sorsát követi végig. Az elbeszélés főszereplője, Mária, és barátnője, Rosetta, egyaránt szegény családból származnak, a tanítónői szakma esetükben a társadalmi mobilitás lehetőségét hordozza. Rosetta azonban nem kezdi el tanítói pályáját, hanem férjhez megy egy kétkezi munkáshoz, míg Mária kitart célja és álma mellett, tanítónő lesz, hogy saját keresetével támogassa családját, és egy előnyösebb házasság révén magasabb társadalmi státuszba kerüljön. A didaktikus elbeszélés nem hagy kétséget afelől, hogy melyik lány cselekszik helyesen. A hagyományos (feleség és anya) szerepet választó, és magasba törő álmairól önként lemondó Rosetta boldog családanya lesz, míg Mária elbukik, és végső kiüttlanságában öngyilkos lesz.²⁷ Az elrettentő példázat a tanítónői szakma belső szerepellentmondásait fejt ki a maga didaktikus és kissé sablonos módján. Jóval összetettebb képet mutat a tanítónői szerepről Bródy Sándor drámája (*A tanítónő*, 1907–1908). Igaz, a Bródy-darab már egy másik korszak szövege, hiszen a szocialista politikai eszmék nagyon direkt és hangsúlyos tárgyalása más társadalmi kérdéseket helyez a fókuszba. Ettől függetlenül Bródy tanítónője is felmutatja ugyanazt a szerepellentmondást, amely Majthényi Flóra elbeszéléseinek is a magja: a vállaltan egyedülálló nő kihívást jelent a társadalmi

26 MAJTHÉNYI Flóra, „A tanítónő”, *Koszorú*, 47–51. sz. (1883): 743–746; 757–762; 773–775; 789–792; 805–809.

27 Vö. MARGÓCSY István, „A lemondás regényei”, *Élet és Irodalom* 60, 27. sz. (2016), hozzáférés: 2025.06.05, <https://www.es.hu/cikk/2016-07-08/margocsy-istvan/a-lemondas-regenyei.html>.

közeg számára. Tóth Flórát (Bródy tanítónőjét) a darabban lényegében minden férfi megkörménykezi – ki tisztességes házassági ajánlattal, ki rejtettebb, nyíltabb vagy egyenesen erőszakos szexuális ajánlatokkal. A dráma konfliktusát és végki-fejletét is elsősorban a tanítónő magánélete (ifj. Nagy István szerelme majd lány-kérése) mozgatja. A darabban a politikai és társadalmi feszültségek a tanítónő szexualitása körül csapnak össze. Noha a tanítónői szakma lehetőséget adott az egyedülálló nők számára, hogy magas társadalmi presztízssű szerepet töltsenek be, ez a lehetőség azonban korántsem volt feszültségektől vagy kétes társadalmi megítéléstől mentes szerep.

A tanítónő társadalmi szerepe irodalomtörténeti összefüggésben

A tanítónő társadalmi szerepének irodalomtörténeti összefüggései nemcsak tematikusan vizsgálhatók, mint a Brontë nővérek, Majthényi Flóra vagy Bródy Sándor műveiben megjelenő szereplőtípus esetében. A tematikus összefüggéseken túl a tanítónő társadalmi szerepe mélyebben, nyelvi, retorikai és műfaji szinten is összefügg a korszak irodalmi szövegeinek alakulásával. A tanítónő társadalmi szerepének megfelelő műfajok, a szerephez illeszkedő hangnem és beszédmód a tággan értett didaktikus irodalom és a gyerekirodalom. Gyulai Pál *Írónőink* című vitairatában két okból helyezi a női szerzőktől is megtúrt (sőt, bizonyos keretek között támogatott) kategóriába a gyerekirodalom művelését. Egyrészt azért, mert a gyerekirodalom illeszkedik a magyar anya republikánus modelljéhez; másrészt pedig azért, mert a romantika utáni, önmagára autonómként tekintő és éppen hivatásosodó irodalom számára a kifejezetten didaktikus műfajok már alacsony presztízssű regisztert jelentettek.²⁸ Miközben a romantika utáni autonóm irodalom fogalmából lassan kiszorult a korábban évszázadokon át legitim didaktikai használati mód, addig a női szerzők számára épp a hasznosságelvű irodalom jelentett legitimációs lehetőséget az irodalmi termelésbe való bekapcsolódásra.²⁹ A két párhuzamos folyamat a 19. században azt eredményezte, hogy a női szerzők számára a gyerekirodalmi mező viszonylag szabad lehetőséget jelentett az alkotásra, ugyanakkor a magas irodalom regisztere (vagy a hivatásosodó irodalom

28 A didaktikus beszédmód meghatározó jelenlétéről a 19. századi magyar irodalomban lásd: TAKÁTS József, „Ismerős idegen tanítások”, *2000* 29, 4. sz. (2017): 55–69.

29 FÁBRI Anna, „Közíró vagy szépiró?: Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írók munkásságában”, in *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit, 61–73 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997).

rendszere) felől nézve a didaktikus irodalom művelése csupán leértékelt, másodrendű szereplehetőséget kínált.

A didaktikus irodalom az irodalom egészen belül esztétikailag talán nem, de gazdaságilag mindenképp jelentős szegmens volt, ami jól látszódik az egyes életművek belső műfaji arányain, és a szerzők címlistáján is. Cheryl Turner a 18. századi angol női szerzőkről írott gazdasági szempontú monográfiájában kiemeli, hogy még a legtermékenyebb és legnépszerűbb női regényíró sem tudott kizárólag szépirodalom műveléséből megélni: minden korabeli szerző kénytelen volt más műfajokban is írni. A 18. századi női szerzőket számba vevő statisztikai jellegű vizsgálat szerint a két gazdaságilag legjelentősebb terület (női szerzők esetében) a periodika-irodalom, és a tágan értett didaktikus irodalom volt. Cheryl Turner didaktikus irodalomnak tekinti a háztartástanról szóló tanácsadó könyveket, az illemtani és viselkedési útmutatókat, a neveléelméleti és gyakorlati könyveket, a tankönyveket, valamint a kifejezetten gyerek- és ifjúsági irodalmi szövegeket.³⁰

Ugyanez a tendencia megfigyelhető a 19. századi magyar női szerzők címlistáján is.³¹ Jósika Júlia, akinek Brüsszelben írott szövegei elsősorban megélhetési célokat szolgáltak, számos didaktikus keretben értelmezhető szöveget írt. *Pályavezető* című, fiatal lányoknak szóló viselkedési útmutatója az egész életmű centrumának tekinthető, mivel a didaktikus intenciók Jósika Júlia egyéb szövegeit is átszövik.³² Kánya Emíliának nemcsak a fiatal lányok számára írt beszélyei tanítanak a morális és nemzeti (közösségi) szempontból jó, értékes élet elméleti és gyakorlati feltételeire, de egyéb, felnőtteknek szóló szövegeit is áthatja a jó honleányokra és a jó magyar anyákra vonatkozó tanító szándék és meggyőző retorika.³³ Egy-egy gyerekirodalmi vagy didaktikus szöveg többnyire azoknak a női szerzőknek az életművében is előfordul, akikre amúgy nem jellemző az oktatástörténethez vagy a didaktikus regiszterhez való aktív kapcsolódás. A Kisfaludy Atala által szerkesztett *Gyermekbarát* (1861–1863) című lap elsősorban ismeretátadó és műveltségbővítő célokat szolgált. A női nevelésügyért aktívan küzdő publicista, Ábrányiné Katona Clementina egyetlen regényét fiatal lányok számára írta (*Két*

30 TURNER, *Living by the Pen...*, 116–121.

31 A 19. századi periodikák szerepéről a női irodalom történetében lásd Török Zsuzsa periodika-kutatásait. Legutóbb: TÖRÖK Zsuzsa, „Lapszerkesztő nők az 1860-as években: Módszertani megfontolások”, *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 35, 1. sz. (2023): 64–68.

32 KERPICS Judit, „»Az ifjú elme jobban fölfogja«: Jósika Júlia *Pályavezető* című nőnevelési tanácsadó-jának megjelenése és műfaji előzményei”, *Tempevölgy* 11 (2019): 65–82.

33 Lásd erről Bozsoki Petra *Honleánykák: Közösségi fókuszú önformálás Kánya Emília Emma és Róza című elbeszélésében* című tanulmányát a kötetben.

pálya, 1902).³⁴ A didaktikus *Két pálya* Majthényi Flóra ímént tárgyalt elbeszélésehez hasonló párhuzamos-tükröző struktúrát követ: itt is két lány nevelődését és későbbi életét követhetjük nyomon. Míg Bertát nagyravágyó szülei zongoristának szánják, és zajos, nagyvilági sikerekre készítik fel, addig a szorgalmasan tanuló Arankát józan szülei szerény, dolgos életre nevelik. Felnőttként mindkét lány arra kényszerül, hogy önálló keresetéből eltartsa magát, ami a jó nevelést kapott Arankának nem is okoz gondot: bőségesen megfizetett zongoratanárnő lesz, aki édesanyját is támogatni tudja.

Szalay Fruzina *Bébi és Micóka* (1906) című kötete igazi, modern értelemben vett gyerekirodalmi mű. A *Bébi és Micóka* című elbeszéléskötet két kislány életének apró-cseprő eseményeit örökíti meg a születéstől és kisbabakortól a serdülőkör beköszöntéig. A testvérek életét a nagynéni elfogult és szeretetteljes nézőpontjából jelenítik meg a kis történetek, melyek képi világa édeskés, rózsás-pillangós biedermeieres idillben ábrázolja a gyerekkori eseményeket. Az elbeszélések témái olyan mindennapi történések, mint egy-egy gyerekbetegség, a kistestvér születése, a balatoni nyaralás, játékbabák és gyerekjátékok, egy új ruha, a testvérek közötti viszály és kibékülés, és így tovább. Az idilli gyerekszoba-világot Szalay Fruzina többek között gyereknyelvi elemeknek a gyakori szövegbe emelésével teremti meg. A gyereknyelv segítségével egyrészt jellemzi bájos karaktereit, másrészt legitimálja a gyerekkor sajátos világát és értékeit: „– Mász nincs, – erősködik Bébike – csak még egy tisz Micóta, de az mindig szij.”³⁵ A gyereknyelvet legitimáló elbeszélői szólam ellenére azért a család nagyon örül, amikor Bébi végre megtanulja pörgetni az *r* betűket.³⁶ Szalay Fruzina kötetében a didaxis kevésbé direktén és erőteljesen érvényesül, mint Kisfaludy Atala ismeretbővítő folyóiratában vagy Katona Clementina ifjúsági regényében. Az ártatlan családi konfliktusokból ugyan rendre levonhatók a megfelelő tanulságok, de ezeket a tanulságokat a szöveg nem súlykolja, legfeljebb finoman jelzi. A kislányok letépték a nagynéni féltett virágait, de a nagynéni megbocsát a bánkódó lányoknak; Micóka irigy Bébi szép új kabátjára,

34 A regényről korábbi tanulmányomban írtam: KUCSERKA Zsófia, „A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölsey Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában”, in *Női írás-használat és kéziratok kultúra a hosszú 19. században*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 18, 59–74 (Budapest: Reciti, 2022).

35 SZALAY Fruzina, *Bébi és Micóka* (Budapest: Singer és Wolfner, 1906), hozzáférés: 2025.06.05, <https://mek.oszk.hu/17600/17630/17630.htm>.

36 „– Hát Bébi, mit kérsz még?

Bébi szokása szerint még nagyobbra nyitja nagy kék szemét s még kisebbre csucsorítja száját.

– Ondorát, – ez zongora – tánburát, med egy döme kutyát, meg mo-gyo-rrót.

És Bébi szerencsésen s általános ujjongatás közt úgy kiropogtatja az *r*-t, hogy jobban sem kell.” Uo., V. fejezet (*Játékok. Mesék.*)

de a testvéri szeretet elsimítja a bajt; a gyerekbetegség miatt aggódik a család, de Bébike meggyógyul. A sokszor lírai elbeszélések nem a tanulság szolgálatába állított példázatok, hanem inkább a gyerekkor idillire rajzolt képei. Ugyanakkor a két kislány életének tipikus esetei analógiaként és nevelő történetekként tudnak működni a feltételezett célközönség számára is.

A tanítónő mint társadalmi szerep, és a didaktikus irodalom összefonódása az irodalomtörténetben egyrészt úgy jelenik meg, hogy az egyes női szerzők életműve műfaji (például illemkönyvek), tematikus (például nevelésméleti cikkek) és retorikai szinten (például didaktikus-célzatos cselekmény, tanító hangnem, a tanulságok aforizma-szerű rögzítése) is sok esetben didaktikusnak tekinthető; másrészt pedig (a szerzők személyes szintjén) úgy, hogy maguk a tanítónők is folytattak irodalmi tevékenységet, bekapcsolódtak az irodalmi termelésbe. Kalocsa Róza például lényegében az összes didaktikus műfajban alkotott. Írt tankönyveket, életvezetési tanácsadókönyveket, fordított és írt meséket és beszélyeket az ifjúság számára, valamint két gyerekeknek szóló folyóiratot is szerkesztett.³⁷ A tanítónői szerep – amely nem más, mint az anyaszerep nemzeti szintre emelt változata – ugyanakkor nemcsak publikált szövegeinek műfajaiban, célzott olvasóközönségében és a szövegek használati módjaiban mutatkozik meg, de beleíródik az egyes szövegek retorikai, nyelvi megformálásába is. Kalocsa Róza *A családi boldogság* (1890) vagy *Az illem könyve* (1884) című életvezetési tanácsadókönyveiben mindvégig anyai-tanítónői pozícióból szól olvasóihoz. *Az illem könyvébe* illesztett versrészletek és idézetek ugyanakkor a szépirodalom didaktikus használati módjára is jellemző példát nyújtanak, és jelzik, hogy a 19. század végén még teljesen magától értetődő volt a szépirodalmi szövegek közvetlen tanítási célokra való használata,³⁸ vagyis a tanítónői szerep (társadalmi szerepként és beszédmódként) képes volt az eredetileg nem kifejezetten tanítói célokat szolgáló szépirodalom didaktikus átértelmezésére is.

Összegzés és esettanulmány: Karacs Teréz

A történeti folyamatok gazdaságtörténeti, oktatástörténeti, nőtörténeti és irodalomtörténeti aspektusai szétszálazhatatlanul fonódnak össze egy-egy szöveg, életmű vagy szerzői életút értelmezésében. Karacs Teréz élettörténetét és életművét szintén a tanítónői szerep formálta. 1887-ben, Karacs Teréz 80. születés-

37 *A Méhecskéről* lásd Török Zsuzsa tanulmányát jelen kötetben.

38 Lásd TAKÁTS, „Ismerős idegen tanítások”.

napja alkalmából a *Fővárosi Lapok* országos felhívást tett közzé, amelyben arra buzdították az idős tanítónő egykori diákjait, hogy hálájuk és elismerésük jeléül köszöntsék fel a nőnevelés nemzeti ünnepére méltó alakját: „Karacs Teréz volt növendékei és tisztelői, *zarándokoljunk* hozzá e napon sorainkkal és kérjük az ég urát: küldje le áldását ősz fejére, hogy életének alkonya szép és tiszta legyen!”³⁹ A kultikus beszédmód és a felhívás országos szintje jelzi, hogy Karacs Teréz ekkorra valóban nemzeti szintű elismertségre tett szert, mégpedig elsősorban nőnevelői, tanítónői munkásságával. Karacs 1845-ben, vagyis anyja, Takáts Éva halálának évében fogadta el a miskolci lánynevelő intézet igazgatói posztját (állását 1846-tól töltötte be). Ettől kezdve közel 40 éven át folyamatosan (bár változó intézményi keretek között), egészen 1885-ig tanított. Személyének és munkásságának elismertségét ugyanaz az érvrendszer alapozta meg, amelyet annak idején Fáy András felhívása is kifejtett: mivel a nőnevelés a nemzet fennmaradásának és felemelkedésének záloga, ezért a tanítónők közvetlenül vesznek részt a nemzetért hozott áldozatos munkában, így számot tarthatnak a nemzet legmagasabb rendű elismerésére is.

Karacs Teréz publikált életműve műfaji szempontból három jól elkülöníthető korszakra oszlik. 1822-től 1845-ig jelentek meg szépirodalmi művei: beszélei, találós versei. Az ekkoriban írt elbeszéléseit később kötetbe gyűjtve is megjelentette, *Összes munkáinak* kétkötetes kiadása 1853-ban jelent meg Miskolcon. 1845-től kezdett nőneveléssel foglalkozó cikkeket, tanulmányokat publikálni (elsőként a *Néhány szó a' nőnevelésről* jelent meg az *Életképekben*), majd az 1880-as években közölte visszaemlékezéseit, melyekben elsősorban gyerekkorát, saját neveltetésének körülményeit idézi fel, és a Karacs-háznak állít emléket. Bár az életmű műfaji szempontból meglehetősen heterogén, más szempontból azonban meglepően egységes képet mutat. Az egyik kései önéletrajzi szövegében Karacs Teréz a következőképpen értelmezi korai, szépirodalmi szövegeit, vagyis pályájának első szakaszát: „*Írásom iránya mindig a nőnevelés volt*; de tudván, hogy komoly alakban írott műnek kevés nőolvasója lenne, beszély alakba öntém gondolataimat, s legelőször csak irogatásom huszonegyedik évében mertem az »Életképek«-ben ily című munkával föllépni: »Néhány szó a nőnevelésről.«”⁴⁰

Az utólagos szerzői önértelmezésnek természetesen nem kell feltétlenül hitelt adnunk. Könnyen elképzelhető, hogy az idős tanítónő ifjúkori szépirodalmi ka-

39 NAMÉNYI Lajos, „Felhívás: Karacs Teréz volt növendékeihez és tisztelőihez”, *Fővárosi Lapok* 24, 92. sz. (1887): 670–671. Kiemelés tőlem. K. Zs.

40 KARACS Teréz, „Hogyan lettem irogató nő”, *Fővárosi Lapok* 24, 105. sz. (1887): 766. Kiemelés tőlem. K. Zs.

landozásait utólag megpróbálja értelmezői kontrollja alá vonni, és a saját tanári életpálya egységességének fénykörébe illeszteni. Az egységes önéletrajz és egységes életmű konstrukciójának igénye nagyon is magyarázhatná a korai szövegek utólagos didaktikus keretbe helyezését. Csakhogy Karacs Teréz elbeszéléseit egyáltalán nem kell erőszakosan átértelmezni ahhoz, hogy teljes mértékben megfeleljenek a fenti szerzői intenciónak. Az *Összes munkáiban* összegyűjtött beszélek mindegyike a női hivatás, a női kötelességek és az etikai szempontból jól megélt női élet modelljeit állítja olvasói elé. Az elbeszélések egy része konkrétan és közvetlenül szól a helyes vagy az elhibázott nevelési gyakorlatokról (például *A végrendelet*); a szövegek egy másik része az anyai kötelességek és a hűséges, odaadó feleség szerepeit írják körül (például *Nő-hűség*), de találunk elbeszélést az egyenrangú felek baráti szövetségeként elgondolt házasságról is (például *A rút leány*), vagy a női tetszelgés és hiúság elrettentő példáiról (például *A szerelem fonsága*). Összességében Karacs Teréz minden egyes elbeszélése erősen didaktikus természetű, amelyek a helyes női élet kötelességeit és erénykészletét tanítják az olvasónak. Az 1853-as paratextusok már egyértelműen a nőnevelés keretei között jelölték ki az elbeszéléskötet használati értékét. Az első kötet ajánlása a magyar irodalom és a magyar nőnevelés ügyének buzgó pártolásáért mond köszönetet Palóczy Juditnak. A kötetet sajtó alá rendező Takács Ádám nőnevelési tevékenységéért méltatja a szerzőt, akinek „Elbeszélései alapja s egyszersmind koronája nevelési rendszerre”.⁴¹ A második kötet elején a szerző „Hálás növendékeinek anyai szeretettel”⁴² ajánlja elbeszéléseit, amelyeknek használati módját is kijelöli. A szövegek előírt befogadásmódja az elsajátításként értett tanulás:

A nővelde falai közzül az élet síkjára léptek, hol többé nem nevelőné, s fájdalom sokatok mellett – nem anya örködik. Azért igyekezzetek mindenen felett ezen sokszor mondott tanácsomat követni. [...] Legyetek tehát tetterre készek mint *Rózsavölgyi Vilmám*. Áldozni tudók mint a férjét szerető *Füzesi hadnagyné*. Munkások; szendék mint *Rút leányom*. Mély érzelműek mint *Lizám*. Azaz vezérelje tetteiteket szerető szív, józan agy hogy miattatok soha ne kelljen pirulnom.⁴³

Az elbeszélések didaktikus használati keretbe helyezése a paratextusok révén az 1853-as kiadásban már jelölt; ugyanakkor az előszóban körülírt didaktikus cél egyáltalán nem idegen az eredeti, folyóiratokban közölt szövegektől sem. Maga

41 KARACS Teréz, *Összes munkái*, szerk. TAKÁCS Ádám, 2 köt. (Miskolc: Író tulajdona, 1853), 1:XI.

42 Uo., 2: belső címlap.

43 Uo., 2:1. Kiemelés az eredetiben. K. Zs.

az elbeszéléskötet mindenféle paratextus (vagy az 1887-es memoárcikk) nélkül, a szövegek belső retorikáját és intencióját önmagában tekintve is egyértelműen didaktikus lenne.

Az olvasás és az irodalom ebben a didaktikus keretben modelleket nyújt az olvasó számára, akinek feladata, hogy a helyes szerepmodellel azonosuljon, és a megtanult mintát saját életvezetésében realizálja. A tanítás-tanulás fent leírt folyamatában az elsődleges tanító az anya, akinek a szerepét részben átveszi és folytatja a nevelőnő, majd a nevelőintézet falain kívül, az „életben” ugyanezt a nevelési feladatot az irodalom viszi tovább. A szerzői előszó szerint az irodalom az, amely képes személyes nevelővé válni a megfelelő használat mellett. Az irodalom tanítási-tanulási folyamatban betöltött szerepe azt is jelenti, hogy a szövegek intenciója a jövőre irányul. Az irodalmi szöveg akkor tölti be jól tanítói szerepét, hogyha képes megfelelő módon formálni a jövőt, úgy hatni az olvasókra, hogy azok saját életük alakításában valósítsák meg az olvasott (tanult) modellt.⁴⁴

Karacs Teréz visszaemlékezései és önéletrajzi írásai, a Karacs-házról szóló szövegei, vagyis az életmű harmadik korszaka első pillantásra talán kevésbé egyértelműen illeszkedik a didaktikus irodalom keretei közé. Azonban ha közelebbről vizsgáljuk az életművet, akkor azt látjuk, hogy a reformkori beszélyek, a későbbi nevelésügyi cikkek, a tanári munka és az időskori memoárcikkek folytonos, egységes szövegvilágot alkotnak. Amennyiben a memoár vagy az önéletrajz műfaját az irodalomnak ebben az általános didaktikus keretében helyezzük el, akkor könnyen belátható, hogy a műfaj eredeti célja némileg módosul. A *didaktikus* memoár célja elsősorban nem a múlt minél pontosabb és hitelesebb megidézése, hanem a múlt emlékeinek felhasználása a jövő formálásának céljából. Karacs Teréz visszaemlékezései és az egykori Karacs-házról rajzolt képei pedig pontosan ilyenek. Olyan tanító célú memoárcikkek, amelyek fiktív elbeszéléseihez hasonlóan modellt kínálnak az olvasónak.

Maga a Karacs-ház már az *Összes munkáinak* első elbeszélésében, *A végrendeletben* is megjelenik. *A végrendeletben* az ideális polgári otthon, az előítéletektől mentes szabad gondolkodás, a szorgalmas, munkás élet és a gondos nevelés színhelyeként a Karacs-ház példaként szolgál az elbeszélés rosszul nevelt szereplői számára. A szövevényes szerelmi és örökösödési cselekményben a Karacs-ház lakói

44 Így értelmezi Szabó Magda *Abigél* című regényét (Schein Gáborral részben vitatkozva): TÓTH Orsolya, „Az árkodi Pimpernel: Szabó Magda és a Pimpernel-franchise”, *Jelenkor* 66, 3. sz. (2023): 326–333. A pedagógiai gondolkodás jövőorientációjáról az irodalomtanítás kapcsán lásd korábbi tanulmányomat: KUCSERKA Zsófia, „Forradalmi múlt, jelen és jövő: Időképzetek és harcias metaforák az irodalomoktatás diskurzusában”, in *A tudós elhagyott terepén*, szerk. DÁVIDHÁZI Péter és KELEVÉZ Ágnes, 149–160 (Budapest: Reciti, 2017).

(és elsősorban a szereplőként saját néven felléptetett Karacs Teréz) rezonőrként kíséri és oktatja az elbeszélés fiktív szereplőit (az elkényeztetett Ösfy Endrét valamint a kevésbé szilárd fiatal nőket, Helént és Emíliát). A szereplők közti dialógusok rendre kitérnek az ideális nevelés elveire és gyakorlataira, míg a cselekmény elrettentő képet fest az elhibázott nevelés végzetes következményeiről. A történetet a beszélő nevű Ösfy Endrének a szereplő Karacs Terézhez írt levele zárja. A levélben a főszereplő még egyszer összegzi a tanulságot: „Milly örvény szélén álltam! (...) és mi tévesztett ide? könnyelműségen alapult neveltetésem, és nőmnek hiúság gyökéből csiráztatott neveltsége.”⁴⁵ Az *Összes munkái* élére állított *A végrendelet* című elbeszélés ugyanazokkal a vonásokkal és hangsúlyokkal rajzolja fel a Karacs-házat, vagyis a szerző szülői otthonát és saját nevelődésének helyszínét, amelyeket a kései visszaemlékezéseiből is ismerünk.⁴⁶ Az ideálisnak festett Karacs-ház, és a jó anya Takáts Évában megformált alakja ugyanúgy végigkíséri Karacs Teréz életművét, mint a témaként, retorikaként és használati módként is értett didaxis. Pontosabban: a szülői ház modellértékűvé formálása szerves része és állandósult eszköze az életmű didaxisának. Az ideális szülői ház és a gondos nevelés egyszerre legitimálja a szerző Karacs Teréz nevelői tevékenységét, hiszen az lehet jó tanítója a rá bízott növendékeknek, aki maga is jó nevelésben részesült. Ugyanakkor a Karacs-ház megformálásával a szerző egyúttal követendő mintát állít olvasói elé. Mivel Karacs Teréz maga nem vált sem családayává, sem gazdasszonnyá, sem jó feleséggé, ezért anyja példájában tudta megrajzolni azt a modellt, amely bizonyítja, hogy a helyesen megélt anyai, gazdasszonyi és feleség szerep lehetséges.

A didaktikus irodalomban erősebb modellé tud válni a nemcsak valószerű, de egyúttal valóságos minta. Karacs Teréz visszaemlékezései egészen más képet festenek a szülei (Takáts Éva és Karacs Ferenc) házasságáról és a Karacs-házról, mint amely Takáts Évának kéziratban fennmaradt önéletírásából kirajzolódik. Az 1831-es datálású önéletírás szerint a Takáts–Karacs házasság elsősorban a lemondáson és a kötelességeken alapult. Takáts rideg, szeretet és bizalom nélküli viszonyként mutatja be házasságukat, férjéről hidegen és elítélően beszél, a házasság évtizedeiről pedig örömtelen, sivár kötelességteljesítésként. A megrázó élet-történet utolsó csapása, hogy a férj Karacs Ferenc önzése (rézmetsző hivatásának él a családja helyett) miatt lányaik nem maradhatnak a szülői háznál:

45 KARACS, *Összes munkái*, 130.

46 Például: KARACS, „Hogyan lettem irogató nő”; KARACS Teréz, „Egy veterán író »Emlékezései«”, *Magyarország és a Nagyvilág* 17, 45. sz. (1881): 709–711; KARACS Teréz, „Anyámról”, *Fővárosi Lapok* 25, 3–4. sz. (1888): 15–17, 24–26.

Nem kívántam a szerencsétől sokat, mikor azt óhajtottam, hogy leányaim velem egy fedél alatt maradhassanak, míg élek, vagy míg ők rendeltetések céljára jutnak. Én sokat szenvedtem, de arra elkészülve nem vagyok, hogy gyermekeimet magamtól eltaszítani legyek kénytelen. Igazságosabb kívánsága anyának ennél nem volt soha. Nem adja meg [az] ég, és így minden kötelék fel vannak szakadozva, melyek az éghez és a földhöz kötöttek. – Most szabad vagyok.⁴⁷

Nagyon más ez a kép a Karacs-házról, mint amely Karacs Teréz szépirodalmi szövegeiből és memoárcikkeiből ismert.⁴⁸ Takáts Éva önéletírásában nyoma sincs annak a kölcsönös bizalmon alapuló házasságnak és derűs, napfényes otthonnak, amelyet a lánya, Karacs Teréz örökölt meg. Amennyiben azonban komolyan vesszük, hogy Karacs Teréz teljes életműve a didaktikus irodalom jegyében íródott, a tanítás direkt és határozott céljával, akkor a hitelesség (avagy a múlt meghamisításának) kérdése egészen másként merül fel. Ha a memoárcikkeket nem a múltra irányuló tanúságtételként vizsgáljuk, hanem a szövegek didaktikus intencióját figyelembe véve elsősorban abból a szempontból, hogy a didaxis hogyan érvényesül a szövegekben, akkor a kérdés a továbbiakban nem az, hogy Karacs Teréz vajon meghamisította-e a szülői házra vonatkozó személyes emlékeit vagy, hogy mennyiben hiteles az a kép, amelyet írásaiban szüleiről és szülei házasságáról formál. Hiszen a didaktikus szövegek célja nem a múlt megragadása, hanem a jövő formálása. Talán Karacs Teréz is azt szerette volna hinni, hogy a Karacs-ház nem feltétlenül volt, hanem inkább lesz. Karacs Teréz élettörténetének és publikált szövegeinek értelmezésében a tanítónő társadalmi szerepként és nyelvi-retorikai alakzatként is megvilágító erejű lehet. Karacs Teréz anyja halála után lépett a tanítói pályára (vagyis amikor független és egyedülálló nőként szellemi munkájával kellett eltartania magát). A tanítói munka révén tett szert nemzeti (társadalmi) elismertségre. Tanítói pályáján egyedülálló és gyermektelen nőként is „anyjuk helyett anyja”⁴⁹ lehetett növendékeinek. A tanítónő társadalmi szerepe meghatározta élettörténetét és életművét is. A nevelésügyhöz hozzászóló cikkei és vitairatai tematikusan kapcsolódtak az oktatástörténethez, amelyet tanárként mindennapi gyakorlatában is formált. Didaktikusra hangolt, tanulságos elbeszélései szerepmodelleket kínáltak olvasóinak: az ifúságnak szóló szépirodalmi tevékenysége nem más, mint a nevelői munka kiterjesztése a nevelőintézet falain

47 TAKÁTS ÉVA, „Karacs Ferencné élete”, *Café Babel* 11, 41. sz. (2001): 73–78, 77.

48 Ismert tény, hogy Karacs Teréz visszaemlékezései egészen más képet festenek szülei házasságáról és a Karacs-házról, mint Takáts Éva kéziratban maradt önéletírása. Erről lásd FÁBRI ANNA, „Néhány szó Karacs Ferencné Takáts Éva önéletírásához”, *Café Babel* 11, 41. sz. (2001): 74–77.

49 Vö. KARACS, *Összes munkái*, 2. kötet ajánlása.

túlra. És végül visszaemlékezéseiben az ideális otthon és az ideális anya megformálásával követendő példát állított a nemzet elé. Tanítónői szerepe meghatározta szövegeinek témaválasztását és céljait; anyja élettörténetét és saját gyerekkorát pedig úgy alakította, hogy az minél hatékonyabb tanulási modellt nyújtson.

Összességében a 19. századi női szerzők és a korszak gyerekirodalmi szövegeinek vizsgálatánál a tanítónői szerep gazdasági, oktatástörténeti, nőtörténeti és irodalomtörténeti aspektusának szem előtt tartása a történeti folyamatok és a konkrét szövegek értelmezésében is használható elemzési szempontnak tűnik. A tanítónő mint sikeres 19. századi társadalmi szerep rámutat arra, hogy a század nőtörténeti átalakulásai milyen társadalmi szereplehetőségeket kínáltak a nőknek, és egyúttal leírhatóvá teszi, hogy maguk a nők hogyan formálták ezeket a társadalmi szerepeket. A tanítónő komplex alakzata irodalomtörténeti vonatkozásban pedig megszólíthatóvá teszi a mai ízlés felől nézve talán kínosan didaktikus szövegeket és zárt életműveket is.

Nemi és társadalmi szerepek Benedek Elek irodalmi programjában

A 19. század utolsó évtizedeire a sajtó és az irodalmi élet bekapcsolódott a tömegkultúrába, s az ifjúság mint jelentős olvasói csoport egyre nagyobb figyelmet kapott az irodalmi piacon.¹ A gyerekek és az ifjúság számára készült művek nemek szerint elkülönülhettek, a kiadók a lány és fiú olvasókat külön kategóriaként kezelték, s ez a jelenség napjainkig jellemző. A kapitalista kiadók ugyanis egyre nagyobb mértékben igyekeztek detektálni az olvasói igényeket, és szerzőiket ezek mentén irányították az egyes társadalmi csoportoknak való alkotásra; e célzatosság vissza is hathatott, utóbb e művek befolyásolhattak is bizonyos viszonyulásokat.²

E folyamatok jobb érzékeltetésére egy máig közismert és népszerű, mi több, kultikus szerző, Benedek Elek (1859–1929) néhány alkotása kerül megvilágításra, akinek egész pályáját végigkísérte a gyerekek számára való írás, s talán az is elmondható, hogy hosszú és termékeny pályáján ez a terület bizonyult a legsikeresebbnek.

- 1 Martin LYONS, „A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások”, ford. SAJÓ Tamás, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLLO és Roger CHARTIER, 348–380 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).
- 2 Az irodalmi gépezet működése, az irodalomnak a könyv- és folyóiratipar részeként való kezelése mint lehetséges kutatási téma csak az utóbbi két évtizedben nyert polgárjogot Magyarországon. Mindez az irodalom társadalomtörténeti szemléletének kialakulása folyamatába illeszkedett, és ígéretes fejleményeket produkált. MARGÓCSY István, „»...Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz...«: Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról)”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz., Írói gazdálkodások a 19–20. században (2021): 7–29.

Érték és funkcionalitás a gyerekirodalomban

Mindezekhez előzetesen néhány kérdést szükséges tisztázni. Ezek sorában az első a gyerekirodalomnak az irodalomtörténetben vagy azon kívül, más diszciplínák között elfoglalt helye. Magyarországon – más európai országoktól eltérően – a gyerekeknek és a fiataloknak szánt olvasmányok csak ritka pillanatokban kerülhettek az irodalomtörténet látókörébe, a gyerekirodalomról folyó diskurzus elsősorban a pedagógia tudományának berkeiben zajlott, s az alkalmazás kérdései köré épült.³ Ebbe a helyzetbe az utóbbi évtized nagyon ígéretes változásokat hozott, konferenciák és kiadványok igyekeznek új ösvényeket nyitni a diskurzusban, keresve az irodalomtörténet helyét és illetékességét.⁴ A változtatás szándéka tehát határozottan deklarált, annak iránya azonban még csak tapogatózó jellegű.

A bizonytalanság oka az lehet, hogy a gyerekek számára írott művek jelentős része nem, vagy nem elsősorban esztétikai célt szolgál, vagy másképp fogalmazva, nem biztos, hogy elegendő muníciót szolgáltat egy átható esztétikai szempontú elemzés számára. Az irodalomtörténészek körében összefoglalóan didaxisnak nevezett,⁵ valójában azonban számos további részterületre bontható oktató, nevelő, szocializációs, s legújabban lélektani problémákat exponáló szándék ugyanis számos esetben felülírja az esztétikai követelményeket, vagy a sokféle szempont mellett egyszerűen eltörpül bizonyos poétikai normák érvényesítésének igénye és lehetősége.⁶ Ezzel az összetett helyzettel az irodalomtörténet-írás sokáig nem tudott mit kezdeni.⁷ Utóbbinak tulajdonítható, hogy a már céltételezésükben is gyerekeknek szánt művekre lényegesen kevesebb kritikai figyelem irányult, így az irodalmi élet szabályozó-ellenőrző funkciója kevésbé tudta ellensúlyozni a könyvpiac sajátos célrendszerének érvényesülését.

3 HERMANN Zoltán, „Irányok a gyerekirodalom-kutatásban: Előszó”, *Helikon* 64 (2021): 555–559.

4 A továbbiakban gyakori hivatkozási alapot jelentő két tanulmánykötet: HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikolett, szerk., *Mesebeszéd: A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve* (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2017), illetve HERMANN Zoltán et al., szerk., *Medialitás és gyermekirodalom* (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2020). E kötetek mellett fontos még ebből a szempontból a *Helikon* folyóirat tematikus száma, amely az európai diskurzusból válogat inspiráló tanulmányokat. *Helikon* 64 (2021): Irányok a gyermekirodalom-kutatásban, szerk. HERMANN Zoltán és KALAVSZKY Zsófia.

5 KUCSERKA Zsófia, „Gyermekirodalom: Mi az és kié?”, in HERMANN et al., *Medialitás és gyermekirodalom*, 177–190, 181–184.

6 Hermann Zoltán a német Hans-Heino Ewersre hivatkozva tesz nagyon hasonló kijelentéseket. HERMANN Zoltán, „Vázlat a magyar gyermekirodalom történetéhez”, in HANSÁGI et al., *Mesebeszéd...*, 15–31, 23–25.

7 KUCSERKA, „Gyermekirodalom...”, 189–190.

A sokféle oktató, nevelő, szocializációs és egyéb funkció, valamint a kapitalista könyvpiar egyszerre oka annak a paradox helyzetnek, hogy a gyerekirodalom döntő többsége a populáris vagy kolportázsirodalomhoz sorolódik.⁸ Ennek pedig nagyon sokféle következménye van, ezek között elsőként említhető, hogy a gyerek- és ifjúsági irodalom nem csupán az irodalom olvasójává kívánja nevelni alanyait, hanem egyáltalán az olvasás képességébe szándékozik őket beavatni, amit nem lehetséges túlságosan magasán strukturált és rétegzett funkciórendszerű szövegek segítségével elvégezni.⁹ Ami tehát egy gyerekeknek szánt alkotás eredménye lehet a gyakorlatban, s vonzóvá teszi az olvasást a gyerek számára, az kárára válhat az irodalomtörténet szempontjából, mivel egy korlátozott nyelvi kóddal és olvasói rutinnal rendelkező befogadónak szánt szöveg akaratlanul is a „kisedés” vagy a „gyarló” bélyeget kaphatja akkor, ha felnőtt irodalmi művekkel szemben támasztott mércével akarjuk mérni. S ily módon a kigyó a saját farkába harap.

Az itt vázolt helyzet bizonyos fokú elnézésre is tanít. Egyetlen szöveg nem tud minden funkciót ellátni: egyszerre megtanítani a nyolc-tíz-tizenkét éves gyerekeket az olvasás gyakorlatára, elmélyíteni olvasási technikájukat és szövegértési rutinjukat, elragadni, magával vinni egy ismeretlen új világba, élesítve képzeletvilágukat, normakövető magatartásra, szociális készségekre oktatni őket, morális útmutatást adni nekik, egyúttal pedig poétikai eszköztárát tekintve is kifogástalannak, netán még újítónak is lenni. A túlzott elvárási rendszernek az ifjúsági irodalomra kényszerítése depresszióvalja ezeket az alkotásokat, egyúttal megfosztja az irodalom polgárjogától az ifjúsági művek java részét, ami ismét csak nehezíti, hogy olyan tudományos, esztétikai vagy bármilyen értékeltű diskurzus alakuljon ki körülöttük, amely megkönnyítené a mindenkori vásárlók, vagy a gyerekekkel könyvtárba járó szülők, illetve a gyerekeket olvasóvá nevelni szándékozó pedagógusok dolgát.

Az irodalom, vagy az irodalomként értett és használt szövegek összességének vizsgálata azonban nem csak az irodalomtudomány illetékességi területe lehet. Amellett érvelek, hogy egy jövőbeli gyerekirodalom-történetben az irodalomtörténeti mellett – egyetértve Hermann Zoltán véleményével – a szocializációs

8 A helyzet funkcionális szempontú megközelítését lásd HANSÁGI Ágnes, „Kánonon innen és kánonon túl: Megjegyzések a »gyermekirodalmi kánon« és a »gyermekirodalmi klasszikusok« kérdéséhez”, in HANSÁGI et al., *Mesebeszéd...*, 33–52. Történeti szempontú áttekintés: HANSÁGI Ágnes, „Gyermekirodalom és gyermekolvasó a 19. századi magyar tömegmédiumban”, in HERMANN et al., *Medialitás és gyermekirodalom*, 111–121. Gyakorlati megközelítésben: JÁKI László, „A ponyva szerepe az olvasóvá nevelésben: Az »aljirodalomtól« a »nemes ponyváig«”, *Könyv és Nevelés* 18, 3. sz. (2016): 17–32.

9 Vö. HANSÁGI, „Kánonon innen és kánonon túl...”, 43–46.

szempont, a mindenkori társadalomba, illetve a gyerekeket körülvevő közösségekbe való belenevelődés szempontja is helyet kapjon.¹⁰ A szocializációs szempont történeti perspektívában kiegészíthető egyfajta társadalomtörténeti nézőponttal is, annak figyelembe vételével, hogy az egyes történelmi korszakok sajátos, jól ismert, közkedvelt művei hogyan törekedtek bizonyos társadalmi folyamatok értelmezésére.¹¹ De ezt továbbiakkal is érdemes bővíteni, például mentalitástörténeti, sajtó- és médiatörténeti, valamint gazdaságtörténeti vonatkozásokkal is. Mindez jobban hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy átlássuk a gyerekirodalom sajátos társadalmi, gazdasági, pedagógiai beágyazottságát, az azt körülvevő kanonizációs folyamatokat. Láttatni engedheti, hogy mi segít vagy mi gátol egyes műveket abban, hogy „gyerekirodalmi klasszikus”-sá váljanak.¹²

A társadalmi problémák halmaza kitüntetett azok sorában, amelyekre egy gyermek-, s különösen ifjúsági irodalmi szerzőnek az irodalmi és irodalmon kívüli elvárások szerint reflektálnia lehet. Sok egyéb tényező mellett a saját korszakának ellentmondásai iránti érzékenység is egyike azon tényezőknek, amelyek segíthetik egy-egy alkotás népszerűségét, olvasottságát a maga korában, s azok sorában is, amelyek nehezíthetik a gyerekeknek és fiataloknak szánt olvasmányok hosszú távú népszerűségét. Ezt az is bizonyíthatja, hogy azok a gyermek- és ifjúsági regények, amelyek fiktív univerzumokat teremtenek, s nem, vagy csak nagyon áttételesen kényszerülnek saját koruk társadalmi viszonyainak reflektálására, sokszor jóval kitartóbban képesek fenntartani a közönség érdeklődését. Ilyen teljes mértékben kitalált figurákat és világot megjelenítő alkotás lehet a *Micimackó*, vagy a középosztályi gyerekek társadalomból való kivonulására építő *Fecskék és fruskák* sorozat, amelyek nagyon speciális, emberi – vagy állati – közösségeket ábrázolnak, s a példákat még hosszan sorolhatnánk.

A kánon fogalmának használatát a gyerekirodalom kontextusában az is nehezíti, hogy egy-egy szöveg, vagy akár szövegcsalád státusza az idők során változhat. A gyerekirodalom lényegében három úton jöhet létre: 1. eredetileg is gyerekeknek szánt szövegek; 2. gyerekek számára átirrt, eredetileg felnőtteknek szánt alkotások; 3. az utókor által gyerekirodalommal olvasott művek révén.

10 HERMANN, „Vázlat a magyar gyermekirodalom történetéhez”, 23–25.

11 Utóbbira remek példákat szolgáltat a német szocializációs gyerekirodalom-kutatás alapján HERMANN Zoltán, „A gyerekirodalom mint a politikai ideológiák médiuma: Buday Géza: A krasznabecsi háború / Bogáti Péter: Az ágasvári csata”, in HERMANN et al., *Medialitás és gyermekirodalom*, 157–178.

12 Az, hogy a gyerekeknek szánt olvasmányokat irodalomként, vagy akként is olvassuk, elképzelhető, hogy újabb fejlemény. A 19. század végének gyerekirói, például F. Hentaller Mariska a gyerekeknek szánt írásait elkülönítve kezelte „irodalomként” értett szövegeitől. Ezért az összefüggésért Domokos Mariann-nak tartozom köszönettel.

Bizonyos szövegeket, vagy akár komplett műfajokat is gyerekirodalomná olvashatnak, illetve szabhatnak az idők során. A legtriviálisabb példát ebből a szempontból a népmese, illetve a tündérmese karrierje jelenti a 19. században. A mese a század első két-három évtizedében a Grimm testvérek és több kortársuk kezdeményezésére mint a nemzeti kultúra lehetséges eminens szövegtípusa került fókuszba, de ezt a célt csak később érte el.¹³ A század folyamán azonban, ugyancsak Grimméktől indulva, egyre inkább a középosztály gyerekei oktatásának, nevelésének kulcsává vált, s maradt az a mai napig is. Ennek érdekében a teljes szövegtörzs átalakításra szorult, például meg kellett fosztani néhány jellegzetes vonásától, mindenekelőtt horrorisztikus, szadisztikus, valamint erotikus és obszcén tartalmaitól.¹⁴ Feltehetően ezen átszabás során kapcsolódtak a műfajhoz azok az ideológiai kapaszkodók is, amelyek a meséket utóbb a gyerekek fejlődésében, nevelésében, lelki stabilitásuk kialakulásában és még számos kérdésben pozitív, megerősítő funkcióval ruházták fel.¹⁵

Jelen írás egyfelől a problémafelvetés szándékával íródott. Arra kívánja ráirányítani a figyelmet, hogy a gyerekirodalom összetett, sokfelé ágazó társadalmi, gazdasági, tudomány- és oktatáspolitikai beágyazottságú jelenség, s ezek sorában hol érdemes keresni az egyes tudományágak illetékességét. Hogyan érdemes a szövegekkel foglalkozó tudományágaknak újrapozicionálniuk magukat e sokféleségben? Ezen belül milyen relevanciája lehet a társadalomtörténeti szempontoknak.

13 A folyamat hazai leágazásáról és kudarcának okairól lásd GULYÁS Judit, „Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában* (Budapest: Akadémiai, 2010).

14 A 20. századi német folklórfilológia több jelentős kritikai kiadásban dokumentálta a Grimm-mese-gyűjtemény alakulástörténetét: Johannes BOLTE és Georg POLÍVKA, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, 5 köt. (Leipzig: Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung, 1913–1932). Heinz RÖLLEKE, *Grimms Märchen und ihre Quellen: Die literarischen Vorlagen der Grimmschen Märchen synoptisch vorgestellt und kommentiert*, Schriftenreihe Literaturwissenschaft 35 (Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 1998). Hans-Jörg UTHNER, *Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen“ der Brüder Grimm: Entstehung – Wirkung – Interpretation*, 3. kiad. (Berlin–Boston: de Gruyter, 2021). A folyamat lényeges állomásainak magyar nyelvű összefoglalása: NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, in NAGY Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondákig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 15–63 (Budapest: L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015). A meseszövegalkításokról szóló tanulságos esettanulmány: GULYÁS Judit, „»ha tudtam volna, hogy ilyen édes a véred...«: Térdszéli Katka útja a pesti sajtótól a nagyszalontai folklórgyűjteményen át a nemzeti gyerekirodalomig”, in *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 30, szerk. KESZEG Vilmos, NAGY Zsolt és SZAKÁL Anna, 313–353 (Kolozsvár: Krizsa János Néprajzi Társaság, 2022).

15 GULYÁS Judit, „Népmese és gyerekirodalom: Frankovics György: A bűvös puská: Népmesék romákról, Herbszt László illusztrációival, Bp., Móra, 2015”, in „...kézifékes fordulást is tud”: *Tanulmányok a legújabb magyar gyerekirodalomról*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikolett, 92–106 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018).

Kanyarok és egyenesek Benedek Elek irodalmi pályáján és utóéletében

Nehéz meghatározni Benedek Elek elbeszéléseinek, regényeinek, színdarabjainak, valamint feldolgozásainak kánoni pozícióját. Ennek fő oka a gyerekirodalmi kánon hiányában, illetve létrehozásának elvi nehézségeiben keresendő. A téma azért is kerül ritkán elő, mivel, mint már szó volt róla, e művek többnyire a populáris irodalom kategóriájába tartoznak, vagy oda sorolják őket.¹⁶ A gyerekirodalomban, vagy abban is, illetve elsősorban abban alkotó szerzőket az utókor hajlamos marginalizálni, a kicsiknek írott műveket eleve alacsonyabb rangú, csökkentett érték kategóriájú műveknek sorolva be, s ez a csökkent értékűnek tételezés rávetülhet szerzőjük teljes életművének utólagos megítélésére is. Benedek esetében – ahogy sok más kortársában – nehezítették az utókor recepcióját a történelem viharai is, aminek következtében bizonyos korszakokban egyes művek és életművek akár teljes le-, illetve átértékelődéseken eshettek át.

Nehéz megmondani, hogy a többszáz kortárs, a kánonból, a közismertségből részben vagy egészében kihullott életmű között Benedek Eleké milyen helyet foglal el, s arra sem vállalkozhat ez a rövid írás, hogy az író Benedek jelenlegi ismertségének vagy ismeretlenségének mértékét megítélje. Itt csak arra van mód, hogy utóéletének néhány lényeges epizódját felelevenítve az elfeledés folyamatát nyomon követhessük.

Benedek irodalmi pályája folklórgyűjtéssel, illetve népköltési szövegkiadásal indult, gyűjtőként és közreadóként vett részt a *Magyar népköltési gyűjtemény* harmadik kötetének munkálataiban, Arany László és Gyulai Pál megbízásából.¹⁷ A folklorista karrier azonban máig azonosítatlan titokzatos kritikuskok véleményén zátonyra futott. A 20. század második felének tudományossága többszörösen rehabilitálta a népköltési szövegkiadó Benedeket, felismerve a vele és tevékenységével szemben felmerülő kifogások ellentmondásos, következetlen voltát. Maga is mindent megtett igaza megvédése érdekében, de a kortárs folklórfilológia nem fogadta vissza tékozlónak ítélt fiát.¹⁸

16 A kánon pluralitásának, rétegzettségének elméletét a magyar nyelvterületen elsősorban Szajbély Mihálynak köszönhetjük, aki Niklas Luhmann rendszere alapján építette fel saját sokoldalú kánonfogalmát. SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest: Universitas, 2005), 81–88. Ezt próbálta meg a gyerekirodalomra alkalmazni BÁRDOS József, „Kánonképződés a gyermekirodalomban”, *Könyv és Nevelés* 19, 4. sz. (2017): 57–70.

17 KRIZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek és SEBESI Jób, kiad., *Székelyföldi gyűjtés*, Magyar népköltési gyűjtemény 3 (Budapest: Athenaeum, 1882).

18 OLOSZ Katalin, „Benedek Elek és Sebesi Jób balladagyűjtésének problémái”, in *A népköltészet terített asztalánál*, szerk. BENEDEK Katalin, 100–124 (Budapest: MTA Néprajztudományi Intézet, 2011).

A népköltészettől, a mesétől és a mondától nem szakadt azonban el, a szélesebb olvasóközönségnek, ezen belül is leginkább gyerekeknek szánt feldolgozásai az 1880-as évek derekától sorra jelentek meg.¹⁹ Molter Károly egy rövid megemlékezésében talán nem véletlenül nevezte őt „a gyerekek Jókaija”-nak.²⁰ Prózai népköltési feldolgozásainak nagy részét a *Magyar mese- és mondavilág: Ezer év meseköltése* (a továbbiakban MMMV)²¹ köteteiben olvashatjuk, amely a millennium alkalmából készült.²² Az ezt követő évtizedekben számos díszkötéses újrakiadása mellett kispénzű vásárlóknak szánt kivonatai, részkiadásai is megjelentek.²³ Emellett darabjait a szerző és sokan mások is beszerkesztették különböző folyóiratokba, kalendáriumokba és iskolai olvasókönyvekbe.²⁴ A mese- és mondafeldolgozások a 20. században az elemi iskolai olvasókönyvek meghatározó részévé váltak, különböző átirataikban máig is azok maradtak, ami alapjaiban határozza meg a magyar társadalomnak a népmeséről és történeti mondáról kialakult

GULYÁS Judit, „Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita”, in BENEDEK, *A népköltészet terített asztalánál*, 25–46.

- 19 Elsők ezek sorában: BENEDEK Elek, *Székely tündérvilág: Székely népmesék és népmondák* (1885, 1907, 1927); BENEDEK Elek, *Székely mesemondó* (Pozsony – Budapest: Stampfel, 1888, 1890, 1909, 1946, 1987 reprint).
- 20 MOLTER Károly, „Benedek Elek jubilál”, in MOLTER Károly, *A keleti állomáson*, 38–39 (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2001).
- 21 BENEDEK Elek, *Magyar mese- és mondavilág: Ezer év meseköltése I–V.*, SZÉCHY Gyula szöveggyűjteményével (Budapest: Athenaeum, 1894–1896). Legfontosabb későbbi kiadásai, az első kötet utánnyomásával: 1901–1904; 1909–1913; 1914–1917; 1924; 1929; 1943. A második világháború után megszűnt a sikerszeria, majdnem egy fél évszázadon át nem jelent meg újra a mű. Modernnek nevezhető, jelentős kritikai apparátussal ellátott kiadását Kovács Ágnes néprajzkutató, folklorista rendezte sajtó alá. Érdemes megjegyezni, hogy ekkor már az egykorú kritika által erősen kifogásolt alcím nélkül láttak napvilágot a kötetek. BENEDEK Elek, *Magyar mese- és mondavilág*, REICH Károly rajzaival, kiad. KOVÁCS Ágnes (Budapest: Móra Kiadó, 1987).
- 22 A feldolgozások mikéntjéről és az átirás szabályairól: LANDGRAF Ildikó, „Benedek Elek mondái”, in BENEDEK, *A népköltészet terített asztalánál*, 72–86.
- 23 Ilyenek voltak például a 20. század első évtizedében a Singer és Wolfner-nél megjelenő *Elek apó meséi*, illetve a Lampelnél kiadott *Benedek Elek kiskönyvtára* című sorozatok. A feldolgozások folklórra tett hatásáról lásd KOVÁCS Ágnes, „A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai (2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V.)”, *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 9 (1977): 139–188.
- 24 Benedek Elek az 1880-as évektől szerkesztett kalendáriumokat először a Pallasnál, majd az Athenaeumnál. Ezek tartalmazznak meseátiratokat is, amelyek többnyire korábban már közölt szövegek, vagy azok apróbb változtatáson átesett variánsai. A két világháború között megjelent iskolai olvasókönyvek szintén gyakran tartalmazznak mese- és mondaátiratokat Benedektől. Ezek részletezésétől terjedelmi okokból ezúttal eltekintek. Saját kalendáriumszerkesztői tapasztalatairól *A százszentendő jövőmondó* című elbeszélésében írt élményszerűen és önironikusan. Legújabb kiadása BENEDEK Elek, *A százszentendő jövőmondó: Karcolatok, elbeszélések, cikkek* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1967), az elbeszélés: 100–104.

képét.²⁵ A kortársi kritika, amely vitriolba mártott tollal igyekezett helyre tenni a MMMV textológiai gyakorlatát és folklórszemléletét, nem láthatta még történelmi perspektívából azokat a gazdasági és kulturális folyamatokat, amelyek e mű megjelenését is motiválták. Benedek amellet, hogy a korábbi évtizedekben a szóbeliségből gyűjtött mese- és mondaszövegek átiratait kívánta díszkötésben az ezredéves ünnepség alkalmából a nagyközönség elé tárni, a korszak kapitalista kiadóinak üzletpolitikájához is kapcsolódott.²⁶ A nagy kiadványvállalatok célja pedig az ehhez hasonló reprezentatív, többkötetes kiadványokkal, például lexikonokkal, továbbá magyar és világirodalmi válogatásokkal elsősorban a vásárlókkal való hosszú távú kapcsolat volt. Az üzlet kölcsönösségen alapult: a díszes bőr- és vászonkötéses könyvgerincek jól mutattak az egyre szélesedő polgárság díszes fogadószobáiban és szalonjaiban felállított keményfa polcokon.²⁷

Az MMMV megjelenését követően megmaradt Benedek életében a mesék és mondák kiadása, illetve a meseszövegek átdolgozása is. A magyar mellett a világirodalom mesekincsét is az olvasók elé tárta, az ő nyelvén szólalhattak meg a Grimm-mesegyűjtemény mellett az *Ezeregyéjszaka* és számos más külhoni antológia darabjai is.²⁸ Kis túlzással azt állíthatjuk, hogy Benedek teljesítette be azt a folklórgyűjtést motiváló 19. századi programpontot, amelyet még a Grimm fivé-

25 LANDGRAF Ildikó, „Nemzeti önképteremtés – mondafeldolgozások az iskolai olvasókönyvekben”, in *Hagyomány, örökség, közkultúra: A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*, szerk. DRÓSZEGI László és JUHÁSZ Katalin, 245–258 (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2011). MIKOS Éva, „Monda és történelem: Benedek Elek és a folklór kapcsolatának sokszínűségéről”, in *BENEDEK, A népköltészet terített asztalánál*, 87–99.

26 A mű keletkezési körülményeiről a bennfentes Lengyel Dénes – Benedek Elek unokájának – értesülése a következő volt: „Mint a mesében, itt is egy őszöreg ember jelenik meg, és jó tanácsot ad az írónak. Kuttner Kelemen Dávid könyvügynök, aki jól ismeri Benedek Elek meséskönyveit, azt tanácsolja az írónak, hogy kutassa fel a gyűjteményekben, folyóiratokban lappangó, tájnyelven vagy rossz stílusban írt meséket, mondákat, írja meg őket újra, mert ilyen módon az egész ország összegyűjtött mesekincsét irodalmi formában nyújthatja át az olvasóknak a millennium ünnepén.” LENGYEL Dénes, *Benedek Elek* (Budapest: Gondolat, 1974), 85–86.

27 A helyzet leírása egy eset kapcsán: RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „A Révai Testvérek és a »kapitalista könyvirodalom«”, in *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba és HITES Sándor, *Reciti konferenciakötetek* 15, 169–184 (Budapest: Reciti, 2022).

28 BENEDEK Elek, kiad., *Grimm testvérek összegyűjtött meséi* (Budapest: Lampel, 1914). BENEDEK Elek, kiad., *Ezeregy éjszaka legszebb regéi*, HAMPEL József rajzaival (Budapest: Dante, 1920), a korábbi kiadásainak pontos adatait nem sikerült fellelnem. BENEDEK Elek, kiad., *Ezüst mesekönyv: A világ legszebb meséiből*, ford. H. J. (Budapest: Athenaeum, 1914, 1928). BENEDEK Elek, kiad., *Csudalámpa: Arany mesekönyv, a világ legszebb meséi*, [ill.] POGÁNY Willy, ford. H. J., KOTÁSZ Károly (Budapest, Athenaeum, 1913, 1924).

rek fektettek le. Nevezetesen, ő vitte be a polgári gyerekszobákba, s tette hosszú időre azok szériatartozékává a szájhagyományból gyűjtött meséket és mondákat.²⁹

Talán az a kijelentés is megköszönhető, hogy Benedeket a mesékhez és mondákhoz való szoros kapcsolódása, a sorra megjelenő népköltési és könyvmese átdolgozásai predesztinálták a gyerek- és ifjúsági írói szerepkörbe. Itt is figyelembe kell venni, hogy irodalmi pályája a tömegkultúra születésének korszakában, az 1880-as években indult, kezdetben újságíróként.³⁰ A korszak ugyan a sajtó és a lapkiadás konjunktúráját hozta, a hírlapírói hivatás ugyanakkor meglehetősen bizonytalan volt.³¹ Az újságírónak nem ártott több lábon állnia. A korszakra már jellemző az olyan szabadfoglalkozású, szerkesztő–publicista-típusú értelmiségi megjelenése, aki a lapokba írás mellett egyéb tevékenységeket is folytat, például szépirodalmat ír vagy fordít, illetve olyan átiratokat, kivonatokat készít mások munkáiból, amelyeket az olvasók a gyakorlati életben hasznosíthatnak, például szakácskönyveket, háztartásvezetési tanácsadókat állít össze, kertészeti könyvet szerkeszt, vagy éppen gyerekkönyveket kompilál. Ezek a munkák éppúgy a populáris kultúrához tartoznak, mint a benedeki mese- és mondaátiratok. A napi szerkesztői, fordítói stb. feladatokban felörlődő szerző egy idő után feladhatja az önálló szépirodalmi művek alkotását, vagyis úgy lesz tollából élő alkotó ember, hogy nem válik valódi művésszé.³² Benedek esetében ez nem történt meg, például azért sem, mert viszonylagos rendszerességgel megjelenő, gyerekeknek szóló mese- és mondafeldolgozásaival vélhetően jól ki tudta egészíteni jövedelmét.

Halála után alig tíz évvel megjelent róla az első kisonográfia, ami az érdeklődés fennmaradásának biztos jele.³³ 1929-ben bekövetkezett halála és a második világháború vége közti másfél évtizedben tovább folytatódott hazai és külföldi meseátiratainak, továbbá a kisgyerekeknek szánt, a verses és elbeszélő költészetből készült válogatásainak, antológiáinak újrakiadása, ez azonban ifjúsági regényeit, és a többi szépirodalmi alkotását alig érintette. Az 1940-es és 1950-es évek fordulójának könyvindexálási hulláma Benedeket sem kímélte. Az elhíresült 1950-es selejtezési listában, amely iskolai és ifjúsági könyvtárak állományára vonatkozott,

29 Benedeket megelőzően ezt a hatást alighanem csak Arany László kötete érte el. Ez azonban jóval kisebb vállalkozás volt. ARANY László, kiad., *Eredeti népmesék* (Pest: Heckenast, 1862).

30 KOVÁCS Ágnes, „Benedek Elek és a magyar népmese kutatás”, *Ethnographia* 72 (1961): 430–444.

31 BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 231–318, különösen 245–254.

32 MIKOS Éva, „Egy nemesasszony esete a popularitással: Kuliffayné Beniczky Irma útja a regényírástól a kalendáriumszerkesztésig”, *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, *Reciti konferenciakötetek* 9, 245–272 (Budapest: Reciti, 2020).

33 VEZÉR Erzsébet, *Benedek Elek* (Budapest: Pátria Nyomda, 1937).

Benedek Eleknek közel hatvan műve szerepel, ezen könyvek jó részének közgyűjteményi példányaikat be is zúzták.³⁴ Számos kortársa került fel még erre az igencsak bő, mintegy 1700 tételt tartalmazó listára, de míg Móra Ferenc vagy Jack London műveit később újra kiadták, Benedekéit nem. Az 1950-es évek második felétől már kizárólag népmeseátírataiból készült válogatások jelenhettek meg, többnyire illusztrált mesekönyvek formájában.³⁵ A „nagy mesemondó”, illetve „Elek apó” ekkor végleg elnyomta a saját jogon is írónak tekinthető Benedek Eleket.

Jól tükrözi a helyzet ellentmondásosságát, hogy az 1970-es évek közepén Benedek unokája, nem mellesleg, mondaátíratok százainak alkotójaként elsőszámú szellemi örököse, Lengyel Dénes kismonográfiát jelentetthetett meg a teljes életműről, amely máig fontos hivatkozási alapot jelent.³⁶ A kis kötet magában foglalja az átíratok és az önálló alkotások értékelését, s egyenlő arányban láttatja a folklórfeldolgozó, a szerkesztő, irodalomszervező és az író Benedek Eleket, miközben az olvasó ebben az időben e széles paletta jelentős részéhez aligha férhetett hozzá.

Romániai magyarok körében az ott élete utolsó évtizedében végzett irodalomszervező tevékenysége miatt ugyanakkor még a szocializmus ideje alatt is más megítélés alá esett: novelláiból és publicisztikaiból az 1950-es és 1960-as években az adott korszak szempontjai szerinti válogatásokat jelentettek meg, ezek hazai könyvtárakba és elképzelhető, hogy könyvesboltokba is eljutottak.³⁷ A kiadást koordináló Balogh Edgár a népnemzeti irány mellett felfedezte a harcos-karcos

34 VARGA Sándor, *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957* (Budapest: Gondolat, 1985), 237–251; SIPOS Anna Magdolna, „Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában: Könyvindexek 1949–1950”, *Könyvtári Figyelő* 53 (2007): 684–712, a gyerekkönyvtárak selejtezésére vonatkozó részek 692–695. Azt is fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a könyvek kivonása és megsemmisítése nem minden esetben járt a művek teljes és végleges elfeledésével. Például Márai Sándor művei a szocializmus évtizedei alatt egyáltalán nem jelenhettek meg Magyarországon, a nyugati kiadványok pedig nem juthattak el a hazai boltokba. Az 1990-es években azonban megtörtént az életmű teljes újrakiadása, valamint tudományos újraértékelése, s a kötetek a nagyközönség soraiban is újra közkedvelté váltak. Ezt követően viharos sikert aratott a szerző több műve a német és más nyugat-európai könyvpiacokon is. Továbbá számos, az 1940-es és 1950-es években indexre került szerző és alkotás rehabilitálódott már nem sokkal az 50-es éveket követően, s jelenhetett meg ismét.

35 A meseátíratok mellett irodalmi átíratokat keveset emlegetik. A két legismertebb ezek közül: BENEDEK Elek, *Toldi Miklós*, az ifúság számára Arany János *Toldija* nyomán, ill. Mühlbeck Károly (Budapest: Lampel, 1911); BENEDEK Elek, *Szigeti veszedelem*, Zrínyi Miklós költeménye után (Budapest: Lampel, 1914). Értékelésüket lásd GALUSKA László Pál, „Benedek Elek, a zseniális átdolgozó: Az ismeretlen Benedek Elek” [*Elektronikus*] *Könyv és Nevelés* 11 (2009), hozzáférés: 2025.06.11, https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/bj_0904.htm

36 LENGYEL, *Benedek Elek*.

37 Legkorábban Erdélyben közöltek ilyen válogatást. BENEDEK Elek, *Halljátok, emberek? Politikai írássok és irodalmi bírálatok*, összeáll., előszó, jegyz. BALOGH Edgár (Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1956); BENEDEK Elek, *A harismadár: Novellák, karcolatok, elbeszélések*, bev. BALOGH

Benedeket, aki több pedagógiai és közéleti lap szerkesztői minőségében üzenetei, vezércikkei segítségével a mindenkori kormányzat oktatáspolitikájának ellentmondásai és igazságtalanságai ellen küzdött, vagyis szerepet vállalt a konzervatív társadalmi rend hibáinak felmutatásában. Ezt a tevékenységet Balogh valamiféle polgári radikalizmusként értelmezhetette, amivel hőst a szocialista eszmék felé tudta közelíteni annak ellenére is, hogy Benedek valójában soha nem rokonszenvezett a szocializmus és kommunizmus eszmevilágával.³⁸ Az enyhülés és odafordulás jele lehetett, hogy az 1970-es években már idehaza is bekerülhetett egy, a 19. század második felének rövidprózáját reprezentáló antológiába.³⁹ Ha csak nagyon röviden, de a századforduló novellisztikája kapcsán megemlékezik róla az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv is.⁴⁰ Az utókor a meseíró mellett nosztalgikus önéletrajzi írások szerzőjeként is számon tartja, vallomásos prózája ugyanis az, amely viszonylag sok modern kiadást ért meg, s az újabb megjelenései a szocializmus évtizedei alatt sem apadtak el.⁴¹ Mind a kissé szentimentálisan honoszerető, gyerekkorát aranykorként ábrázoló, de nehézségeivel is szembenéző írói karakter, mind pedig a meseíró szerepkör letörölhetetlenül ráégett, s máig meghatározza szerzői megítélését.

Társadalmi értékek Benedek Elek ifjúsági műveiben

Az alábbiakban Benedek néhány ifjúsági, vagy annak tekinthető alkotásáról lesz szó. Ezekben, akárcsak felnőtteknek szánt írásaiban a szerző soha nem vonult ki az őt körülvevő társadalmi valóságból, a társadalmi helyzetek és problémák minden egyes elbeszélésének és regényének keretét és témáját is jelentették. Előfelte-

Edgár (Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1959); BENEDEK Elek, *A százszentendős jövőndömondó: Karcolatok, elbeszélések, cikkek*, bev. BALOGH Edgár (Bukarest: Irodalmi Kiadó, 1967).

38 BALOGH Edgár, „A harcos Benedek Elek”, in BALOGH Edgár, *Mesterek és kortársak: Tanulmányok, jegyzetek, emlékezések*, 56–126 (Bukarest: Kriterion, 1974). Vö. HEGEDŰS Imre János, *Benedek Elek monográfia* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2009), 269.

39 BENEDEK Elek, „A vén meg a kicsi Nyikulájáról”, in *Magyar elbeszélők: 19. század*, szerk. SZALAI Anna, 1031–1036 (Budapest: Szépirodalmi, 1976).

40 Az 1960-as években készült akadémiai irodalomtörténet szerzője tehetséges novellistának tartja Benedeket alig egy oldalas összefoglalásában. GERGELY Gergely, „Benedek Elek”, in *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÓTÉR István, 3. kiad. (Budapest: Akadémiai, 1971), 919.

41 Leginkább az alábbi mű: BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem! Egy nép és egy ember története* (Budapest: Pantheon, 1920; további kiadásai: Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1959, 1979; Budapest: Magyar Könyvklub, 1993; Sepsiszentgyörgy: Bon Ami, 1998; Budapest: Arany Forrás, 2006, 2010; Csíkszereda: Pallas Akadémia, 2009) stb. Értékelését lásd HEGEDŰS, *Benedek Elek monográfia*, 271–281.

vésem, hogy az életmű számos fontos darabja – feldolgozások és saját alkotások egyaránt – az emancipatorikus folyamatokra adott válaszként értelmezhető; e folyamatokban a gyors társadalmi átalakulások okozta feszültségek és konfliktushelyzetek ragadhatók meg. A 19. század utolsó három és a 20. század első két évtizedében, lényegében a hosszú 19. század utolsó harmadában egy sor olyan társadalmi folyamat zajlott, amelyek radikális változásokat hoztak. Az első egyfelől a társadalmi rétegek közötti nagyon szigorú határok elmosódását, a feudalizmustól örökölt társadalmi korlátok lassú felszámolódását jelentette, másfelől pedig a modern magyar nemzet, illetve a gerincét adó középosztály megszületését, amelyhez szükség volt különböző etnikai csoportok beolvasztására, valamint a nemesség és a parasztság egy részének polgárosítására. Másrészt ez az időszak a női emancipáció szempontjából is kiemelkedő jelentőségű, ekkorra jutott el a magyar társadalom is a politikai jogok egyenlő gyakorlásának gondolatához, illetve fontossá vált a középosztálybeli nők munkavállalásának, önálló egzisztenciateremtésének legitimálása, annak a szemléletnek az elmélyülése, hogy a nők is önálló gazdasági tényezők lehetnek akár házasságon belül, akár azon kívül is.

Benedek Elek a szakirodalom és a köztudat is a népelet írójaként tartja számon, művei részben kapcsolódnak valamilyen formában a hagyományos falusi közösségekhez: vagy e közösségek tagjainak szóbeli tudását szóltaltatja meg népköltési átdolgozásaiban, vagy olyan életképeket, élethelyzeteket ábrázol, amelyek háttérét a vidéki miliő adja. A másik közhely, amelyet Benedek írásaival kapcsolatban szívesen emlegetnek, hogy az idill szerzője volt, aki a fiataloknak szánt műveiben, de akár tárcáiban, novelláiban is a családi élet, illetve a vidéki létezés ideálisnak vélt állapotait igyekezett megragadni.⁴² Ez a két megállapítás olykor azokra a művekre is ráveti árnyékát, amelyeket valójában egyik tendencia sem jellemez, illetve elfeledtethet a művekben ezekkel együtt vagy ezektől függetlenül megjelenő fontos értékeket.

A parasztság, a falusi élet ábrázolása Benedek számos művében meglehetősen összetett, az egész életművet tekintve pedig különösen az. Azokban az írásokban, amelyekben a szülőföldet, a székelységet, vagy akár általában a falusi életet mutatja be, egyfelől a saját gyökereivel való azonosulás szándéka érhető tetten, amelyben a nadrágos ember, a karriert építő, hírnevet szerző fővárosi polgár folyamatosan haza vágyik harisnyás székelyei közé. E vágyakozás vetülhet ki az ottani életet a valóságosnál tökéletesebbnek láttató sorokban. Másfelől, a korabeli magyar társadalom jelentős hányadát adó szegény, sokszor kiszolgáltatott tömegekkel való együttérzés figyelhető meg novelláiban, karcolataiban: Benedek szépírói művei

42 LENGYEL, *Benedek Elek*, 169–171, 179–180.

ben gyakran szembesülhet az olvasó a falusi vagy akár a városi emberek nyomorúságával. Egyúttal a velük szembeni értelmiségi büntudat megnyilvánulásként is érzékelhetők akár a falusi életről írott, akár a városi kispolgárság anyagi gondjait, reménytelen küzdelmeit megörökítő sorok. A vidéki Magyarország problémáinak reális ábrázolása, és alkalmankénti idealizálásának kettőssége a szerző, illetve az általa képviselt társadalmi réteg, a paraszti származású első generációs értelmiségiek belső vívódását, identitásuk bizonytalanságát is jelezheti.

A mese- és mondafeldolgozások megszületésének pusztá ténye, de országos sikerük is hozzájárult a társadalmi emancipáció folyamatához. (Mint ahogy a folklórgyűjtés a hosszú 19. század folyamán ezt a feladatot célozta meg elsődlegesen.) Történelmi perspektívából Benedek Elek végezte be azt a programot a magyar nyelvterületen, amelyet a Grimm testvérek kezdeményeztek a század elején, s amelyhez számos gyűjtő, lejegyző, szerkesztő hozzátette a magáét. Ennek a programnak a keretében a magyar és nem csak a magyar népmesék és népmondák kerültek be a polgári otthonok gyerekszobáiba. Továbbá, s talán ezt kevésbé szokás hangsúlyozni, de legalább annyira fontos: ő kapcsolta be a magyar népköltészetnek nevezett szövegtörzset a városi tömegkultúrába. A mese- és mondaszövegek populáris olvasmánnyá tétele – a szakértelmiség ellenállása mellett is – sikeresnek bizonyult, hiszen az újabb és újabb kiadások máig népszerűek maradtak. A meseátiratok biztosították – egyebek mellett – alkotójuk és népes családjának megélhetését, vagyis e kísérlet rentábilis irodalmi vállalkozásként is értékelhető. Ezeknek együtt pedig nagy szerepe lehetett abban is, hogy a mesék és mondák a gyereknevelés, a gyerekek szellemi fejlődésének kulcseszközeivé váltak a 20. században. A feldolgozások a populáris, illetve tömegkultúrába kerülve ugyanakkor az értelmiség irányítása vagy bármiféle befolyása nélkül éltek saját életüket a mai napig.

A vidékhez, a falusi közösségekhez való kapcsolódás számos lehetősége jelenik meg az ifjúságnak szánt műveiben is. A gyerekekről és fiatalokról írott alkotásaiban az első generációs fővárosi értelmiségi szülők gyerekeinek sajátos helyzete is gyakori téma. Több írásából is ismerhető az a helyzet, amikor az elbeszélő népes családjával a nagyon távoli vidéki nagyszülőkhöz látogat. A fiatalok itt többnyire jó adaptációs képességekről tesznek tanúságot, kapcsolatokat építenek, barátságokat alakítanak ki a helyi gyerekekkel, mintegy az elvárásoknak megfelelően viselkednek. Erre épül Benedek talán egyetlen fiúregénye, az *Egy budapesti fiú naplójából* című, amely a számos ifjúsági művében megjelenő fővárosi nagycsalád elsőszülött fia és egy székelyföldi legény közti mély barátságot ábrázol.⁴³ Az

43 BENEDEK Elek, *Egy budapesti fiú naplójából* (Budapest: Lampel, 1907).

írói életműben vannak visszatérő szereplők, vélhetően a saját gyerekekről mintázott, de mindenképpen fiktív karakternek számító figurák, s olykor nem csupán a főszereplőkkel, hanem a helyszínekkel és a mellékszereplőkkel is újra találkozhat az olvasó. Marci barátsága a falun élő, félárva Árpáddal, akinek apja egykor a pesti fiú apjának jó barátja volt a *Kicsi falum, Isten veled!* című elbeszélésben is megjelenik. A két fiú nyár végi elválása, és hosszas évközi levelezése tartós mély baráti kapcsolatra utal.⁴⁴

A gyerekeknek, gyerekekről szóló történetekben olyan lány főszereplővel is találkozhatunk, aki vidéki utazásokon hozzátartozói földjén jár. A *Zsuzsika könyve* című kisregény hősnője egy tizenéves, aki szintén keleti végekre jár nyaralni, sőt telelni is, élményeiről pedig levelekben számol be Pesten maradt barátnőjének, Margitnak. Ezekben a falu mint idilli helyszín jelenik meg, a vendégeskedő család a rokonlátogatás mellett kikapcsolódni érkezik a hegyek közé. Télen ródliznak és korcsolyáznak, élvezik a hó és a lankák adta lehetőségeket. Nyáron pedig kirándulnak, történelmi emlékhelyeket látogatnak meg, szélesítik látókörüket, honismeretüket, mélyítik hazaszeretetüket. A *Zsuzsika könyve* az a mű, amelyben a szerző konkrét néprajzi ismeretek átadásával is kísérletezik, ifjú olvasói művelése érdekében. Olvasható például benne egy meglehetősen részletes leírás egy vidéki – vélhetően székelyföldi – locsolkodásról, locsolóversek megidézésével színesítve az élményt. Szóba kerül a falusi lakodalmak világa annak kapcsán, hogy Zsuzsika szülei egy alkalommal jóbarátjuk esküvőjére indulnak a távoli tájra. Mindez arra példa, hogy a falu és a paraszti életforma ábrázolásának többféle, a korban forgalomban lévő diskurzusát is megjelenítik Benedek gyerekeknek szánt írásai, olykor egy művön belül, párhuzamosan is, hiszen a regényben a falu az apa szülőföldje, ahová visszavágyik, egyúttal a honismeret szempontjából kitüntetett jelentőségű turisztikai célpont, s még néprajzi értékek őrzője is.⁴⁵

A másik emancipációs tendencia, a nők egzisztenciateremtése, beilleszkedése és a családban vagy a nyilvánosságban játszott szereplehetőségei legalább annyira hangsúlyos kérdések Benedek Elek írói alkotásaiban, különösen a fiataloknak szántakban, mint a társadalmi átalakulások kérdése, s a kettő legtöbbször szintézisben jelentkezik. Ami először feltűnhet az olvasónak, az a hatalmas empátia, amit Benedek a női nem – és a leánygyerekek – irányába tanúsít. A lányok, asszonyok, serdülők és meglelt családanyák felé egyaránt figyelemmel, türelemmel, megértéssel és a sorsukban való osztozás igényével fordul. A nők iránti csodálat *expressis verbis* megnyilatkozásait az utolsó művek egyikének számító *Mária* cí-

44 BENEDEK Elek, *Kismama könyve* (Budapest: Singer és Wolfner, 1895), 97–107.

45 BENEDEK Elek, *Zsuzsika könyve: Egy serdülő leány naplójából* (Budapest: Athenaeum, 1922).

mű regény több helyén is megtalálhatjuk. Még egészen a mű elején a narrátor az alábbi sorokkal szólítja meg legidősebb unokáját. „Büszke lehetsz a nemedre, édes Évikém, mert a »gyenge« nő a nagy katasztrófákban rendszerint erősebbnek bizonyul az »erős« férfinél.”⁴⁶

E mű elbeszélője feleségének állít emléket, illetve fiatal korukat, megismerkedésük történetét és házasságuk korai éveit idézi meg. Itt is, mint korábban oly sokszor, hitet tesz a házasság intézménye mellett, az érzelmi alapú, szoros, életre szóló kapcsolat fontosságát hangsúlyozza: „a szegény leánynak éppúgy joga van megválasztani a párját, mint a gazdag leánynak.”⁴⁷ A műben az idealizálás mellett a humor és a játékos ironia eszközeivel szól az élet nehézségein való közös átlendülés harmóniájáról. A regény levélfolyamként aposztrofálja önmagát, a levelek megszólítottja pedig a házaspár elsőszülött lányunokája, Évike. Ő a levelek főhősenek, saját nagyanyjának ellenpontjaként azonosítható, önálló egzisztenciát teremtő fiatal nő, tanári pályára készülő büszke egyetemi hallgató. A büszkeség nagyapja felől is kijár neki, aki történelmi jelentőségűnek találja lányunokája és a hozzá hasonló fiatal nők tanulmányi előmenetelét. A szerző a kisregényben megjelenő két nőalakkal egyúttal ívet húz a 19. század utolsó két évtizedének és a 20. század húszas éveinek társadalmi változásai közé. Az eszményített feleség és a rajongott lányunoka a történeti ív két végpontján helyezkedik el. Az egész életét nagycsaládjának szentelő, a férj nehéz hivatásához támogató háttérrel nyújtó feleségszerep, és a társadalmi nyilvánosságba való kilépés, az önálló egzisztenciateremtés lehetőségét kínáló értelmiségi karrier között ötven év nagy horderejű társadalmi változásai és szemléletváltása ível. Írói pályája során Benedek Elek ennek az ívnek számos lehetséges állomását, a nők családi és társadalmi szereplehetőségeinek széles spektrumát mutatta be.

A *Mária* című kisregényben is megfigyelhető tehát az a korábban is jellemző tendencia, hogy Benedek hősnőinek derékhadát – mai közkeletű elnevezéssel – erős nők adják. Olyan lányok és asszonyok, akik nem csak sodortatják magukat az élettel, hanem képesek sorsuk irányítására, akik megtalálják az adott helyzet legjobb kifuttatásának lehetőségét, s akik a hátrányból is előnyt tudnak kovácsolni saját maguk, illetve a velük együtt élők számára. Benedek fiatal hősnői – beleértve az ifjú Máriát is – szinte minden esetben nehéz élethelyzetekkel

46 BENEDEK Elek, *Mária: Regény levelekben* (Budapest: Singer és Wolfner, 1928). Újabb kiadása: BENEDEK Elek, *Mária – Galambok* (Budapest: Olvasók Háza, 2013), 36. Az idézetek az utóbbi kiadásból vannak.

47 BENEDEK, *Mária*, 51.

szembesülő nők, akik valamilyen módon megoldják a kihívásokat, mintát adva a történetüket olvasók számára is.

A társadalmi és a nemi emancipáció a legtöbb elbeszélésben és regényben elválaszthatatlan egymástól. Benedek publicisztikáiban és novelláiban a városi életforma és a középosztályi mentalitás is gyakran tematizálódik, azonban nem feltétlenül pozitív előjellel. A városi közegben játszódó legtöbb elbeszélése valamilyen társadalmi ellentmondásra vagy konfliktusra hívja fel a figyelmet, többnyire olyanokra, amelyek a magánéletre is kihatnak. Az urbánus életmód, valamint a polgári miliő, illetve a kapitalizmus egyéni életekre gyakorolt hatásai sarkított helyzetekben mutatkoznak meg elbeszéléseiben. Az *Egy menyasszony naplójából* címűben a szerelmi házasság és a vagyon közti konfliktust, az érzelmileg megalapozott és az anyagilag biztonságos frigy közti dilemmát ábrázolja nagyon érzékenyen és finom írói eszközökkel.⁴⁸ A tét a századforduló idején jóval nagyobb lehetett, mint ma, vagy akár csak ötven évvel ezelőtt, mivel egy középosztálybeli nő életét a szülei, később pedig a férje státusza alapvetően határozhatta meg, társadalmi helyzetének és életmódjának megőrzése az őt körülvevő férfiaktól függött. A főszereplő Lili ezúttal passzív marad, Benedek számos nagyon is aktív, önmagáért tenni akaró fiatal lányszereplőjével ellentétben hagyja, hogy sorsa beteljesedjen, korának és szüleinek szemlélete felülkerekedjen személyes szándékain, érzelmi elköteleződésén. A magas státuszú Lili ellenpontjaként a *Beck kisasszony* című elbeszélés főszereplője az alsó középosztályhoz tartozik, egy varrólány, aki akár a *Katalin* című regény főszereplőjének egyik előképe is lehetne. Ő sokkal nehezebb viszonyok közül indul, mégis kitartóan küzd a boldogságáért.⁴⁹ Lujza évtizedek munkájával tesz félre annyi pénzt, hogy lakása egyetlen szobájának korábbi bérletjéhez feleségül mehessen. Az ő esetében az érzelmi döntés kitartással párosul, a nehéz munka vállalása meghozza a várt eredményt, az anyagi nehézségek nem tudják felborítani az érzelmi harmóniát.

A falusi életképekben is megjelennek a társadalmi ellentmondások lenyomatai. A *vén gyermek* című rövid elbeszélés főhőse egy szinte elképzelhetetlen szegénységben élő gyerek, aki saját szájától vonja el a falatot azért, hogy kisebb testvérének enni adhasson.⁵⁰ A szöveg narrátorának véleménye szerint minden gyereknek – és felnőttnek is persze – jár az emberhez méltó életszínvonal, jó étel, megfelelő ruha és meleg szoba, s a fiatalok anyagi és bármilyen természetű kiszolgáltatottsága nem lehet senkinek sem közömbös. A polgári család tagjai számára

48 BENEDEK, *A százesztendősi jövődömondó*, 90–95.

49 Uo., 87–89.

50 BENEDEK, *A harismadár*, 157–161.

elviselhetetlen az éhező gyerek látványa, a módosabb kötelessége, hogy segítse a nála nehezebb sorsúak helyzetét.

A falusi emberek nehézségeinek képei még a legpozitívabb, legbensőségesebb hangulatú írásokban is felsejlenek olykor, talán éppen a túlzottan is idillinek tűnő ábrázolás ellentételezéseképpen. A korábban idézett *Zsuzsika könyvének* címszereplője is többször szembesül vidéki utazása során azzal, hogy mások, a falusi házak lakói milyen nehézségekkel kénytelenek szembesülni, sokuk milyen nincstelenségben, kiszolgáltatottságban él. Jellemző például ebből a szempontból az az érzékletes kép, amelyben Zsuzsika a vidéki emberek egy részének szegénységével szembesül: a havas falusi tájon végigszánozó család tagjait a jégvirágos ablakok látványa döbbsenti meg. Ahol ugyanis – szól a magyarázat – az ablak kivi-rágzik, ott nem fűtenek.

A bensőséges hangulatú polgári nagycsalád sem teljesen idilli Benedek műveiben, annak fésületlenségei és szertelenségei gyakori témáját és keretét jelentik prózájának. Az egyértelmű, hogy a mindenkori elbeszélő számára a család a legideálisabb létforma: egyszerre alapja a társadalomnak és menedék a külvilág zaja és mindennemű nehézsége elől. Az ábrázolt család az idők – és az írások – során folyamatosan bővül, állandó szereplői – sajátos kedveskedő beceneveikkel – újabb és újabb regényekben és novellákban tűnnek fel. A gyerekek az évek alatt nőnek, egyre nagyobb olvasók számára kínálható elbeszélések és regények szereplői lesznek.

Aranyvirág, az elsőszülött lány, aki olykor a Mariska nevet viseli, sok elbeszélésben válik főszereplővé. A gondoskodó nagylány komoly és felelősségteljes, érzékeny és finom vonásokkal ábrázolt karakter. A máskor „kismama”-ként is emlegetett figura a korán felnőni kényszerülő „vén gyermek”, akinek idő előtt juttat a család a testvérei mellett segítői feladatokat. Ellenpontja a kissé zabolátlan, de ugyanakkor talpraesett, magát minden helyzetben feltaláló Lola, aki nem ismer lehetetlent.⁵¹ Különös módon a fiúk, legyenek akár kisgimnazisták, vagy még egészen apró, selypítő gyerekek, sok regényben és elbeszélésben meglehetősen elnagyoltak, csak epizód szerepben tűnhetnek fel. A *Kismama könyve* című elbeszélésfűzér e gyarapodóban lévő nagycsalád mindennapjait mutatja be a 19. század utolsó éveiből. A szoros együttélés annak fényes és árnyoldalaival együtt jelenik meg, a kisiskolás nagylány után még három kisebb testvér tipeg. Az elbeszélő itt is a felnőtt apa, a kötet kiállításából, illusztrációiból is arra következtethetünk, hogy a család bájos esetlenségeinek bemutatásával a kisebb gyerekeknek – nagyjából a nyolc és tíz év közöttieknek – kívánt kedvezni a szerző.

51 BENEDEK, *Kismama könyve*.

Az apró pillanatképek egyik fontos, s a későbbi Benedek Elekre is jellemző sajátossága, hogy nem csupán a gyerekek, vagy a család és a gyerekek viszonylatának apró rezdüléseit tudja hitelesen és élvezetesen ábrázolni, hanem még egy fontos dolgot, mégpedig az apa szerepét.⁵² A benedeki próza elbeszélője a legtöbb esetben egyes szám első személyű narrátor, egy férfi, jelen esetben, a *Kismama* könyvében, természetesen a családfő. A *pater familias*, foglalkozását tekintve, íróember, otthon próbál meg dolgozni, tehát olykor nyugalomra lenne szüksége, de sokszor, gyerekei megélhetését is kockáztatva, szívesebben van az ő körükben, mint elzárt szobájának íróasztala mellett. Ha egy szóval akarnánk megragadni Benedek ifjúsági elbeszélő prózájának apafiguráját, akkor a *részttvevő* apa jelzője lenne az. Ő ugyanis nem a kívülálló, a gyerekek életét felülről kormányzó, csak az anyagiak előteremtésén munkálkodó apa, hanem olyan ember, aki a legapróbb dolgokig kiveszi részét a szülői teendőkből. Igyekszik minden helyzetet kezelni az étkezéstől, a kicsik közötti konfliktusokon át akár a kisgyerekkor higiéniai problémáit. Az apaságról vallott elképzelésének foglalata a kötet a *Tanulmány a szárazdajkaságról* című fejezetében adja.⁵³ Ez az elbeszélés a családi intimitást egészen szokatlan, vagy legalábbis a korszakban ritkának mondható epizódokban is ábrázolja. Az *előköszöntő* címűben a szerző arról ír, hogy az apa annyira félti a gyerekeit, hogy egész éjjel bejár a hálósobájukba a lerúgott takarókat visszahe-lyezni. Ugyanitt arról is beszámol, hogy az éjjel felriadó gyerekek olykor a szülei ágyában találhatnak menedéket.⁵⁴

A 20. század végének mentalitástörténészei nagy hangsúlyt fektettek az anyaság, az anyakép, illetve az anyai szerep megélésének történeti változásaira, különösen annak az újkor folyamán végbemenő átrendeződéseire. Az apák szerepére ugyanakkor kevesebb fény vetült.⁵⁵ Utóbbival kapcsolatban leginkább a családi viszonylatok átalakulásait tárgyaló szakirodalomból tájékozódhatunk.⁵⁶ A legtöbb leírás egyetért abban, hogy a 18. századtól, nem kis részben a felvilágosodás filozófusainak köszönhetően, a paternalista szemlélet és az autoriter apa mintája egyre halványodni látszik. Rousseau és a nyomában járó pedagógiai irodalom egy

52 Lengyel Dénes szerint pedig „az apaság művészetére tanítja az olvasókat”. LENGYEL, *Benedek Elek*, 174.

53 BENEDEK, *Kismama könyve*, 47–58.

54 Uo., 129–137.

55 Elisabeth BADINTER, *A szerető anya: Az anyai érzés története a 17–20. században*, ford. SZEKERES András (Debrecen: Csokonai, 1999), 18–39.

56 Julia GRANT, „Parent-child relationship in Western Europe and North America: 1500–present”, in *The Routledge History of Childhood in the Western World*, szerk. Paula S. FASS (London – New York: Routledge, 2013), 103–124; NÉMETH András és PUKÁNSZKY Béla, *A pedagógia problémátörténete* (Budapest: Gondolat, 2004), 240–329.

új gyerekképet adott, egyúttal a szülői szerep teljes átformálását tette szükségessé. Ebben immár helyet kaptak a gyerekek szempontjai, a gyermeki világ megismerésének szándéka, valamint a gyerekek sajátos szükségleteinek megfelelő nevelési és oktatási szemlélet kialakítása is.⁵⁷ Mindez nem jelenti azt, hogy a korábbi korzakokra jellemző, vagy tipikusnak mondott apai viselkedés teljesen eltűnt volna a történelem süllyesztőjében, s az is kizárható, hogy a társadalom különböző osztályai és rétegei egyszerre vették volna fel az újabb mintákat. Mindössze annyit jelenthet ki biztosan, hogy a 19. század végéhez közeledve a középosztályi apák előtt többféle szereplehetőség állt, hogy számukra – körülményeik függvényében – elképzelhető volt a választás.

A Benedek Elek írásaiban megteremtett apafigura feltehetően az ekkor már igen csak széles spektrum egyik végén foglal helyet, aki a rendelkezésre álló készletből a leginkább lágynak mondható, az apai tekintély és autoritás eszköztárát a legkevésbé használó típust testesíti meg. (Nem mellesleg, talán közel áll a mai, a pszichológia által sugallt, s a társadalom által egyre inkább elvárt apai viselkedéshez is.) A benedeki prózában az apa-gyerek relációban a legtöbb figyelmet – talán nem meglepő módon – a lánygyerekek kapják. A *Kismama könyve* számos elbeszélésében található olyan jelenetek, amelyekben az apa ellágyul lányai iránt, vagy különleges figyelemmel és szeretettel fordul feléjük. Például abban az elbeszélésben, amelyben legidősebb lánya első iskolai napját, és az azt megelőző aggodalmat örökíti meg.⁵⁸ Ennek ellenpontjaként Benedek írásművészetében a később részletesen is bemutatandó lányregények hősnői is több esetben az autoriter apák egyoldalú, önzőnek is nevezhető viselkedése miatt szenvednek, vagy akár szenvednek el visszavonhatatlan veszteségeket. Ez épp annyira jelent elköteleződést egy modernnek mondható apai attitűd felé, mint a lágy és finom apai szeretetet bemutató alkotások.

Benedek novelláinak, karcolatainak gyerek és kamasz hősei jóval nagyobb arányban lányok, mint fiúk. Magyarázható ez a fent már érintett nők iránti tisztelettel, a női sorsok iránti speciális érdeklődéssel, de a női életvilágokba való betekintés lehetősége talán önmagában is vonzó lehetett. A vallomásos próza mellett a benedeki életmű legidőtállóbb darabjaiként a kritika és az irodalomtörténet által is méltatott lányregények említhetők.⁵⁹ A szintén az utókor által trilógiaként is felfogott három műben, a *Katalin*, az *Uzoni Margit* és a *Huszár Anna* című

57 PUKÁNSZKY Béla, „Gyermekeket tanító apák: az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában”, *Iskolakultúra* 12 (2002): 5–15.

58 BENEDEK Elek, „Aranyvirág az iskolában”, in BENEDEK, *Kismama könyve*, 107–118.

59 Az *Uzoni Margit*tal kapcsolatban legújabban T. Szabó Levente értekezett. T. SZABÓ Levente, „Volt-e valaha radikális a magyar lányregény? A századfordulás lányregény néhány meglepő alkotásáról”, *Korunk* 35 (2024): 22–30.

kisregényben is az együttérzés és a figyelem, a nehéz női sorsok iránti tisztelet mutatkozik meg.⁶⁰ A főhősnők problémáinak sorát egyetlen szálla, a társadalmi és nemi emancipáció fonalára fűzhetjük fel.

Ezek előtt azonban még azt a kérdést kell tisztázni, hogy mennyiben ifjúsági művek ezek az alkotások.⁶¹ Közös bennük, hogy még hajadon, a párválasztás és házasság küszöbén álló ifjú hölgyek a főszereplői mindháromnak. A háromból kettő alcímében is szerepel az ifjúsági jelző. Ugyanakkor az ábrázolt problémák sokkal inkább igényelnek felnőtt gondolkodást, legalábbis a 21. századi olvasó perspektívájából, hiszen a főhősnők kivétel nélkül nehéz döntéseket kénytelenek hozni, olykor igencsak súlyos kényszerek hatása alatt. Ezek legfontosabbika az életük egész további alakulását, például a társadalmi státuszukat is meghatározó házasság. Tanulságos az a helyzet, amelyet már egy emberöltővel ezelőtt is jelentettek ezek a művek. A korszakban Benedek Elek-monográfiát szerző Lengyel Dénes mind a felnőtt irodalmat, mind pedig a gyerekirodalmat tárgyaló fejezetében értekezett a három lányregényről.⁶²

Az ifjúsági regény meghatározásának problémája mögött nem csupán a műfaj kereteinek változását, hanem az ifjúság, illetve a gyerekkor fogalmainak módosulását is látnunk kell. Ez az átalakulás okozhatta, hogy az egykor fiataloknak szánt regényeket később felnőtt regénnyé olvasta az utókor, holott ez inkább fordítva szokott történni. Benedek lányregényeinek első megjelenése óta több mint száz év telt el. Ez alatt az idő alatt jött létre a kamaszkor (tizenéves kor) modern fogalma, s lett egyre szélesebb. A ma tinédzserkornak nevezett jelenség a hagyományosnak tekintett társadalmakban még nem létezett, pontosabban más fogalmakkal írták le a gyerekből felnőtté válás hosszú biológiai és társadalmi folyamatát, és másfajta gyakorlatok kapcsolódtak hozzá.⁶³ Például egy saját földjén

60 BENEDEK Elek, *Huszár Anna: Regény* (Budapest: Athenaeum 1893, 1894, 1901); BENEDEK Elek, *Katalin: Regény fiatal lányok számára* (Budapest: Athenaeum Rt., 1896, 1903, 1910, 1921, 1933; Budapest: Móra, 1991); BENEDEK Elek, *Uzoni Margit: Regény fiatal lányok számára* (Budapest: Singer és Wolfner, 1908).

61 A gyerekirodalom-történész határozottan annak veszi. KOMÁROMI Gabriella, „Mostoha fejezet: a lányregény”, in KOMÁROMI Gabriella, *Elfelejtett irodalom: Fejezetek a XX. század ifjúsági prózájának történetéből, 1900–1944, 197–223* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1900), 206.

62 *Az elbeszélő és drámaíró* című fejezetben, vö. LENGYEL, *Benedek Elek*, 162–166, illetve az *Ifjúsági író* című fejezetben: 188–192. A másik monográfus csak az *Uzoni Margitot*, illetve a *Katalint* sorolja a lányregények közé, a *Huszár Annát* nem. HEGEDŰS, *Benedek Elek monográfia*, 108–120. Bajkó Máttyás szerint az utókor olvassa lányregénnyé a művet. BAJKÓ Máttyás, „Benedek Elek (1859–1929)”, *Pedagógiai Szemle* 9 (1959): 815–820, 818–819.

63 A változás folyamatának alapvető tendenciáiról: VAJDA Zsuzsanna, „Gyermekefelfogás és gyermekkor a történelemben”, in *A gyermek évszázada*, szerk. PUKÁNSZKY Béla, 80–101 (Budapest: Osiris, 2000).

gazdálkodó parasztcsaládban a gyerek a tízes évei elejére már minden olyan munkát el tudott végezni, amit a felnőttek, s innentől munkájának nagy jelentősége lett a családi munkamegosztásban.⁶⁴ Teljes értékű felnőtté társadalmi értelemben persze csak a házasságkötésükkel váltak a parasztyerek is. Az ezt megelőző időszakot a munka mellett ők is sok összejövettel, szórakozással, táncsal tölötték, tehát ebből a szempontból hasonlítottak a korabeli városi ifjakra, vagy a mai kamaszokra, de jóval nagyobb felelősséget viseltek az utóbbiakhoz képest családjuk megélhetésében.⁶⁵ A polgári kultúrában, így Benedek Elek regényeiben, a kamaszkor a lányok számára a párválasztás, egyúttal a társadalmi helyezkedés időszaka, ami rendkívül nagy terhet rakott a korabeli lányokra, mivel eldöntötte további sorsukat, életkilátásaikat. Ez egybecseng a neveléstörténész azon megállapításával, mely szerint a 19. században a gyerek fő feladata a társadalomba való betagozódás volt.⁶⁶ Ugyanakkor a mai nyugati világra, s különösen a középosztályra jellemző hosszú leválási, önállósodási szakasz, amelyben még semmilyen elköteleződés nem elvárt, akár egy évtizedet is meghaladó, tanulással, énkereséssel, világlátással tölthető átmeneti időszak a 20. század második felére alakulhatott ki, s a századforduló kamasz- és ifjúkor fogalmaival még nehezen egyeztethető.

Az életkor és az ahhoz kapcsolódó felfogások és gyakorlatok átalakulása bizonyonnyal kihatott az ifjúsági irodalomra is, amely az utóbbi évtizedekben tovább rétegződött. Ez a perspektíva azonban megnehezíti a száz éves vagy régebbi ifjúsági művek kategorizálását, ami összességében az egyes alkotások olvashatóságát és olvasottságát is akadályozhatja. A korábban részletesebben is tárgyalt *Zsuzsika könyve* például kifejezetten kamaszregénynek tekinthető, ahogy ezt az alcíme is rögzíti – *Egy serdülő lány naplójából* –, amelyben a főhősnő egyszerre csodálkozik rá a felnőttiséggel járó társadalmi pozícióváltásra, saját korosztályának sajátosságaira, illetve kezdi el másképp látni a külvilágot. Utóbbi kategóriában szert kell tegyen némi honismereti tudásra, a fiatal lány is meg kell ismerje azt a világot, ami körülveszi, de ha nem is az egészet, legalább azt az országot, amelyben él, annak minden fény- és árnyoldalával együtt. Zsuzsika naivitása, kedves rácsodálkozásai első tekintetre talán kissé bárgyúnak is tűnhetnek ma már, ám alaposabban szemlélve a regény egy tudatos, lényegében programként is felfogható perspektívát nyújt minden korabeli magyar lánygyerek számára.

64 GAZDA Klára, „A munkába nevelődés Esztelneken”, in KÓS Károly és FARAGÓ József szerk., *Népismereti dolgozatok*, 208–219 (Bukarest: Kriterion, 1978).

65 KRESZ Mária, „A fiatalság társasélete a kalotaszegi Nyárszón”, *Néprajzi Közlemények* 5 (1960): 93–121.

66 PUKÁNSZKY Béla, „A változások kora”, in PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története*, 146–147 (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2002).

A trilógia darabjainak *lányregény*ként való értelmezése is nehézségekbe ütközik, hiszen a műfajnak vannak a korban, ha nem is rögzített, de megszokott kritériumai. Benedek nem alkalmazza a *happy endinget*, ami a korábbi évtizedek lányregényeiben még általánosnak mondható.⁶⁷ Emellett a művek tele vannak megoldatlan, mert megoldhatatlan feszültségekkel, amelyek jóval túlmutatnak a regények terén és idején, s emiatt kifejezetten nyugtalanítóan hatnak.⁶⁸

A *Katalin* című kisregény főhőse egy földbirtokos fiatal lánya, aki nemrégiben veszítette el édesanyját, s emiatt ráhárul kisebb testvéreinek gondozása. Apja sorozatos rossz döntések miatt elveszíti minden vagyonát. Anyagi problémái megoldását egy új házasság megkötésében találja meg, új asszonya azonban elárult gyerekeivel nem törekszik jó kapcsolatra. Katalin elmenekül a családi fészekből, s magára vállalja kisebb testvéreinek további nevelését, illetve a két nagyobb testvéréről való gondoskodás anyagi terheit. Varrónőnek áll, s két keze munkájából építi fel új életét. Anyagi és társadalmi bázisának elvesztését leendő házassága is bánja, mivel a megváltozott helyzetben korábbi udvarlója elfordul tőle, elárulja őt. Később kerül másik udvarlója, mégsem megy férjhez, a szabad életet és az önálló létfenntartást választja. A regény végére mintegy csoda folytán a család sorsa jobbra fordul, Katalin mégis megmarad elhatározása mellett, és testvérei, illetve az ő gyerekeik gondozása, ellátása marad az életcélja.

Ebben a műben, ahogy több másikban is, a női önállóság csak az anyagiak megteremtésében valósul meg, a munka nem az önkiteljesítés vagy új szerep megvalósításának terepe, csakis pénzkeresés. A főhősnő továbbra is a családban és a háztartásban érzi megvalósulni önmagát, még ha nem is saját vér szerinti gyerekei által.

A *Huszár Anna* története tipikusnak mondható, a hasonló esetek sem regényben, sem a valóságban nem lehettek ritkák a korban. A címszereplő egy feltörekvő falusi család lánya, aki beleszeret a közösség lelkészének fiába, Benkő Ádámba, aki egyúttal a helyi parókia várományosa is. Ahhoz, hogy a fiú később apja nyomdokaiba léphessen, egy távoli városba szőlítja a hivatalára való felkészülés kötelessége. A teológián kitűnő tanulónak bizonyul. Motivációt jelent számára az iskola rangos tanárának leánya, Ilona, akivel kölcsönös a szimpátia. Professzora továbbtanulásra, külföldi peregrinációra, akadémiai karrier lehetőségének el-

67 TÖRÖK Zsuzsa, „»Legtermékenyebb összes női íróink között«: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyv-
ipar a 19. század második felében”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–399.

68 Ahogyan a műfaj egy-két évtizeddel korábbi képviselői kapcsán is megállapítja a szakirodalom: MARGÓCSY István, „A lemondás regényei: Nőírók regényei a XIX. század második felében”, in MARGÓCSY István, *Színes tinták: Tanulmányok, esszék a magyar irodalom különböző arcairól és nézeteiről*, 283–294 (Budapest: Kalligram, 2020).

fogadására biztatja. A férfi nehezen tud dönteni a társadalmi státusváltás, az ezzel járó külföldi tanulmányút, valamint Ilona keze, illetve ígéretének betartása, a szülőfalujába való visszatérés és a falusi lelkésszé válás között, amelyben gyerekkori szerelme, Anna lenne a társa. A döntést nem sikerül meghoznia, s ez olyan komoly feszültséget okoz számára, hogy végül öngyilkos lesz. Anna később felül tud emelkedni a kudarcon és a gyászon, s boldog feleséggé és édesanyává válik egy másik férfi oldalán.

A három regény közül talán az *Uzoni Margit* története tartalmazza a legkevesebb kalandot és fordulatot, s az ebben ábrázolt események a legkevésbé megokoltak. A fiatal lány gyenge egészsége, és bár ez nem jelenik meg explicit a szövegben, fizikai nehézségeiből adódó előnytelen külső adottságai miatt nagyon zárkózottá válik. Lennének ugyan udvarlói, de teljesen ki nem fejtett okokból az egyedülletet választja, s vállalja a vidéki tanítónők magányos, nehéz életét. Szerelmei éteriek, földrajzi és elvi távolság választja el őket, s igazából nem is igyekszik beteljesíteni azokat. Bár az utókor a szegény falusi tanítóknak állított emlékként hajlamos értékelni a művet,⁶⁹ a szöveg kevés hangsúlyt fektet Margit hivatására, vagy az ahhoz fűződő viszonyára, akárcsak a többi lányregényben, a munka nem önkitaljesítés, csak kenyérkereset. Inkább valamiféle mártíromságként vállalja a tanítást a világvégi kis falvak gyerekei között, sem mint hivatásként, pedig családi háttere, körülményei nem predesztinálnák erre. Összességében Margit sokkal inkább saját természetének rabja, mint külső adottságainak, esetleg társadalmi helyzetének, vagy anyagi nehézségeinek. Ilyen szempontból a regény, illetve főhősnője elüt mind a trilógia másik két darabjától, mint pedig Benedek korábban szemlézett alkotásaitól.

Az egyszerűség kedvéért lányregényeknek nevezett művek mindegyike kerettörténetre épül, amely szerint egy-egy idősebb nő meséli el az írónak fordulatos élettörténetét. A kritika ebből azt a következtetést vonta le, hogy ezek a szövegek realistábbak, mint Benedek korábbi regényei és elbeszélései, hiszen bennük a valósághoz való kötődés erősebb.⁷⁰ Ez is lehet, ám a tényszerűséget az utókor, de akár még az egykorú olvasó is nehezen tudta ellenőrizni. Sokkal valószínűbb, hogy a mesegyűjtő Benedek számára az előszavas elbeszélés ténye volt a hitelesítés, vagy a reális ábrázolás biztosítéka. A szövegben is érezhető némileg a beszélgetés, illetve a szóbeli előadás, illetve az emlékezet alakító, konstruáló mivoltának hatása, hiszen például a *Katalin* és az *Uzoni Margit* lényegében egy-egy belső monológ.

69 LENGYEL, *Benedek Elek*, 190.

70 Uo., 164–165, 176, 188–192.

Talán ez is lehet az oka, hogy az utókor olvasója olykor nehézkesnek, vontatottnak érezheti a szöveget, holott csupán a hitelesítés gesztusával van dolga.

A három történetből kettőben a társadalmi státusváltás okozta nehézségekkel szembesülhet az olvasó, azzal a helyzettel, hogy akár lefelé, akár felfelé indul el valaki, különösen nőként, számos veszteséget és kudarcot kell elviselnie. A nők már lehetnek önállóak anyagilag, tudnak egzisztenciát teremteni az apjuk vagy egy férj támogatása nélkül is, de ez mindig valamilyen kényszer hatására történik. Továbbá súlyos lemondással, olykor a család, a saját gyerekek hiányával járhat. A három főhősnőben egy közös vonás van: a férjhez menés nehézségeivel kell megküzdeniük, aminek kettejük esetében az anyagi és társadalmi státusz különbsége a fő oka. Ketten közülük úgy döntenek, hogy nincs szükségük férjre a boldoguláshoz, s a családi életet testvéreik és az ő gyerekeik körében is élvezhetik. Az érzelmi alapon választott társ hűtlensége, árulása két hősnő esetében is központi motívum, hiszen Baróthy elhagyja Katalint, amikor az elveszíti vagyonát, s Benkő Ádám öngyilkossága is súlyos veszteség mindkét őt választó nőalak, Anna mellett Ilona számára is.

Érdeemes egy pillantást vetnünk a regényekben ábrázolt férfiképre is: a férfi főhősök nem pozitív alakok. Egyedül talán Katalin udvarlója, az özvegy Weisz szabómester rendelkezik olyan tulajdonságokkal, amelyek szimpatikussá teszik az olvasó szemében, hiszen egyszerre hűséges, eltökélt és nagyvonalú. De mind Katalin apja, mind Uzoni Margit udvarlója, mind Benkő Ádám vesztes, jellemtelen, vergődő figurák, nehéz velük azonosulni, s különösen gyengének mutatják őket a körülöttük élő erős és önálló nők. A *Huszár Anna* egyik korabeli kritikusa szerint a mű egész egyszerűen unalmas, s ennek oka Benkő Ádám elrajzolt személyiségében keresendő.⁷¹ Holott a mű sokkal inkább szól Ádám vívódásáról, döntésképtelenségéről, mint Annáról, aki mindössze hűségesen várja őt haza. A férfiakra fókuszálás, ha finoman is, de utalhat az emancipációt gátló tényezőkre, a férfiak vetélytársi viselkedésére is.

71 –i, „Huszár Anna. Regény. Irta Benedek Elek (Az Athenaeum olvasótára. 1894. Athenaeum.)”, *Buda-pesti Szemle* 80 (1894): 317–319.

Összegzés

Benedek Elek irodalmi hagyatékát az utókor a 20. század történelmi és ideológiai átrendeződései miatt meglehetősen mostohán kezelte. Vélhetően részben saját szándékai, részben a 20. század második felének könyvkiadási politikája, valamint az azt megelőző és azt követő időszak könyvpiaci törvényszerűségei miatt elsősorban mint (nép)mesei és mondai átiratok készítőjére, illetve gyerekfolyóiratok levelező szerkesztőjére emlékszik rá az utókor. A mind terjedelmében, mind problematikájában gazdagnak mondható írói életmű újraélesztésére csak nagyon óvatos kísérletek történtek a 20. század folyamán. A gyerekirodalom történetének kutatása az utóbbi évtizedekben jelentős lendületet vett, aminek hatására a korábinál bővebb szempontrendszer mentén érdemesnek tűnik a benedeki gyerek- és ifjúsági elbeszélés- és regénytermés újraértékelése is. E művek tükrében a szerzőről alkotott és elterjedt sztereotípiák egy része eloszlathatónak látszik: sem a falusi és családi idill, sem pedig a népnemzeti író szerepe nem illik tökéletesen rá. Egyes alkotásaiban kifejezetten szókimondó, erős kritikával illeti korának társadalmi viszonyait, mély beleérzéssel beszél mind a vidék, mind a város lakóinak nehézségeiről. A családdal és az apasággal kapcsolatos elképzelései, akárcsak a női szereplehetőségekkel és azok gyors változásával lépést tartani tudó megközelítése haladó szellemű író tártnak a mai olvasó elé is.

A regényeiben és elbeszéléseiben ábrázolt társadalmi problémák, a nemek és társadalmi rétegek közti egyenlőség kiterjesztésének kérdései az életmű lezárulása óta eltelt közel száz évben részben megoldódtak, részben újabb nehézségeknek adták át a helyüket. E kérdések maguk korában releváns és előremutató tárgyalása Benedek Elek szerzői műveinek egy részét kifejezetten progresszívvá teszi a hasonló műfajú és tematikájú kortárs művek között. Az utókor ifjú olvasói számára ezek befogadása azonban már nehézségekbe ütközhet, hiszen jelentős társadalomtörténeti tájékozottságot feltételeznek. Ez lehet a másik oka annak, hogy számos gyerekek, kamaszok és fiatalok számára írt regénye és elbeszélése az utóbbi időben méltatlanul kevés olvasó érdeklődését kelti fel.

KITEKINTÉS

Schwimmer Rózsa és a *Tisza Tales*

„A magyar dalok olykor szenvedélyes, máskor pedig búsongó hangulata, a tradicionális magyar ételek gazdag ízvilága és a magyar paraszti művészet izzó színei világszerte ismertek és nagyra értékelték, mert a nyelvtől függetlenül, az emberek érzékszervein keresztül érthetőek meg. Ugyanakkor a magyar irodalom és költészet kincseit, a magyar népmesék gazdagságát a magyarul nem beszélő emberek nem érthetik meg. Éppen ezért az érdeklődőknek a saját nyelvükön szükséges ezeket tolmácsolni.”¹ Ezekkel a gondolatokkal kezdi Schwimmer Rózsa (Budapest, 1877 – New York, 1948) az 1928 novemberében publikált *Tisza Tales* [*Tiszai mesék*] című, magyar meséket és népmeséket tartalmazó kötete bevezetésének kéziratát. Megjegyzendő, hogy ez a bevezetés Schwimmer Rózsa hagyatékában maradt fenn, a publikált kötetbe végül nem került be. A mesekönyv belső borítóján (a Schwimmer hagyatékában található kéziratban, illetve a korrektúrapéldányban) az alábbi kiegészítés szerepel még: „Stories from Hungary. Retold for American Children” [„Történetek Magyarországról. Amerikai gyermekeknek elmesélve”]. A kiadott változatban ugyanakkor végül az alábbi alcím szerepel: „Stories Told and Retold by Rosika Schwimmer” [„Történetek Schwimmer Rózsa által elmesélve és újramesélve”].² A könyv kéziratán, a korrektúrákon, va-

- 1 Angolul: „The capricious moods of Hungarian songs, the rich tastiness of Hungarian food and the glowing colors of Hungarian peasant art are well known and highly appreciated all over the world, because they are understood through the senses, independent of language. But the treasures of Hungarian literature and poetry, the glittering wealth of Hungarian folk-stories must be interpreted to the world in its own languages, because Magyar, the language of the Hungarians is spoken and understood only by a few million people.” Rosika SCHWIMMER, *Introduction to the Tisza Tales*, 1928. márc. 6., New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Rosika Schwimmer Papers, MssCol 6398, Series I. A. Box 177. A továbbiakban: NYPL RSP. (Saját fordítás. F. Cz. D.)
- 2 A kéziratári anyagban a címnek, a szerzőknek és a kiadónak az alábbi megjelölése szerepel: Rosika SCHWIMMER, *Tisza Tales: Stories from Hungary. Retold for American Children*, Illustrations by

lamint a Schwimmer-levelezésen végigtekintve egyértelműen kiderül, hogy többről van szó, mint angol nyelvre átültetett magyar mesék, népmesék és mondák publikálásáról. Hiszen, amint Schwimmer többször is utal rá kéziratának bevezetésében és leveleiben, a szövegeket az amerikai gyerekek igényeihez és ízléséhez igazították, és ezeket 'mondta el újra' ő maga.

Az 1928-ban már mintegy hét éve egyesült államokbeli emigrációban élő Schwimmer Rózsa – aki magánéleti és egzisztenciális problémái miatt a számára korábban már jól bevált módon ezúttal is a munkába temetkezett – rendkívül lelkes volt a kötet publikálásra történő előkészítése során, elkészültével pedig optimistán állt az értékesítéshez is. Ezt tükrözi egy 1928-ban kelt levelének egyik gondolata, amely szerint „könyvemet [...] mint a szezon legfontosabb gyermek-könyvét fogják forszírozni”. Schwimmer e sorokat az ugyancsak hosszú ideje New Yorkban élő szerkesztő és könyvtáros ismerősének, ebben az időszakban már barátjának, Haraszti Zoltánnak (Eger, 1892 – Boston, 1985) írta néhány hónappal a könyv publikálása előtt.³ S bár a Schwimmer és a kiadó interpretációjában a „legnépszerűbb magyar meséket” és „népmeséket” („folk tales”),⁴ valamint mondákat alapul vevő, s az angolszász országokban élő gyerekeket megszólító, gazdagon illusztrált kötet valóban relatíve nagy sajtóvisszhangot váltott ki, a siker a szerző számára mégis keserédes maradt.

Mi inspirálta a korszak egyik nemzetközileg ismert, magyar származású nő és békemozgalmi aktivistáját egy gyerekkönyv megírására és kiadására? Pusztán megélhetési problémáit kívánta enyhíteni a kötet publikálásával, vagy ténylegesen fontosnak tartotta azt, hogy az amerikai gyerekek megismerkedjenek a magyar kultúrával, a magyar történelem bizonyos fordulópontjaival, ikonikus szereplőivel, illetve a magyar néplélek számára lényeges helyszínekkel? A történetekben megelevenednek egyebek mellett Árpád-házi Szent Erzsébet, Mátyás király és Háy János, akiknek figurája a teljesen más kultúrkörben szocializálódott USA-beli gyerekek számára is izgalmas lehetett. A szerző a magyar néplélek formálódása szempontjából és egyben a saját életében is ikonikus szerepet játszó

Willy Pogany (New York: Doubleday-Doran Publishing Company, 1928). A kiadott változat ehhez képest három ponton tér el. Az alcím itt *Stories Told and Retold by Rosika Schwimmer*. Willy Pogany neve magyarosan, azaz „Pogány”-ként szerepel, a kiadó neve pedig Doubleday, Doran and Company, Garden City, New York-ként került feltüntetésre. Tanulmányomban a Schwimmer Rózsa-hagyatékban található kézirat-, korrektúra- és levonatváltozatokra támaszkodom. A kötetet valószínűleg párhuzamosan New Yorkban és Londonban is kiadták 1928-ban. További kiadásokra vonatkozóan nem találtam információt.

3 Schwimmer Rózsa Haraszti Zoltánnak, New York, 1928. jún. 4., NYPL RSP. Series I.A. Box 179.

4 Rosika SCHWIMMER, *Introduction to the Tisza Tales*, 1928. márc. 6., NYPL RSP Series I.A. Box 177.

helyekre kalauzolja olvasóit: a Tisza és az Alföld vidéke mellett például Budára és a budai várba, vagy Krasznahorkára. Miként zajlott az alkotás és a kötet publikálásra történő előkészítésének nagyjából másfél éves folyamata, s milyen nehézségekkel kellett megküzdenie az újonnan gyerekkönyvszerzővé avanzsáló feministának és pacifistának a munka során? A tanulmányban többek között ezekre a kérdésekre válaszolok.

Ezen a ponton szeretném ugyanakkor jelezni, hogy érdeklődésem homlokterét nem a könyvben közölt történetek és azok szövege képezi. Történészként sokkal jobban érdekel a kötet keletkezéstörténete és utóélete. A *Tisza Tales* felépítésének rövid bemutatása mellett részletesebben kitérek a könyv írásának körülményeire, a szerkesztő kritikai észrevételeire, valamint a mű amerikai, európai és magyarországi fogadtatására. Vázolom azokat a végül feloldhatatlanná váló ellentéteket is, amelyek Schwimmer, valamint a könyvet illusztráló művész, a Magyarországról közvetlenül az első világháború előtt az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt William Andrew Pogány (Szeged, 1882 – New York, 1955) között bontakoztak ki, s amelyek az alkotási folyamatra árnyékot vetettek. Szó lesz az anyagi nyereségről, valamint azokról az okokról, amelyek miatt a mesekönyv német (és magyar) nyelvű megjelentetése végül kudarcba fulladt. Mindezt Schwimmer rendkívül ellentmondásos személyiségén keresztül vizsgálom, és emellett érvelek, hogy excentrikus és lobbanékony természete a könyv írása és népszerűsítése során is számos konfliktust okozott számára.

A témával kapcsolatos elsődleges források tekintetében kivételesen szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a New York Public Library kéziratárában őrzött Schwimmer Rózsa-hagyaték a legapróbb részletekig megőrizte a könyv publikálásával kapcsolatos levelezést, feljegyzéseket, a kézirat korrektúráit, valamint a sajátban közzétett recenziókat a kötetről. A tanulmányban a *Tisza Tales*-nek a hagyatékban található kézirata és korrektúrapéldánya mellett ezekre támaszkodom.

A körülmények áldozata?

Schwimmer Rózsa Magyarországon és a nemzetközi szintén is rengeteg erőfeszítést tett a nő- és a békemozgalom céljainak előmozdítása terén a 20. század első felében. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyarországi progresszív nőmozgalom életre hívásában, valamint (vezető) szerepet vállalt több fontos nemzetközi nőszervezetben is. Élete és munkássága ezáltal keresztmetszetet ad arról, hogy a nők, valamint a progresszív nőszervezetek számára a különböző típusú politikai, gazdasági és társadalmi konfliktusok milyen eltérő módokon zajlottak

a bal- és jobboldali ideológiák, valamint a nemzetépítés kontextusában. Számos szintén tekinthetjük Schwimbert *border-crosser*nek, vagyis határátlépőnek, ugyanis progresszív és baloldali szervezkedésekben egyaránt részt vett élete során.⁵ Margaret McFadden tanulmányában száműzetésben élő „határsértő emigránsként” (*boundary-breaker immigrant*) tekint rá, illetve olyan személyiségként ábrázolja, aki a „különböző idők nomádja” (*nomad of various times*) volt.⁶ Schwimmer fordította le magyarra az amerikai feminista író Charlotte Gilman Perkins (Hartford, USA, 1860 – Pasadena, USA, 1935) *Women and Economics* [*Nők és gazdaság*] című művét,⁷ 1913-ban pedig ő volt a házigazdája Budapesten az International Woman Suffrage Alliance (Berlin, 1904, 1926 után International Alliance of Women –) hetedik kongresszusának. 1918-ban a nagypolitika színpadára is kilépett, ugyanis a magyar kormány követi megbízását teljesítette néhány héten keresztül Svájcban.⁸

Schwimmer Rózsa 1921-ben emigrált az Egyesült Államokba. Ekkor már Európa- és Észak-Amerika-szerte ismert szerkesztő, író, újságíró, valamint szónok volt, aki rendszeresen publikált és tartott előadásokat magyarul, németül és angolul. Az USA-ban is előadóként és íróként remélte folytatni munkáját. A közvélemény ugyanakkor aktív politikai tevékenysége, svájci követi szerepvállalása, valamint a Károlyi Mihályhoz és a Nemzeti Tanácshoz fűződő közeli kapcsolata miatt árulónak, kommunista kémnek és bolseviknak bélyegezte. Schwimmer ugyanis a nőmozgalom legtöbb fontos vezetőjéhez hasonlóan 1914 előtt egyértelműen elzárkózott a politikai szerepvállalástól, a világháború kirobbanását követően azonban minden (politikai) kapcsolatát latba vetette a mielőbbi békekötés érdekében. E törekvései viszont a nemzetközi női szervezeteket vezető aktivisták nagy részében ellenérzéseket keltettek. Az Egyesült Államokban a fentiek miatt soha nem nyerte vissza a feminista és pacifista szervezetekben betöltött szerepét, bár továbbra is folyamatosan írt és tartott beszédeket USA-szerte. Emellett fon-

5 Susan ZIMMERMANN és MAJOR Borbála, „Rózsa Schwimmer”, in *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, szerk. Francisca DE HAAN et al., 484–491 (Budapest–New York: CEU Press, 2006).

6 Margaret MCFADDEN, „A Radical Exchange: Rosika Schwimmer, Emma Goldman, Hella Wuolijoki and Red-White Struggles for Women”, in *Women's Movements: Networks and Debates in Post-Communist Countries in the 19th and 20th Centuries*, szerk. Edith SAURER, 494–504 (Köln–Wien–Weimar: Böhlau Verlag, 2006).

7 Charlotte GILMAN PERKINS, *Women and Economics: A Study of the Economic Relations Between Men and Women as a Factor in Social Evolution* (Boston: Small, Maynard & Co., 1898); SCHWIMMER Rózsa, *A nő gazdasági helyzete: Tanulmány a férfi és nő közötti gazdasági viszonyról, mint a társadalmi evolúció tényezőjéről* (Budapest: Grill Kiadó, 1908).

8 MCFADDEN, „A Radical Exchange...”.

tos ügyeket karolt fel: 1935–1936-ban, az abesszíniai háború (más néven második olasz–etióp háború) kirobbanását követően például nagy port kavart média-kampányt indított azért, hogy Mussolinit elmeegógyintézetbe zárják.

Schwimmer aktivista szerepvállalásának kezdetétől fogva gyakran került összetűzésbe még a közvetlen munkatársaival és mentoraival is. Nem volt tehát alaptalan a híresztelés, miszerint nagyon nehéz volt vele szorosabban együttműködni. A róla szóló elbeszélések (sőt nevezhetjük ezeket pletykáknak is) még a feminista közösségen belül is ellentmondásosak voltak. Hihetetlen munkabírása és igazságérzete mellett bőven rendelkezett excentrikus személyiségjegyekkel, ugyanakkor – amint a tanulmányban több ponton rámutatok – egyáltalán nem bírta elviselni a legapróbb kritikát sem. E személyiségjegyei meghatározták a *Tisza Tales* publikálásra történő előkészítésének időszakát, valamint a megjelenést követő hónapokat is.

Egy meggyőződéses feminista gyerekkönyv írására adja a fejét

Schwimmer Rózsa 1927 első felében kérte fel a New York-i székhelyű Doubleday Doran Publishing Company egy „magyar (nép)meséket” (*folk tales*), vagyis ténylegesen népmeséket, irodalmi meséket és mondákat tartalmazó angol nyelvű mesekönyv megírására. Az anyaggyűjtés folyamata 1927 nyarán és kora őszen zajlott, egy Schwimmer számára meglehetősen zaklatott és szomorú időszakban. 1927 szeptemberében töltötte be ötvenedik életévét, s egyre súlyosbodó diabétesz mellett több veszteséggel is szembe kellett néznie. 1927 augusztusában hunyt el Glücklich Vilma (Vágújhely, 1872 – Bécs, 1927), akire Schwimmer évtizedeken át számíthatott szakmai és magánéleti tekintetben egyaránt.⁹ Édesanyja haláltusáját lényegében végignézték húgával, Franciskával, hiszen mindhárman együtt éltek egy Central Park melletti stúdiólakásban. Anyjának ugyanakkor még futotta az erejéből arra, hogy lányának segítsen a mesekönyvírásban, s a közös magyarországi emlékek még szorosabbra fűzték a köztük lévő kapcsolatot.

9 Glücklich Vilma haláláról, valamint a Schwimmer életében 1927-ben bekövetkezett fordulópontokról lásd bővebben: CZEFEKNER Dóra, „A Time Square-en túl: A két világháború közti magyarországi feminizmus forrásai New Yorkban”, *Újkor.hu – A velünk élő történelem*, hozzáférés: 2024. 02. 25, <https://ujkor.hu/content/a-time-square-en-tul-a-ket-vilaghaboru-kozti-magyarorszag-i-feminizmus-forrasai-new-york>; FEDELES-CZEFEKNER Dóra, „Egy félresiklott élet a nő- és békemozgalom szolgálatában: Schwimmer Rózsa”, *BTK Ismerettár*, hozzáférés: 2024.02.25, <https://abtk.hun-ren.hu/ismerettar/blog/egy-felresiklott-let-a-no-es-bekemozgalom-szolgalataban-schwimmer-rozsa>.

A Tisza és Szeged környéke, amelyek a mesekönyvben is kulcselemek, fontos szerepet játszottak a család életében, számos szállal kötődtek ide, sőt a család leszármazottainak egy része még ma is Szegeden él.¹⁰ Schwimmer Rózsa apja, Schwimmer Miksa Bernát 1845-ben született Szegeden. Schwimmer Miksa nagyapja és apja is lovakat tenyésztett a környéken, illetve adott el a Balkánon. Miksa és testvérei a lókereskedelem folytatásán kívül közösen gazdálkodtak: gyümölcsöseik, lisztmalmaik és szeszfőzdéjük volt. Miksa a családi gazdaságban végzett munka mellett mezőgazdásznak képezte magát, és kukoricával kísérletezett, ám a hivatalos iratokban általában kereskedőként hivatkozott magára. A család életében Szeged mellett Temesvár is fontos szerepet játszott, idejüket tulajdonképpen a két város között osztották meg. Miksa Temesvárotról ismerkedett meg feleségével, Kácsér Bertával is, aki a városban született 1856-ban. Schwimmer Rózsa abban az időszakban látta meg a napvilágot, amikor a család az apa vállalkozásának fejlesztése szándékával Budapestre költözött. Ám az 1873-as gazdasági válság után végül a Temesvárra történő visszatérés mellett döntöttek. Ezt követően is gyakorta látogattak Szegedre. Ennek tudható be az, hogy Schwimmer Rózsa a *Tisza Tales*-ben ábrázolt helyekről pontos ismeretekkel rendelkezik. Ezen kívül láthatóan jól ismeri az itt élő és dolgozó emberek (halászok, pásztorok, falusi parasztok stb.) társas munkáit és azokat a kihívásokat, amelyekkel életük folyamán szembe kellett nézniük. Fontos ugyanakkor tisztázni azt is, hogy a könyvben szereplő mesék, mondák és legendák jelentős része eredeti olvasatukban egyáltalán nem a Tisza folyóhoz kötődött, hanem máshol játszódott. A történeteket Schwimmer kapcsolta össze a folyóval. Célja ezzel az lehetett, hogy az amerikai gyerekek képzeletében a magyar emberek mindennapjai, szokásrendszerei és hiedelemvilága egy karakteres helyszínnel fonódjanak össze, és így együtt az egész magyar nép és kultúra jelképévé váljanak.

Édesanyja és Glücklich Vilma halála után nem csoda, hogy Schwimmer a munkába temetkezett. A mesekönyv megírása és a kézirat végső formába öntése mindössze két hónapot vett igénybe számára. A kézirat első verziójának leadása után, 1928. február 17-én küldte meg a kiadó a szerződést Schwimmer részére. Ennek szövegét a hagyatékban eddig nem találtam meg. A kiadó olvashatatlan nevű alkalmazottja a szerződéshez mellékelte levelében megjegyezte, hogy Schwimmer valamennyi szóban egyeztetett kérését beépítették a szerződés szövegébe.¹¹ Ezt követően Schwimmerrel már a könyvkiadó vállalat gyerekkönyv

10 Az információt Antoni Ritának köszönöm.

11 May [olvashatatlan név] Schwimmer Rózának, New York, 1928. febr. 17., NYPL RSP Series I.A. Box 176.

részlegének munkatársa és egyben a kötet szerkesztője, Dorothy Bryan levelezett. Március 1-jén egy 250 szavas összefoglalót, valamint egy rövid életrajzot kért a készülő könyvhöz a kiadó aktuális évi reklámanyagába.¹² A kötetben szereplő történetekhez kapcsolódó, kézzel írt jegyzetek, különböző szövegvariánsok, valamint Schwimmernek az ezekhez fűzött megjegyzései fennmaradtak a hagyatékában.¹³ Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy már az első jegyzetek, és később a történetek különböző szövegvariánsai is angol nyelven készültek. Ez egyáltalán nem tűnik szokatlannak a hagyatékon végigtekintve, mivel Schwimmer ekkor már hosszú ideje szinte kizárólag angolul írta a leveleit és vezette a naplóját és egyéb feljegyzéseit. Tudható az is, hogy a kiadó korrektúrái 1928 nyarán érkeztek meg, Schwimmer pedig az ezekhez fűzött megjegyzéseit augusztusban küldte vissza a szerkesztő számára. William Pogány ebben az időszakban kezdett dolgozni a kötet illusztrációin.¹⁴

Az már a kezdetektől biztos volt Schwimmer számára, hogy a mesekönyvet vagyis amerikai mecénása, Lola Maverick Lloyd (Castorville, 1875 – Winnetka, 1944) lányának, Georgia Lloydnak (Winnetka, USA 1913 – 1999) dedikálja, akit a belső borítón „a legjobb barátja”-ként szólít meg. Schwimmer a „Stories from Hungary: Retold for American Children” alcímet javasolta 1928 márciusában.¹⁵ Ezt azonban a kiadó túl hosszúnak találta, ezért rövidíteni szerették volna a következőre: „Stories told and retold by Rosika Schwimmer”. A hagyatékban szereplő források alapján úgy tűnik, hogy mivel Schwimmer a kiadó elképzelésétől teljes mértékben elzárkózott, az eredeti elképzelés győzött. A kiadott kötetben azonban a kiadó verziója olvasható. Érdemi kérdések tekintetében még a mesék sorrendje kapcsán alakult ki nézeteltérés Dorothy Bryan szerkesztő és Schwimmer között, amit végül sikerült megoldani. Jellemző, hogy Schwimmer éles szemét a korrektúrával kapcsolatos legkisebb apróságok sem kerültk el. A korrektúrák visszaküldésével egy időben a következő kérdéssel fordult szerkesztőjéhez:

Értetlenül állok az előtt, hogy a bevezető történetben miért vette ki valaki a halpaprikás receptjéből a kockacukrot? Ez a kis darab cukor a nagy titka annak, hogy a halászhok miként készítik el ezt a nemzeti ételt. A cukor kivétele a történetemből irodalmi szem-

12 Dorothy Bryan Schwimmer Rózsának, New York, 1928. márc. 1., NYPL RSP Series I.A. Box 177.

13 *Tisza Tales*. Citizenship Files, Manuscripts and Drafts. NYPL RSP Series I.A. Box 467.4.

14 Schwimmer és titkársága a kötethez kapcsolódó valamennyi színes táblát és fekete-fehér illusztrációt archiválta a hagyatékban. *Tisza Tales*. 1923–1935. NYPL RSP Series II.A. Box 466. 5–7.

15 A teljes dedikáció így hangzik: „To »my best friend« Georgia Lloyd, an American child.” Vagyis: „A legjobb barátomnak, Georgia Lloydnak, egy amerikai gyerekeknek.” Schwimmer Rózsa feljegyzése, 1928. márc. 6., NYPL RSP Series I.A. Box 177.

pontból persze teljesen jelentéktelen, én viszont mégis annyira kíváncsi vagyok, hogy miért került ki a receptből?¹⁶

S hogy a halpapríkás receptje mit keresett volna a mesekönyvben? Bizonyos szempontból nagyon is fontos szerepet kapott volna, mivel a történetek kontextusba helyezése érdekében a bevezetés után és az egyes történetek között Schwimmer rövid összekötő szövegeket tervezett. Ezek az olvasókat közelebb vitték volna véleménye szerint a magyar vidékhez, a pusztához, a folyókhoz és a magyar konyhaművészethez. Ugyanakkor, végül a bevezetés, illetve az említett összekötő szövegek is kimaradtak a könyv végső verziójából. A kéziratban maradt szövegrészeket viszont mégis fontos röviden megemlíteni, egyrészt azért, mert az ilyen típusú közlésmód nem volt jellemző a korabeli mesekönyvekre. Másrészt e szövegrészek által Schwimmer szerzőként rendkívül erőteljesen jelen kívánt lenni a könyvben.

Tisza Tales

A kötet összesen 32 olyan ismert mesét és népmesét tartalmaz, amelyeket Schwimmer szorosán kapcsolt a Tisza folyóhoz.¹⁷ Erre utal a cím, valamint az első történetben megosztott halpapríkás receptje is.¹⁸ A 225 oldalas könyvben tíz színes, egész oldalas tabló mellett 12 fekete-fehér rajz kapott helyet; ezek William Pogány munkái. A valóban szép kiállítású könyv kinézetét az amerikai magyar sajtó – nyilvánvalóan meglehetősen eltúlozva – Mátyás király kódexeihez hasonlította.¹⁹

A történetek kiindulópontja egy Tisza-parti halászkunyhó, ahol egy öreg halász (Karádi bácsi) gyerekeinek vagy talán unokáinak meséli a kanyargó folyó eredetének történetét. A halpapríkás elkészítési módja mellett megjelenik a halászlé és a gulyás is mint magyar nemzeti fogások. Ezekkel nem csupán az első történetben, hanem a kötet több pontján is találkozunk az olvasó. Megjegyzendő, hogy ezeknek az ételeknek és egy sor magyar hagyománynak a nevét Schwimmer nem fordította le angolra, eredeti magyar nyelven használja őket. Az USA-ban publikált, s az itt élő magyar íróknak és költőknek fórumot biztosító, s a magyar irodal-

16 Schwimmer Rózsa a Doubleday Doran kiadónak, New York, dátum nélküli levélkivágatok, *Tisza Tales*. NYPL RSP. Series II.A. Box 466. 5–7.

17 Az ezen alfejezethez nyújtott segítségért Gulyás Juditnak és Török Zsuzsának tartozom köszönettel.

18 *Az Írás* publicistája szerint: „A történetek tele vannak a magyar nemzeti szellemmel.” *Az Írás*, 1929. jan. 6. [Sajtkivágat, az oldalszám nem szerepel.]

19 Uo.

1. kép: A *Tisza Tales* külső borítója

(Forrás: New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, MssCol6398, *Tisza Tales*. Citizenship Files, Manuscripts and Drafts. NYPL RSP Series II.A. Box 467.4.
Fotó: Fedeles-Czeferner Dóra)

mi hagyomány emigrációban történő ápolására létrehozott *Az Írás* című irodalmi lap nem is hagyta ezt szó nélkül, megjegyezve hogy „legalább 200 magyar szót, magyar nevet kell holnapról kezdve megtanulni minden amerikai gyereknek”. A recenzens emellett szó szerint shakespeare-i magasságokba emelte Schwimbert, előrevetítve, hogy rövid időn belül valamennyi amerikai gyerek ismeri majd a kötet meséit. Utóbbi ugyancsak nyilvánvalóan túlzó pozitív értékelés volt.²⁰

Mivel a kötet a magyar olvasóközönség előtt kevésbé ismert, az alábbiakban röviden ismertetem az egyes történetek tartalmát, illetve megjelölöm azt is, hogy melyik történetekhez kapcsolódott fekete-fehér és/vagy színes illusztráció.

1) *Fishermen on the Tisza*: a kötet bevezető fejezete, amely a halászok közösségét és a halpapríkás elkészítésének folyamatát mutatja be. Ez vezeti fel Karádi bácsit és a történetmesélést. A történet Tompa Mihály 1846-ban megjelent,

nagy sikerű *Népregék, népmondák* című verseskötetének *A halász és az aranyhal* című szövegén alapul. Tompa e munkája a korszakban rendkívül népszerű volt, s egyéb munkáival együtt tipikus női olvasmánynak számított.²¹

2) *The origin of the river Tisza*: a Teremtő egy arkangyalt bíz meg azzal, hogy szántson medret a Tiszának, viszont egy kapzsi számár megállás nélkül bogáncsot majszolva rendkívül kanyargóssá teszi a folyó útvonalát.

3) *The Fisherman and the Goldfish* (fekete-fehér illusztrációval): a király lánya elveszíti szeretett aranyhalát, amelyet egy idős halász fia talál meg. A fiú jutalmat kap, ami természetesen az, hogy feleségül veheti a lányt.

4) *The judge and the king*: Mátyás király, parasztnak álcázva, fizetség nélkül fát visz egy korrupt bíró számára, majd felfedi kilétét azért, hogy megbüntesse a bírót és pandúrait.

5) *Chasing the rainbow* (fekete-fehér illusztrációval): egy különleges fiú, Pali, becenevén „Kék Szemű”, megpróbál elérni egy szivárványt, amelyet mennyei hídnak hisz. Ám közben egy öreg remete a természet titkait osztja meg vele, aminek hatására Paliból híres tudós válik.

6) *A dish of lentils* (fekete-fehér illusztrációval): a vidéket álruhában járó Mátyás királyt nagylelkűen vendégül látja egy szegény paraszt. Ő ezt követően felkeresi a királyt Budán, ahol gazdagon megjutalmazzák a kedvességéért.

7) *Matyi of the Geese* (*Ludas Matyi*, Fazekas Mihály műve nyomán, egy-egy fekete-fehér és színes illusztrációval): a lusta Matyit egy vásáron megveri és megfosztja libáitól a város ura, Döbrögi, mire Matyi ravasz terveket eszel ki, majd háromszorosan áll bosszút rajta.

8) *The Ghéczy castle*: a gazdag Ghéczy úr elkészítteti egy bika aranyszobrát, majd követeli, hogy az állat keljen életre. Ez végül csak egy földrengés során történik meg, ami elnyeli a bikát, megmentve az azt készítő művészek életét.

9) *Bandi Angel* (színes illusztrációval): András, akit arisztokrata anyja kitagadott, Angyal Bandi néven rettegett banditává válik. Végül saját bátyja, a bíró ítéli halálra, anélkül, hogy felismernék egymást.

10) *The golden fleeced lamb* (fekete-fehér illusztrációval): Peti, a juhászfiú egy év húséges szolgálatáért aranygyapjas bárányt kap, amelynek érintése táncra készíttet és összeragaszt mindenkit. Végül a bárány egy szomorú hercegnőt is megneveltet, aminek köszönhetően Peti feleségül veheti a lányt és ő lesz az új király.

21 Az információkat Gulyás Juditnak köszönöm. Erről lásd bővebben: GULYÁS Judit, „Tompai Mihály »Népregék, népmondák« (1846) című munkájának forrásai és egykorú fogadtatása”, in *Ethno-lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve XXV*, szerk. VARGYAS GÁBOR és BERTA PÉTER, 117–169 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, 2008).

11) *The spinning feast*: egy tradicionálisan magyar kukoricahántással járó mulatság bemutatása, ahol a falubeliek, különösen a nők, együtt dolgoznak, majd esznek, isznak, táncolnak és történeteket mesélnek.

12) *The spinning sisters*: három fecsegő lány ígéretet tesz édesanyjuknak, hogy beszéd nélkül fognak fonni. Ígéretüket viszont nem képesek beváltani, amire az anyjuk megígéri, hogy sosem engedi őket férjhez menni.

13) *The legend of Saint Elisabeth* (színes illusztrációval): Árpád-házi Szent Erzsébet magyar hercegnő kenyeret visz a szegényeknek. Férje kérdésére, hogy mit visz kosarában, Erzsébet, tartva attól, hogy esetleg megtilthatják neki a jótékonykodást, azt válaszolja, hogy rózsákat. Amikor megmutatja, a kenyerek helyett (télvíz idején) valóban illatos rózsák vannak kosarában.

14) *The clever girl and the king*: Erzsi, egy molnár okos lánya, találós kérdéseivel ravaszul túljár a király eszén, ami oda vezet, hogy a király feleségül veszi, majd boldogan uralkodnak.

15) *King Mathias' laziest men* (színes illusztrációval): Mátyás király „leglustább embere” beleszeret egy lányba, a lány nevetése miatt pedig álmatlan éjszakái lesznek. Ebből az állapotból kizárólag egy élő nyúl elkapása gyógyítja ki, s ennek eredményeként a király leggyorsabb futárává válik.

16) *Luck and blessing* (fekete-fehér illusztrációval): „Áldás” többször is segít pénzzel egy szegény seprűárusnak, aki azonban elveszíti a pénzt balszerencséje miatt. Amikor viszont „Szerencse” ad neki egy krajcárt, meggazdagodik egy értékes gyémánt megtalálása révén.

17) *The resonant cave* (fekete-fehér illusztrációval): Juliska egy rejtélyes idegen-nel (vagyis valójában Béla, magyar királlyal) találkozik bogyószedés közben egy barlangban. A király egy gyűrűt ad Juliskának, akinek ez a gyűrű segít később tisztázni magát féltékeny szerelme előtt, a király kilétének felfedésével.

18) *Castle Somlyó*: Koczka, a dobos, a visszhangos hegyeket használja fel dobzavainak felerősítésére, ezzel megijeszti a Somlyó vára felé közeledő hatalmas török sereget, akik azt hiszik, óriási erő áll a vár mögött.

19) *Corn husking*: szintén a kukoricahántás ünnepét mutatja be. Az ünnepség keretein belül az egybegyűlt falusiak Tamás bácsi történeteit hallgatják, miközben esznek, isznak, zenélnek és táncolnak.

20) *The legend of Eperjes*: a vak Béla király, szomjúságtól szenvedve, erdei szamócákat talál, amelyekkel szomját oltja. Azon a helyen, ahol kezével kitapogatta őket, Eperjes („Bogyóváros”) városa születik meg, a közelben pedig egy borízű forrás fakad.

21) *The pint bottle of Cinkota* (fekete-fehér illusztrációval): egy okos kántor, plébánosnak álcázva magát, válaszol Mátyás király három kérdésére, s így eléri a

valódi plébános apáti kinevezését. Továbbá azt kéri, hogy a falu pintes (iccés) palackjai a jelenlegi duplájára növekedjenek.

22) *The beggar woman's twins* (fekete-fehér illusztrációval): Sóvár babonás úrnője megátkoz egy ikreket szülő koldusasszonyt. Ezt követően ő maga is hét gyermeket szül egyszerre. Közülük titokban elküld hatot, és csak évekkel később találkozik velük újra, amikor egy halász családban nevelt fiai bebizonyítják nemességüket.

23) *The dog market in Buda* (fekete-fehér illusztrációval): az áruhás Mátyás király hatalmas összegért megvesz egy „értéktelen” sárga kutyát egy szegény paraszttól. A hír hallatán rengeteg falusi özönlik Budára, hogy saját sárga kutyáikat is pénzzé tegyék, ám a király kijelenti, hogy ez egyszeri „kutyavásár” volt. (Innen származik a mondás, mely szerint „Egyszer volt Budán kutyavásár.”)

24) *Háry János* (Garay János meséjének átirata, egy fekete-fehér és egy színes illusztrációval): Háry János, a veterán, eltúlzott hősie tetteiről mesél, többek között arról, hogy egy alkalommal egyedül győzött le 200 000 francia katonát, majd pedig elfogta Napóleont. Történeteit a falusi közönség lelkesen hallgatja és el is hiszi őket.²²

25) *The brave tailor* (színes illusztrációval): egy szegény szabó, miután „egyetlen csapással” hús legyet ölt meg, bátorságával hencsér. Ravasz trükkökkel túljár az ördög és családja eszén, végül egy zsák arannyal tér haza.

26) *The bet*: egy parasztember túljár a nagyképű nemes eszén egy hazugságversenyen, ahol egy fantasztikus történetet ad elő, amelyben a nemesek a pokolban szenvednek. A mese hallatán a nemes így kiált fel: „Hazudsz!”, majd elveszíti a lovait.

27) *How the Kapys saved their castle*: a Kapy fivérek magukra haragítják a királyt, akit a számára felkínált ékszerekkel sem tudnak kiengesztelni. Megmentik ugyanakkor a várukat azzal, hogy egy pici lovat ajándékoznak a komoly betegségben szenvedő hercegnek, akit ezzel meg is nevettek, visszahozva őt az életbe.

28) *Shepherds on the Alföld*: Schwimmer itt a pásztorokról mesél, akik az Alföldön a tüzek körül gyűlnek össze, beszélgetnek, s közben elvágynak az ország más tájaira.

29) *The legend of Krasznahorka* (színes illusztrációval): egy Bebek nevű juhász hatalmas aranykincset és egy világító gyémántot talál. Ezt IV. Béla királynak aján-

22 Háry Jánosról elmondható, hogy a magyar populáris irodalom legnépszerűbb hazudozó katona-figurájává vált, aki hamar kitakarta a más írók által korábban teremtett hasonló karaktereket. Az itt vizsgált kötetben közölt mesék alapján pedig úgy tűnik, hogy Schwimmer több irodalmi, konkrét szerzőkhöz kapcsolható mesét írt a kötetébe, amelyeket aztán népmesékként interpretált.

dékozza, cserébe pedig összesen hét várat építhet. Ezek között van Krasznahorka vára, ahol egy rejtélyes, alvó nő testére lelnek, amely örökké a várban marad.

30) *King Mathias' three riddles*: a történetben Mátyás király három hűbérurat tesz próbára. A hűbéruraknak azokat a találós kérdéseket kell megfejteniük, amelyeket Mátyás korábban egy okos öreg jobbágyának tett fel.

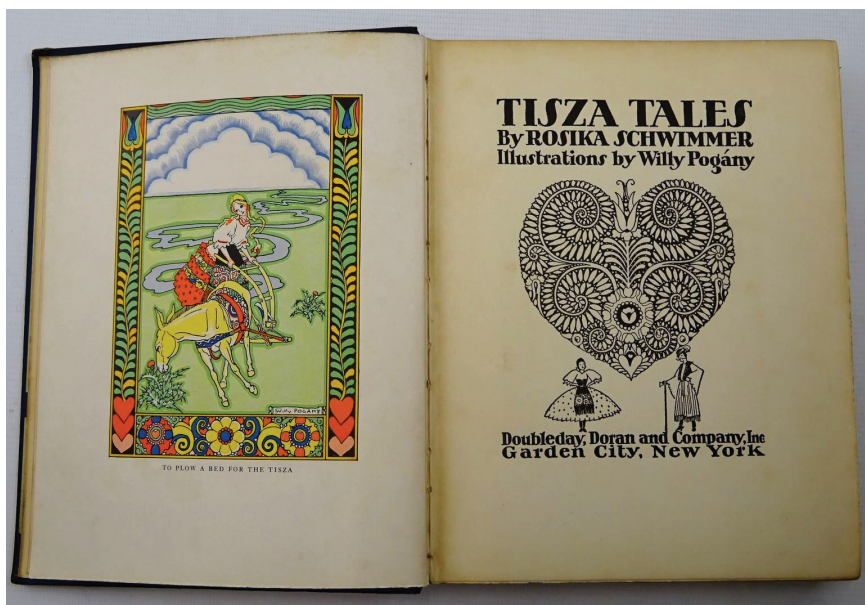
31) *The legend of the bread stone*: egy gazdag, fősvény földesúr megtagadja a segítséget egy beteg, szegény paraszttól. Büntetésképpen a földesúr gabonája, szénakazlai, sőt még a kenyeré is kővé változnak, figyelmeztetésképpen az általa elkövetett kegyetlenségért.

32) *The legend of the stone of refuge* (fekete-fehér illusztrációval): a tatárjárás idején az emberek egy kolostorban találnak menedéket. Ezt követően éles vita bontakozik ki a kolostor harangja körül, amelyet végül egy csoda old meg. A harangot csak két fiatal ökör tudja elmozdítani, jelezve, hogy kik a kolostor jogos tulajdonosai.

Mint látható, műfaji tekintetben a történetek Schwimmer és a Doubleday Doran kiadó szándékával (valamint önértelmezésével szemben) nem (nép)mesék. Egy olyan vegyes műfajú korpuszról van szó, amelyben a történetek egyrészt eredetükre nézve népmesék és irodalmi mesék, másrészt műfajilag mesék és mondák. A kötetbe beválogatott szövegek ugyanakkor azt is tükrözik, hogy egy, az 1870-es években született, (felső)-középosztálybeli nőnek milyen ismeretei lehetnek a magyar (nép)mesékről, legendákról, mondákról.

Schwimmer a mesemondó alkalmakat is (például kukoricafosztás) bemutatja a kötetben. Mindez azt jelenti, hogy nem csupán szövegeket közöl, hanem etnográfiailag hiteles narrációs helyzeteket jelenít meg könyvében. A jegyzeteiben ezekre vonatkozó további utalásokat nem találtam, viszont amint a korábbiakban már utaltam rá, Schwimmertől a mezőgazdasági munkák egyáltalán nem álltak távol, hiszen közeli családja is ebből (és a kereskedelemből) élt.

A szerző és a kiadó koncepciója ezekkel a történetekkel az volt, hogy megismertesse a gyerekeket Magyarország történetével és a magyar vidékkel. Az olvasó a könyvet lapozgatva tehát afféle virtuális utazást tehet Magyarországon, ahol a különböző régiók mellett az ország lakosságához is közelebb kerülhet. A mesékben a halászokon és a királyokon kívül parasztlányok és úrihölgyek, lovagok, betyárok, pásztorok és nagyzóló földesurak is megjelennek, és a történetek közös vonása, hogy a jó végül mindig elnyeri méltó jutalmát.

2. kép: A *Tisza Tales* belső címlapja

(Forrás: New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, MssCol6398, *Tisza Tales*. Citizenship Files, Manuscripts and Drafts. NYPL RSP Series II.A. Box 467.4. Fotó: Fedeles-Czeferner Dóra)

Konfliktusok

Amint a bevezetésben már utaltam rá, Schwimmer a szerkesztőjével való nézeteltérések mellett az illusztrátorral sem találta meg a közös hangot, ami egy ilyen típusú, gazdagon illusztrált mesekönyv publikálása során több problémát is felvet. Éppen ezért a kötet illusztrátorának, William Pogáynak az életére és munkásságára is szükséges röviden kitérni a tanulmányban, amit e ponton teszek meg. Eredeti nevén Pogány Vilmos magyar származású, de amerikai és angol körökben is rendkívül ismert és elismert illusztrátor, festő és színházi díszlettervező volt, aki az „illusztráció aranykorának” egyik legjelentősebb alakjává vált a 20. század elején. Tanulmányait a budapesti Mintarajziskolában kezdte, majd Párizsban képezte magát tovább. 1908-tól Londonban, 1914-től New Yorkban élt. Fantáziadús munkásságára a részletgazdag kidolgozás és a keleti, preraffaelita, valamint szecessziós stílusjegyek ötvözése jellemző. Ezek egyedi és ikonikus vizuális világot teremtenek műveiben. Pogány főként klasszikus irodalmi művek és mesekönyvek illusztrációival szerzett magának hírnevet. E munkái ma is gyűjtők kedven-

cei, és a vizuális történetmesélés kiemelkedő példái. Életműve jelentős mértékben járult hozzá az illusztrált könyvek művészeti értékének emeléséhez, és máig inspirációként szolgál számos művész számára.²³

Schwimmer William Pogánnyal való vitájának finánciális okai voltak. Korábbi közös munkáik kapcsán nem találtam hasonló konfliktusra utaló jelet, pedig Schwimmer és Pogány számos alkalommal dolgoztak együtt, többek között a Feministák Egyesülete (Budapest, 1904–1949) hivatalos folyóiratainak illusztrációin, valamint az 1913-as budapesti nemzetközi nőkongresszus plakáttervein. William Pogány egyébként a Feministák Egyesületében ugyancsak vezető szerepet vállaló Pogány Paulának, Schwimmer közeli munkatársának (egy időben barátjának) testvére volt. A nézeteltérések eskalálódásában egészen biztosan szerepet játszott Pogány Paula. Ő 1918 után teljesen elfordult a Feministák Egyesületétől, ahol több, mint tíz éven át vezető szerepet töltött be választmányi tagként. Még tovább élesítette az ellentéteket Pogány Paulának az Amerikai Egyesült Államokba, New Yorkba történő emigrációja az 1920-as évek legelején. A konfliktus eredményeként a Schwimmer és a Pogány családok 1927-ben már szinte nem is vettek tudomást egymásról. Schwimmer részéről a gyűlölködés a Magyarországon maradt kollégáinak és barátainak küldött levelekben számos ponton tetten érhető. Meglátása szerint Pogányék a politikai szerepvállalása kapcsán őt ért (nyilvánvalóan hamis) rágalmak miatt fordultak el tőle, ám ezt a két család tagjai közötti levélváltások nem erősítik meg.

S hogy a *Tisza Talest* miért éppen egy olyan család tagja illusztrálta, amelyikkel Schwimmerék haragban voltak? Véleményem szerint azért, mert az USA-ban élő magyarok között senki más nem jöhetett szóba, aki magabiztosan mozgott a magyar (képző)művészetben. Az pedig minden bizonnyal túlságosan bonyolult lett volna, hogy olyan magyar illusztrátorral dolgozzanak együtt, aki az USA-n kívül él. E mellett az is lehetséges, hogy a kiadó kívánsága volt, hogy a könyvet az USA-ban ekkor grafikusként már viszonylag nagy hírnévre szert tevő Pogány illusztrálja, aki korábban, 1908-ban Goethe *Faustját*, 1918-ban Jonathan Swift *Gulliver utazásait*, valamint Richard Wagner több operáját illusztrálta. Kiemelkedőek továbbá a *Tannhäuser* (1911), a *Parsifal* (1912) és a *Lohengrin* (1913) operákhoz készült illusztrációi, amelyeket a kritika ma is műalkotásként tart számon.

Schwimmer Rózsa és William Pogány között a *Tisza Tales* bemutatóját követően mindössze néhány alkalommal került sor személyes találkozásra. A levélváltások pedig mind William Pogánnyal, mind pedig Pogány Paulával szinte teljesen megszűntek. Viszont több olyan feljegyzést találtam a hagyatékban, amelyben

23 „Willy Pogany”, *Artnet*, hozzáférés: 2025.06.07, <https://www.artnet.com/artists/willy-pogany/>.

Schwimmer közös ismerőseik előtt igyekszik becsmérelni egykori aktivista társát, általában azzal vádolva őt, hogy mennyire fent hordja az orrát.²⁴

A William Pogánnal való vita a következőképp rekonstruálható. Schwimmer már akkor szerette volna látni az illusztrációkat, amikor elkészült a könyv kéziratának első verziójával. Ez nyilván teljesíthetetlen kérés volt, hiszen Pogánnak ezek elkészítéséhez szüksége lett volna a szövegekre. Ezt az ellentétet követték a kettejük honoráriumához kapcsolódó viták. Az a forrásokból egyelőre nem derült ki, hogy pontosan mekkora összeget tett ki Schwimmer és Pogány tiszteletdíja. Az viszont egy Pogány által Schwimmernek címzett levélből világos, hogy az illusztrátornak a Doubleday Doran szerkesztője ezer dollárt utalt ki, amelyből Schwimmer „további 250 dollárt szeretett volna azon az összegben túl, amelyet korábban már megkapott”.²⁵ Pogány a szóban forgó levélben hosszasan fejtegette, hogy Schwimmer részéről téves elképzelés, miszerint ő az ezer dollárt saját honoráriumaként kapta meg. Felhívta a figyelmét arra, hogy az összegnek több mint a felét jutalékként kellett kifizetnie, illetve a „segítőinek” (*helpers*) kellett tovább utalnia.²⁶ Emellett pedig az is elképzelhető, hogy az ismert grafikus elképzelései és igényei mások voltak a honorárium összegéről, mint a többnyire a cikkeiből és előadásából élő Schwimmernek.

A forrásokból mindeddig nem került elő Schwimmernek az erre a levélre adott válasza, ugyanakkor egy másik, másfél évvel később Mellerné Miskolczy Eugénia címzett levélben nem kisebb dolgot állított, mint hogy kötete „Pogány Willy miatt nem lett pénzügyi siker”.²⁷

24 Mellerné Miskolczy Eugénia (Budapest, 1872 – Kistarcsa, 1944), aki szinte az egyesület alapításától élete végéig a Feministák Egyesületének választmányi tagja és Schwimmer egyik legközelebbi munkatársa volt, a következőképpen reagált a vádakra: „Elhiszem, hogy ez rosszul esett magának, mint ahogy a népi barátok elfordulása is keserves tapasztalat arra nézve, hogy a barátság is csak érdek leg többször. Nem tudom, így volt-e mindig, de ma itt is úgy van, hogy ha nincs meg az a kapocs, akár anyagi, akár más közös érdekből kifolyóan, ami összetartja az embereket, akkor adott esetben a régi barátban ellenséget fedezünk fel. Nagyot változik a világ, minden téren.” Mellerné Miskolczy Eugénia Schwimmer Rózsának, Budapest, 1928. jún. 1., NYPL RSP Series I.A. Box 178.

25 „You would like to get an advance of \$250.00 in addition to the amount you have already received.” William Pogány Schwimmer Rózsának, New York, 1928. máj. 21., NYPL RSP Series I.A. Box 179. Fordítás tőlem. F. Cz. D.

26 Uo.

27 Schwimmer Rózsa Mellerné Miskolczy Eugéniaának, New York, 1930. febr. 16., NYPL RSP Series I.A. Box 201.

A kötet fogadtatása

A mesekönyv értékesítését 1928 novemberében kezdték meg – éppen időben ahhoz, hogy a könyvesboltok és a könyvtárak karácsonyi ajánlatába is bekerüljön. Schwimmer grafomán attitűdjeit tekintve egyáltalán nem meglepő, hogy a lapoknak és magazinoknak küldött recenziós példányokról pontos táblázatos feljegyzéseket vezetett,²⁸ valamint az sem, hogy a kapott recenziók betűrend szerinti sorrendben külön alegységbe rendezve kaptak helyet irodalmi hagyatékán belül.²⁹ A világszerte ismert amerikai lapoktól, a kisebb példányszámmal megjelenő helyi lapokon át (például *New York Times*, *Day*, *New York Publisher's Weekly*, *New York Herald Tribune*, *Buffalo News*) az amerikai magyar lapokig (*Amerikai Magyar Népszava*, *Az Írás*) számos periodikának küldött példányokat. A Feministák Egyesülete választmányi tagjain keresztül magyarországi lapokhoz is eljuttatott köteteket, ugyanakkor a források szerint egyetlen magyar kiadványban sem jelent meg kötetéről ismertetés. Mindez tovább erősíti azt a preconcepciót, mely szerint a Feministák Egyesületéhez köthető *A Nő: Feminista Folyóirat* (Budapest, 1914–1928) megszűnése után a szervezet már nem volt képes biztosítani magának a sajtónyilvánosságot.

A mesekönyv bekerült számos egyesült államokbeli könyvesbolt-hálózat, valamint a legnagyobb könyvtárak (köztük a New York Public Library) karácsonyi gyerekkönyv-ajánlatába.³⁰ Emellett New Yorkban és Chicagóban teljes könyvesbolti kirakatokat rendeztek be vele.³¹ A könyvet a következő szlogenrel népszerűsítették: „A mesék, amelyeket több generációnyi magyar gyermek hallgatott” [‘What generations of Hungarian children have been told’]. A hírverésben természetesen nagy szerepet vállalt a Doubleday Doran kiadó, ugyanakkor a levelezés tanúsága szerint Schwimmer maga is mozgósította kapcsolati hálóját a siker elérése érdekében. A forrásokból kivehető, hogy a *Tisza Tales* azokból a városokból és azoktól a lapoktól kapta a legtöbb pozitív visszajelzést, ahol Schwimmernek a sajtónyilvánosságot befolyásolni képes barátai és ismerősei éltek. Nem véletlen tehát, hogy a legtöbb pozitív visszacsatolás New York mellett Chicagóból érkezett, ahol a közvéleményre is jelentős befolyást gyakorló Lloyd család élt. Lola Maverick Lloyd, amerikai pacifista és feminista aktivista, valamint tágabb családja

28 Schwimmer Rózsa feljegyzései a *Tisza Tales*ből újságoknak küldött példányokról, d. n., NYPL RSP. Series II.A. Box 466. 5–7.

29 Reviews of *Tisza Tales*. NYPL RSP Series VIII. Box 516.

30 Uo.

31 Olvashatatlan nevű feladó levele Clara Eberlynek, [h. n.], 1928. nov. 8., NYPL RSP. Series II.A. Box 466. 5–7.

ugyanis már az USA-ba történő emigrációjuk tervezésének pillanatától segítette Schwimmeréket anyagilag és mindenféle rendelkezésükre álló eszközzel (például kapcsolati tőkájukkel). Schwimmer számos baráti levelet kapott, amelyek feladói lelkesen dicsérték a könyv megjelenését, a meséket, valamint a szerző közvetlen, meleg hangú stílusát.³² A kötetet Katherine Devereux Blake (New York, 1858 – New York, 1950) amerikai feminista és pacifista például „ahol csak tudta, reklámozta”,³³ majd pedig a Women’s International League for Peace and Freedom (Hága, 1915–) oktatási bizottsága figyelmébe ajánlotta.³⁴

Nem mehetünk el szó nélkül ugyanakkor a negatív kritikák és sajtóvisszhangok mellett sem, amelyekből ezúttal is bőven jutott Schwimmer számára, s amelyekből csupán egyet tárgyalok e helyütt. Ennek kapcsán fontos kiemelni, hogy ebben az időszakban egy rágalmozási perrel párhuzamosan zajlott a bírósági tárgyalássorozat, amelynek tétje Schwimmer és húga amerikai állampolgársága volt.³⁵ Amint az alábbi, Rebecca Shelley (Sugar Valley, USA, 1877 – Battle Creek, USA, 1984) által írott levél is mutatja, számos könyvesbolt Schwimmer korábbi politikai szerepvállalása és svájci követi tevékenysége miatt tagadta meg a mesekönyv árusítását:

Véletlenül találkoztam Miss Duff-fal az utcán ma reggel. Éppen a Fischer könyvesboltból tartott hazafelé, ahol a *Tisza Tales*-t próbálta beszerezni. Az eladó az ön nevére reagálva a következőket mondta: „Ő, az az IWW-s nő,³⁶ nem tartunk semmit tőle!” Bár nem ő volt a tulajdonos [hanem csupán az eladó], Miss Duff tartott számára is egy kis kioktatást. Amikor megemlítette neki, hogy Ön a Forum Club égisze alatt jön, a férfi a következőképp reagált: „Ezek biztosan anarchisták”.³⁷

32 Pl. Katherine Devereux Blake levelei Schwimmer Rózsának, [h. n.], 1928. nov. 17., valamint 1929. jan. 12., uo.; Florence Hoolbrok Schwimmer Rózsának, d. n., uo.

33 „I shall be happy to advertise it wherever I can”. Katherine Devereux Blake Schwimmer Rózsának, [h. n.], 1929. nov. 18., uo. Fordítás tőlem. F. Cz. D.

34 Katherine Devereux Blake Schwimmer Rózsának, [h. n.], 1929. jan. 12., uo.

35 A rágalmozási pert megnyerte, az amerikai állampolgárság iránti kérelmét ugyanakkor elutasították. Erről lásd bővebben: MCFADDEN, „A Radical Exchange...”; FEDELES-CZEFERNER Dóra, „International Women’s Movements, Peace Activism, and the World of Politics: The Rosika Schwimmer Archive in New York”, *Hungarian Studies Review* 49, 2. sz. (2022): 258–265.

36 Az Industrial Workers of the World (Chicago, 1905–) elnevezésű, szocialistákat, szindikalistákat, továbbá anarchistákat tömörítő nemzetközi szervezetről van szó, amelynek Schwimmer soha nem volt tagja. A szervezetről és a nőknek az abban betöltött szerepeiről lásd bővebben: Milenia SNOWDON-PRÖTSCH, *Die Rolle der Frauen bei den Industrial Workers of the World: Ein Beitrag zur Geschichte der amerikanischen Arbeiterbewegung, 1905–1918*, Dissertation, Manuskript (Wien: Universität Wien, 1984).

37 „I happened to meet Miss Duff on the street this morning, just as she was returning from Fischer’s bookstore, where she had tried to get *Tisza Tales*. The clerk said, in response to your name: »Oh, that

Rebecca Shelley, aki az évek folyamán szoros baráti kapcsolatot alakított ki Schwimmerrel, az ilyen irányú diskurzusokban érzelmileg is érintett volt, hiszen meggyőződéses pacifistaként 1922-ben azért veszítette el amerikai állampolgárságát, mert egy német nacionalistához ment feleségül.³⁸ Levelében egyébként a kiadó által 1929. január 12-én, New Yorkban tartott könyvbemutatóra célzott, amelyen Schwimmer és William Pogány közösen mutatták be a mesekönyvet egy ebéddel egybekötött beszélgetés keretein belül.³⁹

Recenziók

A Schwimmer és a két-három főből álló titkársága által 1928–1931 között szisztematikusan archivált recenziókból kiderül, hogy a mesekönyv fogadtatása az egyesült államokbeli könyvpiacra vegyesnek mondható.⁴⁰ Számos olyan cikkel találkozunk ugyanakkor, amelyek címükben a könyvről szóló ismertetést ígérnek, terjedelmük jelentős részében viszont Schwimmer előlétele, s leginkább politikai szerepvállalása a téma. A pozitív visszajelzések a könyv „fantasztikus”, „elegáns” és „elbűvölő” megjelenése mellett az illusztrációkat dicsérik. Többek véleménye szerint a mesék a gyerekek mellett a felnőtteket is magukkal ragadják. Azt fontos ugyanakkor leszögezni, hogy Schwimmer több lap szerkesztőjét, sőt a közzétett recenziók szerzőit is levélben kereste fel, amikor azok kritikának adtak han-

I.W.W. [Industrial Workers of the World] woman, we don't have anything by her«. However, he was not the proprietor, and Miss Duff gave the said clerk a little bit of education. When she said that you were coming under the auspices of the Forum Club, he said: »They must be anarchists«.» Rebecca Shelley Schwimmer Rózsának, [h. n.], 1928. dec. 11., NYPL RSP. Series II.A. Box 466. 5–7. Fordítás tőlem. F. Cz. D.

38 Susan GOODIER, „The Price of Pacifism: Rebecca Shelley and Her Struggle for Citizenship”, *Michigan Historical Review* 36, 1. sz. (2010): 71–101.

39 Meghívó Schwimmer Rózsa és William Pogány könyvbemutatójára, 1929. jan., NYPL RSP. Series II.A. Box 466. 5–7.

40 Schwimmer mellett húga, az egyébként zongoratanárként dolgozó Franciska emigrációjuk kezdetétől végezte a titkári teendőket. Szolgálatiért nyilvánvalóan nem kért semmilyen extra juttatást. Az 1920-as évek második felétől azonban Schwimmer már hivatásos titkárnőt alkalmazott az ugyancsak Magyarországról az USA-ba emigrált Edith Wynner (szül. Weiner, 1915, Budapest – 2003, New York) személyében. Ez az időszak egybeesik Schwimmernek a Margaret Sanger (1879, Corning, USA – 1966, Tucson, USA) amerikai feministaival közös projektje, a World Center for Women's Archives tervezésének időszakával, amely számos nyugat-európai és USA-beli nő- és békemozgalmi aktivista iratanyagát őrizte volna, ám végül sosem valósult meg. Schwimmernek az e projekttel kapcsolatos teendői mellett saját iratanyagának archiválásához volt szüksége olyan képzett titkárnőre, aki a gépirás területén is otthonosan mozgott, s akivel egyúttal saját leveleit is gépelte.

got véleményeikben. A Schwimmerrel való nyílt konfliktusai miatt elfogultnak egyáltalán nem nevezhető Carrie Chapman Catt (Ripon, USA, 1859 – New Rochelle, USA, 1947) például a következőképp írt a könyvről:

A mesekönyve véleményem szerint rendkívül elragadó és bájos. Este lefekvés előtt egy-két történetet elolvastam, és személyes köszönetem, hogy megírta őket. Azt gondolom, hogy Ön egy csodálatos nő, amiért ilyen irányba fordította a figyelmét, és összeállította ezt a csodálatos mesegyűjteményt. Remélem, hogy jól fog majd, Pogány úr illusztrációi pedig utánozhatatlanok.⁴¹

Többen dicsérték a könyv kiváló, gyerekek számára különösen bájos és befogadható nyelvezetét. Steiner Árpád (1894–1944), a milwaukeei Marquette University Modern Nyelvek Karának dékánja „elbűvölő”-nek találta a szöveget, pedig saját bevallása szerint „meglehetősen kemény fickó volt”, aki nem könnyen válik szentimentálissá.⁴² Ugyanez volt a meglátása Florence Holbrooknak (Peru, USA, 1860 – Chicago, 1932), aki tanárként és számos tankönyv, illetve oktatási segédanyag szerzőjeként objektíven mérte fel az amerikai gyerekek ízlését és igényeit.⁴³ Mindez hatalmas megtiszteltetés lehetett Schwimmer számára, aki fiatal felnőtt koráig egy szót sem beszélt angolul, s még évekkel nemzetközi előadói és újságírói karrierje beindulása után is több ízben szabadkozott hiányos angol nyelvtudása miatt.⁴⁴

Az ismertetések publikálásának szervezésében jelentős szerepet vállaltak Schwimmer amerikai és amerikai magyar ismerősei. Haraszi Zoltán és Lola Maverick Lloyd mellett Alice Park (Boston, 1861 – Palo Alto, 1961) nőmozgalmi aktivista tett sokat, aki 1929 októberében a következőképpen számolt be a könyv reklámozása területén elért eredményeiről:

Sikerült elérnem, hogy az *Open Forum* október 5-i számában kritika jelenjen meg a *Tisza Tales*ről. Egy példányt elküldtem a kiadónak, egyet pedig [Schwimmer] Franciska

41 „I think the book of little stories is most delightful and charming I have read one or two to myself before going to sleep at night and personally I thank for having written them. I think that you are a wonderful woman to have turned your mind in that direction and to have put together this wonderful collection. I hope that they will sell well, Mr. Pogány's illustrations are inimitable.” Carrie Chapman Catt Schwimmer Rózsának, d. n., Reviews of Tisza Tales. NYPL RSP Series VIII. Box 516. Fordítás tőlem. F. Cz. D.

42 Árpád Steiner Schwimmer Rózsának, d. n. [1928], NYPL RSP. Series II.A. Box 466. 5–7.

43 Florence Holbrook Schwimmer Rózsának, d. n., uo.

44 Erről bővebben lásd FEDELES-CZEFERNER Dóra, *Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció: Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2023), 173–185, 245–259.

részére. Hiába próbálkoztam más recenziókkal. De sikerrel jártam a könyvtárakkal és azok rendelési listáival.⁴⁵

Az *Open Forum* recenziójában megemlíti azt is, hogy Schwimmer édesanyja is ezeket a történeteket mesélte lányának gyerekkorában. A *Tisza Talest* a *Chicago Evening Post* az 1928-as év 50 legkiemelkedőbb gyerekkönyve között tüntette fel, illetve bekerült a *New York Times* karácsonyi könyvajánlóiba is.⁴⁶

Az amerikai angol nyelvű lapok mellett az amerikai magyar sajtóban is nagy figyelmet kapott a mesekönyv, ami Schwimmer Rózsának a lapok szerkesztőivel való személyes kapcsolata mellett minden bizonnyal annak tudható be, hogy a kötetet ténylegesen fontosnak tartották. Az *Amerikai Magyar Népszava* azt emelte ki, hogy a mesekönyv egyrészt az amerikaiakat ismerteti meg a „magyar meseköltészet gyöngyeivel”, emellett pedig a már az Egyesült Államokban született, és némiképp elamerikaiasodott magyar gyerekeknek nyújt olyan felejthetetlen olvasmányélményt angol nyelven, amely szüleik hazájának mesevilágába kalauzolja el őket.⁴⁷ A Chicagóban megjelenő *Az Írás* című periodika cikkírója állítása szerint „a kitaposott utak irredentája nem tett olyan jó szolgálatot Magyarországnak, mint a meghajszolt írókönyve”. Nézetük szerint a mesegyűjtemény Amerika rendkívül gazdag könyvpiacának a legnagyobb karácsonyi szenzációja volt.⁴⁸

Bár *Az Írás* publicistája szerint a kiadó „nem taksálja túl” a kötet árát, hiszen az „250 oldalas, merített papírra nyomtatott, iparművészeti értelemben vett könyvremek volt”, sokan mégis túlárazottnak tartották a mesekönyvet, amely a korszakban egyébként tényleg meglehetősen drágának számított. A *New York Herald Tribune* nem járt messze az igazságtól, amikor azt írta, hogy öt dollárért meglehetősen nehéz lesz a mesekönyvet eladni. Sőt, a washingtoni The Public Library of the District of Columbia kiadványának állítása szerint a kötet azért nem került fel az Amerikai Könyvtárak Szövetségének (*American Library Association*) könyvlistájára, mert meghaladta azt a limitet, amennyiért a könyvtárak könyveket vásároltak.⁴⁹

45 „I succeeded in getting a review of *Tisza Tales* in *Open Forum* of October 5. I sent a copy to the publisher and one to Franceska [Schwimmer]. I have tried in vain for other reviews. But have succeeded with libraries and their order lists.” Alice Park Lola Maverick Lloydnak, [h. n.], 1929. okt. 17., *Reviews of Tisza Tales*. NYPL RSP Series VIII. Box 516. Fordítás tőlem. F. Cz. D.

46 A *Chicago Evening News* és a *New York Times* karácsonyi könyvajánló – sajtókiadvány, 1928 dec., uo.

47 Sz. Z., „Magyar mesék angol nyelven”, *Amerikai Magyar Népszava*, 1928. dec. 14., uo. [Sajtókiadvány, az oldalszám nem szerepel.]

48 „Karácsonykor magyar könyvet olvasnak az amerikai aprószenetek”, *Az Írás*, 1929. jan. 6., uo. [Sajtókiadvány, az oldalszám nem szerepel.]

49 The Public Library of the District of Columbia, Washington D.C., uo.

A *New York Herald Tribune* és a *New York World* hasábjain két meglehetősen negatív ismertetés jelent meg, amelyeket Schwimmer és baráti köre nem hagyott szó nélkül. A *New York Herald Tribune* szerkesztőjének maga Schwimmer írt egy felháborodott levelet, amelyben kvázi azzal gyanúsította meg a recenzió szerzőjét, hogy nem olvasta el a könyvet. A lap szerkesztője válaszában kifejtette, hogy Schwimmer feltételezése kizárt, emellett pedig teljesen természetes dolog, hogy valakinek nem tetszik egy könyv. Nyomatékosította emellett, hogy szerkesztőként egyrészt nincs kapacitása minden recenzált kötet elolvasására, másrészt pedig nem is a feladata megítélni vagy felülbírálni a recenzensek véleményét. Levelek végén még az alábbiakat jegyezte meg:

Tudja, ilyen dolgok mindig megesnek. Ha minden olyan szerző, aki nem ért egyet a recenzensével, válaszolna, kevés helyünk maradna [a lapban] az új recenzióknak. Személy szerint sajnálom, de nem hagyhatjuk, hogy a személyes barátság diktálja a szerkesztői tevékenységet.⁵⁰

A *New York World* ismertetésére Koppányi Tivadar (Gyöngyös, 1901 – Budapest, 1985) orvos és egyetemi tanár reagált, aki a Schwimmer család bizalmasa és Schwimmer Rózsa háziorvosa volt. A periodika legnagyobb problémája Schwimmer kötetével egyébként az volt, hogy egy hasonló gyerekkönyv 1913-ban már napvilágot látott Londonban Pogány Paula és William harmadik testvére, Nándor tollából (*The Hungarian Fairy Book* [*A magyar tündérvilág*]), amely ezt követően több kiadást is megért.⁵¹ Ennek ellenére Koppányi szerint Schwimmer pionírnak tekinthető ezen a területen, már csak azért is, mivel az ő könyvében „teljesen más típusú mesék” vannak, mint Pogány Nándoréban. E kijelentését azonban levelében nem árnyalta.⁵²

50 „These things are always happening, you know. If every author who did not agree with his reviewer were to reply we should have little room for new reviews. Personally, I am sorry, but one cannot let personal friendship dictate editorial action.” A *New York Herald Tribune* szerkesztője Schwimmer Rózsának, d. n., uo. Fordítás tőlem. F. Cz. D.

51 POGÁNY, Nándor, *The Hungarian Fairy Book* (London: Frederick A. Stokes Company, 1913).

52 Koppányi Tivadar a *New York World* szerkesztőjének, d. n., Reviews of Tisza Tales. NYPL RSP Series VIII. Box 516.

Külföldi kiadás és fordítások

Schwimmer az amerikai megjelenéssel párhuzamosan a kötet külföldi kiadását is tervezte. A magyar, a német és a francia mellett a rá jellemző hatalmas optimizmussal holland, svéd, dán, norvég, sőt japán megjelenést is reálisnak tartott.⁵³ A magyar nyelvű kötet kiadásra történő előkészítésével a Feministák Egyesületének választmányát, a német nyelvűvel pedig a Bécsben élő öccsét, Schwimmer Bélát bízta meg.⁵⁴ Míg a kötet németre fordítását némi anyagi ellentételezés fejében öccse végezte, az osztrák kiadók szondázását Eugenie Hoffmann vállalta magára, akit Schwimmer még a Bund österreichischer Frauenvereine (Bécs, 1902–) választmányi tagjaként ismert meg az első világháború előtti években.⁵⁵ A fordítások és külföldi kiadások terve ugyanakkor a nagy gazdasági világválság és a zsidótörvények miatt nem valósult meg.

A Schwimmer nővérek sikereként könyvelhető el viszont, hogy a Doubleday Doran kiadó a *Tisza Tales* publikálását követően Schwimmer Franciskának is szerződést ajánlott egy híres zeneszerzőkről szóló gyerekkönyv (*Great Musicians as Children* [Nagy zeneszerzők gyerekkora]) megírására. A kötet 1929-ben látott napvilágot, s olyan zeneszerzők gyerekkoráról szóló történetek kerültek bele, mint Wolfgang Amadeus Mozart, Frédéric Chopin, Richard Strauss, vagy a magyarok közül Bartók Béla és Dohnányi Ernő.⁵⁶

A magyar nyelvű kiadás terve ezzel a kötettel kapcsolatban is felmerült. Erről elsőként Schwimmernek egy Mellerné Miskolczy Eugéniához írt leveléből értesülünk 1930 februárjában. A könyv német nyelvű kiadása ekkorra már megtörtént, viszont Schwimmeréknek hatalmas szükségük lett volna a magyar kiadásból remélt honoráriumra. Említett leveléből ugyanakkor az derül ki, hogy a pénz nem feltétlenül saját maguk megélhetésének biztosítására kellett:

Tudom, milyen embertelenül el van foglalva, s tudom, hogy valósággal visszaélek a jószágával, amikor erre a szívességre kérem. De olyan desperátan [!] kellene a fordítások elhelyezéséből a jövedelem a gyerek eltartására, hogy erre a kíméletlenségre is vetemedem.

53 Schwimmer Rózsa feljegyzése, 1928, uo.

54 Schwimmer Rózsa Leopold Katschernek, New York, 1929. szept. 26., uo.

55 Susanne KAINER, „Eugenie Hoffmann”, *Ariadne: Frauen in Bewegung 1848–1938*, hozzáférés: 2024. 02. 26, <https://fraueninbewegung.onb.ac.at/node/1450>.

56 Franciska SCHWIMMER, *Great Musicians as Children* (New York: Doubleday Doran Publishing Company, 1929).

Végtelen hálával fogok tartozni, ha eljár az ügyben. Idő megtakarítás szempontjából egy-szerűbbnek tartom, ha öcsém közvetlen érintkezésbe helyezkedik Magával.⁵⁷

Schwimmer soraiban az ekkor mindössze nyolcéves Vilma Mitzi Schwimmerre (Bécs, 1921 – New York, 1946), Schwimmer Béla lányára gondolt, akinek a nevelését a szülők válása után jelentős pénzüsszegekkel támogatták. Béla 1935-ben bekövetkezett halála után Schwimmerék vállalták unokahúguk gyámságát. Mellerné és néhány további egyesületi tag több kiadóval is felvette a kapcsolatot, ám a kötet magyar nyelvű kiadására végül nem került sor.

Összegzés

A tanulmányban Schwimmer Rózának egy mindezidáig teljesen ismeretlen arcát mutattam be. Az évtizedek során ugyanis írt házassággal és párkapcsolatokkal kapcsolatos könyveket, publikált hosszabb terjedelmű munkát a központi háztartásról,⁵⁸ és rengeteg írása jelent meg a gyerekvédelemmel kapcsolatban.⁵⁹ Azt látjuk, hogy Schwimmer Rózsa e projektje kapcsán sem volt képes hátrahagyni azokat a megosztó személyiségegyeit, amelyek miatt már a korábbiakban is sokakat magára haragított. A szerkesztőjével való folyamatos, kisebb-nagyobb konfliktusok mellett azoknak a szerkesztőknek és recenzenseknek is kioktató leveleket írt,⁶⁰ akik nem méltányolták eléggé a munkáját vagy valamilyen kritikát fogalmaztak meg ellene. Sőt, ekkor tá-

57 Schwimmer Rózsa Mellerné Miskolczy Eugéniának, New York, 1930. febr. 16., NYPL RSP Series I.A. Box 201.

58 A liberális feministák egyik elképzelése volt a századfordulón Európa-szerte a központi háztartás (a német *Zentralhaushaltung* szóból), amelynek keretében a házimunkát modern, kvázi munkahelyteremtő bér munkává kívánták átalakítani. Az elsőként az észak-európai országokban, Németországban, majd Ausztriában létrehozott központi háztartások sok tekintetben hasonlítottak a hagyományos bérházakra. Azonban e házak építetői a lakók számára közösen használt (mosó)konyhákat, modern közösségi tereket, bölcsődét és óvodát is terveztek az épületekbe. A Feministák Egyesülete iratanyagában is fennmaradt egy, a Margit híd közelébe megálmodott központi háztartás terve, amely azonban az első világháború kirobbanása miatt nem valósulhatott meg. *Az egyesület által tervezett Központi Háztartás (központi szervezésű és ellátású lakóközösség) iratai*, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P999. Feministák Egyesülete. 24. doboz 46. tétel.

59 Rosika SCHWIMMER, *Ehe-Ideale und Ideal Ehen: Äußerungen moderner Frauen* (Leipzig: Dietrich Verlag, 1905); Rosika SCHWIMMER, *Neue Heimkultur: Zentralhaushaltungs-Einküchenhaus* (Leipzig: Dietrich Verlag, 1907); Rosika SCHWIMMER, *Staatlicher Kinderschutz in Ungarn* (Leipzig: Sozialer Fortschritt, 1909).

60 Ezeket lásd Literary correspondence and notes – Tisza Tales, 1923–1935. NYPL RSP Series II.A. Box 466.5.

volodott el végleg a szintén New Yorkban élő Pogány család tagjaitól, akikkel 1918 előtt rendkívül szoros munka- és baráti kapcsolatban állt.

A gyerekirodalom felé Schwimmernek a *Tisza Tales* volt az első (és egyben utolsó) kitekintése. A New York-i Doubleday Doran kiadó felkérésének elfogadásában bizonyosan fontos szerepet játszottak az anyagi szempontok, hiszen a Schwimmer nővérek Lola Maverick Lloyd folyamatosnak mondható pénzbeli támogatása mellett is állandóan pénzsűkében voltak. Ugyanakkor Schwimmer Rózsa, meglátásom szerint, korántsem csak a honorárium miatt vállalta a felkérést. A *Tisza Tales* hagyatékban fennmaradt bevezetőjéből és Schwimmernek a kötet megjelenése után adott interjúiból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy az alkotás folyamata egy időre visszahozta számára az évek óta nem látott otthonát, amire ekkoriban a sok szakmai és magánéleti csalódás mellett nagy szüksége lehetett. A munka saját bevallása szerint ekkor már rákbetegségben haldokló édesanyjához is közelebb hozta, hiszen anyja rengeteget segített neki a történetek kiválasztásában, illetve az alkotás folyamán. A New York Public Library hírlevelének a következőket nyilatkozta: „Édesanyám rákban haldoklott, és ő segített nekem ebben. Annyira élvezte. Segített nekem, hogy emlékezzek egyik és másik mondára, erre és erre az esetre, és azt mondta: »Most ne felejtsd el ezt betenni!« Annyira élvezte, hogy úgy érzem, szerepe van benne? Sok mindent elfelejtett a szörnyű fájdalomából, miközben dolgoztunk rajta.”⁶¹

61 „My mother was dying of cancer, and she helped me with this. She enjoyed it so. She would help me to remember these legends and that, this incident and that, and would say: »Now don't forget to put this in.« She enjoyed it so much, I feel she has a part in it? She forgot much of her terrible pain as we worked on it.” Bulletin of the New York Public Library, 1928. december. Literary correspondence and notes – *Tisza Tales*, 1923–1935. Box II.A. 466.5.

A láthatatlan író

Blaskó Mária, a katolikus gyerekirodalom úttörője

A 19–20. század fordulóján, de még az azt követő néhány évtizedben is, élénk vita folyt a női olvasás hasznosságáról, szükségességéről, a helyes és jó olvasmányokról. A katolikus egyházhoz tartozó szerzők is számos fórumon írták le ezzel kapcsolatos véleményüket. Így például a korabeli nők számára összeállított imakönyvek elmélgéseiben is rendre megjelentek az olvasással kapcsolatos helyes keresztény viselkedés útmutatásai:

Arról a kárról és romlásról pedig, melyet a rossz könyvek egyesek lelkében, egész osztályokban, házban és családban, az egész emberi társadalomban nemkülönben a vallásban és hitben, erényben és jó erkölcsökben okoznak, szinte kár a szót vesztegetni. [...] Vallásellenes vagy erkölcsmételező könyveket olvasni, a lélekre annyi, mint mérget beszívni és pedig olyan mérget, mely sokkal veszedelmesebb és sokkal roncsolóbb hatással van, mint a természetes, tudniillik a hitetlenség és téves hit, az istentelenség és erkölcstelenség mérgét. [...] Sohase vegyen rajtad erőt bizonyos oktan olvasási düh.¹

Első szabály: [...] Tisztességes leány nem vesz rossz könyvet kezébe. Második szabály: légy fegyelmezett az olvasásban. Ne olvass akkor amikor más kötelességed van, vagy ne olvass éjjel, amikor pihened kell. Ha pedig olvasol ne merülj bele annyira, hogy azt bármikor szívesen abbahagyni ne tudnád valami jótett kedvéért, vagy pedig ha rosszat vetél észre benne. [...] Harmadik szabály: légy okos az olvasásban. [...] Negyedik szabály: sohase olvass a saját fejed szerint.²

* A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az OTKA 132785-ös számú kutatási projektje tette lehetővé.

1 DR. LÁNG Incze, *Venite Adoremus: Katolikus oktató- és imádságoskönyv a tanulóifjúság számára* (Budapest: Szent István Társulat, 1902), 70–71.

2 DR. HALÁSZ Pál, *Mária gyermeke: Imádságoskönyv katolikus magyar leányok számára* (Budapest: Athenaeum, 1924), 298–300.

A két, 20. század eleji (1902, 1924) imakönyvben megjelent iránymutatás nagyon jól érzékelteti a katolikus egyházhoz tartozó értelmiségi szerzőknek az olvasási normák kodifikálására irányuló intenzív erőfeszítéseit.³ A szabályozás mellett egyfajta olvasásellenes él is felfedezhető ezekben az instrukciókban. Emögött az egyháziak félelmei húzódtak meg, amelyek abból eredtek, hogy egyre több nyomtatott termék, például napilap, hetilap jelent meg a piacon, világi, populáris témák egész sorát vonultatva fel. A sajtó termékei mellett különösen a regényeket tartották károsnak, hiszen a bennük megjelenő női életmodellek (például Ibsen Nórája, Tolsztoj Anna Kareninája) nem voltak összeegyeztethetők a keresztény nőideállal. A könyvekben bemutatott szerelmi történeteket a morál elvesztéséhez vezető útként értelmezték, meseszerűnek, zavarosnak tartották. A klérus vélekedése szerint általuk „a világ megtévesztő káprázatos csábjainak”⁴ bűvkörébe kerülhettek az olvasók, ami eltávolíthatta a hívőket a keresztény tanítástól, és ezáltal a regények az egész társadalom morális állapotára hatással lehettek. Az elmékedések szerzői arra is felhívják olvasóik figyelmét, hogy az olvasással legyenek mértéktartóak és átgondoltak. Azaz, olvasni megengedett, amennyiben az nem megy más tevékenység (kiemelten a házimunka), a pihenés és az erkölcsösség kárára.

Azt, hogy mindezeket az útmutatásokat az ifjúság, különösen a megszólított lányok megfogadták-e, nem tudjuk. Egy azonban bizonyos: a hívek, különösen a fiatalok és a nők olvasási kultúrájának gondozása az 1900-as évektől kezdődően egyházi körökben is fontos feladattá vált és tudatos odafigyeléssel történt. A világi olvasmányanyag folyamatos bővülésének ellensúlyozására az egyházi szerzők is kialakították a *jó olvasmány* fogalmát. Ehhez természetesen elsősorban a Bibliát, az énekes- és imakönyveket, katekizmusokat, szentek életrajzát sorolták, de – lépést tartva a világi nyomdatermékekkel – sajtókiadványok sokaságát, sőt vallásos regényeket, elbeszéléseket is szép számmal jelentettek meg. Ezeken a műfajokon keresztül is igyekeztek az *apostolkodás*, azaz a hitterjesztés és a keresztény értékrend közvetítésének programját megvalósítani. Itt nem pusztán egy hallgatólagos egyetértésen alapuló törekvésről volt szó, hanem a katolikus egyház tudatos és pontosan megtervezett és felépített koncepciójáról. A katolikus szellemiségű művek kiadására már 1848 óta saját önálló könyvkiadót létesítettek Szent István Társulat néven, melyet továbbiak is követtek (például: Korda, Szalézi Művek, Magyar Kórus, Szent Bonaventúra). Megkezdődött a katolikus sajtó szerepének új-

3 Dr. Láng Ince (1868–1955) ciszterci rendi szerzetes, hittanár. Dr. Halász Pál (1890–1958) apát, kanonok, hittanár.

4 STÖRMANN Bernát után ÁGOSTON Károly, szerk., *Mária hú leánya: Kongregációi kalauz egyszerűsmind imakönyv minden kath. nő számára* (Budapest: Szent István Társulat, 1894), 141.

raértékelése is, új lapok alakultak, és 1907-től intézményes keretek között (Katolikus Sajtóegyesület)⁵ zajlott a katolikus sajtófejlesztési akció. Az egyesület igazi sikereit akkor érte el, amikor a jezsuita Bangha Béla is bekapcsolódott a katolikus sajtómozgalomba, vagy ahogy ő hívta, a *sajtóapostolkodás*ba. Az országos elterjedésű Mária Kongregációkra⁶ építve megszervezte a Katolikus Hölgyek Országos Sajtó Egyesületét,⁷ melyek agitáltak, előfizetőket gyűjtöttek, és tevékenyen részt vállaltak a katolikus sajtó népszerűsítésében és terjesztésében. A jezsuita szervező azonban a sajtón túl számos más olyan területet is (szociális munka, szellemi élet, kultúra, közélet, gazdasági tevékenység stb.) kijelölt,⁸ ahol megvalósíthatónak látta a laikus hívek aktív tevékenykedését a keresztény szellemiség erősítése érdekében, vagy ahogy ő ezt nevezte a *világi apostolkodás*ban. E területek egyike volt az irodalom is, azaz az *irodalomapostolkodás*, melynek célkitűzéseiről a következőt írta Bangha:

Igen fontos a katolikus szépirodalom felkarolása is. Az emberek legtöbbje nem tudja nélkülözni a szórakoztató olvasmányt s ha nem elégítjük ki jóirányú szépirodalommal, nem csoda, ha a mérgezett regényirodalomhoz fordul. A katolikus szépirodalom ezenkívül nagyban hozzájárulhat a nemes katolikus gondolkodás fejlesztéséhez, az erkölcsi és vallási szép megkedveléséhez.⁹

- 5 A Katolikus Sajtó Egyesület 1907-ben jött létre azzal a céllal, hogy megszüntessék az egyházellenes sajtó túlsúlyát. Ennek érdekében katolikus sajtótámogató és -terjesztő intézményeket létesítettek, sajtó- és védőirodákat hoztak létre, gyűjtéseket rendeztek és igyekeztek meghonosítani a katolikus sajtó- és könyvterjesztést. VICZIÁN János, „Katolikus Sajtó Egyesület” in *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. DIÓS István és VICZIÁN János, 17 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1993–2014), 6:385.
- 6 A Mária Kongregációk a jezsuiták által kezdeményezett vallási társulatok. Közvetlen céljuk az volt, hogy tagjaikban, főként az ifjúságban, a Mária-tisztelet hangsúlyozott gyakorlása által elmélyítsék a keresztény hitet és értékrendet. Társadalomformáló célkitűzéseik is voltak. Azt remélték, hogy a tevékeny szeretet jegyében és Mária követésében átformált személyiségekkel a társadalom Isten országának képére alakítható. Egy-egy kongregációban általában azonos korú, nemű, műveltségű, társadalmi helyzetű, érdeklődési körű embereket fogtak össze. MÉSZÁROS István, „Mária Kongregáció”, in DIÓS és VICZIÁN, *Magyar Katolikus Lexikon*, 7:651–654.
- 7 A Katolikus Sajtó Egyesület Fővárosi Hölgybizottsága a katolikus sajtót támogató és terjesztő női egyesület volt, amelyet a Katolikus Sajtó Egyesület fiókjaként alakítottak ki 1912-ben. A főváros mellett 24 vidéki településen alakítottak szervezetet. Az I. világháború idején katolikus sajtótermékekkel látták el a hadikórházakat, ezen túl szervezték az előfizetőket, felléptek a katolikusellenes lapok előfizetése ellen, röplapokat osztottak, tagokat toboroztak a Szt. István Társulatba. 1915-től egyházi elnökük Bangha Béla jezsuita volt, világi elnökük gróf Mailáth Györgyné. VICZIÁN János, „Katolikus Sajtó Egyesület Fővárosi Hölgybizottsága”, in DIÓS és VICZIÁN, *Magyar Katolikus Lexikon*, 6:385.
- 8 BANGHA Béla, *Az apostolkodás rövid kézikönyve* (Budapest: Mária Kongregáció Kiadóhivatala, 1932), 44.
- 9 Uo., 52.

Míg a *sajtóapostolkodás* terén a jezsuita Bangha Béla (1880–1940) tevékenysége volt iránymutató, addig az *irodalomapostolkodásban* egy női szerző, Blaskó Mária (1891–1956) munkássága tekinthető úttörőnek, különösen a gyerekirodalom tekintetében.

Tanulmányomban az ő írói pályáját mutatom be. Működése némiképpen túlmutat e kötet időbeli keretein, hiszen Blaskó Mária épp a kijelölt korszakhatár utolsó éveiben kezdte írói munkáját (1914-ben jelent meg *Tövissek között* címen első regénye). Ezt a kezdő időpontot azonban nem pusztán életkora magyarázta, hanem az az irodalmi pálya is, amelyet hivatásának tekintett: tanító jellegű, kifejezetten vallásos, a vallásos értékeket közvetítő, nevelő célzatú ifjúsági és gyerekregegyek, elbeszélések, rövid novellák, mesék, versek, színdarabok íróője volt. Ennek a vallásos, erköcsnemesítő jellegű irodalomnak ekkor, a 20. század első évtizedeiben volt a legnagyobb reneszánsza, Blaskó Mária pedig kétségtelenül a műfaj legismertebb magyar művelője volt.

Blaskó Mária életútja

Blaskó Mária Lugoson (Lugoj, ma Románia) született 1891. szeptember 20-án, jó módú, értelmiségi családban. Nagyapja bankigazgató, édesapja neves ügyvéd volt, akinek korai halála után édesanyjával Temesvárra költöztek. Itt a Miasszonyunkról elnevezett Szegény Iskolanővérek józsefvárosi zárdájában végezte el iskoláit, ahol tanítónői oklevelet is nyert. Ezután továbbtanult és a Kalocsai Iskolanővérek tanárképzőjében a tanítónői diplomája mellé megszerezte a tanárnőit is. Blaskó Máriát tehát már iskolái is egyértelműen a katolikus ifjúságnevelés intézményeihez kapcsolták. Tanulmányai befejezése után sem volt ez másként: két évig tanított Temesváron, a belvárosi zárda polgári iskolájában tanítónőként, majd pedig Budapestre került, ahol a Notre Dame de Sion szerzetesközösség leány középiskolájában volt tanárnő.

Itt ismerte meg Bíró Ferencet (1869–1938), aki a korszak egyik legnagyobb hatású jezsuita szerzetese, a magyar katolikus újjászületésnek, társadalmi és gazdasági megújulásnak és a mindezek forrásául szolgáló Jézus Szíve-tisztelet terjesztésének legeredetibb vezéralakja volt. Ő lett Blaskó Mária lelki gondozója, és így a fiatal tanárnő évtizedekig dolgozott Bíró atyával a Jézus Szíve-tisztelet középpontba helyező gyerek- és ifjúsági mozgalomban, a Szívőárdában. Ő volt az egyesületi központ titkára. 1918. szeptember 1-jétől a mozgalom *A Szív* című lapja belső munkatársának választották, ő indította és szerkesztette a lap gyerekrovatát 1918-tól. Felmerült benne, hogy belépjen a Jézus Szíve Népleányok Tár-

Blaskó Máriát, a kiváló írónőt, 25 éves jubileuma alkalmából melegen ünnepelték vasárnap

Blaskó Mária. Forrás: *Nemzeti Újság*, 1935. december 5.

saságába, végül a világi életforma mellett döntött, ezáltal az írással és a Szívgyárával foglalkozhatott egész élete során. 1931-ben Serédi Jusztinián hercegprímás felterjesztése alapján XI. Piusz pápától a *Bene merenti* pápai kitüntetésben részesült.¹⁰ 1934-ben, 25 éves írói jubileumán hatalmas ünnepséget szerveztek köszöntésére a budapesti Városi Színházban, 2500 gyerek részvételével, akik „Mária néni” műveiből adtak elő műsort. Az egybegyűlteket Glattfelder Gyula, a Szeged-Csanádi Egyházmegye püspöke köszöntötte. A *Nemzeti Újság* és számos egyéb sajtóorgánium (*A Szív*, *Erdélyi Lapok*, *Magyar Kultúra*, *Nemzetnevelés*) elismerő (és meglehetősen pátoszos hangú) hasábkokat szentelt a jubiláns író irodalmi méltatásának:

Az irodalmi nihilizmus tobzódásai között huszonöt év előtt feltűnt egy addig ismeretlen tanítónő íásaival Temesvárról, ki misztikus lelkével, elhivatottságának tudatával új szellemi életnek olajágas galambjait röpti az ország szíve felé. [...] Nálunk Tormay Cecile,

10 A *Bene merenti* pápai kitüntetést általában meghatározott eseményekhez fűződő szolgálatok elismerése gyanánt adományozzák. [N. N.], „Blaskó Mária pápai kitüntetése”, *A Szív* 16, 43. sz. (1931): 7.

P. Gulácsy Irén, az erdélyi Berde Mária és T. Kovács Hermin hoztak tisztultabb levegőt az irodalomba. A gyermekmesék és ifjúsági regényirodalomnak pedig legkiválóbb modern képviselője Blaskó Mária lett. Tárcainak, elbeszéléseinek se szeri, sem száma.¹¹

Míg a jeles alkalomból valóban sok írás látott napvilágot, addig fényképet egyik sem közölt az eseményről. Így vált Blaskó Mária „láthatatlan írónővé”: mindössze egyetlen rossz minőségű fotónk és egy, valószínűleg a fénykép alapján készített rajzunk van róla.¹²

Munkái alapján 1948-ig követhető nyomon Blaskó Mária tevékenysége, jelenlegi ismereteink szerint ekkor jelent meg Magyarországon utolsó írása, *Kisjézus és barátai: Vallásos versek, elbeszélések gyermekeknek* címmel. A kommunista hatalomátvétellel azonban egyre gyakoribbak voltak az őt bíráló hangok, és sora lehetetlenültek el azok az egyházi hitbuzgalmi szervezetek és kiadók, amelyeknél dolgozott.¹³ Feltehetően ez is közrejátszott abban, hogy élete utolsó éveiben elhagyta az országot és Nyugat-Németországba költözött. Itt érte a halál 1956. május 26-án, Malsch bei Ettlingenben.

Írói tevékenysége

„Blaskó Mária jóformán az iskolapadok között kezdte már irodalmi munkáját. Legelső novellája ezelőtt 25 esztendővel jelent meg a Temesvári Újságban” – olvashatjuk *A Szív* című folyóirat 1935. január 26-i számában, amely részletes áttekintést ad életéről és munkásságáról.¹⁴ A tanulóévek első szövegeit követték munkahelyének, a temesvári belvárosi zárda polgári iskolájának iskolai értesítőjében közölt írásai, majd 1914-ben önálló kötettel is jelentkezett *Tövisek között: Ifjúsági regény serdülő fiataloknak* címmel. A könyvet a nagy sikerre való tekintettel már a következő évben újra kellett nyomtatni. Ez az első munka már előre vetítette Blaskó fő profilját, amely az ifjúsági és gyerekirodalom lett. Ettől kezd-

11 U. F., „Blaskó Mária jubileumára”, *Nemzeti Közoktatás*, 1935. jan. 1., 64.

12 A Blaskó Máriáról készített rajz megtalálható: [N. N.], „Huszonöt esztendő apostoli munkája: Blaskó Máriának, lapunk belső munkatársának jubileuma”, *A Szív* 20, 22. sz. (1935): 2.

13 A második világháború utáni kommunista diktatúra kiépülése ellehetetlenítette a különféle szerzetesrendek kezében lévő kiadók és sajtótermékek létét. Papírhány, 1948-tól részleges betiltás, majd 1951-től, a szerzetesrendek feloszlásától a teljes betiltás lett ezek sorsa. Az egyházi egyesületek – így a Blaskó Mária által vezetett Szívgyárda mozgalom – sorsa még hamarabb megpecsételődött, 1946-tól ugyanis betiltották valamennyit.

14 [N. N.], „Huszonöt esztendő...”.

ve 36 éven keresztül, a szó legszorosabb értelmében ontotta a műveket, az újbóli kiadásokkal együtt összesen 190 darabot.¹⁵ Ezek között azonban nem csak regények, elbeszélések (93 db) és mesék (10 db) voltak, hanem számos oktató, tanácsadó és imakönyv (23 db), katekizmus (2 db), rejtvény- és tréfa-könyv, játékgyűjtemény (2 db), illetve a vallásos gyerekegyesületekben, a különféle ünnepségeken és ünnepi alkalmakon hasznosítható színdarab (15 db), szavalókórusok, versgyűjtemények, ünnepségek tematikus segédanyagai (8 db), betlehemi játékok, vallásos naptárak, elsőáldozási és egyéb emlékfüzetek (13 db).

Bizonyos gyerek- és ifjúsági regényeit folytatásokban is közölték, például a *Magyar Kultúrában*, a *Katolikus Szemlében*, az *Alkotmányban*, az *Életben*, a *Hírnökben* és a *Népnevelő* című katolikus nevelési, oktatásügyi közlönyben. Egyes munkáit – főként regényeit és elbeszéléseit – francia, német, holland, sőt flamand nyelvre is lefordították.¹⁶ Mindezekon túl írásai jelentek meg a *Jézus Szíve Hírnöke* folyóiratban, a *Mária Kongregáció* című hitbuzgalmi értesítőben, a bécsi *Kirchenblatt* folyóirat gyerekrovatában, a stuttgarti *Katholisches Sonntagsblatt*ban és maga is végzett újságoknál szerkesztői munkát (*Gárdavezető, Tízperces Regények, Törpe Bácsi Meséi, A Szív, Ifjúság Mulattatója*). Ezt a listát olvasva nem szükséges bizonygatnunk azt, hogy Blaskó Mária kivételesen termékeny írói életpályát tudhatott magáénak.

„Mária néni”¹⁷ – ahogy közönsége nevezte őt – a legteljesebb mértékben elkötelezte magát a keresztény nemzeti gyerek- és ifjúságnevelés ügyének. A könyveiről írott rengeteg ismertetés is a művein „áttetsző” elhivatottságot emeli ki leggyakrabban. Emellett sokszor méltatták az alkotásaiban megjelenő társadalmi, pedagógiai, erkölcsi üzenetek közvetítésének a gyerekek életkorához és igényeihez igazított, könnyen érthető (jóllehet olykor patetikus) módját. Kedvelt eszköze volt például, hogy egy-egy történet tanulságát, üzenetét könnyen memorizálható rímekbe is szedte.

15 Az adat forrása: DIERA Bernadett, MÉSZÁROS Zsolt és ZSADÁNYI Edit, szerk., *Magyar női szerzők a huszadik század első felében*, (Villámspanót, 2011–2014), hozzáférés: 2025.01.21, <https://www.academia.edu/11843817>. Valamint az OSZK törzsgyűjteményének a katalógusa alapján.

16 Idegen nyelven megjelent munkái: BLASKÓ, Mária, *Auf der Landstrasse: 25 Erzählungen und Lebensbilder*, ford. Herma v. ZÁBORSZKY (Budapest: Európa Kiadó, 1938); BLASKÓ, Mária, *Jung und heilig: Lebensgeschichte des Stefan Kaszap*, ford. Ladislaus PINTÉR (Budapest: Katholische Kirchenblatt, 1943); BLASKÓ, Mária, *Kő phaphakhim mec öllal*, ford. Lukasz FOKOLEAN (Venetik: Mhëitharean tp.L, 1948); BLASKÓ, Mária, *Marusja*, ford. A. CARDYN (Antwerpen: Leeslust, 1928).

17 Egyetlen mű esetében használta a Vincencius álnévet: Vincencius [BLASKÓ Mária], *Lelki zarándoklat: Szentévi emlék ájtatossági gyakorlatokkal, kilenceddel és Róma ismertetésével* (Mezőkövesd: A Szív Szt. József Nyomdája, 1925). Vö. GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon: A magyarországi írók álnévei és egyéb jegyei* (Budapest: Akadémiai, 1956), 467.

Amire Ferenc atya a madárcákát tanította, arra tanít titeket is gyermekeim. Legyetek vidámak, jókedvűek, vigadozzatok bűnnélküli tiszta örömmel s minden jóért, örömeért legyetek a jó Istennek hálások s őt dicsőítsétek. Tanuljátok meg asziszibeli Ferenc testvértől, hogy

Örvendezzen gyermekszívünk
Minden szépnek, minden jónak
S ne feledjen mindezekért
Hálát adni Alkotónknak!¹⁸

A korszak iskoláinak értesítőibe belelapozva rendre visszaköszönnek versei, színdarabjai a különféle – történelmi emléknaphra vagy jeles napokra szervezett – iskolai ünnepségeken, vagy a gyerekek Szívgárda egyesületi összejövetelein. Egyfajta „használati irodalmat” művelt tehát, abban az értelemben, hogy munkáit az iskolai tanítás, a nevelés eszközeként is nagyon jól lehetett alkalmazni. De nem csak ezért voltak kedveltek művei a korszak katolikus társadalmában.

Népszerűségének egyik magyarázatát a Blaskó Mária műveiben középpontba helyezett gyerekalakokban kereshetjük. Gyerekszereplői egyfelől jómódban élő, tehető, ám keresztény értékrendjükkel társaik közül kitűnő fiatalok voltak. Másfelől azonban az elesettek, a periférián lévők, a hátrányos helyzetűek tartoztak leginkább kedvelt főhősei közé. Így például Lali, a nyomorékká lett kisfiú,¹⁹ Ferkó és Mariska, a két árva,²⁰ Pityu, a szegény árva, akit budapesti munkások neveltek, és nem járhatott iskolába, mert dolgoznia kellett.²¹ Történeteikben olyan személyes sorsok jelentek meg, amellyel sokan tudtak azonosulni.

Sötét volt már mire hazaért. Haza? Ne gondoljunk ám valamilyen meleg kis szobácskákra, ahol ég már a petróleumlámpa és az édesanyus szerető csókkal fogad. Ahova Pityu befordult csúnya, sárgára mázolt háromemeletes ház volt. [...] A szűk, ablak nélküli nedves folyosók telis-tele maszatos, veszekedő gyerekekkel, akik egész nap egyedül hancuroznak, mert apjuk, anyjuk reggeltől estig munkában van.²²

A kortársak is méltatták az író műveinek szociális érzékenységét. „Blaskó Mária korunk szociális problémáit érinti finom ujjal, amikor 10–12 éves hőseit, a kis utcagyerekeket és az úri fiút az együttépítés világába vezeti. [...] Az író vonzó

18 BLASKÓ Mária, *Nagy hegyek kis vándora* (Budapest: A szerző kiadása, 1926), 82.

19 BLASKÓ Mária, *Órangyalunk: Lali az angyalok között* (Budapest: Korda Kiadó, 1930).

20 BLASKÓ Mária, *A láthatatlan jóbarát* (Budapest: Korda Kiadó, 1930).

21 BLASKÓ Mária, *Pityu: Elbeszélés gyermekek számára* (Budapest: Szt. István Társulat, 1918).

22 Uo., 10.

melegséggel festi a kisembereket, bánataikat, örömeiket s gyengéd kézzel mutatja olvasóinak az emberi élet szakadékait, amelyeken csak a mélységes hit és szeretet vezethet át” – olvashatjuk a *Katolikus Szemle* Blaskó Mária *Építsünk együtt* című ifjúsági elbeszéléséről 1930-ban megjelent könyvismertetésében.²³

További jellegzetessége a Blaskó-műveknek, hogy akárhonnan jöttek elbeszéléseinek, regényeinek, színdarabjainak gyerekfigurái, mély hitük, vagy hívővé válásuk összekapcsolta őket. Így például a názáreti Jézus idejében játszódó *Dicsőség serege* című műben megismerhetjük a Jézusban hívő pajtásait rendre kigúnyoló Lévit, akit egy alkalommal édesapja szigorúan megbüntetett szófogadatlanságáért. Egy fához kötözte, ami fontos változást hozott a fiúcska életében:

Lévi nem tudott szabadulni kötelékeiből és tehetetlen fájdalmában könnyekre fakadt, pedig sohasem szokott sírni. Hogy anyja és testvére ne lássák könnyeit, lehúnyta szemét. És akkor lehúnyt szemekkel is egy pillanatra valamit látott. Halványan... ködszerűen Jézust látta egy pillanatra oszlophoz kötözve, amint ostorral sujtanak reá. De a töviskoszorúzott véres arc tekintete szeretettel néz reá és lelke mélyén hangokat hall, mintha messziről beszélne hozzá valaki:

– Látod, milyen hasonló vagy most hozzám... Együtt szenvedünk a bűnökért. A tiedért is.

Többet nem látott és hallott, mert a látomás eltűnt. Lévinek nem fájt a verés nyoma és szívét kimondhatatlan boldogság töltötte el. Megvigasztalta az a tudat, hogyha már szenvednie kell Jézusnak az ő bűneiért, legalább nem egyedül szenved le, hanem vele szenvedhet az igazi bűnös is.²⁴

Az író Lévi történetéhez hasonlóan más műveiben is alkalmazta ezt a nagyon didaktikus módszert: a jól és helytelenül viselkedő gyerekek szembeállításából, és a jézusi tanításból építette fel történeteit. A sorsok és a hétköznapi események bemutatása mellett Blaskó legtöbbször konkrét útmutatásokat is adott főhőseinek a műveiben szereplő papok, apácák, angyalok, őrangyalok szentek szájába adva tanácsokat. Ezeknek az iránymutatásoknak az alapja mindig az imádság és a keresztény értékrend gyakorlása volt. Erről olvashatunk többek között a balesete után a kórházba került Pityu és a félig lebénult, ágyban fekvő Lali történetében is:

23 – fl. –, „A Szent István Társulat karácsonyi ifjúsági kiadványai: Blaskó Mária: *Építsünk együtt*. Regény. Ára 5.80. – Kriston Endre: *Parkó Pista*. II. kiadás. Ára 3.20. – Pongrácz Irén grófnő: *Klárika hercegnő kalandjai*. Ára 3.50. Dr. Lintnerné Fittler Vilma: *Jézuska pajtásai*. II. kiadás. Ára 2.80.”, *Katolikus Szemle* 44, 12. sz. (1930): 1038.

24 BLASKÓ Mária, *A dicsőség serege* (Budapest: Szívgyárda Kiadása, 1935), 35.

A jó apáca tanításából megismerte a jó Istent, a Jézuskát, az Isten főparancsait és a Jézuska kegyelme költözött kis szívébe, hogy tündöklő fényessé tegye.²⁵

- A plébános úr megint a postamesterékhez megy. De sokat jár mostanában hozzájuk!
- Pedig azelőtt sohse ment, mivelhogy Balogh úr olyan vallástalan ember.
- Úgy hallom, a nyomorék kisfiúhoz jár mesélni.
- De csodát is tett vele a papunk, bólogatott bele Treszka néni, aki a falubeli uri házakhoz járt be nagymosásra.²⁶

A hétköznapi gyerekfigurák mellett Blaskó Mária írásaiban előszeretettel mutatott be szenteket, neves történelmi alakokat, különösen olyanokat, akiknek gyermekkoráról is maradtak fenn legendák és történetek. Ilyenkor a bemutatott személyek életútjának eseményei mellett a korról is képet adott, egyfajta művelődéstörténeti, történelmi leckét nyújtott olvasóinak. Ez az egyértelmű didaktikus célzat szintén alkalmassá tette a műveket az iskolai nevelő munkában való használatra. Így olvashatunk Blaskónál például Jézusról (*Jézuska hív*), Szent Margitról (*A sziget kincse*), Szent Antalról (*A csodatévő*), Szent Erzsébetről (*A csillagok lánya*), Szent Józsefről (*Királyi sarj*), Xavéri Szent Ferencről (*A nagy bódító*), Szent Alajosról (*A kis hős*), Szent Tarcziciusról (*Kövesetek*), Csanád vezerről (*Csanád vezér: Történeti elbeszélés az ifjúságnak*). A történeti korokba helyezett személyeken keresztül közvetített ismeretek a száraz tananyagot és tényadatokat is képesek voltak az iskolás gyerekek számára helyettesíteni, még akkor is, ha néha kissé naiv, nem kiértelmezett szerkezetűek és cselekményűek voltak az író regényei.

Más esetekben nem egy személyt, hanem egy konkrét problémás élethelyzetet és annak megoldását mutatta be ifjú olvasóinak a szerző: a *Hajlékodon kívül* című történetben az elvált nőt feleségül választó Breznóy Tamás, a *Maruszában* pedig a „lecsúszott” gondola-énekesnő történetét.

Kortársai különös érdemként említették írásai kapcsán azt is „hogy az erotikumot s az erkölcsi szennyet nagy tapintattal kezeli, áthatol rajta anélkül, hogy beszenyeződnek.”²⁷ Nem véletlenül kapott ez a szempont külön hangsúlyt az író méltatásában. A korabeli katolikus felfogás szerint a polgári világból érkező veszélyek (regények, női lapok, mozi, színház) miatt a testi tisztaságért és a

25 BLASKÓ, *Pityu...*, 21.

26 BLASKÓ, *Órangyalunk...*, 27.

27 MÜLLER Lajos, „Maruszja: Regény. Irta: Blaskó Mária. Korda R. T. 1926. 116 lap.”, *Katolikus Szemle* 40, 8. sz. (1926): 508–509, 509.

romlatlanság megőrzéséért kellett leginkább aggódni a leánygyerekek esetében.²⁸ Blaskó Mária is teljes mértékben osztotta ezt a véleményt, ahogy az a Szent Erzsébetről írott regénye előszavából is kitűnik:

Megnyugtatlak, kedves hugom, e könyvecskét bátran elolvashatod. Itt nincs szó bűnös szeretkezéstről, de mégis meglátod, hogy miként viselkedik egy igazi kongregánista leány még vőlegényével szemben is; itt nincs szó gyilkosságokról és izgató csábításokról, de belelépsz az életbe és megtanulod, hogy a gondviselő Istennek sok jó gyermeke van és hogy ő egyről sem feledkezik meg.²⁹

A fenti részlet arra is rámutat, hogy Blaskó Mária műveiben a moralizálás mellett egyfajta evangelizációs szándék is megjelent. Regényeinek, elbeszéléseinek és színdarabjainak gyerekalakjain keresztül elsősorban nem szórakoztatni akart, hanem olyan példaképeket és követendő viselkedési mintákat felmutatni, amelyekről erkölcsös és tisztalelkű gyerekké válhat olvasója. Mindent ennek a célkitűzésnek rendelt alá és ez az írói célkitűzés legitimálta az olvasnivaló (egyház által elvárt) értékességét is.

Katolikus gyerekirodalom

Felmerülhet ugyanakkor a kérdés, hogy Blaskó Mária honnan vette írói célkitűzéséhez mintáit és kiket követett, hiszen semmiféle utalást nem találhatunk a kortárs gyerekirodalom szerzőivel való kapcsolatára. Beszélhetünk-e egyáltalán önálló katolikus gyerekirodalomról? A kérdés kapcsán a Blaskó Máriát 25 éves írói jubileuma alkalmából köszöntő Nagy Miklós (1894–1973) pap, költő *Magyar Kultúra*³⁰ hasábjain megjelent méltatását idézhetjük: „Blaskó Mária jelentőségét elsősorban abban látom, hogy a magyar ifjúsági irodalmat kiemelte egy tanácstalan, élménynélküli körből, általa a katolikus ifjúsági irodalom elfoglalta

28 A témáról bővebben lásd FRAUHAMMER Krisztina, „A test a Szentlélek temploma: Normaszegő sexualitás?”, in *A normán innen és túl*, szerk. KOVÁCS Janka, KÖKÉNYESSY Zsófia és LÁSZLÓFI Viola, 227–247 (Budapest: ELTE BTK Történeti Kollégium).

29 BLASKÓ Mária, „Előszó”, in BLASKÓ Mária, *A királyné leánya: Ifjúsági regény* (Kolozsvár: Mária Kongregáció, 1928), o. n.

30 Fontos megemlíteni, hogy a *Magyar Kultúra* egy kéthetente megjelenő jezsuita folyóirat, amely 1913 és 1944 között jelent meg. A 20. század első felében végbement nagy katolikus megújulás zászlóvivője volt. Megalapítója és haláláig meghatározó szerkesztője Bangha Béla jezsuita szerzetes, szerkesztő, író volt.

az öt megillető helyet.”³¹ Nagy véleménye szerint az író egyik legnagyobb érdeme épp a hazai katolikus ifjúsági irodalom megteremtése volt. Nem ő volt az első, aki ezt a nézetet képviselte. 1926-ban ugyanebben a jezsuita lapban közölt recenziót Blaskó *Két királyfi* című művéről Kozma Imre (1887–1939) tanító, író, és ugyancsak Blaskó Mária úttörő szerepét emelte ki:

Blaskó Máriának kettős érdeme van. Először, hogy megírta ezt a kedves kis könyvet, másodsor az, hogy megértette a kiadóval, miszerint a katolicizmusnak szüksége van tiszta katolikumot tartalmazó mesekönyvekre is. Mert kiadóink – sajnos – a katolikus könyvkiadásnak ezt a területét nem művelték elég intenzíven. A katolikus iskoláknak sok-sokezer tanítványa – ha leckéje végeztével szórakozni akart – szép, erkölcsi tartalommal teli mesekönyvet kapott ugyan, de olyan nem igen akadt a kezébe, mely iskolájának katolikumába belekapcsolódott volna. Szerző érdeme, hogy megtörte a jeget és a kevés számú tiszta katolikus gyermekirodalmat könyvével gyarapította.³²

Sőt, a Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete már 1923-ban egy füzet formátumú ajánló bibliográfiát is kiadott a katolikus gyerekirodalom műveiből. A kis méretű kiadvány 30 oldalon keresztül listázta életkorok (2–6, 6–10, 9–12) szerint az olvasásra ajánlott „katolikus” gyerekkönyveket Petőfitől, Benedek Elek, Cooperen át, Karl May-ig, Mark Twainig és Gyarmathy Zsigánéig. Természetesen Blaskó Mária néhány műve is szerepelt a listában.³³ Ez a füzetecske iránymutatóként szolgált, ajánlásokat tartalmazott, olyan gyerekeknek szóló művekről, amelyek nem ütköztek a katolikus értékrenddel, mégis közismertek voltak. Volt tehát egyfajta törekvés a katolikus gyerekirodalom elhatárolására. A 190 művet jegyző író kételkedés nélkül kizáróan meghatározó szerepet játszott abban, hogy a két világháború közötti Magyarországon ez a speciális, katolikus szellemiségű gyerekirodalom megszületett. Jelenlegi ismereteink szerint néhány társa akadt csak: Törökné Kovács Hermin (1881–1942) tanítónő,³⁴ Linterné Fittler Vilma (1890–?) óvónő,³⁵ az erdélyi Torday Adél (?–?), Adél néni, a *Kis Apostol* gyerekfolyóirat munkatársa. Itt említhetjük a németországi Elisabeth von Schmidt Pauli (1882–

31 NAGY Miklós, „Blaskó Mária”, *Magyar Kultúra* 21, 13–14. sz. (1934): 487.

32 KOZMA Imre, „Két királyfi: Írta: Blaskó Mária. Budapest, 1926. Pallas kiadása”, *Magyar Kultúra* 13 (1926): 584.

33 *A Magyar gyermek-irodalom: Ajánló bibliográfia a katolikus gyermekirodalom műveiből* (Budapest: A Katolikus Hölgyek Országos Sajtó Egyesülete, 1923).

34 VICZIÁN János, „Kovács Hermin”, in DIÓS és VICZIÁN, *Magyar Katolikus Lexikon*, 7:282.

35 VICZIÁN János, „Fittler Vilma”, in DIÓS és VICZIÁN, *Magyar Katolikus Lexikon*, 3:683.

1956) vallásos író műveinek fordításait is, jelezve, hogy más országokban is ismert volt a katolikus gyerekirodalom műfaja.³⁶

Ideológiai kérdések Blaskó Mária írásaiban

Miközben Blaskó Máriát és gyerekeknek írott munkáit nagy lelkesedéssel és elismeréssel illették kollégái, tudták azt is, hogy az író elsősorban a katolikus gyerekek és ifjúsági egyesületek körében volt igazán sikeres. Munkaadó lapja, *A Szív* folyóirat, Blaskó 25 esztendő jubileumára megjelent írásában két tényezőt is említ, amely, a lap szerint, anyagi és erkölcsi sikerének útjában állt: buzgó katolikuságát és azt aényt, hogy nem felnőtteknek, hanem gyerekeknek írt, mégpedig vallásos szellemben.

Írói tehetségét, fantáziájának gazdagságát, nyelvi készségét a szakemberek nagyra értéklik. Ilyen tulajdonságokkal bámulatos munkabírása, sokoldalú tudása mellett vagyonekat kereshetett volna össze, ha a liberális, vagy az erkölcsi tisztaságot könnyen vevő írók táborához csatlakozik. Nevét minden újság dicsőítő jelszókkel közölné, ha katholicitását, erénybecsülő irodalmi világnézetét nem juttatná olyan keményen érvényre. Ünnepelet közéleti nagyság lenne, ha nem Jézus Szíve nevében, hanem valami más vallástalan címen tömörítette volna a magyar gyermekeket. Sőt még akkor is zöldelő babérlevelek helyett legalább is ezüstkoszorút kapna, ha isten adta nagy képességeit a felnőtteknek szánt munkákba fektette volna a gyermeklelkek pallérozása helyett.³⁷

A lap véleménye jól tükrözi a korszak ideológiai megosztottságát és belső harcait, melyben Blaskó Mária egyértelműen a keresztény-nemzeti oldal mellett tette le a voksát. Ennek a szellemiségnek rendelte alá teljes írói tevékenységét és ez volt minden munkájának a legfőbb vezérelve. Talán nem véletlen ez, hiszen az író annak a Bangha Béla jezsuita szerzetesnek volt az egyik közvetlen munkatársa, aki 1920-as *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című munkájával maga is

36 Elisabeth von SCHMIDT PAULI, *Szent Terézke élete: Gyermeknek elmeséli Elisabeth von Schmidt-Pauli*, ford. SZEMERJAY KOVÁCS Dénesné (Budapest: Szalézi Művek, 1931). Elisabeth von SCHMIDT PAULI, *Árpádházi Szent Erzsébet élete*, ford. gr. SZÉCHENYI Jenőné ALMÁSSY Huberta (Budapest: Szalézi Művek, 1934).

37 [N. N.], „Huszonöt esztendő...”.

„pajzsot és kardot” kívánt adni katolikus testvéreinek kezébe, hogy vegyék fel a harcot a külvilág (liberalizmus, szocializmus) kihívásaival szemben.³⁸

Blaskó „jó harcosnak” bizonyult és megtalálta annak a módját, hogyan építsen be gyerekeknek írott történetekbe propagandisztikus célzatú ideológiai útmutatásokat is. A legjobb példája ennek az 1919-ben, a vörös terror idején írt *Magyar Misi kalandjai a vörös világban* című gyerekregénye. A mű középpontjában a szegedi tanyavilágból Pestre került Magyar Misi áll, akit vörös, kommunista lelkületű iskolatársai próbálnak behálózni, de a „fiú, nemcsak megőrizte magyarságát, hanem társait is egyesíteni tudta a keresztért és hazáért való kitartó küzdelemre, a szenvedések tűrésére...”³⁹

Misi egyszer annyira ment merészségben, hogy gummi arabicummal egy vörös plakát kellő közepére akasztott egy fehér cédulát. Az volt ráírva:

„Éljen a Jézuska, éljen a haza, éljenek a papok!

Pfujhá vörösök!”

De azért lefülelték. Három utcán rohant miatta.⁴⁰

Ilyen és hasonló kalandokban és akciókban volt része a vörösök ellen küzdő Misinek egészen a proletárdiktatúra bukásáig. Ekkor elhagyta társait és hazatért a szegedi tanyavilágba. A könyv – jóllehet a két háború közti időszakban rongyosra olvasták (vagy ronggyá olvastatták)⁴¹ – mára a feledés homályába merült, nem lett belőle egy, *A Pál utcai fiúkhoz* hasonló kultikus bandaregény. Nem tudjuk megítélni azt sem, hogy korának olvasói mennyire értették a „szögedi” tanyáról származó kakastollas, címeres kalapos 10 éves Misi történetét, aki barátaival vérszerződést kötött a „hazaáruló vörösök” ellenében, megfogadva, hogy mindörökké hűek lesznek a hazájukhoz. Ennek a nemzeti érzésnek az elsődlegességét hirdették a könyv 10 éves gyerekhősei,⁴² jóllehet sem reakcióik, sem hangvételük, sem a politikai helyzetekhez való viszonyulásuk nem volt gyermekinek nevezhető. Jól példázza ezt Misi vérszerződésükkor mondott beszéde: „Vitéz bajtársaim!

38 Bangha Béla tevékenységéről bővebben lásd KLESTENITZ Tibor, *Pajzs és kard: Bangha Béla élete és eszmeisége* (Budapest: Századvég Kiadó, 2020).

39 – szj. –, „A Szent István Társulat új könyvei. Blaskó Mária: *Magyar Misi kalandjai a vörös világban*. Ára 16 K – Sarath Kumar Gosh: *Királyok kincse*. Ford. Früchtel Ede. Ára 12 K”, *Katolikus Szemle* 34, 2. sz. (1920): 127–128.

40 BLASKÓ Mária, *Magyar Misi kalandjai a vörös világban* (Budapest: Szent István Társulat, 1919), 59.

41 KOMÁROMI Gabriella, „Dörmögő Dömötör a »nagy háborúban«: Hazafias és harcias gyermekirodalom”, *Somogy* 44, 3. sz. (2016): 36–42, 39.

42 Uo., 40.

Mint Árpád apánk és hős vezérei, úgy fogunk most mi is örök hűséget esküdni a vérszerződéssel Jézuskának, a hazának és egymásnak. Inkább meghalunk, de a vérszerződést nem szegjük meg soha. Inkább meghalunk, de magyar gyerekek maradunk és nem leszünk vörösek.”⁴³

A korabeli sajtó szerint ugyancsak ilyen „hazafias” érzelmű mű volt a szerző *Isten kardja* című 1919-es békedarabja, amelyről egy 1921-es tudósítás mint csöppnyi gyerekek által előadott irredenta színi előadásról írt.⁴⁴ Az 1921-es *Nem, nem soha!* című ifjúsági regény pedig egyenesen a korszak egyik első irredenta jelszavát tette meg a mű címéül, sőt a pápai Katolikus Tanítóképzőben még évekkel később is (1930-ban) ebből adtak elő a március 15-i ünnepségen.⁴⁵

Nem pusztán a nacionalizmus gondolatának didaktikai célú hangsúlyozását kell ezeknél a műveknél említenünk. A háttérben az „ellenséges” szocialista eszmék térnyerését, ezen belül is a szociáldemokratáknak a gyerekek helyzete javításáért folytatott tevékenységét is ott kell látnunk. Ismert, hogy a Tanácsköztársaság alatt zászlót bontó Magyarországi Munkások Gyermekbarát Szervezetének gyerekvédelem terén elért sikereit aggódva nézték az egyházi szervezetek. „A katolikus egyház ugyanis, amely hivatásának tekintette ugyan a gyermekvédelmet és a szociális gondoskodást, de meglehetősen szerény eredményeket ért el e területen, féltékenyen figyelte a Gyermekbarátok növekvő sikereit. Kezdetben még követendő példaként tekintett a vetélytárs gyakorlatára, a későbbiekben azonban már az istentelenség vádjával hirdetett harcot ellene.”⁴⁶ Attól féltek, hogy a szociáldemokrata szerveződés politikai agitációra, ideológiai nevelésre akarja tevékenységét felhasználni.⁴⁷ Emiatt nagyon sok támadás érte a szervezetet, köztük

43 BLASKÓ, *Magyar Misi kalandjai...*, 19.

44 [N. N.], „A vásárosdombói iskolás gyermekek előadása”, *Dombóvári Hírlap*, 1921. aug. 21., 5.

45 A tanítóképző értesítőjében ez olvasható: „15-én, a hazafias ünnepségen énekszámokkal, szavalattal és Blaskó Mária »Nem, nem, soha« című irredenta jelenetével szerepeltek.” WIMMER Károly, szerk., *A Pauli Szent Vincéről nevezett Irgalmas nővérek Pápai Tanítóképző Intézetének és Polgári Iskolájának értesítője az 1930–31-es évről* (Pápa: Keresztény Nemzeti Nyomdaipari Rt, 1930), 34.

46 RÉVÉSZ György, „Gyermekbarátok tegnap, ma, holnap”, *Új Pedagógiai Szemle* 67, 5–6. sz. (2017): 70–78, 71.

47 A Gyermekbarát Egyesület (hivatalos nevén: Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesülete, MMGYE) nemzetközi előképeket követve 1918. november 2-án kezdte meg hivatalos működését Magyarországon. A szociáldemokrata hátterű mozgalom elsősorban szociálpolitikai és nem jótékonyági intézmény kívánt lenni. Legnagyobb sikereit a Tanácsköztársaság alatt érte el gyerekétkeztetési és gyereküdültetési programjával. A két háború közötti időszakban – a katolikus klérus nagyfokú bizalmatlansága ellenére is – sikeresen működött. Folytatta gyereküdültetési és étkeztetési programjait, valamint mesedélutánokat, szavalóesteket, színi- és egyéb népművelő előadásokat szervezett. A második világháború után egyre nehezebbé vált az egyesület működése, 1950. április 11-én betiltották, helyét a szovjet mintájú gyermekbarát mozgalom vette át. RÉVÉSZ, „Gyermekbarátok...”.

az egyháziak részéről is. Blaskó Mária 1919 után is próbálta olvasóit „útba igazítani” e tekintetben. Érték is emiatt támadások, a *Népszava* 1931. december 30-i számában például ez olvasható róla:

Blaskó Mária kisasszony vagy úrnő [...] „Dávid és Góliát” című apró cikkekcskéjében mázsányi terhű gyűlöletet halmoz össze a Gyermekbarátok működése ellen, [...] tudatos ravaszsággal hetet-havat összehord a szociáldemokrácia ellen, hogy a Gyermekbarátok működését olyannak tüntesse föl, mint ami nem egyéb az ördöggel való cimboráskodásnál, a pokollal való eljegyzésnél, az elkárhozásnál.⁴⁸

Míg egyes írásaiban a szociáldemokraták ellen szólalt fel Blaskó Mária, addig más, az ifjúság számára írt tanmesékben a dinasztikus alapú revíziós törekvések mellett tett hitet. Példaképpen a gyerek Habsburg Ottó életét feldolgozó *A kiskirály* című elbeszélését említhetjük, amelyben egyértelműen fejezi ki az uralkodóház iránti elkötelezettségét. A Szent István-i határok visszaszerzésének reménye a „két világháború között változó intenzitással, de áthatotta az egész társadalmat, ezért nem véletlen, hogy az írónőre is hatott”.⁴⁹ Nagyillés Anikó kutatásai arra is rámutattak, hogy az uralkodó család Jézus Szíve iránti mély tisztelete is közrejátszott Blaskó lojalitásában.⁵⁰ A magyarországi Szívgárda mozgalom egyik oszlopos tagjaként ezért is őket választotta az ifjú „gárdisták” példaképének.

Kétségtelen tehát, hogy Blaskó Mária számos művének volt tudatos és felvállalt propagandisztikus vonása, ami azonban illeszkedett a korszakban gyakran hangoztatott toposzokhoz (keresztény, nemzeti, irredenta), illetve az azokhoz kötődő eszmékhez.⁵¹ Ami itt figyelemreméltó, az az, hogy mindezeket a gondolatokat gyerekek szájába adott mondatokon keresztül, a gyerekközönség oktató célú szórakoztatására szánta.

48 [N. N.], „Blaskó Máriák cseh és magyar kiadásban”, *Népszava*, 1931. dec. 30., 7.

49 NAGYILLÉS Anikó, „A száműzött királyfi: Habsburg Ottó alakjának szimbolikus és narratív megformálásai”, in *A királyhűség jól bevált útján...: Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*, szerk. GLÄSSER Norbert, ZIMA András és NAGYILLÉS Anikó, 457–470 (Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016), 463. Nagyillés Anikó írásában Ziedler Miklósról hivatkozik, aki művében megjegyzi, hogy Blaskó Mária munkássága része volt a két világháború közötti irredenta nőirodalomnak. Idesorolta P. Erdősy Sarolta, Farkasné Kárpáti Irén, Füssyné Huszár Amália, Gramantik Margit, Kalászy Erzsébet, Lipthay Olga és Vladár Károlyné Geszner Ilona hazafias költészetét és prózáit is. ZEIDLER Miklós, *Magyar irredenta kultusz a két világháború között* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002), 63.

50 Ferenc József 1914. december 8-án felajánlotta az országot Jézus Szívének. IV. Károly és Zita királyné pedig szintén ebben a szellemben nevezték gyerekeiket. NAGYILLÉS, „A száműzött királyfi...”, 460.

51 ZEIDLER, *Magyar irredenta...*, 9.

Blaskó Mária olvasóközönsége

Egy szerző népszerűségét elsősorban könyveinek olvasottsága tudja megmutatni. Egy évszázad elteltével, eladási adatok híján azonban nehéz az olvasóközönség nagyságának a feltérképezése. Néhány érdekes megfigyelést tehetünk viszont az Arcanum adatbázisában megtalálható iskolai évkönyvek és értesítők felhasználásával. Itt főként egyházi iskolák éves, nyomtatásban is megjelent beszámolóiról van szó, ami nem meglepő, hiszen a két háború közötti évtizedekben is meghatározó maradt az oktatásban az egyházak, különösen a katolikus egyház szerepe. Az egész országot behálózó, sok intézménnyel rendelkező katolikus iskolahálózat mindenképpen hozzájárult Blaskó Mária népszerűsítéséhez és műveinek „használatához”. Ezt az értesítők áttekintése egyértelműen igazolja. Az író könyvei évről évre szerepeltek az iskolák újonnan beszerzett könyvtári listájában, és rendszeresen ott voltak a kiosztott ajándékkönyvek között is. Gyakran számoltak be a tudósítások arról is, hogy versei, színdarabjai, jelenetei szerepeltek az anyák napja, a karácsonyi, a március 15-i, vagy éppen a Szent Erzsébet-, illetve Mária-ünnep programjában. Imakönyvei (*Cseréljünk szívet, Imádság és élet*) az egyházi fenntartású iskolákban a tankönyvek listáján is rendszeresen fent voltak. Két imakönyvét (*Maradj velünk Jézus: Emlékfüzet jó gyermekek első áldozására vagy más lelki ünnepére; Katolikus vagyok! Emlékfüzet kath. gyermekek első áldozására*) elsőáldozási emlékfüzetként, azaz ajándékként is árulták, ami szintén magas példányszámot eredményezhetett. Az egyházi lapok ismertetéseiben, reklámjaiban ugyancsak rendszeresen megtaláljuk a Blaskó-könyveket, ami megint csak hozzájárulhatott könyvei népszerűsítéséhez. Mindezek alapján mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy művei a katolikus intézményekben, egyesületekben, közösségekben – amivel persze a gyerektársadalom egy jelentős részét lefedték – jól ismertek és használtak voltak. Arról, hogy a gyerekek otthoni olvasmányai között milyen mértékben voltak jelen ezek a könyvek, nincsenek adataink.

Mindezekon túl egy 1940-es olvasási szokásokról szóló felmérés (*Mit olvasnak leányaink?*) leírása is ad némi tájékoztatást „Mária néni” olvasóközönségéről.⁵² A vizsgálatot négy budapesti és egy győri iskolában végezték az ott tanulók kikérdezésével. A budapesti iskolákról nem tudunk pontos adatokat, a győri iskola egy állami iskola volt. A cikk az utóbbi, azaz a Győri Magyar Királyi Állami Apponyi Albert gróf Leánygimnázium (a jelenlegi Kazinczy Gimnázium)⁵³

52 MÓNUS Imre, „Mit olvassanak leányaink?”, *Könyvtáros* 40, 8. sz. (1990): 450–452.

53 A cikk közli az iskola könyvtáraiban található könyvek darabszámait is, ami szintén érdekes olvasástörténeti adalék. A tanári könyvtárban 4844, az ifúságiban 3165, az önképzőkörében 770 kötet volt. Uo., 450.

vizsgálatának eredményeit mutatja be, melyet az akkori igazgató, Gábor Géza készített és közölt az iskolai évkönyvben. Reprezentatívnak tehát semmiképpen nem tekinthető a kutatás, jóllehet a szerző megjegyzi: „»módszeres vizsgálatok teljes mértékben alátámasztják« a máshol észlelt megállapításokat”. Az írás részben a szülőknek, részben a kollégáknak szólt, de a szerző számolt azzal is, hogy a diáklányok is elolvassák, hiszen a kiadvány eljutott minden tanulóhoz. A szavazatok száma alapján a következő népszerűségi lista rajzolódott ki az olvasott szerzők között: Gárdonyi Géza (109), Jókai Mór (105), Tutsek Anna (39), Altay Margit (36), Herczeg Ferenc (26), Blaskó Mária (23), Benedek Elek (14), Petőfi Sándor (14), Gulácsy Irén (12), Nyíró József (11), Harsányi Zsolt (11), Tormay Cécile (11), Somogyvári Gyula (9), Arany János (8), Jules Verne (9), Tábori Piroska (8), Gaál Mózes (8), Kosáryné Réz Lola (7), Mark Twain (6), Móra Ferenc (6), Rákosi Viktor (6), Szentmihályiné Szabó Mária (4), Móricz Zsigmond (3), Donászi Magda (3), Kertész Erzsébet (3), Csathó Kálmán (3), Zsigray Julianna (3), James Aldrich (3), Dénes Gizella (3), Surányi Miklós és Erdős Renée (2–2), Alexandre Dumas (2), Karinthy Frigyes (2), Gergely Jolán (2), Mécs László (2), Ady Endre (2) és Lev Tolsztoj (2).⁵⁴

A sorrendet befolyásolhatta a könyvek kötelező olvasmány mivolta is, de Blaskó Mária feltehetően nem volt a kötelezők listáján. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy népszerű volt, sokan olvashatták, dramatizálhatták, szavalhatták a különböző állami és egyházi iskolákban, ifjúsági egyesületekben, különösen a Szívgyárdában,⁵⁵ amelyeknek polcairól nem hiányzott. Mindezt egy 1934-es recenzió is alátámasztja:

Hitokráta fölolvass könyveiből egy-egy fejezetet, hogy vonzóbbá tegye és kitöltse a feleltetések és dogmamagyarázatok fárasztó köreit. Kórházak kedvenc olvasmányai a Blaskó-könyvek, ahol nyugtalan betegek feszülten hallgatják. Anyák először találmra veszik meg, aztán gyermekük sürgetésére, és kigyúl szemükben a hála, mert gyermekük „borzasztóan” érdekesnek találta a „Pityát”, az utcagyereket, aki csavargásai, nyaktörő csínyei közt talál az Úr Jézusra. Meri és tudja fölillantani még a gyermek előtt is az élet sok valóságos vonását, amikor az utcát, a nyomortanyákat mutatják be, de nem az érzélgős szájalom messzelátóján.⁵⁶

⁵⁴ Uo., 451.

⁵⁵ A Szívgyárda Egyesületekhez 1942-ben 300.000 általános iskolás gyerek tartozott. Őket is tekinthetjük Blaskó Mária potenciális olvasóközönségének, hiszen az egyesületi munka nagyon erősen épített a saját sajtóra és kiadványokra. MÉSZÁROS István, „Szívgyárda”, in DIÓS és VICZIÁN, *Magyar Katolikus Lexikon*, 13:321.

⁵⁶ NAGY Miklós, „Blaskó Mária”, *Magyar Kultúra* 21, 13–14. sz. (1934): 484–487, 484.

A vizsgálatot bemutató cikkből kiderül, hogy a győri igazgató nem volt elégedett a felmérésben tükröződő eredménnyel. Nem derült ki írásából mely szerzőket kifogásolta, kiket látott volna szívesebben, csupán annyit állapított meg: „Kézzel-foghatóan bizonyítja [ti. a felmérés] a kora olvasottság kóros tüneteit. Azt, hogy a korai olvasmányok veszedelmes táplálékot nyújtanak a tanuló fejlődő, kibontakozó lelkének.”⁵⁷ Feltehetően arra utal, hogy az akkori idők divatja hatott a lányokra: kevésbé a nagy írók műveit, sokkal inkább a korszakban népszerű és divatos lányregényeket (Gulácsyt, Harsányit, Tormay Cécile-t) olvasták.

Konklúzió

Blaskó Mária gazdag és rendkívül intenzív írói pályájának az 1945 után fokozatosan megvalósuló ideológiai fordulat vetett véget. Az „új irány” elfeledtette az író műveit, így szemben más, a tárgyalt korszakban megjelent gyerekirodalmi művekkel,⁵⁸ írásai nem lettek maradandók. Ennek legfőbb oka elsősorban az, hogy munkáit annyira erősen az 1920–1940-es évek korszellemé, a nemzeti keresztény szellemiség és a vallásos/keresztény nevelés középpontba helyezése, sokszor propagandisztikus hirdetése határozta meg, hogy ennek az eszmeiségnek az eltűnésével művei befogadó közege is teljesen háttérbe szorult. Az egyházi egyesületek, így a Blaskó Mária által is vezetett Szívgyárda gyermekmozgalom 1947-es feloszlata, majd a felekezeti iskolák 1948-as államosítása után eltűnt az az intézményrendszer is, amely teret adott munkásságának. Az 1945 után több hullámban megvalósuló könyvtári selejtezések kapcsán lekerültek művei a könyvtárak polcairól. A budapesti Népkönyvtári Központ 1950-es útmutatója szerint, Blaskó Mária teljes életműve tiltólistára került, a könyvtárak nem tarthatták tovább állományukban.⁵⁹ Az író ezzel teljes mértékben láthatatlanná vált a hazai olvasók körében.

57 Uo., 487.

58 Olyan művekre gondolunk itt mint például a Karinthy Frigyes által átdolgozott *Gulliver utazásai*, a szintén általa fordított *Micimackó* és a javított *Tom Sawyer kalandjai*, Kosztolányi Dezső *Évike Tündérországban* (később *Alice Csodaországban*) című fordítása 1937-ben, Fekete István *A koppányi aga testamentuma* című, 1939-es műve, vagy Török Sándor ugyancsak 1939-es *Kököszi és Bobosza* című könyve. KOMÁROMI Gabriella, szerk., *Gyermekirodalom* (Budapest: Helikon Kiadó, 2001), 30–31.

59 [N. N.], *Útmutató üzemi és falusi könyvtárak rendezéséhez* (Budapest: Népkönyvtári Központ, 1950), 8. Domokos Mariann-nak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a kiadványra.

Névmutató

- Aarne, Antti 129
Abonyi Lajos 234
Ábrányi Emil 79, 85
Ábrányiné Katona Clementina 208, 300, 301
Ádám László 103
Ádám Péter 80, 276
Adorno, Theodor W. 253
Ady Endre 380
Áfra Nagy János 82, 83
Ágai Adolf 15, 18, 20, 38
Ágoston Károly 364
Ágoston, Szent 81
Aiszóposz 234
Alajos, Szent 372
Áldor Imre 234
Aldrich, James 380
Altay Margit 172, 249, 380
Amriskó-Pálóczi Ágnes 116
Andersen, Hans Christian 16, 158, 211, 212, 221, 226–228, 235, 280
András Csaba 316
Antal Éva 247
Antal, Szent 372
Antoni Rita 342
Arany János 41, 47, 55, 90, 216, 224–226, 233, 234, 318, 380
Arany László 156, 221, 314, 317
Ariès, Philippe 80, 276
Arisztotelész 283
Armstrong, Nancy 243, 269
Armytage, Charles 108, 109, 115–117, 145
Armytage, James Charles 116, 117
Asbóth János 85
Aszódi Mihály 17
Austen, Jane 292
Autsch, Sabine 92
Avezzana, Giuseppe (General Avezana) 112
Büttner Júlia 165
B. Büttner Lina 170, 245
Bacherné Goldzieher Ilona 157
Badinter, Elisabeth 191, 326,
Bahtyin, Mihail Mihajlovics 241, 251–254
Bajkó Mátyás 328
Bajza Lenke → Beniczkyne Bajza Lenke
Ballagi Géza 56
Ballagi Mór 56, 223
Balogh Arthur 97
Balogh Edgár 318, 319
Balogh Gergő 82, 83
Balogh Jánosné Horváth Terézia 95
Balzac, Honoré de 243
Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa 288

- Bangha Béla 365, 366, 373, 375, 376
Barabás Miklós 41, 73
Bárány Ignác 17
Baranyai Norbert 277, 278
Barbault, Anna Leticia 142
Bardoly István 105
Bárdos József 314
Barthélemy, Jean-Jacques 222
Bartók Béla 359
Bartolommeo, Fra 116
Basics Beatrix 102
Basile, Giambattista 146
Batta Constantia → Hentaller Eduárdné
 Batta Szilárda
Batthyány Gézáné sz. Batthyány Emma 229
Bayer József 253
Beaumont, Jeanne-Marie Leprince de 278,
 279
Beauvais, Clémentine 22
Bechstein, Ludwig 137, 138, 173
Beethoven, Ludwig van 114
Beksics Gusztáv 85
Belia György 107
Bendzsukné Szabó Krisztina Anna 156
Benedek Elek 6, 12, 17, 64, 87, 156, 158,
 164, 173, 174, 245, 249, 309–333, 374,
 380
Benedek Katalin 124, 138, 314
Beniczkyne Bajza Lenke 85, 165, 250
Bényei Tamás 142
Beöthy Zsolt 39–41, 70, 73
Berczik Árpád 103
Berde Mária 368
Béres Norbert 6, 120, 273–290
Berta Péter 346
Berzeviczy Albert 170
Berzsenyi Dániel 216
Bethlen Kata 297
Bethlen Miklósné Petrichevich-Horváth
 Ida 234
Bezerédj Amália 4, 6, 10, 12, 221, 273–290
Bezerédj család 274, 275
Bezerédj István 273, 274, 279, 287–289
Birkbeck, Anna Margaret 112
Bíró Ferenc (irodalomtörténész) 282
Bíró Ferenc (jezsuita szerzetes) 366
Bisztray Gyula 103
Blamires, David 143
Blaskó család 366
Blaskó Mária 7, 12, 363–381
Blumenberg, Hans 85
Bodnár István 288
Bodrogi Ferenc Máté 284
Bogáti Péter 22, 312
Boisgobey, Fortuné du 152
Boisits, Barbara 113
Bojtos Gábor 150
Bókai János 95
Bokányi Péter 275
Bolte, Johannes 313
Bónis Ferenc 114
Bonyhai Gábor 284
Booth, Wayne C. 26
Borbíró Fanni 155, 263, 264
Bozsoki Petra 6, 11, 179–210, 234, 297, 300
Böngérfi János 245
Böröcz József 180
Brassai Sámuel 17, 31, 33–36
Brednich, Rolf Wilhelm 129, 137
Brocky Károly 109
Bródy Sándor 85, 298, 299
Brontë, Charlotte 292, 299
Brontë, Emily Jane 299
Brunken, Otto 16
Brunner, Otto 208
Brunswick Ferenc 113

- Brunszvik Teréz 223, 287, 288
Bryan, Dorothy 343
Bucholtz, Mary 27
Buczowski, Paul 147
Buday Géza 21, 312
Bugyi László Guriga 154
Bús Imre 276
Busa Margit 17
Butler, Judith 247, 270
Buzinkay Géza 18, 20, 23, 38, 48, 64, 86, 192, 317
Büttner Júlia 165
Büttner Lina 170, 245
- Calderón, de la Barca Pedro 123
Canepa, Nancy L. 146
Capp, Bernard 190
Cardyn, A. 369
Cavallo, Guglielmo 212, 281, 309
Caylus, Comte de 128
Chamisso, Adalbert von 141
Chapman Catt, Carrie 356
Chapone, Hester 142
Chartier, Roger 212, 281, 309
Chatman, Seymour 27
Cherville, Gaspar de 152
Chodorow, Nancy 191
Chopin, Frédéric 359
Christian-Smith, Linda K. 27
Concha Győző 103
Conze, Werner 208
Cooper, James Fenimore 212, 221, 252, 374
Cruikshank, George 143
Culler, Jonathan 240
Czeferner Dóra → Fedeles-Czeferner Dóra
Czerny, Karl 153
Czuczor Gergely 216
- Csákó Mihály 80
Csányi Gergely 191, 206
Csapliczky Fanni 53
Csapliczky Lilla → Sztankó-Csapliczky Lilla
Csapó Mária → Vachott Sándorné Csapó Mária
Csathó Kálmán 380
Csengery Antal 194
Csengey Gusztáv 17
Cs. Gárdonyi Klára 107
Csiky Kálmánné Gönczy Etelka 62
Csorba László 103, 130
Csuka Béla 102
Csüry József 38
- d'Aulnoy, Marie-Catherine 146
Dalla Costa, Mariaros 190
Dalmady Győző 234
Dánielné Lengyel Laura 237, 238, 249
Dante, Alighieri 230
Dapsy László 71
Darvas Ilona 278
Darwin, Charles 118
Dávidházi Péter 305
de Haan, Francisca 340
Deák Ágnes 18, 108, 192, 193, 288
Deák Ferenc 115, 194
Deáky Zita 21
Defoe, Daniel 252
Degré Alajos 85
Demjén Bence 42
Dénes Gizella 380
Denson, Shane 37
Derzsi János 279
Devereux, Katherine Blake 354
Devescovi Balázs 16
Dickson, Melissa 124

- Dienes Dénes 102
Dienes Lajos 17
Diera Bernadett 369
Diós István 365, 374, 380
Diószegi László 316
Dobás Kata 288
Dobay Sándor 70
Dobos Barna 106
Dobszay Tamás 285
Dohnányi Ernő 359
Dolinay Gyula 18, 245
Domokos Mariann 3, 5, 11, 16, 71, 101, 129, 131, 149–175, 211, 212, 216, 217, 221, 226, 280, 312, 381
Donászi Magda 380
Döbör András 32
Döbrentei Gábor 96, 223, 285
Dömötör Ákos 124, 129, 138
Dr. Seuss 81
Drescher Pál 22, 66, 131, 175, 221
Duchess Bevilacqua La Masa 112
Dumas, Alexandre 380
Dux Adolf 223

Eagleton, Terry 239, 240
Éber Márk Áron 181
Eberly, Clara 353
Edgeworth, Maria 134
Egressy Samu 38
Egyed Ilona 106
Ehmayer Berta 157
Eisenstein, Zillah 190
Elischer Lajos 226
Emich Gusztáv 102, 107, 108, 193, 218, 219, 228
Endrődi Sándor 85
Eötvös József 19, 108, 115, 216–219, 264, 273

Erdélyi Gabriella 191
Erdélyi János 221
Erdélyi Róza 294, 295
Erdődy Imre 156
Erdős Renée 250, 380
Erkel Ferenc 114
Erős Ferenc 211
Erzsébet, Árpád-házi Szent 338, 347, 372, 373, 375, 379
Ewers, Hans-Heino 213, 230, 247, 310

Fabiny Tibor 254
Fabó Irma 193
Fábri Anna 50, 149, 155, 156, 181, 184, 205, 223, 242, 274, 290, 294, 299, 307
Fái J. Béla 159
Farágó Gyula 79, 97
Farágó József 329
Farkas József 67, 68, 69
Farkas László 165, 166
Farkasné Kárpáti Irén 378
Fass, Paula S. 326
Fáy András 214, 216, 219, 234, 294, 303
Fayl család 155
Fayl Frigyes 153
Fayl Ivor Emil 153, 154,
Faylné Hentaller Mária (Mariska) 11, 71, 149–175, 213, 245, 249, 312
Fazekas Mihály 346
Fedeles-Czeferner Dóra 7, 12, 337–361
Federici, Silvia 190
Fehér Ildikó 116
Fehér Katalin 285
Fehér M. István 283
Fejér Katalin 254
Fejérváry Gábor 103, 104
Fekete István 381
Fekete József 84

- Feldinger, Gottfried 193
Ferenc, Xavéri Szent 372
Ferenczy József 103
Figdor, Franziska „Fanny” 104
Figdor, Gustav Adolf 104
Figdor, Hermine 104
Flotzinger, Rudolf 113
Fodor István 225
Fokolean, Lukasz 369
Follen, Eliza Lee 109
Fórizs Gergely 295
Foucault, Michel 211
Földváry Mihály 53
Frauhammer Krisztina 7, 12, 363–381
Frenzel, Elisabeth 124
Frye, Northrop 254
Für Lajos 180
Füssyné Huszár Amália 378
- Gaal György 129, 221
Gaál Mózes 170, 173, 245, 249, 252, 380
Gábor Géza 380
Gadamer, Hans-Georg 80, 283
Gagyi Ágnes 206
Galland, Antoine 121
Galló György 159
Galuska László Pál 318
Garay János 216, 348
Gárdonyi Albert 288
Gárdonyi Géza 85, 380
Garibaldi, Giuseppe 105, 112
Gaugusch, Georg 104
Gazda Klára 329
Gelléri Mór 91–93, 95
Geppert, Alexander C. T. 92, 93
Géresi Kálmán 68
Gergely Ágnes 23
Gergely Gergely 319
Gergely Jolán 172, 380
Gesztelyi Hermina 277
Girókúti Ferenc 76
Glässer Norbert 378
Glattfelder Gyula 367
Glücklich Vilma 296, 341, 342
Goethe, Johann Wolfgang 351
Goldman, Emma 340
González Treviño, Ana Elena 123
Goodier, Susan 355
Goró Lajos 226, 232
Gozsdu Elek 85
Göbel János György 171
Gödölle Mátyás 103
Gömbösné Galamb Margit 165
Gönczy Etelka → Csiky Kálmánné
Gönczy Pál 17, 31, 33–36, 59, 62, 64, 70
Gönczy Pálné Végh Jozefa 62
Gööz József 155
Görgey Artúr 151
Gráberné Bösze Klára 62
Graf, Andreas 16, 19
Gramantik Margit 378
Grandy, Karen 27
Grant, Julia 326
Grimm Rudolf 119
Grimm testvérek (Jacob és Wilhelm) 16, 101, 113, 129, 131, 137, 138, 141–143, 146, 158, 173, 211, 212, 226, 267, 280, 313, 316, 321
Grisko, Michael 92
Gulácsy Irén 368, 380, 381
Gulyás Judit 3, 5, 11, 101–147, 191, 226, 227, 313, 315, 344, 346
Gulyás Pál 150, 369
Günther, Christoph Wilhelm 129
Gy. Horváth László 212
Gyáni Gábor 180, 264

- Gyarmathy Zsigáné 165, 374
Gyertyánffy István 56, 57
Gyimesi Emese 54
György Aladár 94, 156, 157, 160
György Aladárné 155
György Lajos 124
Győri L. János 293
Győry Ilona 219
Gyulai Éva 102–105, 113, 115
Gyulai István 171
Gyulai Pál 10, 216, 221, 227, 244, 295, 299, 314

H. Batta Szilárda → Hentaller Edéné
Habsburg Ottó 378
Halász Ignác (Móka bácsi) 158, 174
Halász Pál 363, 364
Hall, Kira 27
Hameršák, Marijana 166
Hammer-Purgstall, Joseph von 103, 120
Hampel Beatrix 103
Hampel József 316
Hampelné Pulszky Polyxéna 91, 93, 107
Hansági Ágnes 5, 11, 19, 20, 79–98, 130, 221, 249, 310, 311, 313
Haraszi Zoltán 338, 356
Harsányi Zsolt 380, 381
Harten, Uwe 113
Haynald Lajos 79
Heckenast Gusztáv 17, 51, 56, 131, 213, 214, 216, 223, 252, 273, 274, 277, 289, 317
Hegedűs Béla 250
Hegedűs Imre János 319, 328
Hegedűs István 170
Heidtmann, Horst 39
Helbing Ferenc 162, 167
Helm, Clementina 245

Henszlmann Imre 130
Hentaller család 71, 150, 155
Hentaller Eduárd 150
Hentaller Eduárdné Batta Szilárda 71, 151, 152, 154, 155, 160
Hentaller Emília, azaz Elma → Serák Károlyné Hentaller Elma
Hentaller Lajos 151
Hentaller Mariska → Faylné Hentaller Mária
Hentaller Tekla → Kárpáthy Kamillné
Herczeg Ferenc 85, 250, 380
Hermann Zoltán 6, 11, 19–22, 50, 101, 102, 130, 207, 211–221, 230, 235, 249, 276, 277, 290, 291, 310–313
Herrmann Antal 159
Herzen, Alexander 107, 115
Heteyi Gábor 70
Hevesi József 79, 84, 97
Hevesi Lajos 222, 223, 252
Hild József 222
Hirsch Nelli 91
Hites Sándor 16, 101, 135, 189, 285, 290, 316
Hodossi Sándor 51
Hoffmann Jolán 91
Hoffmann, Eugenie 359
Hoffmann, Franz 22
Holbrook, Florence 356
Horkheimer, Max 253
Horner, Joanna 118
Horner, Katharine (Katharine Murray Lyell) 112, 115–120, 126
Horner, Leonard 118
Horner, Mary 118
Horner, Susan 118, 119
Hornyák Mária 288
Hortobágyi Tibor 106

- Horváth Böske 161
Hölvényi György 130
Hugo, Victor 88, 89, 230, 243
Hugonnai Vilma 296
Hunnisett, Basil 117
Hunt, Leigh 108
Hunt, Peter 81
Hunyady János 45
Hurrelmann, Bettina 16
- Ibsen, Henrik 364
Illésy György 222, 233
Istvánovits Márton 254
- Jáki László 17, 18, 311
Jansa, Leopold 108, 109, 113–116, 142, 144, 145
Jardine, David 143
Jókai Mór 38, 39, 84, 85, 315, 380
Jósika Júlia 186, 234, 242, 300
Jósika Miklós 95
József, Szent 372
Juhász Katalin 316
Justh Szidónia 113
Justh Zsigmond 85, 222, 233
- Kabdebo, Thomas 106
Kácsér Berta 342
Kaffka Margit 250, 253
Kainer, Susanne 359
Kalászy Erzsébet 378
Kalavszky Zsófia 310
Kalla Zsuzsa 288
Kalocsa Róza (Rozália, M. Kalocsa, Sz. Kalocsa) 11, 15–17, 24, 31, 36, 37, 39, 41, 47–78, 152, 179, 242, 259, 267, 293, 302
Kalotsa Mihály 51
- Kánya Emília 6, 11, 57, 60, 63, 179–210, 223, 225, 234, 245, 297, 300
Kappanyos András 38
Karacs Ferenc 306
Karacs Teréz 294, 295, 296, 302–307
Karády Ignác 104, 111, 130–132
Kardos Pál 158
Karinthy Frigyes 380, 391
Károly, IV., magyar király 378
Károlyi Györgyné Zichy Karolina, gr. 214, 219
Károlyi Mihály 340
Kárpáthy Kamillné Hentaller Tekla 150
Katona Clementina → Ábrányiné Katona Clementina
Katona Edit 95
Katona József 216
Katona Lajosné Thuránszky Irén 156
Katscher, Leopold 359
Käuser, Andreas 92
Kazinczy Ferenc 216, 220, 284
Kazinczy Gábor 113
Kecskeméti Gábor 273, 278
Kékes Szabó Mihály 53
Kelevéz Ágnes 305
Kenézy Csatár → Simándi Kenézy Csatár
Kenézy Lajos 70
Kérchy Anna 253
Kerékgyártó Ágnes 206
Kerényi Szabina 191
Keresztury Dezső 47
Keresztury Orsolya 18, 294, 296
Kéri Katalin 21, 51, 52, 54, 149, 181, 208, 292
Kerpics Judit 186, 242, 300
Kertész Erzsébet 380
Kertész József 66
Keszeg Vilmos 288, 313

- Kicsák Lóránt 211, 247
Kincs István 172
Kingsley, Charles (Károly) 107
Kipling, Rudyard 252
Kisfaludy Atala 15–17, 24, 28, 32–34, 36, 47, 48, 300, 301
Kisfaludy Károly 216
Kiss A. Kriszta 39
Kiss Áron 57, 61,
Kiss Borbála 157
Kiss Bori 184, 223
Kiss Gábor Ferenc 32
Kiss József 85, 292, 293
Kittler, Friedrich A. 81
Klapka György 84, 108, 112
Klein Ágnes 276
Klement, Maria Anna 54
Klestenitz Tibor 376
Kóbor Tamás 85
Kocsy Anikó 17, 64
Kollár Zsuzsanna 189
Kolozs Barnabásné 171
Koltay-Kastner Jenő 119
Komáromi Gabriella 18, 21, 165, 221, 277, 278, 328, 376, 381
Komáromy Zsolt 22
Komócsy József 84
Koppányi Tivadar 358
Kormos István 22
Korompay H. János 225
Kós Károly 329
Kósa László 59, 159
Kosáry Domokos 62, 86
Kosáryné Réz Lola 250, 380
Koselleck, Reinhart 208
Kossuth Ferenc 111, 120, 130, 132
Kossuth Lajos 40, 101, 104–108, 110–112, 115, 120, 130–132, 151, 288
Kossuth Lajos, ifj. 111, 120, 130, 132
Kossuth Vilma 105, 111, 117, 119, 120, 130, 132
Kossuth, Therese [Kossuthné Meszlényi Terézia] 107
Kosztolányi Dezső 381
Kotász Károly 316
Kovács Ágnes 164, 315, 317
Kovács Albert 68
Kovács Janka 373
Kozma Andor 85
Kozma Imre 374
Kőhalmi Béla 150
Kökényessy Zsófia 373
Kölcsey Antónia 54, 208, 301
Kölcsey Ferenc 54, 216, 219
Könczöl Csaba 251
Kövér György 104, 180
Kövér Sándorné 288
Kriesch Laura 156
Kristóf György 18
Kriston Endre 371
Kriza János 314
Krüzselyi Bálint 69, 70
Kucserka Zsófia 6, 12, 22, 50, 64, 101, 185, 189, 190, 207, 208, 291–308, 310
Kulcsár Árpád 68
Kulcsár Szabó Ernő 283
Kuliffay Beniczky Irma (K. Beniczky Irma) 57, 242, 317
Kulin Ferenc 102
Kunz, Tobias 37
Kurucz Rózsa 273–276, 280
Kusper Judit 22
Kuttner Kelemen Dávid 316
Kürthy Emil 85
Küttel Kornélia 157

- Ladányi Andor 296
Lady Lyell → Horner, Mary
Lakatos Éva 25
Landgraf Ildikó 315, 316
Lane, Edward 125
Láng Incze (Láugh Ince) 363, 364
László Ferenc 223
László Mihály 153
Lauka Gusztáv 85
Leeuwen, Richard van 124
Leinstein, Madame 143
Lengyel András 38
Lengyel Dénes 316, 318, 320, 326, 328, 331
Lengyel Laura → Dánielné Lengyel Laura
Lengyel Zsuzsanna Mariann 283, 284
Leövey Klára (Leöwey Klára) 54, 296
Lerer, Seth 80, 81, 266
Lermontov, Mihail Jurjevics 107, 110
Leterrier, Eugène 159
Lintnerné Fittler Vilma 371
Lipták Dorottya 223, 277
Lisztóczy László 211, 213
Lloyd család 353
Lloyd, Georgia 343
Lloyd, Lola Maverick 343, 353, 356, 357, 361
Locke, John 81
Loleit, Simone 267
Lovász Andrea 19, 21, 207, 291
Löwy Mária 223
Luhmann, Niklas 314
Lukács Móric (Móricz) 115, 214, 219
Lukinich Imre 118
Lyell család 111, 115–119
Lyell, Arthur 119, 120
Lyell, Charles 118, 119
Lyell, Francis 115, 119, 120
Lyell, Henry 119
Lyell, Katharine Murray (Mrs Lyell) → Horner, Katharine
Lyell, Leonard 115, 117, 119, 120
Lyell, Rosamond 119, 120
Lyell, Mary (Lady Lyell) → Horner, Mary 118, 119
Lyons, Martin 212, 281, 309
Máday Béla 71
Malonyay Dezső 233
Major Borbála 340
Majthényi Flóra 39, 40, 63, 69, 71, 73, 288, 298, 299, 301
Malthus, Thomas 136
Márai Sándor 318
Marcet, Jane 134
Margit, Szent 372
Margócsy István 212, 298, 309, 330
Markója Csilla 105
Marosi Ernő 103, 109
Maróthy Géza 193
Márkus Elek 59, 60
Márkus Emília 103, 104
Márkus Zsigmond 60
Martineau, Harriet 134, 135
Martiny Henrik 153
Márton-Simon Anna 85
Marzolph, Ulrich 124, 129
Mátrai Gyula 171
Mátyás, I., Hunyadi, magyar király (Mátyás király) 165, 216, 338, 344, 346–349
May, Karl 374
Mayer, Ruth 37
Mayer, Tamar 206
McFadden, Margaret 340, 354
McMahon, Theo 144
Mécs László 380

- Méhes Mária 153
 Mellerné Miskolczy Eugénia 352, 359, 360
 Méray Tibor 131
 Mertus Lászlóné 171
 Mészáros István 52, 285, 365, 380
 Mészáros Livia 103
 Mészáros Márton 19, 20, 130, 207, 249, 291, 310, 313
 Mészáros Zsolt 6, 12, 25, 155, 221–236, 369
 Meysenbug, Malwida von 102, 104, 113, 115
 Michels-Kohlhage, Maria 16
 Miklóssy János 38, 62
 Mikos Éva 6, 12, 242, 309–332
 Mikszáth Kálmán 84, 85, 168–170
 Milassin Vilmos 152
 Milesz Béla 70
 Mitchell, Juliet 191
 M. Kalocsa Róza → Kalocsa Róza
 Módos Magdolna 240
 Móka bácsi → Halász Ignác
 Molnár Balázs 284
 Molnár Borbála 294
 Mónus Imre 379
 Molter Károly 315
 Móra Ferenc 318, 328, 380
 Moretti, Franco 260
 Mortier, Arnold 152, 159
 Mowat, Barbara A. 123
 M. Szaák Lujza 94, 95, 96
 Mussolini, Benito 341
 Mühlbeck Károly 318

 Nagy Beáta 106, 290, 299
 Nagyvillés Anikó 378, 380
 Nagy Ilona 146, 313,
 Nagy István 131
 Nagy Linda 71
 Nagy Miklós 373, 374,
 Nagyné Szegvári Katalin 293, 294, 296
 Nagy Tamás 32
 Nagy Zita 157
 Nagy Zsolt 313
 Naményi Lajos 303
 Natali, Ilaria 108
 Němcova, Alena 113
 Neményi Imre 157
 Németh András 52, 53, 326
 Németh G. Béla 62, 86, 224
 Németh László 262
 Németh Luca Anna 247
 Némethy Károly 51
 Newbery, John 80
 Nikolajeva, Maria 22, 81, 88
 Niles, Rebecca 123
 Nóbik Attila 185, 293
 Nodelman, Perry 20, 21, 22, 269
 Nogáll Janka → Szabóné Nogáll Janka
 Noséda Gyula 66

 Nyíri Kristóf 104

 Okker, Patricia 38
 Osterlamm Károly 225, 226
 Ozorai Pipó 116

 Paál Árpád 238, 244
 Pákh Albert 194
 Pálfi Sándor 284
 Palóczy Judit 304
 Palugyay Imre 51
 Pándi Marianne 114
 Pap Tibor 70
 Papp Júlia 208
 Parádi Andrea 288

- Park, Alice 356, 357
Pásztor Árpád 103
Pataki Viktor 19, 207, 291
Patonai Anikó Ágnes 189
Pech, Klaus-Ulrich 214
Pellatz-Graf, Susanne 16, 19
Perczel Mór 40
P. Erdősy Sarolta 378
Peregriny Elek 214, 219
Perkins, Charlotte Gilman 340
Perrault, Charles 146, 158, 159, 173
Perry, Ruth 292
Pestalozzi, Heinrich 285
Petelei István 85
Péter László 180
Peterdy Endre 187
Petőfi Sándor 90, 130, 151, 193, 212, 216, 230, 288, 374, 380
Petrik Géza
P. Gulácsy Irén 368
Phaedrus 234
Pintér, Ladislaus 369
Piusz, XI., pápa 367
Pócsi Emese 105, 106, 121
Podmaniczky Frigyes 234
Pogány család 351, 361
Pogány György 157, 171, 172
Pogány Nándor 358
Pogány Paula 351, 358
Pogány, William Andrew (Willy) 316, 338, 339, 343, 344, 350–352, 355, 356
Polívka, Georg 313
Pongrácz Irén 371
Pósa Lajos 22, 79, 87–90, 94, 96, 98, 173
Poston, Michael 123
Prágai Adrienn 102, 103, 111
Prileszky Csilla 121
Prince, Gerald 15, 27, 29, 30
Propp, Vladimir 254
Pruzsinszky Pál 68
P. Szathmáry Károly 94
Pukánszky Béla 20, 52, 68, 79, 276, 284, 326–329
Pulszky család 103–105, 108, 110, 111, 115, 116, 118, 119
Pulszky Ágost (Augustus) 102, 104, 105, 107, 108, 111, 116, 119
Pulszky Ferenc 102–106, 108, 120, 130, 138
Pulszky Gábor 104, 105, 111, 116
Pulszky Garibaldi 103, 105
Pulszky Gyula 104, 105, 111, 115, 116
Pulszky Harriet 105, 111, 117, 120, 132
Pulszky Henriette 118
Pulszky Ilona 118
Pulszky Károly 103–105
Pulszky Polyxena 91, 93, 103, 105, 107, 119
Pulszky Romola 103
Pulszky Teréz (Therese Walter) 5, 11, 84, 101–147
Pusztai Bertalan 225

Quintilianus 81

Radó Antal 252
Radó Vilmos 173
Rákosi Viktor 85, 252, 380
Ranke, Kurt 124, 138
Reich Károly 315
Reichmann Angelika 142, 247
Rejtő István 169
Relković Mita 248
Remellay Gusztáv 17, 62
Réthy Lajos 17, 51
Révész Emese 25, 277

- Révész György 377
Revizky Gyula 85
Richardson, Alan 292
Riedl Frigyes 170
Ritoók Emma 250
Rogge, Walter 223
Romány Pál 180
Rónay Jácint 130
Rousseau 230, 326
Rózsafalvi Zsuzsanna 16, 316
Rölleke, Heinz 313
Ruskin, John 117
- Sadie, Stanley 113
Saffáry Irma 157
Saint-Simon, Henry de 222
Sajó Tamás 212, 281, 309
Salamín Leo 171
Salamon Ferenc 213, 216–219
Sand, George (Amandine Aurore Lucile Dupin) 230, 243
Sárai Szabó Katalin 64
Sarkadi Emil 167
Sárkány Péter 20
Sas Ágnes 114
Sass István 71
Saurer, Edith 340
Schacker, Jennifer 145–147
Schedius Lajos 223
Schein Gábor 305
Schmid, Cristoph von (Schmid Kristóf) 218, 219
Schmid, Wolf 26
Schmidt Pauli, Elisabeth von 374, 375
Schmidt Szörény Pál 52
Schön József 155
Schüller, Liane 267
Schütz, Waltraud 54, 55, 59, 60
- Schwendtner Tibor 20
Schwimmer Béla 360
Schwimmer család 342, 351, 358
Schwimmer Franciska 341, 355, 356, 359, 361
Schwimmer Miksa Bernát 342
Schwimmer Rózsa (Rosika Schwimmer) 7, 12, 337–361
Schwimmer Vilma Mitzi 360
Scolari, Filippo 116
Sebesi Jób 314
Sebestyénne Stetina Ilona 156
Sebők Zsigmond 173
Seibert, Peter 92
Séllei Nóra 142
Serák Károlyné Hentaller Elma 71, 151, 152, 155, 156
Serédi Jusztnián 367
S. Fass, Paula 326
S. Fürth Éva 169
Shakespeare, William 112, 123
Shelley, Percy 108
Shelley, Rebecca 354, 355
Shelley Wollstonecraft, Mary 108
Sikor József 242
Sille István 281
Simándi Kenézy Csátár 70
Simmel, Geppert Georg 93
Simon Róbert 121, 228
Sipos Anna Magdolna 171, 172, 318
Smith, Dorothy 26, 27
Snowdon-Prötsch, Milenia 354
Solt Andor 147
Somody József 70, 71
Somorjai Szabolcs 16
Sötér István 319
S. Sárdi Margit 290, 297, 299
Stein, Daniel 39

- Steiner Árpád 356
Steinert Ágota 156
Steinmacher Kornélia 42, 47
Stifter, Adalbert 103
Störmann Bernát 364
Strauss, Richard 359
Sugárné Koncsek Aranka 150, 151
Sumpster, Caroline 77
Sujánszky Antal 218, 219
Surányi Beáta 106
Surányi Miklós 380
Sutyák Tibor 211
- Szaák Lujza → M. Szaák Lujza
Szabolcs Éva 21
Szabolcsi Miklós 18, 64
Szabó G. Zoltán 282
Szabó Júlia 103
Szabó Magda 22, 305
Szabó Miklós 283
Szabó Péter 52, 53,
Szabó Richárd 17, 28, 32–34, 48, 64, 152
Szabó Valéria 206
Szabóné Nogáll Janka 85, 165, 170, 242,
245, 246, 249–251
Szajbély Mihály 224, 225, 314
Szakál Anna 313
Száklányi Johanna 293
Szalai Anna 319
Szalay Fruzina 85, 301
Szana Tamás 85
Szapor Judit 80, 276
Szász Gerő 70
Szász Károly 70, 84, 194
Szatmári Judit 59
Széchenyi István 42, 285
Széchenyi Jenőné Almássy Huberta 375
Széchy Gyula 315
- Székács József 56, 153, 223
Szekeres András 191, 326
Szekeres Nikoletta 20, 130, 221, 249, 310,
313
Szemák István 221, 235
Szemere Pál 84, 223
Szemerjay Kovács Dénesné 375
Szendrey Júlia 54, 179, 221, 235
Szentesi Edit 104
Szentmihályiné Szabó Mária 380
Szentmiklósi Tamás 206
Széplaky Gerda 247
Szerepi Sándor 284
Sz. Farkas Márta 114
Szilágyi Ferenc 15, 17, 18, 31, 33–36
Szilágyi János György 104, 105
Szilágyi Márton 279
Szili József 240
Szinyei József 61, 67, 70, 71, 130, 150,
153, 161, 162, 245
Sz. Kalocsa Róza → Kalocsa Róza
Szolláth Dávid 208
Szondy György 274, 276, 279
Szörényi László 282
Szöllősy Károly 171
Sztankó-Csapliczky Lilla 53
Sztrinkóné Nagy Irén 288
Szügyi Elemér 165
Szvorényi József 56
- Táboriné Tutsek Anna → Tutsek Anna
Tábori Piroska 380
Tábori Róbert 246, 249, 252
Tacitus, Publius Cornelius 219
Takács Ádám 304
Takáts Éva 296, 303, 306, 307
Takáts József 185, 198, 261, 287, 299, 302
Talbot, Mary 27

- Tanárky Gyula 104, 107, 115–117, 119
Tancz Tünde 276
Tänzer Lilla 54
Tarzícius, Szent 372
Taubner Károly 56
Tavassy Lajos 223
Tavassy Mária 157
Taylor, Edgar 143
Teleki Blanka 54, 223, 296
Técsabó Júlia 42
Thaly Kálmán 234
Thoms, William J. 113
Thon, Jan-Noël 37
Thuránszky Irén 156
Thurer, Shari L. 191
Tibori Theodosia Tímea 19
T. Kiss Tamás 19
T. Kovács Hermin 368, 374
Toldy Ferenc 121
Tolnai Lajos 85, 223
Tolsztoj, Lev 262, 364, 380
Tompá Mihály 103, 194, 225, 234, 345, 346
Tompek Lászlóné 174
Tompkins, Jane P. 27
Tordai Sámuel 279
Torday Adél 374
Torkos László 234
Tormay Cécile 367, 380, 381
Tóth Arnold 102
Tóth Árpád 288
Tóth Dóra 288
Tóth József 17, 25, 26, 39, 64, 74
Tóth Orsolya 305
Tóth Piroska 71
Tóth Tihamér 172
Tóth Zoltán 180
Tóthné Mészáros Livia 103
Török Ervin 85
Török Pál 50, 54, 56–58, 59, 61,
Török Róbert 42
Török Sándor 381
Török Zsuzsa 3, 5, 11, 16, 25, 49–78, 106, 119, 179, 182, 191, 192, 208, 211, 216, 217, 222, 225–227, 242, 244, 280, 288, 295, 300–302, 317, 330, 344
Törökné Kovács Hermin → T. Kovács Hermin
Trájtler Károly 155
Trimmer, Sarah 142
T. Szabó Levente 101, 327
Turner, Cheryl 292, 300
Turner, William 116
Turóczi-Trostler József 107
Tutsek Anna (Táboriné Tutsek Anna) 6, 12, 85, 179, 237–270, 380
Tüskés Gábor 282
Twain, Mark 374, 380
Újfalvy Krisztina 294
Ujvári Nóra 106
Uther, Hans-Jörg 124, 129, 137, 138, 313
Vachott Sándor 216
Vachott Sándorné (Vahot Sándorné) Csapó Mária 6, 11, 15–17, 23, 28, 29, 31, 36, 47, 54, 63, 179, 180, 211–220, 221, 226, 252, 280
Vaderna Gábor 208, 295, 297
Vadnai Károly 233, 234
Vajda Zsuzsanna 328
Vályi Klára 297
Vámbéry Ármin 84
Vanloo, Albert 159
Váradi Antal 79
Vargáné Nagy Anikó 284

- Varga Sándor 171, 174, 318
Varga Zsuzsanna 106
Vargha György 73
Vargyas Gábor 346
Várkonyi Gábor 155
Vasvári Zoltán 226
V. Busa Margit 17
Vay Sarolta 72
Végh Dániel 130
Végh Jozefa → Gönczy Pálné Végh Jozefa
Vehmas Marja 124, 138
Veres Pálné Beniczky Hermin 62, 155, 296, 297
Verne, Jules 380
Veres Ildikó 102
Vértesi Arnold 234
Vezér Erzsébet 317
Viczián János 365, 374, 380
Vierhaus, Rudolf 208
Vigyikán Villő 5, 11, 15–48, 66
Vincze Ferenc 19, 39, 207, 291
Viski K. Bálint 69
Viskolcz Noémi 105, 106, 116, 118, 119, 121
Vladár Károlyné Geszner Ilona 378
V. László Zsófia 208, 297
Vojnics-Rogics Réka 6, 12, 82, 87, 89, 237–270
Vörös Krisztina 51
Vörösmarty Mihály 46, 76, 216

Wagner, Richard 351
Walter, August 102
Walter család 102
Walter, Therese (Walther Teréz) → Pulszky Teréz
Wass Ottilia 224, 230
Wassouf, Hassan 124
Weiser Sarolta 149
Wendt, Amadeus 141
Wenzel Gusztáv 116
Werstine, Paul 123
Wesselényi Miklós 54
Whately, Richard 136
Wiele, Lisanna 39
Wild, Reiner 214, 217, 218
Wilde, Emily 144
Wilde, Lukás R. A. 37
Wilde, Mary 144
Wilde, Oscar 143, 144
Wilkending, Gisela 16, 217, 218, 248, 252
Willms, Weertje 249, 250, 267
Wimmer Károly 377
Wittgenstein, Ludwig 104
Wlassics Gyula 296
Wohl család 222–224
Wohl Janka 222–225, 230, 234, 242
Wohl Sándor 222, 223
Wohl Stefánia (Stephanie/Stefanie) 6, 12, 85, 221–236
Wynner, Edith 355

Xantus János 95

Yonge, Charlotte M. 107
Yuval-Davis, Nira 206, 294

Záborszky, Herma von 369
Zakar Péter 32
Zempléni P. Gyuláné 245
Zichy Jenő 84
Zichy Karolina → Károlyi Györgyné Zichy Karolina
Ziedler Miklós 378
Zima András 378
Zimmermann, Susan 340

Zinserling, August Ernst 120

Zirzen Janka 52, 296

Zola, Émile 243

Zoltványi Irén 216

Zrínyi Miklós 214, 216, 318

Zsadányi Edit 369

Zsigray Julianna 380

A kötet szerzői

BÉRES NORBERT

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, egyetemi adjunktus

BOZSOKI PETRA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
egyetemi tanársegéd

DOMOKOS MARIANN

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Néprajztudományi
Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

FEDELES-CZEFERNER DÓRA

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudományi
Kutatóintézet, tudományos munkatárs

FRAUHAMMER KRISZTINA

Gál Ferenc Egyetem, Bálint Sándor Vallási Kultúra Kutatócsoport,
tudományos főmunkatárs

GULYÁS JUDIT

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Néprajztudományi
Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

HANSÁGI ÁGNES

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
tanszékvezető egyetemi tanár

HERMANN ZOLTÁN

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
egyetemi docens

KUCSERKA ZSÓFIA

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
egyetemi docens

MÉSZÁROS ZSOLT

Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti, Relikvia- és Fotótár, muzeológus

MIKOS ÉVA

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Néprajztudományi
Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

TÖRÖK ZSUZSA

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Irodalomtudományi
Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

VIGYIKÁN VILLŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

VOJNICS-ROGICS RÉKA

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, doktorjelölt